

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMERNES LAND

ØEN I ØST

BIDRAG TIL BELYSNING
AF BORNHOLMSKE FORHOLD I FORTID OG NUTID
UNDER REDAKTION AF HANS HJORTH

1. BIND

BORNHOLMS TIDENDES FORLAG . RØNNE 1944

DETTE VÆRK ER TRYKT I 1700 EKSEMPLARER
HVORAF DETTE EKSEMPLAR HAR NR. 1333

TRYK: BORNHOLMS TIDENDES BOGTRYKKERI, RØNNE
CLICHÉER: CLICHÉANSTALTEN „DANICA“, KØBENHAVN
PAPIR: DE FORENEDE PAPIRFABRIKKER, KØBENHAVN

Printed in Denmark
Copyright: Bornholms Tidendes Forlag, Rønne

FORORD

Næppe nogen anden dansk Landsdel har været Genstand for saa megen Interesse og Omtale som Bornholm; overdaadigt udstyret fra Naturens Haand som kun faa Lokalteter i hundrede Miles Omkreds er den blevet baaret paa Hænder i Maleres, Digteres og Skribenters Værker og kælet for i Tusinder af Gæsters Breve, Dagbøger og Fotografisamlinger.

Utallige er de Beskrivelser, der foreligger om denne lille Prik paa Verdenskortet, denne lille Jolle, der ved sit Slæbetov er fast forbundet med den Skude, fra hvis Stortop det rød-hvide Korsflag vajer.

En af de første trykte Beretninger om Øen lyder kort og godt saaledes:

Paa dette oftbemeldte Land er herlig Skove oc Lunde, Wilt, Faar oc Fæ, Giess oc Hons, Søe oc Dame fiskc. Oc samme Sinde Kornrig; der er oc saa Bier, som gifver skøn Honning. Den er som en W-ofveruindelig Fæstning vdi Øster Siøen, naar ellerss nogen Artolleries omkostning der paa endnu anucndis.

Indvonerne er et got slags Folk, ganz villig oc rede boen, effter deris Allerunderdanigste Pligt-skyldighed, at giøre woris Allernaadigste Arffue Konge och Herris tieniste, er oc it kiek Folk, saa at en deel af dem gierne vil krøgle (klameris), med mindre Hans Kongl. Maytts. høybetroede Gubeneur eller Amtmand med sin goede conduit oc forstand ved saadant at fore byge.

Siden Bagge Wandel i 1676 skrev denne Rapport, er der fremkommet utallige, mere nøjagtige og indholdsrige Beskrivelser. I Vers og Prosa, i Toner og Farver er Øens Skønhed besunget. Naturforskerens Lup, Arkæologens og Historikerens Søgelys har opklaret mange af dens dunkle Problemer, Sprogforskeren har lyttet til den bornholmske Tale, Forfattere og Psykologer har prøvet at finde Vej ad de krinklede Stier, der fører til det bornholmske Folkesinds inderste Hjerterod. Bindstærke Bøger indeholder de Resultater, Forskerne er kommet til gennem deres Undersøgelser; og det er ikke alene danske Videnskabsmænd og Kunstnere, der har været ivrige i Forskningen, ogsaa fra vore Nabolande mod Syd og Nord — ja helt ovre fra det os saa fjerne U. S. A. foreligger der Bidrag til Oplysning om bornholmske Forhold.

Der er saaledes ikke længere nogen Mystik om Øen; alt ligger klart i Dagen, dissekeret, endevendt, rubriceret, indført i Journaler og Statistiker. Man behøver blot gaa til Bibliotekerne og slaa op paa Side det og det for at finde Forklaringen paa, hvad man ikke ved. — Og dog! —

Hvem har lagt »Piltenes« Sten til Rette i Ipsker Højlyng eller stillet Bautastenene paa Hjortebakken paa Plads? Hvad er »Stenrøret« i Rutsker Plantage for noget? Og hvad har disse Oldtidsminder at sige os? Hvor er den enlige Markfaarekylling eller *Epi-deroceras Rothniensis* kommet fra? Hvor finder man Forklaringen paa den Overtro, der endnu findes uforstyrret i Bornholmerens Sind, og hvem kan definere den Dobbeltthed af Stivsind og Nænsomhed, der er Grundelementet i enhver Bornholmers Mentalitet?

Der er endnu en vid Arbejdsmark for Undersøgelser, et stort uopdyrket Højlyngsareal, hvor Forskningens Plov og Videnskabens Harve endnu ikke har formaaet at trække deres Furer, hvor Fjælstaun og Underjordsfolk endnu uforstyrret kan bo og bygge.

Der er malet utallige Billeder med bornholmske Motiver, men Billedet af den bornholmske Klippekylling er endnu ikke malet. Der er skrevet utalte Digte om Bornholm, men Digtet om Bornholm er endnu uskrevet. Der er udkommet Hundreder af Bøger om bornholmske Forhold, men Bogen om Bornholm foreligger endnu ikke, og det er utænkeligt, at nærværende Publikation vil udfylde Savnet af den, selv om dens Plan muligvis kunde tendere derhen imod.

Hvad er da egentlig Meningen med dens Fremkomst? Agter man at give en udtømmende Beskrivelse af Øens materielle og aandelige Habitus saa nøje, som dette paa Videnskabens nuværende Stade er muligt?

Ingenlunde!

Skulde der gives fuldt udtømmende Besked blot med et eneste af dens Emner, vilde det kræve mere end alle Værkets 600 Sider.

En Haandbog da, hvori man kunde slaa op og finde Henvisning til, hvor enhver ønskelig Oplysning kan søges?

Heller ikke!

En Haandbog er saare nyttig ved videnskabeligt Arbejde, men den er ifølge sin rent saglige Natur skrubbelig at læse i.

Men hvad da?

Meningen med Værket er at skabe en Bog, hvori en stor Læsekreds kan finde Om-tale af, hvad der er særegent for Bornholm, ikke i videnskabelig Form, som kun er tilgængelig for Videnskabsmænd, men heller ikke i overfladisk, journalistisk Behandling,

som vel maaske kunde blive fornøjelig Læsning men tillige let vilde være vildledende, da den videnskabelige Ballast ikke kan undværes.

Nej, Maalet er at give en virkelig, paa indgaaende Sagkundskab baseret, let tilgængelig Oversigt, indeholdende exakte Oplysninger om Bornholms Tilblivelse, Natur og de Menneskers Sind og Virke, som har faaet denne Ø som Hjem. Og ikke blot en nøgtern, objektiv Fremstilling, men tillige — hvor der er Mulighed derfor — en subjektiv Behandling af det paagældende Stof.

For at naa dette Maal, stilles der naturligvis store Krav til de Forfattere, der skal behandle de forskellige Emner. Det har derfor været Redaktionen magtpaaliggende at faa de rigtige Mænd til det, netop de Mænd, der paa Baggrund af stor Fortrolighed med Stoffet kan give Behandlingen af dette et personligt Præg, saa Læsningen bliver en virkelig Berigelse.

Den røde Traad, der gjerne skulde gaa igennem alle Værkets Kapitler — selv om den ikke kan komme til Syne overalt — bør være Kærlighed til Emnet; derved vil Helheden blive et Udtryk for den Kærlighed til »Øen i Øst«, som besjæler alle Bornholmere, hvad enten de er født og baaret her, eller de er omplantet hertil fra andre Egne af Landet.

Værket maatte gerne være en mangestemmig Hymne til Bornholms Pris, uden derfor at være vammel af Selvros og Lyrik, en Hymne med mange Vers og i mange forskellige Rytmer, en Slags Lovsang til Bornholmernes Land, der er blevet os kært. Den enkelte Stemmes Velklang er her ikke det afgørende; det er Sammenspillet og Samklangen, det vil komme an paa.

I hvilken Grad dette Maal kan naas vil blive afgørende for Værkets Helhed og Kvalitet.

I en Tid fuld af Uro og bitter Strid vil dette Værk udkomme. Uvejrssvangre Skyer har taarnet sig op fra alle Verdenhjørner, og ingen ved, hvad Morgendagen kan bringe. Til alle Sider spejdes derefter det lille Lyspunkt, som vort Fremtidshaab kan knytte sig til.

Selv om denne Tilstand er enerverende, kan den dog kun øge Kærligheden til vor Hjemstavn og levendegøre Ønsket om dens Trivsel og Held. Gennem »Bornholmernes Land« rækker vi hinanden Haanden og bekender vor Tro paa vor Ø's lykkelige Fremtid i Forvisningen om, at de stærke Baand, der gennem Aarhundreder har knyttet os til vort danske Moderland, aldrig vil kunne løsne eller bryde.

Lad os da leve i Nuet og glæde os over hvert lille Solstrejf, der kan trænge sig gennem de tunge Skyer. Lad Udgivelsen af dette Værk være et Lyspunkt i en mørk og bitter Stund.

Se, jagende Skyer for Blæsten gaar,
fra Vest driver piskende Byger,
skarpt knitrende Hagl mod Ruderne slaar
i Fattigmands Hytte og Bondemand's Gaard,
mens Vinden om Gavlene stryger.

Langt ude paa Havfladens sortblaa Vand
et lysende Solstrejf dog blinker;
det breder sig ud, det nærmer sig Land,
snart vil det forgylde den skumhvide Strand
og Skrænternes sandede Brinker.

Nu vælder det op over Bakkens Top
og favner den lyngbrune Hede,
det springer afsted med dristige Hop,
ad Klippernes Sider det svinger sig op,
i Skoven det frem sig maa lede.

Nu bades i Sollys det hele Land
fra Hvidklev til Malkværnens Strømme,
fra Hammerens Knude til Klitternes Sand,
det glitrer i Myr og i Mosernes Vand,
hvor Aakander hviler i Drømme.

Se, Solen er v o r nu i denne Stund,
— snart kan den igen forsvinde. —
Vaagn op, min Ven, af din Vinterblund,
lad Sollyset kysse din Haand, din Mund,
dit Hjerte, mens Timen er inde.

Lad Haanden saa virke, hvad godt den kan,
lad Munden saa nynne og synge;
mens Solstrefjet lyser fra Strand til Strand,
dit Hjerte skal elske hver Plet af vort Land,
dit Sind skal til Haabet sig klynge.

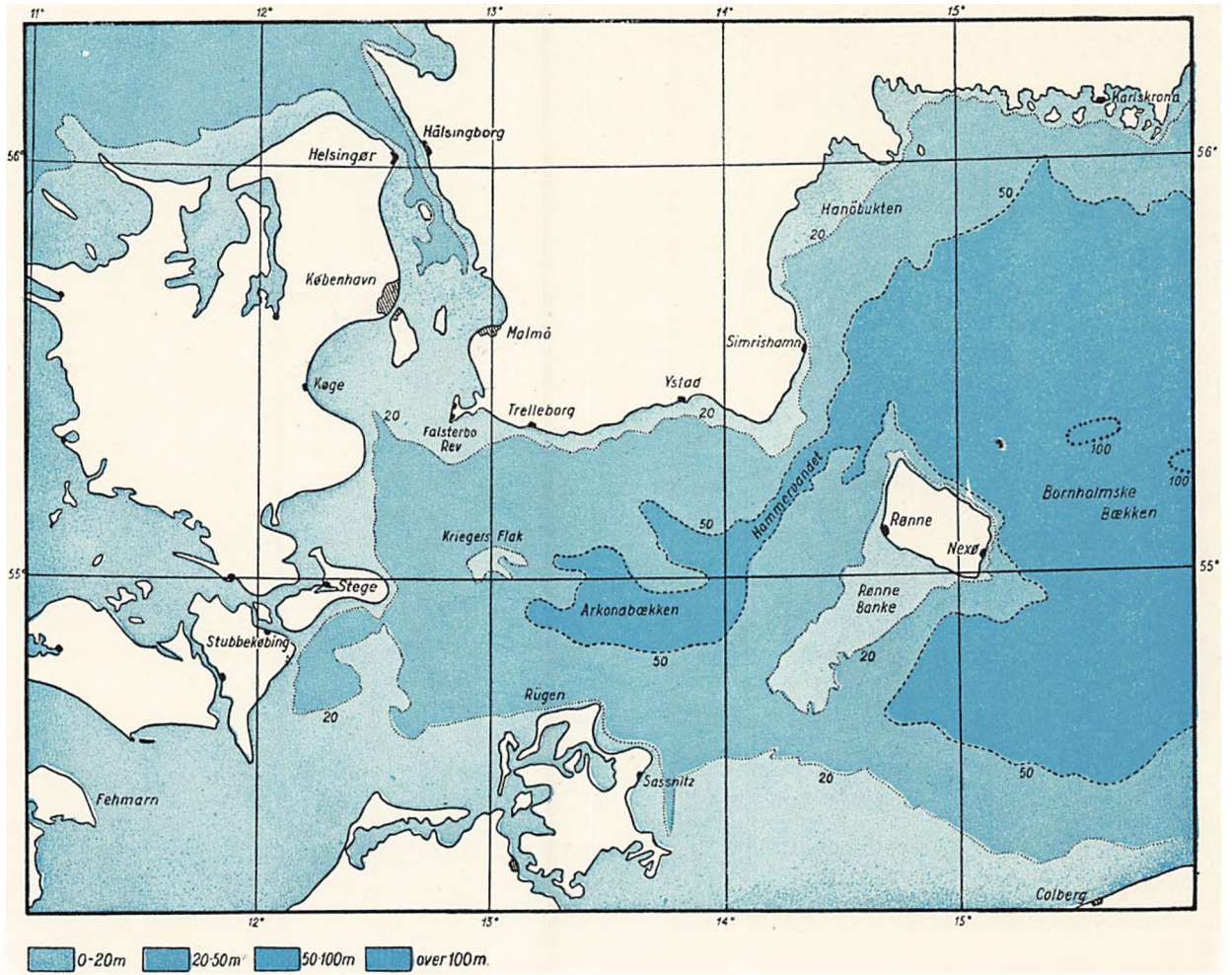
Glem Uvejrlig og Kulde, glem Brødres Brøst,
tænd Haabets smaa flakkende Kærter
ved Vaarsolens Lue. — Og hæv saa din Røst,
syng frejdigt om Sol over Øen i Øst;
syng med, alle ængstede Hjerter!

Endnu er der langt til den lyse Tid,
endnu er der længe til Sommer,
endnu skal der kæmpes saa mangen en Strid. —
Men Solen skinner i Dag saa blid
og varsler om Tiden, der kommer.

Rønne, i April 1944

H. HJORTH

FARVANDET OMKRING BORNHOLM

GEOGRAFISK OVERSIGT

AF ADJUNKT POUL NØRGAARD, RØNNE

»Slæbejollen efter Danmark« er Bornholm blevet kaldt, og noget er der om det. Det kan ikke nægtes, at Øen ligger noget isoleret fra det øvrige Land, en Beliggenhed der paa de fleste Danmarkskort har faaet den til at dele Skæbne med Færøerne, Grønland og Island, og til mange gode Bornholmeres Fortrydelighed blive anbragt i Kortets nordøstlige Hjørne — et Sted i Sydsverige.

Kaster vi et Blik paa foranstaaende Kort, ser vi, at den nærmeste danske Kyst er Møns Klint, hvortil Afstanden er ca. 135 km, medens den korteste Afstand mellem Bornholm og Skåne tværs over Hammervandet kun er 37 km, og fra Rønne naar man efter en Sejl- tur paa 88 km mod S. V. Rügens skovklædte Kridtklinter.

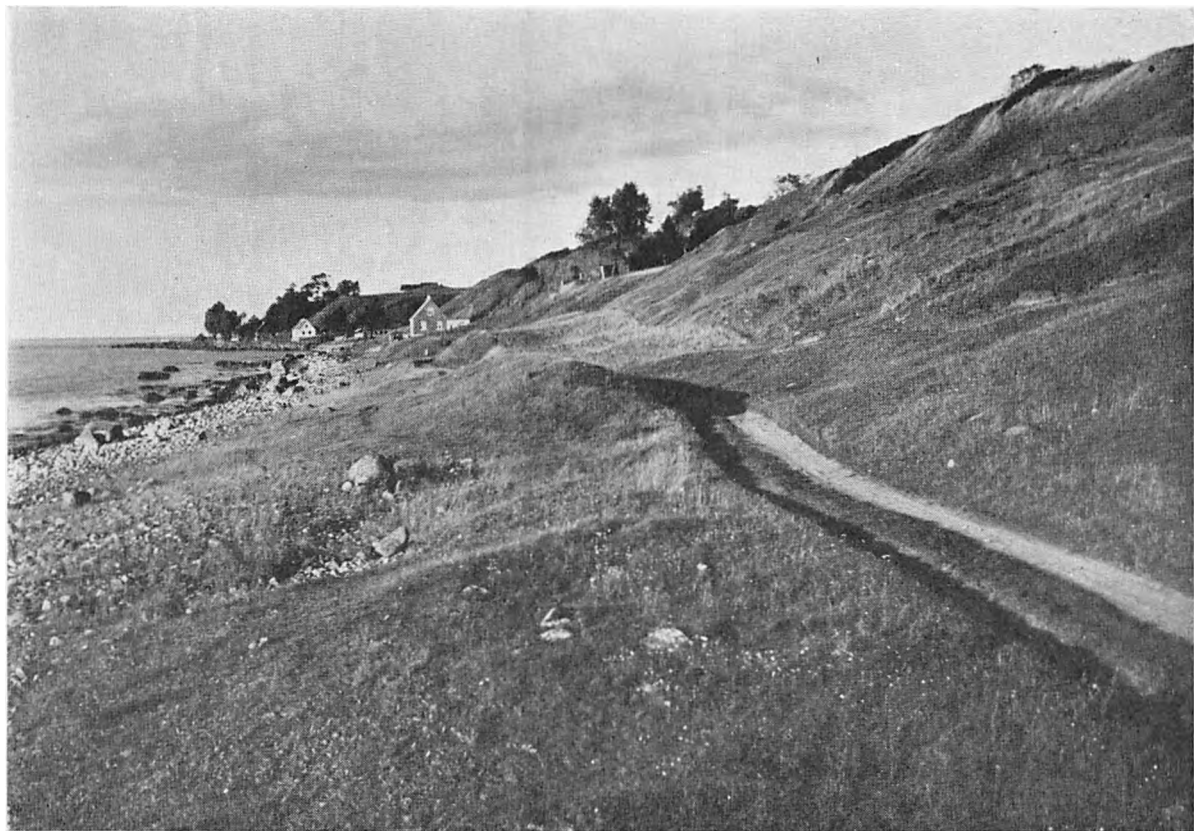
Med sine 587,5 km² er Bornholm den femtestørste af de danske Øer, idet den i Areal overgaas af Sjælland, den nørrejydske Ø, Fyn og Lolland. Der er forøvrigt et kendeligt Spring i Størrelsen mellem de forannævnte fire Øer og vor Klippeø, idet Lolland med sine 1240 km² er over dobbelt saa stor, medens Falster, der kommer som Nr. 6 i Rækken, maaler 513 km². For en Fuldstændigheds Skyld maa det tilføjes, at i de 587,5 km² indgaar Ertholmene med 38 ha.

Let kendelig paa et Kort ligger den derude i Østersøen, den skæve Firkant med de lige Kyster fanger trods sin Lidenhed straks Øjet. Afstandene paa Øen er bekvemme for en Vandringsmand, idet Kystens samlede Længde kun er 158 km, den længste Diagonal nemlig Strækningen fra Hammeren til Due-

odde er 40 km, og Strækningen Rønne—Svaneke 29 km i Fugleflugtslinie. Dens nøjagtige Beliggenhed er mellem 54° 59' 15" og 55° 17' 30" n. Br. og mellem 14° 42' og 15° 8' ø. L. Det vil altsaa sige, at Øen ligger paa Bredde med Sydsjælland; det vil maaske undre de fleste at erfare, at Hammeren ligger sydligere end f. Eks. Ribe.

Angaaende Længden er der det særlig interessante ved Bornholm, at den ligger paa 15° ø. L., idet denne Meridian skærer Øen i en Linie, der gaar gennem Gudhjem, eller mere nøjagtigt gennem Melsted og Pedersker Station. Naar Solen paa sin Bane over Himlen passerer 15° ø. L., er Klokken ifølge Definitionen 12 mellemeuropæisk Tid, og Bornholm bliver saaledes det eneste Sted i Landet, hvor Solen virkelig staar højest paa Himlen, kulminerer, Kl. 12. Man taler i Fagkredse her i Landet undertiden om Gudhjem-Tid. I den øvrige Del af Landet er Klokken altsaa mere end den burde være efter Solens Stilling, og paa Grund af den ret store Afstand er det ret betydelige Tider, der maa regnes med. I København kulminerer Solen saaledes ca. 10 Min. senere, og i Vestjylland er Tiderne for Solens Op- og Nedgang omtrent ½ Time senere end paa Bornholm.

Ingen anden Landsdel er i højere Grad end Bornholm afhængig af Havet; og da vi nu har faaet fastslaaet Øens Størrelse og Beliggenhed, vil det være naturligt at kaste et Blik paa det omliggende Hav. Østersøen er et Middelhav, d. v. s. et Hav, der skærer sig ind i en stor Landmasse, og som kun ved snævre

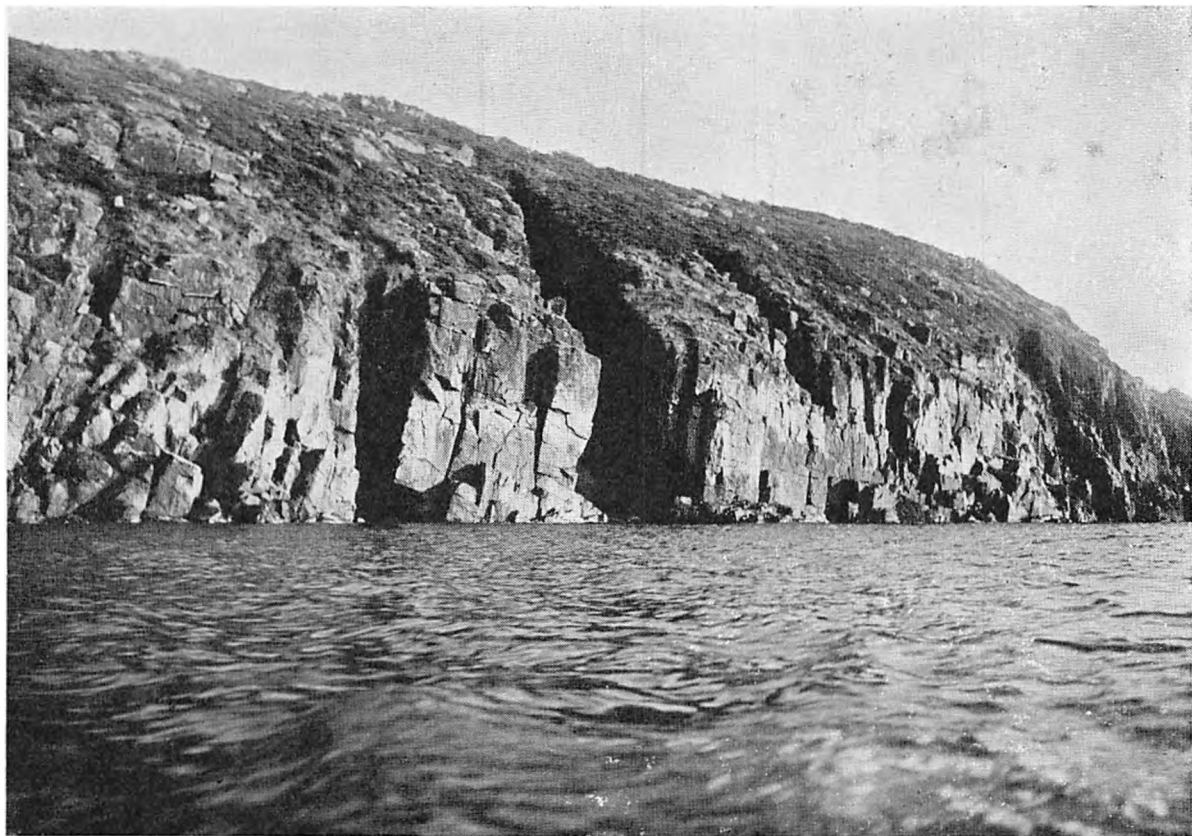
Stranden mellem Hasle og Jons Kapel. Den stenede Strand gaar lige over i de høje, grønklædte Bakker. (A. Kjoller fot.)

Stræder staar i Forbindelse med Oceanerne, hvad der kan medføre Mulighed for ret store fysiske Afvigelser fra de normale Tilstande i disse Have.

Østersøens Dybdeforhold er meget varierende; ved Øer og Grunde er det delt i en Række ret dybe Huller, de saakaldte Bækkenener. Fra Bornholm gaar der saaledes mod S. V. en Ryg, den saakaldte Rønne Banke, der mod Syd ender i den 6—10 m dybe Stengrund Adler Grund. Vanddybden paa Rønne Banke er gennemgaaende 15—20 m, og Banken har den geologiske Interesse, at den i en tidligere Periode har raget op over Havoverfladen og muligvis dannet en direkte Landbro mellem Tyskland og Bornholm, men herom henvises til Kapitlet om Jordbundsforholdene. Vest for Bornholm er der ret dybt, det saakaldte Arkona Bækken, der naar sin største Dybde, ca. 60 m, mellem Rügen og

Skåne. Herfra fører to Render, en ikke særlig dyb Syd om Adler Grund, og en anden, det 50 m dybe Hammervand mellem Bornholm og Skåne, ud til det Øst for Øen liggende bornholmske Bækken, hvor Havbunden Øst for Ertholmene falder til 105 m' Dybde.

Paa Grund af den store Nedbør i de omliggende Lande tilføres der Østersøen meget Flodvand, og da Fordampningen i det kølige Klima er ringe, vil dens Vand være temmelig fersk. Saltholdigheden er aftagende med Afstanden fra de ydre danske Farvande og ligger ved Bornholm omkring 0,7—0,8 ‰. Dette gælder dog kun i Havets Overflade, idet Ferskvandet paa Grund af sin ringere Vægtfylde vil danne et Overfladelag, der strømmer ud gennem Bæltfarvandene. Denne Strøm er naturligvis stærkest om Sommeren, hvor Floderne ikke er frosset til, og afbrydes hyppigt af de vekslende Vinde. Ved

Frå Nordbornholms stejle Granitkyst. Bevoksningen og de mange Furer giver Klipperne Præg af ærværdig Ælde. (A. Kjeller fot.)

Bunden er Vandet betydelig mere salt, men forøvrigt med meget varierende Saltindhold til forskellige Tider. Vedvarende Storme fra Vest og Nordvest driver Saltvand ind gennem Bælterne, og efter en saadan Storm vil Saltindholdet derfor stige.

Paa Grund af den mindre Saltholdighed og som Følge deraf mindre Vægtfylde kan det kolde Overfladevand om Vinteren ikke synke ned til Bunden. Bundvandet faar derfor ikke tilført ny Ilt, og naar Forraadningsprocesserne og de i Dybet levende Dyr en Tid har tæret paa de derværende Iltforraad, kan Iltindholdet i Vandet synke katastrofalt for Dyrelivet. Dette Misforhold rettes saa først, naar en Storm fra det rette Vindhjørne tilfører en frisk Forsyning Bundvand. Fiskemængden, og Dyrelivet i det hele taget, er derfor gennemgaaende ringe paa de store Dybder i Østersøen.

Paa Grund af den ringe Saltholdighed fryser Østersø vandet lettere end Saltvand i Almindelighed, og det strenge Klima i Østersøens nordlige og østlige Del bevirker, at der hvert Aar dannes betydelige Ismængder i disse Egne; men takket være de overvejende Vestenvinde berører det heldigvis i Regelen ikke Bornholm, og takket være de aabne, lige Kyster, lægger Isen sjældnere alvorlige Hindringen for Sejladsen her end i saa mange andre danske Farvande.

Blandt Folk, der ikke kender Bornholm af Selvsyn, vækker det altid nogen Undren, naar man fortæller, at mindre end Halvdelen af Øens Kyst bestaar af Klipper. Kun langs den nordlige Del af Øen finder vi denne her i Landet saa usædvanlige Kystform. Den begynder paa Vestkysten ved Jons Kapel, hvor Klippe kysten chokerende pludseligt afløser

En af de tørre Ovne ved Jons Kapel. (A. Kjoller fot.)

de sydligere liggende Bakker, der i mere bløde Drag rejser sig fra den stenede Kyst. Stejl som en Mur staar Granitten fra Havet og i 41 m' Højde, og det lyder som et Eventyr, naar man paa Stedet fortæller om den skibbrudne, der en mørk Julenat i Paalandsstorm klatrede op her og som eneste Mand af Besætningen frelste sit Liv. Videre mod Nord finder vi stadig den samme stejle Kyst langs de maleriske Ringebakker og Slotslyngen, kun ved Vang og i Sænebugten er der Brecher i Muren, der tillader nogenlunde bekvem Trafik ned til Havet og muliggør Anlæg af Havne. Det er ogsaa paa denne Strækning, vi finder de bekendte Ovne, dybe Huler, der er dannet, hvor mindre modstandsdygtige Partier af Klippen har maattet give efter for Havets utrættelige Angreb gennem Aartusinder. Medens de vaade Ovne ligger ved Havoverfladen og stadig udsættes

for Angreb, er de tørre Ovne ved en Hævning af Øen efterhaanden kommet over daglig Vandstand og er i vore Dage unddraget Havets nedbrydende Virkning. De mest kendte er den vaade og den tørre Ovn ved Hammeren, men de er ikke de eneste; det kan saaledes nævnes, at der lige Syd for Jons Kapel ligger tre morsomme tørre Ovne, der, skønt de er let tilgængelige, er ukendte for de fleste Turister og for den Sags Skyld ogsaa for mange Bornholmere. Det skal lige bemærkes, at ogsaa Nordkysten har sine Ovne, f. Eks. den kendte »Sorte Gryde« ved Rø.

Tung og solid ligger Hammerknuden med sine 84 m' Højde og danner Øens Forbjerg mod Nord. Er man kommet rundt om den, finder man en ny Udgave af Klippekylen; det stejle og truende forsvinder, og det storladne viger for det mere idylliske. Nordkysten maa nærmest sammenlignes med de nordlige Nabolandes Skærgaardskyst, blot i langt mindre Format. Ind i Klipperne skærer sig smaa Vige og Revner, hvor Havet har kunnet nedbryde blødere Partier af Granitten, og uden for Kysten stikker hist og her smaa Klippeskær op over Havoverfladen. Kysten er de fleste Steder forholdsvis lav og muliggør direkte Trafik mellem Havstokken og det indenfor liggende Land. Enkelte Steder hæver Klipperne sig dog til større Højde, som f. Eks. i de for deres Skønhed saa berømte Helligdomsklipper ved Rø, der naar op i 20 m' Højde, eller til Klipperne ved det 14 m dybe Randkløveskaar. Større Indskæringer egnet til Havne findes ikke langs denne Kyst; men hist og her har Beboerne ved Hjælp af Cementmoler forsøgt at bøde paa Naturens Ufuldkommenhed paa dette Punkt, og der ligger en Del Baadehavne, der i enkelte Tilfælde har udviklet sig til Fiskerlejer i stærk Fremvækst, f. Eks. Tejn.

Selv paa en saa udpræget Klippekylen som Nordkysten finder man det hvide Strandsand omend meget sparsomt; enkelte Steder er der dog ligefrem Strækninger med Flyvesand, det er saaledes Tilfældet ved Melsted Sydøst

Fra Nordlandets idylliske Skærgaardskyst. (A. Kjoller fot.)

for Gudhjem — og Sandvig bærer ikke sit Navn uden Grund.

Den nordlige Del af Østkysten frembyder en tro Kopi af Nordkysten; men ca. 2 km Nord for Nexø forsvinder Granitten ned i Dybet, og vi gaar efterhaanden over til Strandformer, der er mere kendt i det øvrige Danmark. Syd for Nexø finder vi i Bugten ved Balka en lav Sandkyst, der fortsætter videre Syd om Salthammer Odde, Snogebæk og Dueodde. Ved selve Dueodde naar Sandstranden sin største Udfoldelse, Klitterne her staar i Størrelse og Vildskab ikke tilbage for Klitter andre Steder i Danmark, Sandet er meget fintkornet, og Vinden har let Spil paa den aabne Landtunge, hvad de sandede Marker i Omegnen da ogsaa vidner om. Nu er der naturligvis her som andre Steder med Sandflugt groet en Klitplantage op, der lægger en Dæmper paa Vindens uheldige Flytten om paa Sandet.

Sydøst for Boderne begynder Klintekysten, der er den fremherskende Kystform lige til Rønne. Jordbunden bestaar her af bløde, sammenhængende Bjergarter, Ler eller sandblandet Ler, der let brydes ned af Havet, men dog har tilstrækkelig Sammenhængskraft til at danne næsten lodrette Skrænter. Hvor de nedstyrtede Sten ligger i saa store Mængder, at de kan bryde Bølgerne, har der efterhaanden dannet sig smukke, bølgede, grønklædte Skraaninger, som man ser det ved den kendte geologiske Lokalitet Risebæk og mange andre Steder. Hvor Havet naar helt ind til Klintens Fod, sker der stadig Nedbrydning af Land, og her har Kysten Karakter af nøgne, stejle, utilgængelige Skrænter.

Nedbrydningen af Land kommer i Stand ved et intimt Samarbejde mellem Bølgeslaget og Strømmen, idet denne sidste efterhaanden bortfører det nedbrudte Materiale og saa-

Liebertsklippen ved Rø. (Sven Törek fot.)

ledes bereder Vejen for nye Angreb af de graadige Bølger. Ved Hvideodde paa Øens Vestkyst ser vi netop i disse Aar et meget talende Eksempel paa disse Naturkræfters Virken.

En saadan Nedbrydning kan hindres f. Eks. ved at hæmme Strømmen lige i Kystens Nærhed; dette opnaas ved at bygge Moler i ud Havet vinkelret paa Kysten, og disse saakaldte Høfder bygges da ogsaa i stort Tal langs Landets Kyster, hvor store Værdier staar paa Spil. Paa Bornholm har Strømmen dog frit Spil, idet Høfder overhovedet ikke anvendes ved vore Kyster.

Langs Syd- og Vestkysten ligger en Del Rev og Stengrunde, navnlig omkring Rønne. Fra Arnager gaar saaledes det 6 km lange »Arnager Rev« mod Sydøst, og længere mod Vest kommer en hel Række Grunde »Højbratter«, »Klintegrund«, »Rønnebakke«, »Møllebakke«, osv. i en stor Bue ind mod

Pynten ved Fredensborg. Ogsaa Nord for Rønne ligger Rev f. Eks. ved Hvideodde; Vanddybden er her mange Steder kun et Par Meter, hvorfor Sejlads i disse Farvande kan være ret vanskelig.

Kyststrækningen mellem Rønne og Hasle ligner de fleste andre aabne vestvendte Kyster i Danmark: Sandstrand og Klitter. Vestenvinden har her i tidligere Tid forarsaget megen Sandflugt, og paa forskellig Maade har man søgt at dæmme op for den, f. Eks. ved Anlæg af bevoksede Jordvolde paa tværs af Vindretningen, som man ser det endnu ved Sandegaard Nord for Rønne. Først da man i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede under Ledelse af Peder Jespersen fik anlagt den store Klitplantage, Sandflugtskoven, lykkedes det at standse Sandflugten definitivt.

Det er en almindelig Vending Folk imellem, at man paa Bornholm finder alle danske Landskabstyper repræsenteret — plus noget mere, nemlig de særprægede Klippelandskaber. Helt passer det naturligvis ikke, og en Landskabsform mange Østjyder og Ødanske vil savne herovre, er de flade side Strandenge, der er saa almindelige langs Fjorde og Sunde i det øvrige Land. Det mest danske af alle Strandbilleder, den grønne Eng med Engelskgræs mellem graa Pletter af tør Bændeltang, hvor Lugten af Saltvand og raadden Tang blander sig med Duften fra blomstrende Malurt, og hvor Ungkvæget græsser Sommeren igennem til Akkompagnement af Vibeskrig og Rødbenens Fløjten, er det ikke forundt Bornholmeren at opleve paa sin egen Ø.

Et andet kendt Strandbillede, de mange Bundgarnspæle, ofte kronet af de sorte maleriske Skarver, »Aalekragerne«, der med halvt udbredte Vinger sidder og lader sig gennembage af Sommersolen, hører ligesom Strandengene de mere lukkede Fjordkyster til og eftersøges forgæves ved vore aabne, mere havprægede Strande.

Naturlige Havne af større Format findes ikke paa Bornholm. Det er omtalt, at Kysten

Badegesternes Eldorado paa Bornholm: Dueolde Klitter. (Sven Turek fot.)

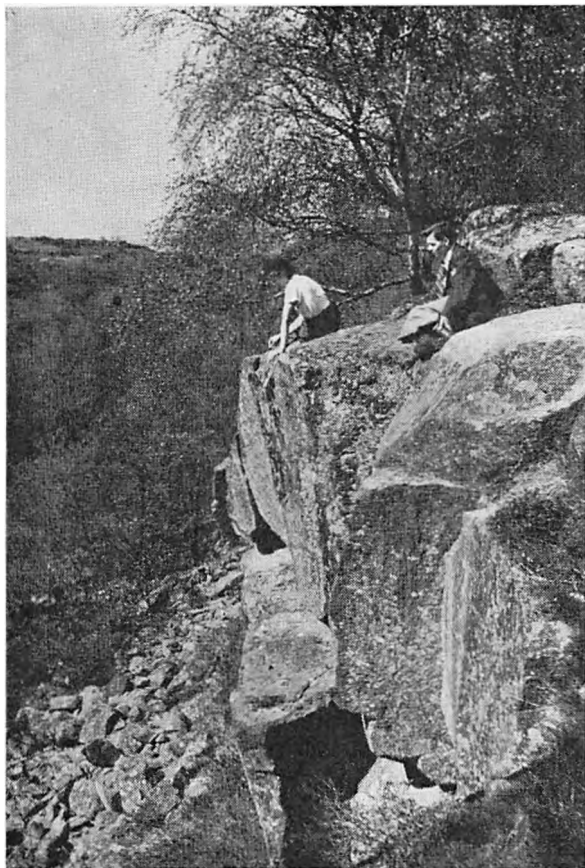
flere Steder er velegnet til Baadehavne, men Trafikhavnene er alle Kunsthavne. Paa Nordkysten er de ofte anlagt ved Sprængninger i Klippegrunden for at give tilstrækkelig Vanddybde; hvor Havbunden bestaar af løse Bjergarter, er der foretaget Udgravninger og bygget Bølgebrydere til at tæmme de ret voldsomme Søer, der kan gaa med Paalandsvind.

En særlig Omtale fortjener Øhavnene ved Arnager og Snogebæk. Paa den meget sandrige Kyst har det gennem Tiderne ofte voldt Vanskeligheder, at Strømmen har tilsandet Havneindløbene. I Slutningen af forrige Aarhundrede fremkom da Havneing. H. Zahrtmann med Planer om at lægge Havnene ude paa aabent Vand, hvor Sandet ikke vilde hobe sig op, og forbinde Havnen med Land ved en aaben Bro, der ikke standsede Strømmen. Havnen i Arnager blev bygget 1884, og Snogebæk kom 5 Aar efter. Princippet har

vist sig at være godt og afhjælper et Savn paa mange sandede Kyststrækninger, hvor man ikke med vore Dages store Fiskekuttere saa let kan trække sin Baad paa Land, som man gjorde det i tidligere Tider.

Faa Steder i Danmark finder vi saa afvekslende Landskabstyper inden for saa korte Afstande som paa Bornholm. Gaar vi i Land paa Sydkysten, f. Eks. Rønne, befinder vi os paa den for Turisten mindst »bornholmske« Del af Øen. Landskabet er som i det øvrige Land helt præget af Istidsdannelserne og senere Dannelser, og kun den rigelige Anvendelse af Brosten i Gaderne og den stadige Strøm af Lastbiler læsset med Skærver og Brosten lader ane, at vi er kommet til en Egn, hvor Granitten er lettere tilgængelig, end det er almindeligt i Danmark.

Sydbornholm er relativt flad, og Overfladen bestaar af Moræneler, der er frugtbart

I Hingebakkerne finder vi endnu Højlyngen i sin oprindlige Skikkelse. (H. Ronne-Nielsen fot.)

og veldyrket. Dog er der omkring Rønne temmelig gruset, og Egnen er karakteriseret ved sine mange Plantager overvejende af Fyr og Gran. Langs hele Sydkysten er den gode Jord $\frac{1}{2}$ —2 km ind i Landet dækket af Flyvesand fra den tidligere omtalte Sandflugt, saa Frugtbarheden her er ikke overvældende. Det virker ejendommeligt, at man f. Eks. langs søndre Landevej fra Rønne til Nexø kører forbi Rug- og Kartoffelmarker, der med deres ringe Givtighed leder Tanken hen paa Vestjyllands Bakkeøer, og saa faa Hundrede Meter derfra ser Hvedemarker saa fede og bugnende, at enhver Landmand maa fryde sig derved. Men det skal nu aabenbart en Gang være Bornholms Særkende at vise de store Kontraster Side om Side.

Ikke blot paa Sydkysten, men ogsaa langs Østkysten finder vi god, frugtbar Agerjord,

omend Granitten her flere Steder stikker frem og medvirker til at gøre Landskabet smukt og afvekslende. Paa Nordbornholm finder vi i et snart bredere, snart smallere Bælte langs Nordkysten Grundfjeldet dækket af frugtbart Istidsler, hovedsagelig Moræneler aflejret direkte af Isen; men flere Steder mellem Allinge og Salene finder vi mellem Klipperne større eller mindre flade Sletter, der bestaar af fedt stenfrit Ler aflejret paa Bunden af isdæmmede Søer. Om disse Landskabsformers Oprindelse berettes yderligere i det følgende Afsnit. det skal blot her pointeres, at vi paa denne Strækning finder Jord, der i Frugtbarhed kan maale sig med den bedste i Landet.

Midten af Øen optages af det stenede og gennemgaaende ret ufrugtbare Omraade, Højlyngen. Haard og umedgørlig stikker Klippen frem gennem det mange Steder kun ret tynde Jordlag. Her hvor den faste Undergrund kommer saa nær op til Overfladen, vil Fugtigheden i de øverste løse Jordlag let blive meget svingende, snart er Jorden vaad og sur, snart knastør, og da store Strækninger af disse løse Jordlag tilmed bestaar af det ufrugtbare Morænesand, forstaar man, at kun vor Floras mest haardføre Planter har kunnet trives her. Størstedelen har da ogsaa, som Navnet antyder, været bevokset med Lyng, men efterhaanden har man ved Jordforbedring faaet anselige Strækninger under Ploven; andre er bevokset med Skov, og kun i de absolut udyrkbare Omraader hersker Lyngen endnu med uindskrænket Magt.

Ved Lyngplanternes Henfald dannes et brunt Morlag, der udmærker sig ved sit store Indhold af Humussyrer; med Regnvandet trænger disse Syrer ned i de underliggende Jordlag, opløser Kalk, Jern og andre Plante-næringsstoffer, hvorved der dannes et lyst, næringsfattigt Lag, Blegsandet. Længere nede udskilles de opløste Mineraler atter og kan undertiden danne en haard Skorpe, Al, der dog ingenlunde altid forefindes som et fast sammenhængende Lag, oftere som større eller mindre rødbrune Klumper.

En af de populære Rokkesten i Rutsker Højlyng.

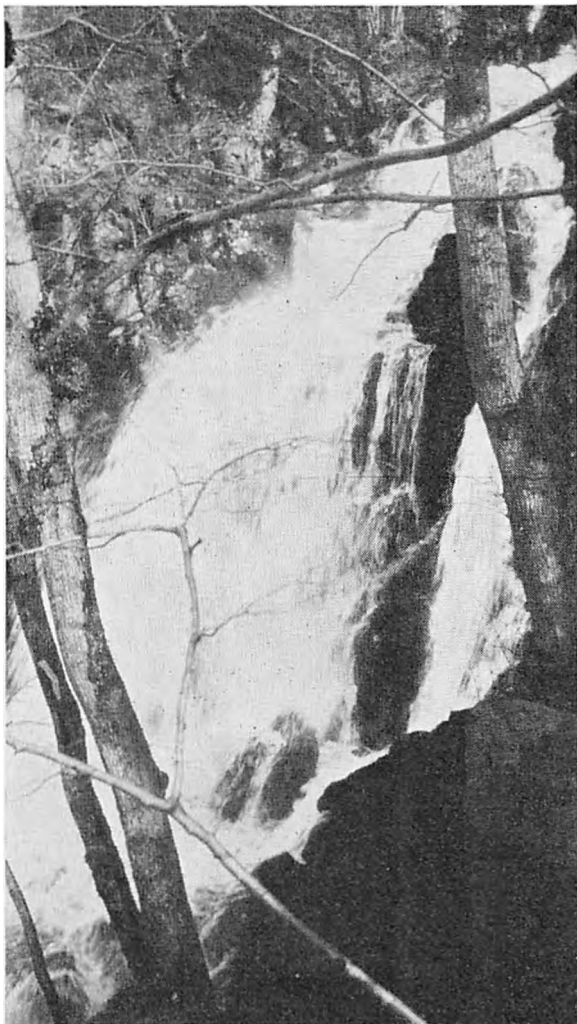
Det klassiske Hedeprofil med Morlag, Blegsand og Al, der er saa stærkt udviklet i Jylland, træffer vi kun i en svag Afskygning her paa Bornholm. Det skyldes antagelig, at Somrene her er mere fastlandsprægede end i det vestlige Danmark, hvor de kolde og fugtige Somre virker stærkt fremmende paa Dannelsen af Hedeprofilet. I Regelen viser Jorden under Lyngskjolden kun et Brunjordsprofil uden Blegsand; Al synes ikke at forekomme her paa Øen, og de enkelte Steder, man finder Blegsand, viser det sig kun i faa cm tykt Lag. Højlyngen er gennemgaaende mindre sur end Hedejorden; men hvor Grundfjeldet danner flade Lavninger i Terrænet, vil det humusholdige Vand samles, og der dannes sure Forsumpningsmoser, som vi ser det paa Hammeren, i Paradisbakkerne og andre Steder.

Mod Vest begynder Højlyngen helt ude ved Havet i de allerede omtalte Ringebakker og Slotslyngen, og nogle Kilometer inde i Landet hæver den sig til Vestlandets højeste Punkt, Ruts Kirkebakke, 130 m. Her har Kulturplanterne dog forlængst sejret over Lyngen, og i vore Dage vægrer man sig næsten ved at regne Rutsker med til Højlyngen. Længere mod Øst i Rutsker og Rø Plantager bliver Højlyngen igen mere sig selv lig. Her trækker Istidens Skurestriber deres Furer hen over de nøgne Klipper, der stikker op mellem Lyng og Fyr, og Rokkestenene faar

ved et let Skub Undergrunden til at gungre hult.

Fra Rø Plantage ser man et Par km mod Syd den tidligere store fælles Græsning for hele Øen, Almindingen, i vore Dage Danmarks trediestørste Skov. Ikke for intet har vi her et af Landets kendte Turiststeder, for skont er der, hvor i Skoven man saa kommer: i Fuglesangsrendens Klippekløfter, naar Egene staar med det lyse nyudfoldede Løv; i Ekkodalen en Sommormorgen, naar Kabbelejerne blomstrer langs Aaen; ved Lilleborg, naar Klippemuren ned mod Søen lyser hvid af blomstrende Slaaen, eller naar Benvedens vinrøde Løv og purpurfarvede Frugter gløder i Efteraarssolen. Her ligger Øens højeste Punkt, Rytterknægten, der sine 162 m til Trods ikke gør noget imponerende Indtryk. Paa Toppen er rejst det for Højdepunkter i Danmark traditionelle Udsigtstaarn, Kongemindet, 22 m, hvorfra man har en udmærket Udsigt over det meste af Øen.

I den østlige Del af Almindingen ligger den smukkeste af Bornholms Tilgroningsmoser, Bastemose, og herfra strækker sig over mod Paradisbakkerne et Plateau i ca. 100 m' Højde, hvor Morænesandet er den herskende Jordbund. Her kæmper Lyngen endnu mange Steder en fortvivlet Kamp for sin Eksistens, men de fleste Steder har den maattet vige Pladsen for strenge, ubønhørlige Gelleder af Naaletræer i Aaker, Pedersker og Bodilsker Plantager. I Povlsker Plantage finder vi større Strækninger med Lyng; her er ikke plantet, men selvsaaede Birke- og Fyrretræer danner sammen med de slanke Enebærbuske en aaben, lys Bevoksning af betagende Skønhed over det tætte Lyngtæppe. Bauta-stene og Varder rejst af de første Bornholmere faar netop i disse Omgivelser en Baggrund, der taler stærkt til Fantasien. Men i vore Dage virker den magre Sandjord ikke tiltrækkende paa Menneskene, og Øens Gæster søger andre Steder, lettere tilgængelige fra alfar Vej, og her finder vi da i idyllisk Fred den store Mosestrækning, Ølene, kendt for sit ejendommelige Fugleliv.

Om Foraaret svulmer Vandløbene op til vilde Bjergbække.

Længst mod Øst ender Højlyngen i det af Sprækkedale stærkt furede Graniterræn, Paradisbakkerne og Helvedesbakkerne, hvis Skønhed med Rette er kendt viden om. Har man staaet ved Grydesøen en Foraarsdag, naar Birkens spæde, halvt udfoldede Løv staaer som en skær Kontrast til de haarde Granitvægge, eller en Oktoberdag, naar Eg, Kirsebær og Birk kappes om at vise de varmeste Farver, tager man et uforglemmeligt Indtryk af denne Verdens Skønhed med sig.

En Beskrivelse af det bornholmske Landskab vil mangle noget væsentligt, om ikke Øens Vandløb kommer med. Paa Grund af den faste Undergrund, der ofte kommer nær

op til Jordoverfladen, er Aaernes Løb meget ujævnt med Strømhvirvler og veritable Vandfald, af hvilke Stavehøl i Kobbeaa er det mest kendte. Vandføringen er af samme Grund meget svingende; i fugtige Perioder og ved Tøbrud optager Jorden kun i ringe Grad Vandet, hvorfor Aaerne kan svulme op til smaa rivende Floder, hvorimod de i tørre Somre kun fører minimale Vandmængder. Det fuldstændige lige Løb, de nordbornholmske Aar har, skyldes naturligvis, at de maa følge Ujævnhederne i Jordbunden, de talrige Sprækkedale, men herom mere under Jordbundsforholdene.

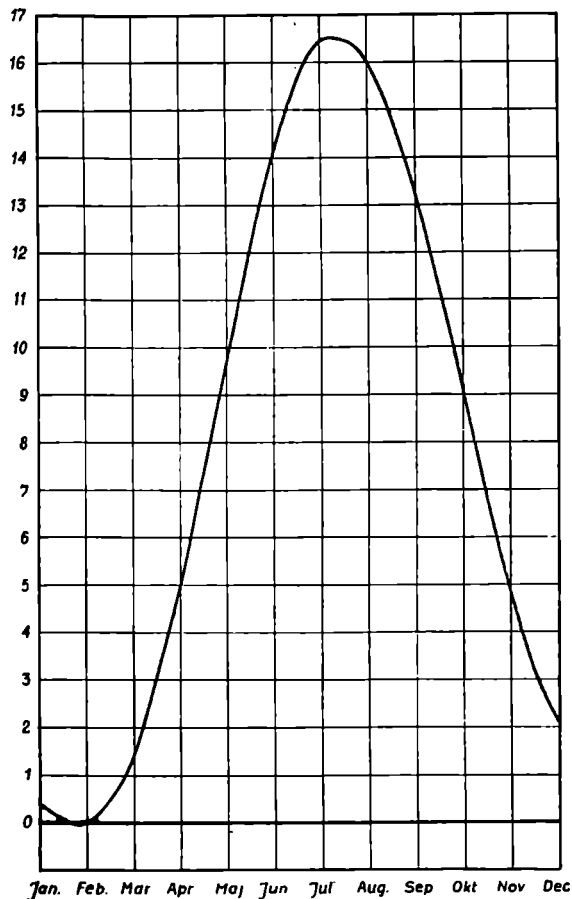
Sammenlignet med Aaer andre Steder i Landet er vore Aaer kun smaa, og praktisk Betydning har de saa at sige slet ikke, men de præger i høj Grad Øen ved deres karakteristiske Bevoksning. I Modsætning til andre Egnes brede, flade, engbevoksede Aadale, som vi kender dem saa godt fra Jeppe Aakjærs Beskrivelse af sin Hjemstavn, staaer de bornholmske Aaers smalle, af stejle Skrænter indrammede Dale, hvor Vandet med Bjergbækkens iltre Tempo i Slyngninger mellem mosgroede Sten søger mod Havet. Her er svalt paa en hed Sommerdag i den fugtige Luft; thi Dalen er overskygget af en frodig Bevoksning af Ask, El og vilde Kirsebær, der ikke blot gør Nytte ved at levere Ved til de mange Silderøgerier, men hvis æstetiske Værdi ogsaa er af stor Betydning for Bornholm — Øen i Øst er Kirsebærblomsternes Ø. Ingen andre Steder i Landet finder vi dem saa rigt og saa smukt som i Aadalene paa Bornholm, og de er fuldt saa vel som Klipperne et karakteristisk Træk i Øens Ansigt.

Bornholms Klima kan naturligvis ikke paa afgørende Vis være forskelligt fra Klimaet i det øvrige Land, det vil sige tempereret Kystklima med i Reglen temmelig milde Vintre og ikke særlig varme Somre. Smaa Afvigelser er der dog, idet alene Afstanden fra det øvrige Land er tilstrækkelig til, at vi ikke altid behøver at følges med Jylland og Øerne; men ogsaa Øens særlige Beliggenhed,

omgivet af store Vandmasser paa alle Sider, betyder en Del for Temperatur- og Nedbørsforholdene paa Stedet. Vand har en stor Varmefylde, som Fysikerne siger, det vil paa almindelig Dansk sige, at der skal mere Varme til at opvarme en bestemt Vandmængde 1° end en tilsvarende Mængde af et andet Stof, f. Eks. Metaller eller Jord- og Bjergarter; eller med andre Ord, at Vand er i Stand til at optage store Varmemængder, uden at det giver sig Udslag i nogen stor Temperaturstigning. Men deraf følger, at Vandet ogsaa kan afgive store Varmemængder uden noget stort Temperaturfald for Vandet selv. De Egne, der ligger nær Havet, vil derfor om Vinteren modtage en Del Varme fra det i den foregaaende Sommers Løb opvarmede Hav, og Vinteren bliver ikke særlig kold. Omvendt vil om Sommeren Havet optage megen Solvarme, saa de tilstødende Landomraader vil faa en forholdsvis kølig Sommer.

Disse Forhold vil naturligvis i særlig Grad komme til at indvirke paa et havomflydt Omraade som Bornholm. Ser vi paa Temperaturkurven for Rønne, vil man se, at Februar er den koldeste Maaned med 0° i Gennemsnit, hvad der er ca. $\frac{1}{2}^{\circ}$ højere end Gennemsnittet for hele Landet. Det maa lige indskydes, at denne Kurve ikke er fremkommet som Resultat af et enkelt Aars Maalinger, men er Gennemsnittet af nøjagtige Maalinger gennem 40 Aar. At de enkelte Aar kan bringe ret kraftige Afvigelser, har vi netop i de seneste Vintre set vægtige Bekræftelser paa. Paa Grund af det kolde Vand, der omgiver os til alle Sider, er Foraaret noget koldere her paa Øen end paa tilsvarende Bredde i det øvrige Land, f. Eks. paa Sjælland, hvor man kan regne med, at Foraarstegnene viser sig 14 Dage tidligere. Til Gengæld varer Sommeren saa meget længere, idet det opvarmede Havvand, naar Dagene begynder at blive kørtere, optræder som Varmedunk og forhindrer et hastigt Temperaturfald paa Øen.

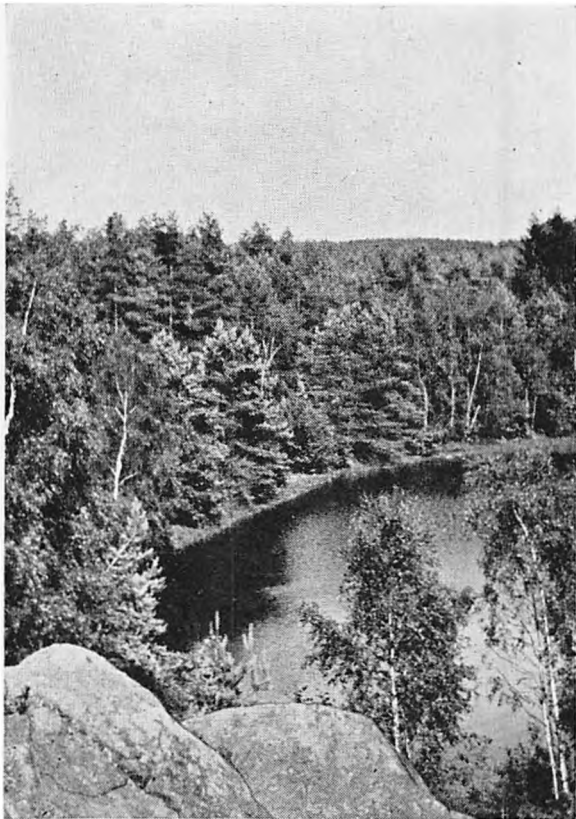
Den afbildede Kurve gælder som sagt for Rønne og ikke for Bornholm som Helhed; thi

Temperaturens aarlige Gang i Rønne.
Den lodrette Linie angiver Temperaturen i Celsiusgrader.

med Afstanden fra Havet vokser Forskellen mellem Sommer- og Vintertemperatur, Klimatet bliver mere fastlandspræget.

Det er en kendt Sag, at Kuldecentret ligger inde midt paa Øen; saaledes er Middelttemperaturen for Februar i Almindingen $+ 1,3^{\circ}$ mod Rønnes 0° . Den store Afvigelse har dog to Aarsager: Dels Afstanden fra Havet, og dels Højdeforskellen mellem de to Steder. Da Temperaturen gennemgaaende falder $\frac{1}{2}^{\circ}$ for hver 100 m, man kommer til Vejrs, og Almindingen ligger i 150 m' Højde, vil her alene paa Grund af Højden være ca. $\frac{3}{4}^{\circ}$ koldere end i Rønne. Sammenligner vi Sommertemperaturen ved de to Stationer, finder vi, at Rønne i Juli Maaned har $16,5^{\circ}$, medens vi i Almindingen maaler $15,8^{\circ}$. Reelt er der altsaa lidt koldere midt paa Øen i Juli

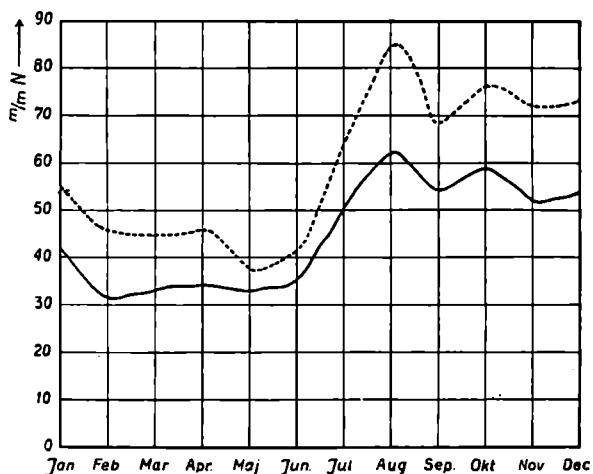
Grylesøen i Paradisbakkerne nævnes altid, naar man taler om de smukkeste Steder paa Bornholm. (Vilh. E. Jensen fot.)

de fleste andre Steder, idet Christiansø Fyr gennemsnitlig melder Vindstille i 5,7 % af alle Meldinger om Vindretning, medens Landet i Gennemsnit ikke kan drive det til mere end 3,4 %. Vindretningen derimod synes ikke at være væsentlig anderledes end i det øvrige Land; Vest og Sydvest er ogsaa paa Bornholm de vigtigste Vindhjørner, og at vi her skulde have mere Østenvind end det øvrige Land, som mange mener, har ikke noget paa sig.

Øens Nedbørsforhold illustreres i grove Træk af Nedbørskurverne for Rønne og Almindingen. Vi ser, at skønt de ikke falder sammen, saa forløber de dog nogenlunde ens, og i deres Forhold giver de et godt Billede af Nedbørens Fordeling gennem Aaret i Danmark. Vi ser, at Foraaret er den tørreste Del af Aaret, og selv om Regnmængden stiger lidt i Juni, betyder det ikke nogen Forbedring af Jordens Fugtighedsforhold, da den stærkere Varme foraarsager en meget stor Fordampning i denne Maaned. Juni er derfor med sin Tørke en kritisk Maaned for Landbruget. Juli og August bringer Aarets kraftigste Nedbør, hvad der naturligvis kan være uheldigt for Høsten; men lykkeligvis falder den overvejende Del i heftige, men korte Tordenbyger, saa der bliver Plads til mange gode Solskinstimer. I September bliver det for

Maaned; men tager vi Højden i Betragtning, maa vi lægge lidt til Almindingens Temperatur for at faa et ensartet Sammenlignings-Grundlag, og i saa Fald vil Indlandet vise sig at være varmere end Kysten.

Vindforholdene er ligesom Temperaturen en relativt stabil Faktor inden for Klimatologien, og vi kan derfor ikke vente store Afvigelser fra Forholdene i Landet som Helhed. Man har nok paa Fornemmelsen, at det blæser noget mere paa Bornholm end de fleste andre Steder i Landet, og selv om man, naar det drejer sig om Vejret, aldrig skal stole paa Fornemmelser og Hukommelsen, synes Tallene dog i dette Tilfælde at bekræfte Antagelsen. Medens den gennemsnitlige Vindstyrke for en Række Stationer spredt over hele Landet er 2,5, er den for Hammeren maalt til 2,8. Mærkeligt nok synes der tillige at være mere Vindstille ved Bornholm end

Nedbørens Fordeling: paa Aarets Maaneder i Rønne (optrukne Kurve) og i Almindingen (punkterede Kurve). Den lodrette Linie angiver Regnmængden i mm.

koligt til, at der kan dannes Tordenbyger i større Format; i de lange kolde Nætter afgiver Luften sin Fugtighed i Form af en overordentlig rigelig Dug, om Dagen er Luften klar, og de klare, solrige Septembere dage giver sig da ogsaa til Kende i et Fald i Nedbørskurven. I Oktober begynder Efteraarsregnen gerne, den skyldes ikke Torden, men vandrende Lavtryk fra det nordlige Atlanterhav, og kommer oftest som Heldagsregn. Da Luften nu er kold, indeholder den mindre Vanddamp, og Regnen kommer derfor, som Kurven viser, i mindre Mængde end i Juli og August; men da Fordampningen paa denne Aarstid er ringe, er der langt mere Forslag i Vandet, og det er hovedsagelig i disse Maaneder, Jorden modtager sit Vandforraad. Nu er Nedbøren afgjort den mest varierende Faktor inden for Meteorologien, saa man maa være klar over, at de enkelte Maaneder oftest bringer ret store Afvigelser fra de her afbildede Kurver, der viser Gennemsnittet for en Periode paa 40 Aar.

Udsigt fra Klipperne ved Rø, et af Bornholmernes mest yndede Udflygtssteder. (A. Kjøller fot.)

Hvordan forholder det sig nu med den samlede Nedbørmængde her paa Bornholm sammenlignet med det øvrige Land? Hovedparten af den Nedbør, der falder i Nord-europa, stammer fra Vanddamp fra Atlanterhavet og Vesterhavet, og jo længere det paa-gældende Landomraade er fjernet fra Havet, des mindre Regn vil det i Reglen faa, idet dog ogsaa Terrænforholdene spiller en væsentlig Rolle. I Danmark afgiver Vestenvinden megen Regn, naar den tvinges op over den jyske Højderyg; Østjylland og Øerne kommer i nogen Grad til at ligge i Regnlø og staar i Nedbørmængde tilbage for Vestjylland, der for enkelte Stationers Vedkommende kan notere en samlet Aarsnedbør paa over 800 mm.

Nedbørmængden i Rønne, 539 mm, falder nogenlunde sammen med Gennemsnittet for hele Bornholm, der saaledes kommer til at ligge i Klasse med de to vestsjællandske Amter, Holbæk Amt og Sorø Amt, der er de tørreste i Landet, medens Østsjælland paa Grund af Højden har noget mere Nedbør,

gennemsnitlig vel 45 mm mere om Aaret. Ogsaa her paa Bornholm gør Højdeforskellene sig gældende, som det fremgaar af Nedbørskurven for Almindingen, der ligger betydeligt højere end for Rønne. Naar Vinden af Bakkerne tvinges til Vejrs, afkøles Luften, og hvis den er mættet med Vanddamp, vil en Del af disse fortættes og falde ned i Form af Regn eller Sne. Den samlede Aarsnedbør for Almindingen er 712 mm, hvilket er nogenlunde samme Nedbørmængde, som vi finder i Vestjylland.

Det er en almindelig Antagelse blandt Folk, at de store skovbevoksede Arealer i sig selv skulde have en fremmede Indflydelse paa Nedbørmængden, men der foreligger til Dato intet videnskabeligt Bevis for denne Paastands Rigtighed.

Christiansø er paa mange Omraader noget for sig selv, bl. a. ogsaa med Hensyn til Nedbør. Øen ligger til Dels i Regnlø af Bornholm, og paa Grund af sin ringe Højde over

Finnvedalen. Et fremmedartet Billede i dansk Natur. (A. Kjeller fot.)

Havet er den ikke i Stand til at aftvinge Luften megen Nedbør. Det viser sig da ogsaa, at Aarsnedbøren her kun er 419 mm; kun Sprogø i Storebælt kan opvise mindre Tal, nemlig 415 mm.

Et Fænomen, der er meget udpræget paa Bornholm navnlig i Forsommeren, er Havgusen, der fremkømer ved, at kold Luft fra Havet trænger ind over det varmere Land og ved sin lavere Temperatur faar Vanddampene her til at fortættes, saa det lune, dejlige Sommervejr pludselig afløses af en modbydelig raakold Taage. Ellers er den meste Taage her som andre Steder i Landet særlig at søge i Efteraars- og Vintermaanederne, og Bornholm synes ikke at være mere hjem-søgt af dette kedelige Vejr end det øvrige Land. Vi har gennemsnitlig 44 Dage med Taage om Aaret, og det ligger meget nær Gennemsnittet for hele Landet.

Bornholms Plante- og Dyreverden bliver omtalt i særlige Afsnit og skal ikke behandles her; det skal blot nævnes, da det ogsaa har erhvervsgeografisk Interesse, at Bornholm i Forhold til sit Areal er Landets skovrigeste Amt, idet over 96 km² er dækket af Skove og Plantager. Til Gengæld er her fattigt paa Moser, idet disse kun dækker 0,14 % af Øens samlede Areal.

Efter Folketællingen 1940 bor der paa Bornholm og Ertholmene 46,542 Indbyggere. Regnet ud pr. km² giver det en Befolkningstæthed paa ca. 79, hvad der ligger betydeligt under Gennemsnittet for hele Landet, hvor vi efterhaanden er kommet op paa en gennemsnitlig Befolkningstæthed af 89, naar vi ikke regner Færøerne med. Grunden til den lave Befolkningstæthed er naturligvis de store, næsten folketomme Skovarealer. Ser

Markvej ved Stangegaard i Aaker. (E. Juul Nielsen fot.)

vi bort fra Skovene og tager Befolkningen i de virkelig dyrkede Omraader, kommer vi op paa et lignende Tal som det, der gælder for det øvrige Land. Man kan altsaa ikke kalde Bornholm særlig tæt befolket. Af de 46,542 Indbyggere lever godt 20,000 i Købstæderne, hvorved Bybefolkningen kommer til at udgøre 43,5 % af den samlede Befolkning, hvortil yderligere kommer en Del Mennesker, der bor i bymæssig Bebyggelse i Landkommunerne. Landsbyer i almindelig

Forstand forekommer ikke paa Bornholm. Det er et meget højt Tal, betydelig højere end det tilsvarende Gennemsnitstal for hele Landet, Hovedstaden fraregnet. Aarsagen hertil er naturligvis at søge i Erhvervene; Fiskeri, Bjergværksdrift og Industri indtager af rent naturlige Aarsager en meget stærk Position i Forhold til Landbruget sammenlignet med det øvrige Land. Om disse Erhvervs Udvikling gennem Tiderne og deres Stilling i Dag henvises til de specielle Artikler.

BORNHOLMS JORDBUNDSFORHOLD

AF LEKTOR ARNE LARSEN, RØNNE

Det er først og fremmest Klipperne, den haarde Granit, Bornholms Grundfjeld, der lokker Turisterne til Bornholm. Den sydligere Del af Øen, der landskabsmæssigt er mere beslægtet med det øvrige Danmark, kommer for den menige Turist i anden Række. Kun de færreste, de jordkyndige — Geologerne — aner, at netop paa Sydbornholm under Overfladen ligger nogle af de interessanteste og efter Granitten tillige langt de ældste Dannelser i Danmark. At forøge sit Kendskab til ogsaa at omfatte disse Jordlag er nok Umagen værd!

Bornholms Grundfjeld optager to Trediede dele af Øens Areal. Vel findes der ogsaa Granit paa den sydlige Del af Øen, men Syd-Sydvest for et System af Brudlinier, der stort set strækker sig fra Nexø til Knuds Kirke og videre til Hasle, ligger Granitmassivet dybere nede og er overdækket af yngre og mægtige Jordlag.

Granittens Historie er følgende:

For mange Millioner Aar siden, i *Jordens Urtid, den arkaiske Tid*, søgte en smeltet glødende Mineralblanding at bane sig Vej fra Jordens varme Dyb op mod den koldere Overflade. Efterhaanden som Afkølingen skred frem, skilte de forskellige Mineraler sig ud fra hinanden, og Slutresultatet blev en stærknet Masse, en uordnet Mosaik af Krystaller. En Bjergart dannet paa denne Maade kalder Geologerne et Eruptiv. Krystalstørrelsen er et Udtryk for den Hastighed, hvormed Størkningen er foregaaet. I de Eruptiver, der naaede helt op til Overfladen eller

skød sig frem gennem forlængst afkølede Jordlag, fik Krystallerne kun en kort Væksttid. Disse saakaldte Dagbjergarter bestaar derfor af ganske smaa Krystaller, medens Dybbjergarterne, hvis Afkøling er foregaaet betydelig langsommere, har mere grovkornet Struktur. Granitten er en Dybbjergart, og de overliggende Stenmasser er i det uhyre Tidsrum, der er gaaet siden Granitmassivets Dannelse, forlængst gnavet bort af Naturens nedbrydende Kræfter.

Granittens mineralogiske Sammensætning lærer man lettest at kende ved at betragte en særlig grovkornet Granitform, den saakaldte *Pegmatit*, der som Gange forekommer overalt i den bornholmske Granit. De mest iøjnefaldende Mineraler er den sædvanligvis røde *Feldspat*, der gaar i Stykker efter plane Flader, og det glasagtige *Kvarts*, hvis Farve veksler fra hvide til dybviolette Nuancer. Kvartsen er lidt haardere end Feldspat og adskiller sig yderligere fra denne ved at brydes i ganske uregelmæssige Flader. Et tredie Mineral, *Glimmer*, er ligeledes meget almindeligt, men dog knap saa hyppigt i Pegmatit som i anden Granit. Glimmer er betydeligt blødere end de to første Mineraler og kan endda ridses med en Negl; den er hyppigst kulsort og spalter i ganske tynde Blade. Side om Side med disse tre Hovedbestanddele træffer man i Granit mindre Mængder af andre Mineraler, blandt hvilke kan nævnes den metalglinsende Molybdænglans, Magnetjern o. m. a.

Granittens Udseende varierer fra Sted til

		Danmark			
		System	Bornh.	Skaane	Etage
Nyere Tid ca. 55 Mill. Aar. Kænozoisk	Kvartær				Nutid Istid
	Tertiær				
	Kridt				Danien Senon Turon Cenoman Neokom
Middelalder ca. 135 Mill. Aar. Mesozoisk	Jura				Lias
	Trias				Keuper
	Perm				
Oldtid ca. 360 Mill. Aar. Palæozoisk	Kul				
	Devon				
	Silur				
	Ordovicium				
	Kambrium				
Urtid mindst 1500 Mill. Aar. Azoisk	Algonkium		Diabas		
	Grundfjeld				

Geologisk Tidstavle.

Bortset fra Istids- og Nutidsdannelse er alle Jordlag paa Bornholm ældre end kendte Aflejringer i det øvrige Land.

Sted. I store Træk kan man skelne mellem følgende Hovedvarietet: Den sribede Granit, Rønne Granit, Hammer Granit, Vang Granit, Svaneke Granit og Paradisbakke Granit.

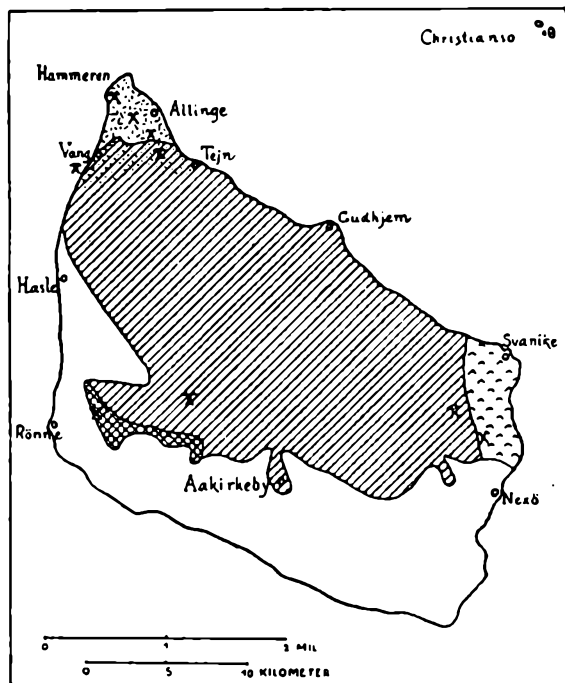
Langt den største Udbredelse har den sribede Granit, hvis Farvetegning kommer af de mørke Mineralers, navnlig Glimmerens, Tilbøjelighed til at lægge sig i uregelmæssige parallelle Striber. Selvom Bjergarten ikke er ligefrem skifret, har den dog Tendens til lettere at gaa i Stykker i Stribernes Retning, hvorved den minder om den i Skandinaviens Fjelde hyppige Gnejs. Adskillige Steder paa Øen findes mindre Brud i Stribet Granit,

saaledes i Rutsker Højlyng og ved Gudhjem; men de betydelige Brud ved Bjergebakken og i Brudesengen, hvor den forøvrigt er rød og sortpletet, viser, at den spiller en betydelig erhvervsmæssig Rolle.

Langt større Anvendelse har dog den meget mørke, ved Slibning næsten helt sorte, Rønne Granit. Det er den, vi kender fra de store Stenbrud i Klippe- og Stubbeløkken samt ved »Klinten« i Vestermarie. Dens mørke Udseende skyldes Rigeligheden af Hornblende, Hornblende Granit kaldes den ogsaa; hertil kommer, at Feldspatten er næsten klar og gennemsigtig, hvorved de sorte Mineraler yderligere kommer til at gøre sig gældende. En stor Mængde Rønne Granit anvendes til Skærver, men da denne Granitvarietet er forholdsvis fri for Sprækker og Revner, er der Mulighed for at udtage større Blokke til andre og værdifuldere Formaal. Saaledes er Bropillerne ved Lillebæltsbroen beklædt med Rønne Granit. Endvidere stammer de fleste Gravmonumenter og de blaalige Chaussésten paa vore Landeveje fra dette Granitmassivets sydvestlige Hjørne.

Hammer Granitten udmærker sig ved en lys rødlig Farve. Den er ligesom Rønne Granitten forskaanet for det tætte System af Sprækker, der ellers er almindeligt overalt, og har derfor meget stor Anvendelse. Søjlegangen ved Nationalmuseet i København er af Hammer Granit, og de smukke røde Gravmonumenter, de røde Chausséstensveje samt den røde Stribe i Midten af Landeveje, belagt med blaalig Rønne Granit, stammer fra den nordvestlige Spids af Øen. To meget betydelige Virksomheder, Hammerens Granitværk, der vækker manges Forargelse, men paa den anden Side skaffer Mad til mange Munde, samt Moseløkken, udnytter dette rige Grundfjeldsomraade.

Vang Granitten er nærmest at betragte som en sortspættet Varietet af den sribede Granit; dens graa Bundfarve gaar ofte over i det svagt rødlige. Den forekommer i et smalt Bælte fra Vang til Tejn; idet den adskiller Hammer Granitten fra den normale

D. G. U

Hammer Granit		Rønne Granit	
Svaneke		Vang	
Stenbrud	X	Stribet	

De bornholmske Granitvarieteters Udbredelse.

Over det meste af Bornholm er Granitten stribet, og til denne Granitform er her medregnet den i Teksten omtalte Paradisbakke Granit. Paa Syd- og Sydvestbornholm er Granitten sunket dybere ned og dækket af yngre Lag.

stribede Granit. Vang Granitten udnyttes i rigt Maal; Stenbruddet ved Vang er betydeligt og imponerende i sin Storslaaethed.

Paradisbakke Granitten er maaske den mest særprægede Granit, vi har herovre. Medens de andre har deres Gengangere i det øvrige Skandinavien, er Paradisbakke Granitten noget ganske for sig selv. Mørk og hornblendeholdig som Rønne Granit, men gennemvævet af lysere, næsten hvide, særlig kvartsrige Pletter, faar den et flammet Udseende. Særlig smukt kommer »Flammerne« frem paa store Flader, hvorfor den navnlig har faaet Anvendelse til Søjler, Monumenter og Facadesten. Hvem er ikke betaget standset ved Søjlerne i Københavns Raadhushal, og hvem har ikke paa Søndagsturen beundret

Monumentsoklerne i Ørstedsparken! Paradisbakke Granit brydes ved Præstebo i Ibsker. Traver man rundt i Paradisbakkerne er det paafaldende, saa lidt man glider paa Klipperne her. Forklaringen er den, at de kvartsrige, lyse Partier i Stenarten er mere modstandsdygtige mod Naturens Paavirkninger end den mørkere Grundmasse og derfor i det lange Løb kommer til at staa frem som op-højede Lister.

Svaneke Granitten, der er meget grovkornet, forekommer i det nordøstlige Hjørne af Øen. Dens Anvendelighed er ringe, da den er løs i S sammensætningen og derfor let bliver Offer for Vejrsmuldringen. Saaledes forekommer ved Grisby store Grusaflejninger, *Aarsdalegrus*, der er det direkte Resultat af naturbehandlet Svaneke Granit. Havet har senere rodet op i Grusmasserne og derefter igen aflejret disse i regelmæssige Lag. Dette kan ses overordentlig tydeligt i alle de vældige Grusgrave. Aarsdalegruset har et godt Ry som Havegrus og eksporteres over Svaneke og Nexø.

At Granitten under sin Størkning maatte slaa Revner paa Kryds og tværs er en given Sag. Men senere Tidens Jordskælv har ogsaa været medvirkende til en gennemgribende Sprækkedannelse. Bornholms sønderrevne Klippekystr er saaledes en Følge af Samarbejdet mellem Forkløftning, Vejrsmuldring og Bølgenes Evne til at bortsuge og bortføre det smuldrede Materiale. Inde over Øen har Resultatet af Forkløftningen været Dannelsen af et veludviklet Dalsystem, de saakaldte Sprækkedale, der i vore Dage netop giver det bornholmske Landskab et ganske særligt Præg. Sprækkedalene er omtrent parallelle og gaar saa godt som alle i Retningen NØ—SV. Sandsynligvis drejede det sig i Begyndelsen slet ikke om egentlige Dale, men maaske blot om langstrakte Sprækker i Grundfjeldet. Først langt senere, vel navnlig af Istidens Gletsjere, er det løsnede Materiale fjernet, og de retliniede Dale opstaaede. Den lille kølige Bæk baner sig rislende Vej gennem den vilde Ur; Vebend og Kaprifolium

Øverst: Majdalen i Paradisbakkerne er en typisk Sprækkedal. (Johs. Hammer fot.) – Nederst: Stendalen i Paradisbakkerne. Sprækkedalenes Læ og passende Fugtighedsgrad yder de ypperligste Betingelser for Vegetationen. Stendalen er særlig rig paa sjældnere Bregner og Ulvefodder. (Vilh. E. Jensen fot.)

forcerer med Held den stejle Skraaning, og Ramsløgens Blade bøjer sig skærmende ned over Nattergalens Rede. Vi kender alle dette Billede fra de næsten parallelle Slugter: Finnedalen, Kleven, Kobbeaadalen, for ikke at tale om Paradisbakkernes Mylder af Dale. At Dalenes Vægge er stejle, vil enhver erkende, der blot een Gang en varm Sommerdag har forsøgt at forcere Tyska- og Bobba-brøddanj! Sprækkedalenes Længde naar ofte op til adskillige Kilometer. Den længste af dem alle, Ekkodalen, strækker sig fra Valensgaardsmosen gennem Kjeldseaadalen helt til Saltuna, en Strækning paa over 12 km. Paa Sydbornholm fortsætter Dalene i den nedsunkne Granit; her er de dog udfyldt af yngre Aflejringer og kan kun erkendes ved snedige videnskabelige Metoder. For Nordbornholms Vandløb spiller Sprækkedalene en afgørende Rolle; et Blik paa Kortet vil hurtigt vise, at Aaerne her følger den rette Linies Princip. Sydbornholms Vandløb, lige fra Øleaa til Bagaa, udmærker sig derimod ved et mere uregelmæssigt bugtende Løb.

En stor Del af de i Granitten opstaaede Spalter lukkede sig sandsynligvis igen hurtigt, medens andre blev Genstand for Udfyldning paa forskellig Vis. Herved opstod de saakaldte Gange, der idag medvirker til øget Farvespil i Klippevæggene. De hyppigste er de allerede nævnte grovkornede *Pegmatitgange*, i Folkemunde slet og ret kaldet Feldspat. Sjældnere, men dog i Vang Granitten hyppigt forekommende, er den finkornede, næsten sandstensagtige, *Aplit*. Begge disse er dannet ved, at smeltet Granitmasse paany er brudt op og i Sprækkerne har fundet bekvemme, banede Veje. Langt senere, antagelig dog før Jordens Oldtid, er en glødende Masse af helt anden mineralogisk Sammensætning brudt op. Disse Gange, *Diabasgange*, er mørke, ofte helt sorte, og det svagt grønlig Skær bærer Ansvar for den populære Betegnelse Grønsten. Det drejer sig i Virkeligheden om gammel Basalt af samme Slags, som i vore Dage produceres af Vulkanerne paa Island. Særlig hyppige er Diabasgangene paa

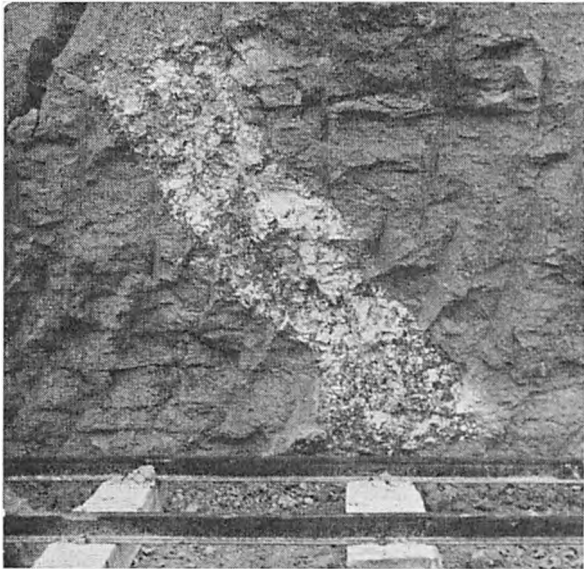

Kleven. En Sprækkedal udnyttet af Menneskene. (Fr. Kjoller fot.)

Nordkysten, hvor deres Samhørighed med Sprækkedalene faar os til at formode, at de er opstaaet samtidig med disse. Deres Tykkelse varierer fra faa cm til adskillige Meter; Rekordene indehaves af Gangen ved Kjeldseaa, der naar op til 60 Meters Bredde. Diabasen afviger fra Granit ved sin fuldstændige Mangel paa Kvarts; dens brune, forvitrede Overflade og dens forholdsvis store Vægtfylde vidner om et betydeligt Indhold af Magnetjern. Stenalderbornholmeren havde Øje for dens Anvendelighed til Økser, og Grønstenen raadede delvis Bod paa Øens Flintfattigdom. Diabasen er lettere forgængelig end Granitten, hvorfor der nu ofte er Kløfter, hvor der tidligere var Diabasgange. Trappen ned til Jons Kapel gaar gennem en saadan Kløft; Rester af Diabasen kan endnu ses i Kløftens Bund.

Endelig er Sprækkerne i sjældne Tilfælde blevet udfyldt ovenfra med Sand, der saa senere er kittet sammen til en fast Sandsten. Saadanne Sandstensgange kan bl. a. ses i Kystklippen Gulehald ved Listed.

Som allerede omtalt er Vejr og Vind gaaet haardt frem mod Grundfjeldet overalt paa Øen. Mest gennemgribende har Forvitringen været i Nærheden af Rønne, hvor Granitten i et 4 km langt og 300 m bredt Bælte og til en Dybde af ca. 50 m er omdannet til Kaolin. Medens Kvartskornene ligger ganske uomdannede i den raa Kaolin, er Hovedmassen, selve det hvide Pulver, opstaaet ved Feldspattens og Glimmerens Omdannelse under Paavirkning af kultveilteholdigt Vand. Om

Forvitret Pegmatitgang i Kaolin. Gangens store Feldspatkrystaller er omdannet til ren Kaolin, der er mere hvid end den omgivende urene Kaolin. Forekomsten af Pegmatitgange i Kaolinen viser, at denne Bjergart ligger paa primært Leje, d.v.s. paa Dannelsestedet (Arne Larsen fot.)

saa dette Vand er kommet ovenfra og langsomt sivet ned gennem Granitten, eller det er varmt Vand, der er trængt op gennem forhaandenværende Sprækker, derom er de Lærde uenige. Men ét er man enig om, nemlig det, at Processen har fundet Sted gennem uhyre lange Tidsrum, og at den er foregaaet paa det Sted, hvor Kaolinen nu ligger. Den Teori, der gaar ud paa, at hele Bornholm engang har været dækket af Kaolin, har man nu helt forladt. I Kaolinlejet finder man hyppigt Klumper af uomdannet Rønne Granit og mere eller mindre forvitrede Pegmatit- og Diabasgange. Den store Betydning Kaolinen har for vor Ø, beskrives i Artiklen om Industri. —

»Kjyllinjahønnen« er en stor Vandreblok paa Klinten ved Aakirkeby. Herud gaar Aakirkebyboen paa Søndagsturen, thi her har han et storslaaet Udsyn over Sydbornholms Landskab. Skraat tilhøjre, mod Sydvest, skimtes ca. 2—3 km borte Læsaa, der her paa Egnen gaar under Navnet Kæmpeaaen. Længere i Syd følger Øjet den smalle Skovbræmme, der saa smukt indrammer Grødbyaa, og ret paa har vi det glitrende Hav.

Nogle faa Meter foran os er der en temmelig brat Skraaning; endnu her er det Granit, der stikker frem, men saa skifter pludselig Billedet, og dernede ligger det første Sandstensbrud. Vi staar her ved en af Øens skarpest markerede Brudlinier, idet Granitten Syd for Linien er sunket i Dybet og nu skjuler sig under yngre Aflejringer. Aakirkeby ligger i Virkeligheden paa en Granithalvø, der paa Vest-, Syd- og Østsiden er omgivet af Sandsten.

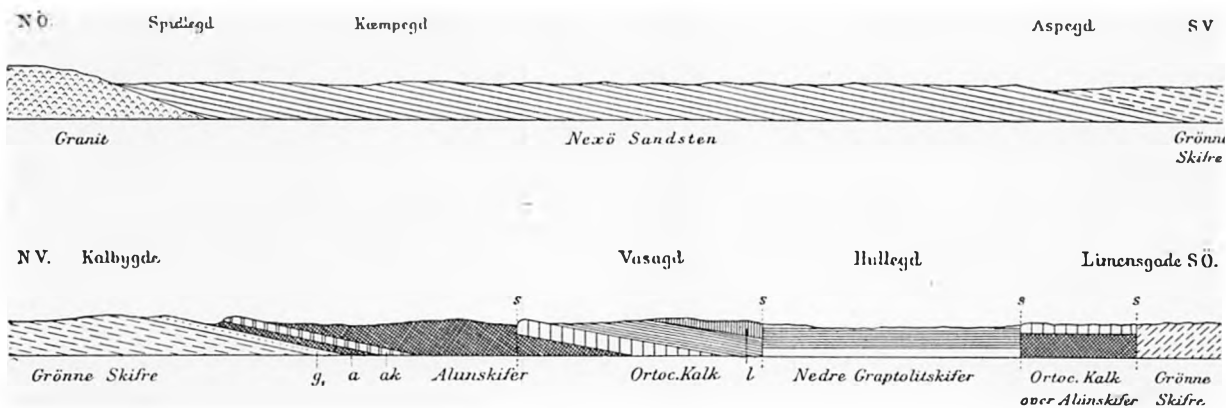
Medens Nordbornholms Granit var et Eruptiv, altsaa opstaaet af glødende Masser, møder vi nu Bjergarter af helt anden Oprindelse. Nu er det Ophobninger af Grus, Sand eller Ler, alt fra først af aflejret i et Hav og senere hærdet til faste Stenarter af meget forskelligt Udseende; det er med andre Ord det, Geologerne benævner med Ordet Sedimenter. Snart drejer det sig om Stenarter, hvori de enkelte Grus- eller Sandkorn let lader sig iagttage, og snart kan man overhovedet ikke se Kornene, med mindre man anvender Lup eller Mikroskop. Kornstørrelsen fortæller os, hvordan Dybdeforholdene var dengang og paa det Sted, Stenarten blev dannet. Ved et Nutidshav kan vi nemlig overbevise os om, at Grus og Sand aflejres paa ganske lavt Vand i Nærheden af Kysten, Ler længere ude paa dybt Vand, og længst borte, hvor Ler kun vanskeligt og Sand slet ikke føres ud, bliver Kalkskaller, ofte mikroskopiske, dominerende. Sydbornholms Bjerg-

Der arbejdes i Babækkeværkets Kaolingrav. (Arne Larsen fot.)

BORNHOLMS UNDERGRUND
 (efter Danmarks geologiske Undersøgelser)

Skematisk Fremstilling af Oldtidslagene ved Læsaa.

D. G. U.

g = Rispebjergsandsten. a = Nedre Alunskifer. ak = Andrarumkalk. l = Trinucleusskifer over Nedre Graptolitskifer. s = Forskydning, hvorved ældre Lag er tvunget op til Overfladen. Øvre Graptolitskifer forekommer helt nede ved Aaens Udlob og ses ikke paa Figuren.

arter har altsaa oprindelig været løse, men er senere blevet kittet sammen, saaledes at Sand er blevet til Sandsten, Ler til Skifer og Kalkslam til Kalksten.

Vel er disse Lag yngre end Granitten, men alligevel er de meget gamle og langt ældre end Dannelser, vi kender fra det øvrige Land. De stammer fra *Jordens Oldtid, den palæozoiske Tid*, og endda fra dens tre ældste Afdelinger: Kambrium, Ordovicium og Silur. Oprindelig har de mange Lag ligget vandret ovenpaa hverandre, men ved Uro i Jordskorpen er de senere blevet vippede, saa at Lagene nu hælder svagt mod Syd. Det Forhold, at Aaerne har skaaret sig ned i Lagene, har foraarsaget, at man paa en meget bekvem Maade kan studere Lagrækken ved blot at følge et Aaløb, begyndende med de ældste Aflejringer nærmest Granitten og sluttende med de yngste ved Havet. Klassisk er i denne Henseende Læsaa blevet, men ogsaa Øleaa, Grødbyaa og Risebæk over en magisk Tiltrækning paa Geologerne.

Nederst ligger *Nexø Sandsten*. Den udgør et ca. 60 m tykt Lag og har en meget stor horisontal Udbredelse, idet den strækker sig fra Nexø og helt til Robbedale, 4 km Øst for Rønne. Sandstenen optræder i mange forskellige Farver, men ogsaa i Kornstørrelse og Sammenkitningsmateriale er den meget varierende. Hyppig finder man i Sandstenen Bølgeslagsmærker, d. v. s. hærdet rillet

Havbund, ligesom man overalt kan se det ved Sandkysterne i vore Dage. Hvor Bornholm nu ligger, maa Bølgerne altsaa have rullet hen over Sandet for ca. 550 Mill. Aar siden. Sandstenens Anvendelse er stort set begrænset til Fliser og Skærver, idet vandrette Sprækkesystemer har opdelt Sandstenen i tynde »Bænke«. Kun ved Frederiks Stenbrud Nord for Nexø er Bænkene saa tykke, at Sandstenen kan anvendes til andre Formaal. Saaledes er Frihedsstøtten i København lavet af Sandsten fra Frederiks Stenbrud. Meget særprægede og lokalbetonede er Sandstensgårderne i Nexø. Som Bygningssten er Sandstenen navnlig anvendt i Nexø, men ogsaa Bygninger i andre Byer, f. Eks. Rønne Posthus, er opført af dette Materiale.

At der ikke er Forsteninger i Granitten ligger i Sagens Natur. Derimod vil det, da Nexø Sandsten er en Havaflejrning, være naturligt at vente Fund af Planter eller Dyr i denne. Maaske hører dette Fremtiden til! Hidtil er det i hvert Tilfælde ikke lykkedes, med mindre nogle saakaldte »Krybespor« kan tilskrives en eller anden Dyreform.

Nexø Sandstenens Tykkelse vidner om, at det var mægtige Sandmasser, der blev bundfældet dengang. Ikke desto mindre maa Havbunden samtidig være blevet gradvis dybere og Afstanden til Land større. Thi Sandstenen gaar ganske jævnt over i det næste Lag, de

»Grønne Skifre«, der før Hærdningen har udgjort sandet Lerslam. De Grønne Skifre er kun svagt skifrede; de friske Brudflader er graa eller grønlige, hvilket skyldes Indholdet af et jernholdigt Mineral, Glaukonit. Ved Berøring med Luften iltes Glaukonitten til Rust, og Lagfladerne bliver brunlige. De Grønne Skifre har næsten lige saa stor Udbredelse som Nexø Sandstenen, samme vældige Tykkelse, men ingen Anvendelse.

Vi møder i de Grønne Skifre Danmarks ældste Dyr, Hyolithus, en Havsnegl med langstrakt kegleformet Skal. Den er ikke almindelig, men skal søges paa bestemte Lokalteter, af hvilke Aalejet neden for Vejrmøllegaard er den mest kendte. De Grønne Skifre overlejres af en temmelig løs, grovkornet 3 m tyk Sandsten med et karakteristisk plettet Udseende. Denne Bjergart, der gaar under Navnet *Rispebjerg Sandsten* eller Leopard-sandstenen, er let at finde ved den Træbro, der gaar over Aaen ved Kalby. Netop her har Læsaa lavet et lille terrasseformet Vandfald i Sandstenen og tillige gravet en rund Fordybning, en »Jættegryde«, i denne.

De to følgende Lag, *Nedre Alunskifer* og *Andrarumkalken*, er i Tykkelse underordnede, men vidner dog om, at der nu maa være Tale om anderledes store Havdybder og større Afstand fra Land. Derefter kommer et 20 m tykt Lag, *Øvre Alunskifer*, der lidt længere nede ad Aaen træder frem som en meget smuk Væg. Kulindholdet, der stammer fra Havalger og har givet Skiferen den sorte Farve, er saa stort, at Skiferen til Tider har været benyttet som Brændselsstof i Datidens bornholmske Cementfabrikker. Gyldne Svovlkisklumper og sarte hvide Gipskrystaller er hyppige. I Aaret 1840 stiftedes et Aktieselskab, hvis Formaal var at udvinde Alun af Skiferen. Der blev bygget et ret stort Fabrikskompleks ved Limensgade, men Selskabet, der var udsat for mange Uheld og kæmpede med stadigt Underskud, fik kun en kort Levetid og sluttede 1850 med en Fallit. Endnu den Dag i Dag kan man stedvis finde teglstensfarvede Stumper af brændt Alun-

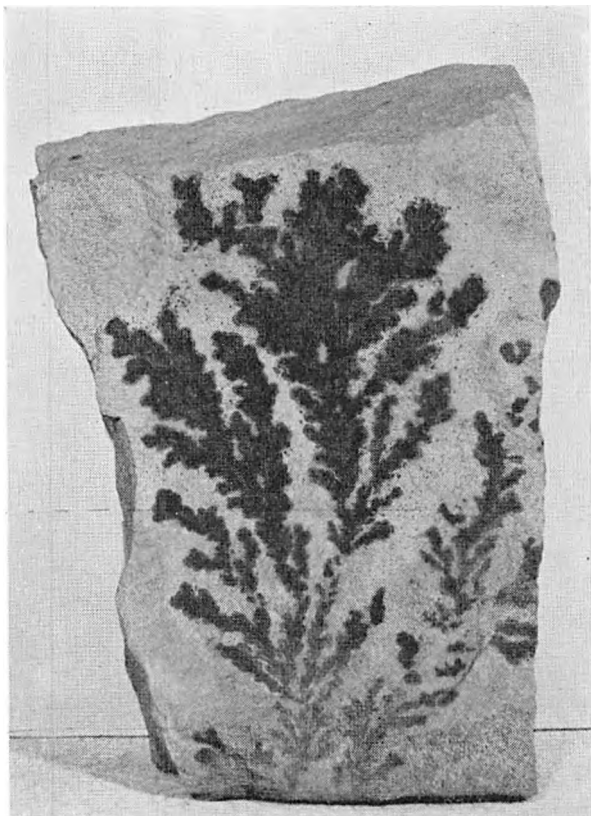
Linselormet Bolle af Antrakonit (»Stinksten«) i Alunskifer.
(Arne Larsen fot.)

skifer. — I vore Nabolande benytter man visse Steder Alunskiferen som Raastof for Produktion af syntetisk Olie.

Paa det Sted i Aabrinken, hvor Alunskiferen træder smukkeste frem, iagttages nogle ganske ejendommelige Dannelser, de saakaldte Antrakonitboller. De er formet som Linser, hvis korte og lange Diameter er henholdsvis 30—40 cm og 1½—2 m lange, og Skiferlagene bøjer sig bueformet udenom dem. Antrakonitten er en sort, kulholdig Kalksten, ofte kaldet sort Marmor. Hvis man slaar paa Antrakonit med noget haardt, forstaar man let, at den har faaet Navnet Stinksten! Paa Forsteninger er den forøvrigt ofte meget rig.

Der følger nu en lysegraa Kalksten, *Orthoceratitkalken*, dannet af Kalkslam og Ler paa forholdsvis lavt Vand. Kalken har Navn efter en senere omtalt Forstening og har gennem Tiderne haft forskellig Anvendelse. Den gaar ogsaa under Navnet Cementsten, da den tidligere blev anvendt til Cementbrænding. Dens Lerindhold, ca. 10—15 %, svarer nemlig nogenlunde til den Mængde, der skal blandes i Kalk for at faa en mager Cement. For mange Mill. Aar siden lavede Naturen altsaa paa dette Sted det Forarbejde, der betingede

den bornholmske Cementindustri. Lerindholdet er imidlertid varierende, saa Tale om Konkurrence med Aalborg Cement, der fremstilles af nøjagtigt udmaalte Blandinger af Skrivekridt og Ler, kan der naturligvis ikke være. Ved Limensgade findes talrige Spor af Kalkovne med halvbrændt Cement. Kalken er ogsaa til Tider, f. Eks. o. 1840, eksporteret til flere tyske Byer, hvor saa den egentlige Brænding har fundet Sted. I Midten af forrige Aarhundrede fandtes der i Rønne hele 5 Cementfabrikker, og Fabrikationen var rentabel, indtil den nyopdukkede Portland Cement o. 1870 slog det bornholmske Produkt ud. Ved Slutningen af forrige Verdenskrig fik bornholmsk Cement en ny Chance, og der blev bygget en Fabrik ved Risebæk i Aaker. Ændrede Konjunkturer tvang dog efter faa Aars Forløb Fabrikken i Knæ. Bornholmsk Cement er anvendt ved Bygningen af Hammershus, Lilleborg osv., og kan stadig træffes i gamle Huse, hvor den let kendes paa sin rødlige Farve.

Algehnende Tegninger, de saakaldte Dendritter, i Nexø Sandsten. Disse Figurer er flint forgrenede Udskillelser af Rust og er ikke af organisk Oprindelse. (G. W. Moegreen fot.)

Orthoceratitkalken kaldtes oprindelig Limsten (lim betyder Kalk, jfr. Limfjorden), og heraf opstod Navnet Limensgade. Den er tidligere forhandlet i større Blokke, de saakaldte Limensgadestene, anvendt som Bygningssten i adskillige af vore Kirker. Navnlig var Kalkstenen egnet til Vinduesindfatinger og Dørkarme, idet den forholdsvis bløde Sten lettere lod sig tilhugge end den haarde Granit. Ogsaa i Hammershus er den benyttet. I de senere Aar er Cementstenen anvendt til Fremstilling af Stenuld.

nes Bækkjastarr, søger at fravryste Skifer-væggen dens grønlig Regnorme. Saadan tegner Billedet sig nedenfor Vasegaard i Aaker. De 10 m høje, lodrette Vægge hører til det smukkeste paa Øen, og dog er de kun kendt af meget faa herovre! Eller hvilket Vandfald er mere romantisk end det, der er mejslet ind i Risebækkens Graptolitskifer?

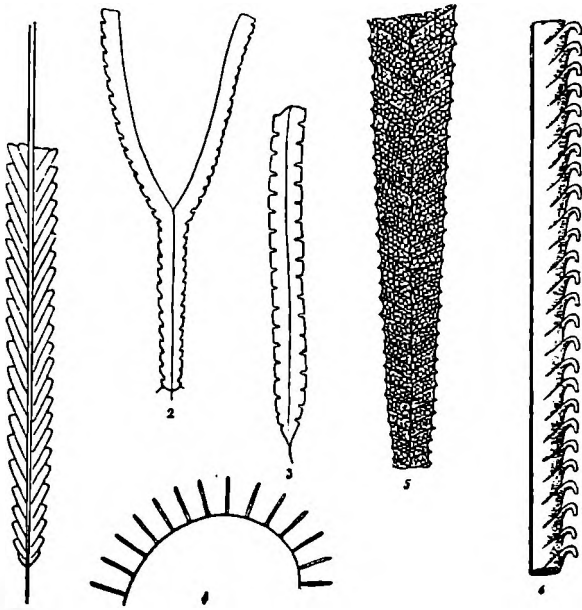
Ovenover Orthoceratitkalken ligger et imponerende tykt og betagende smukt Lag af mørk Skifer, *Nedre Graptolitskifer*. Den fantasifuldt forvredne Ask med en kæpemæssig Vorte paa den ene Side borer sine slangeagtige Rødder ned gennem hensmuldrende Skiferplader, Vandet siler ned over Levermossens grønne Tæpper, og i et Mylder af statelige Bregner blander sig blaa Klokker og lyserød Storckenæb; Bækørreden ringer Høleens Vandflade paa Jagt efter en nyklækket Vaarflue, og Solsorten, Bornholmer-

Et brunt Skiferlag, *Trinucleusskiferen*, dækker Nedre Graptolitskifer.

Følger vi nu Læsaa fra Vasegaard i Retning mod Havet genfindes en Del af de allerede omtalte Bjergarter, idet Brud i Lagene

Profil fra Risebæk. a: Alunskifer. o: Orthoceratitkalk. gr: Nedre Graptolitskifer. J: »Munkerupler» (se Side 38). (D. G. U.)

Forskellige Graptolitarter fra bornholmsk Skifer. (D. G. U.)

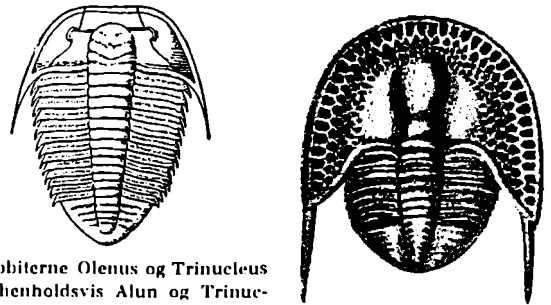
efterfulgt af Forskydninger har tvunget ældre Dannelser op til Overfladen. Først helt nede ved Aaens Udløb, Vest for Boderne, afsluttes Lagrækken af den lysegraa *Øvre Graptolitskifer*. I denne Skifer forekommer hist og her nogle kuglerunde Kalkboller, der indeholder de saakaldte *bornholmske Diamanter*. Det er glasklare, diamantlignende Kvartskrystaller, hvis Haardhed ligger betydeligt under den rigtige Diamants. Kalkbollerne er mest almindelige ved Øleaa, og da Skiferen strækker sig et Stykke ud i Havet, driver Egnens Befolkning Fiskeri efter dem ved Lavvande og Magsvej. Da Graptolitskiferen er aflejret paa dybt Vand, har man svært ved at forstaa, hvordan den kan danne Afslutning paa en Havtid. Man skulde vente, at Seriens sidste Lag maatte være en Sandsten, repræsenterende Overgangstiden med den lavere Havdybde. En saadan Sandsten afslutter virkelig ogsaa den tilsvarende Lagserie i Skaane. Forklaringen maa da for Bornholms Vedkommende antagelig være den, at Sandstenen engang har været her, men paa et senere Tidspunkt igen er gravet væk.

Dyre- og Planteverdenen var, da de omtalte Oldtidslag blev dannet, udelukkende

knyttet til Havet og bestod af lavstaaende Former. Kun ganske enkelte Fiskearter eksisterede, men ellers var det udelukkende hvirvelløse Dyr; der var altsaa ingen Havskildpadder, der boltrede sig i Havene, ingen Delfiner, der krusede Vandoverfladen, og ingen Fugle af nogen Art. Dyrelivet fandtes navnlig paa Havbunden, hvor Tusinder af krebslignende Smaadyr samt Snegle og visse Former af Blæksprutter kravlede rundt; men ogsaa de højere Vandlag var befolkede af levende Væsener, hvoraf navnlig vandmandlignende Arter dominerede. Desværre kan deres halsbrækkende Navne ikke undgaas i den følgende Beskrivelse.

Trilobiter kaldes nogle, nu forlængst uddøde Krebsdyr. De havde ret stor Lighed med Nutidens Bænkebidere. Kroppen var delt i tre Afsnit, af hvilke »Haleskjoldet« og »Hovedskjoldet« var særlig kraftige og derfor ofte er det eneste bevarede. Trilobiternes Talmæssighed var især i Kambrium og Ordovicium uhyre stor og deres Formrigdom umaadelig. Nævnes kan: *Olenus* fra Alunskiferen, *Megalaspis* fra Orthoceratitkalken og den ca. 30 cm lange *Paradoxides*, hvis jordiske Rester er særlig talrige i Andrarumkalken.

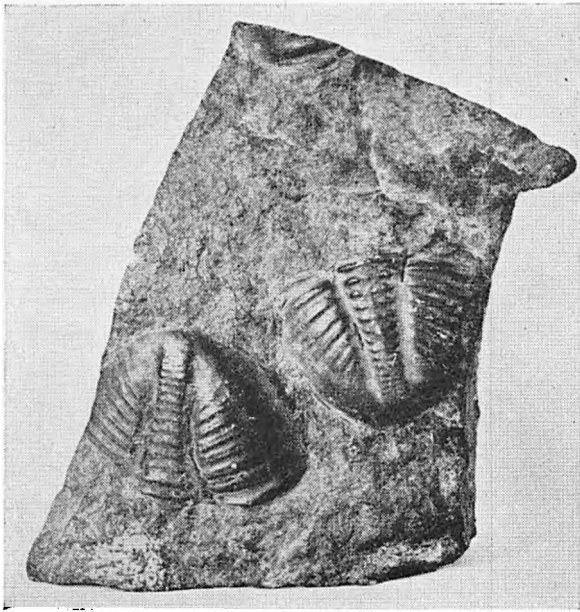
Graptoliterne levede kun i Ordovicium og Silur, men fandtes til Gengæld dengang i

Trilobiterne *Olenus* og *Trinucleus* fra henholdsvis Alun og Trinucleusskifer. Alle Trilobiter er forlængst uddøde. (D. G. U.)

1 og 2. Trilobiten *Nileus* kunde rulle sig sammen. (D. G. U.)

To Haleskjolde af *Megalaspis limbata*, en i *Orthoceratitkalken* temmelig hyppig Trilobit. (G. W. Moegreen fot.)

umaadelige Mængder. Det var ganske smaa bitte Dyr, hvis Kolonier mindede om Løvsavsklinger, idet hver Tak repræsenterede et enkelt Dyr. Kolonierne drev rundt i Havene, svævende ved Hjælp af nogle blæreformede Svømmeorganer ganske som Nutidens Blæregopler (en Slags Vandmænd), med hvilke de ogsaa anses for at være beslægtede. Graptolitastrykkene viser sig som en Mosaik af blanke Streger paa den sorte Skiferplade og kan minde noget om Skriftegn. Graptolit betyder Skriftsten.

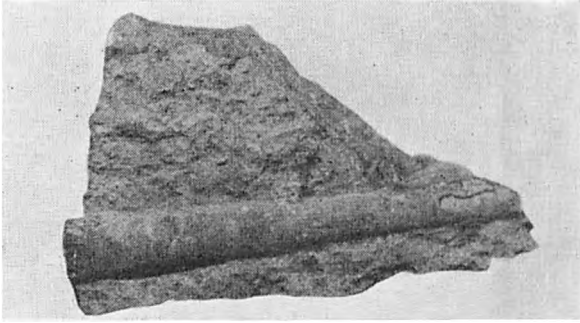
Blæksprutterne var i Silurtiden repræsenterede ved *Orthoceratiterne*, der havde en rørformet, kamret Skal, i hvis yderste Kammer det mangearmede Dyr sad. De hørte til en nu næsten uddød Blækspruttegruppe, Nautilerne, hvis Skaller almindeligvis er snoede som Sneglehuse. Medens *Orthoceratiterne* er ret sjældne i den bornholmske *Orthoceratitkalk*, kan det vrimle med dem i en Kalksten af samme Alder fra Øland, en Stenart, hvis smukke Forsteninger man tit har Lejlighed til at iagttage i Trappestene og Fortovsfliser.

Der følger efter Silur et meget langt Tids-

rum, Devon, Kul og Perm, altsaa *Resten af Jordens Oldtid*, fra hvilket der ikke kendes Aflejringer paa Bornholm. Man maa derfor antage, at Bornholm i denne Periode har været hævet over Havets Overflade. Der fandt dengang store vulkanske Udbrud Sted adskillige Steder i Sverige, bl. a. ogsaa i Skaane. Vældige Diabasmasser smeltede sig saaledes op gennem de kambrisk-siluriske Formationer og lagde sig ofte som store Dækker hen over disse. Der synes mærkelig nok ikke at have været tilsvarende Vulkanisme paa Bornholm, idet det ikke hidtil er lykkedes Geologerne at finde Diabasgange, der gennemborer Sydbornholms Oldtidsdannelser.

Naturens Kræfter har i denne Landtid haft frit Spil, og svært maa det være gaaet ud over alt det hidtil skabte. Maaske er Kaolinen opstaaet dengang. Men ærgerligt nok er der altsaa ingen Jordlag paa Bornholm, der afslører lidt af den rivende Udvikling, der dengang fandt Sted indenfor Dyre- og Planteriget. Vi ved imidlertid andetsteds fra, at der i Devontiden fandtes Mængder af Fisk, af hvilke nogle i Løbet af Kul og Perm yderligere udvikledes til store salamanderlignende Padder og disse igen til lavtstaaende Krybdyr; højere op i Hvirveldyrklassen naaede Udviklingen ikke. Planteriget, af hvilket vi tidligere næsten kun har truffet Hav-alger, præsenterer nu de første anselige Landplanter for os. Ganske vist drejer det sig endnu kun om Sporeplanter, men til Gengæld var Datidens Bregner og Padderokker lige saa granvoksne som Nutidens Bøgetræer. Det var Skove af denne Type, der stod Fadder til saavel Englands som mange andre Landes Stenkul. Desværre kan Danmark ikke mønstre Kul af denne ærværdige Alder!

Det følgende Tidsafsnit, *Jordens Middelalder*, eller *Den mesozoiske Tid*, der af Geologerne deles i Trias, Jura og Kridt, blev for Bornholm et Stykke Historie fuld af Afveksling og Spænding. Til visse Tider væltede Bølgerne ind over Landet; snart trak de sig dog atter bort, for kort efter igen at

Orthoceratit i Kalksten fra Limensgade. (Parkso fot.)

vende frygteligt tilbage. Saltvands- og Ferskvandslag ligger derfor ofte Side om Side, og Tydningen af Lagserierne er følgelig mange Gange vanskelig. At senere Tidens Uro har medført utallige Brud og Forskydninger, gør selvfølgelig ikke Sagen mindre kompliceret.

I Triastiden fortsatte Fastlandsperioden; først fra Begyndelsen af Juratiden møder vi vekslende Hav- og Landaflejringer. Disse *Jura Dannelser*, ogsaa kaldet *Bornholms kulførende Dannelser*, træffes paa en Strækning fra Hasle over Rønne og med enkelte Afbrydelser helt til Grødby Aa. En nærmere Udpensling af de enkelte Lags Alder ligger imidlertid udenfor denne Artikels Rammer. Bjergarterne fra denne Tid er højst forskelligartede. Da de er forholdsvis unge, er de almindeligvis endnu løse og afviger der- ved fra Oldtidens faste, sammenkittede Lag. Der følger her en kort Beskrivelse af de enkelte Bjergarter.

Ler optræder næsten overalt og forekommer i graa, sorte, røde og grønne Farver; det varierer fra det meget sandholdige til det fineste Terracotta Ler. Det røde og grønne Ler, der forekommer ved Mundingen af Risebæk, »Munkerupleret«, og muligvis stammer fra Perm eller Trias, er meget plastisk. Tanken bringes hen til det langt yngre »Plastiske Ler« ved Lillebæltskysterne; Klinerne viser ogsaa samme udskridende Tendens. Risegaardsklinerne, med Rødleret tittende frem gennem det glidende Græstæppes Revner, er meget maleriske. Leret ved Vellensby

og Onsbæk er særlig yndet Terracotta Ler, medens man anvender Leret fra de store Lergrave ved Rønne til Mursten og Rør, og Hasleleret til de berømte Klinker. Gamle, længst forladte Lergrave træffes adskillige Steder i Jura Omraadet. Lerlagene har oprindelig ligget helt vandrette, men er stærkt forstyrrede, saa Laghældninger op til 90 Gr. ikke er ualmindelige. Selv indenfor smaa Omraader kan ganske forskellige Hældninger iagttages.

I Salene Bugten Vest for Gudhjem ligger en isoleret lille Plet blaaligt Ler og graa Sandsten fra Juratiden. Leret har vist sig at være vel egnet til Brænding, og takket være kvindeligt Initiativ er der de senere Aar af Saleneret skabt en eksklusiv keramisk Virksomhed med Hjemsted i Gudhjem.

Robbedalegruset bestaar af grove, skarpkantede Kvartskorn, er gulligt af Farve og stedvis sammenkittet til en løs Sandsten. Dets Udbredelsesomraade er 2½ km langt og 600 m bredt, og det graves op paa begge Sider af Aakirkeby Landevej 5 km Øst for Rønne. Det er ganske fortrinligt til Mørtel og anvendes tillige ved Vintertid til Grusning af isede Gader.

Melsand kaldes det næsten støvfine Sand, der hyppigt danner generende Aflejringer mellem Kul- og Lerlagene.

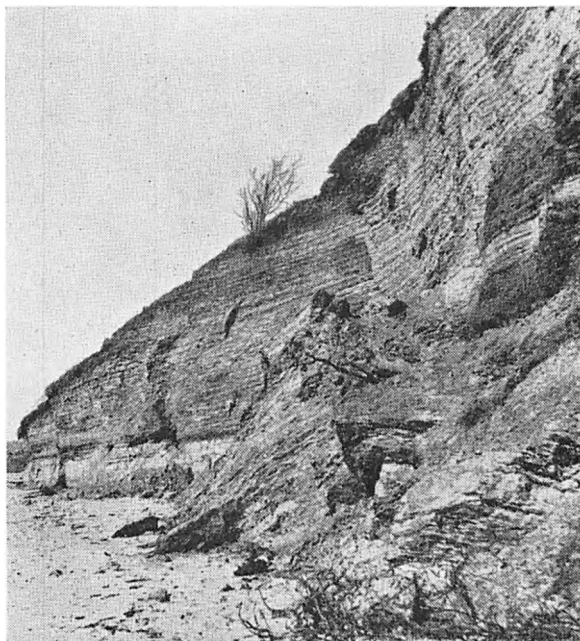

En smuk Forskydning af Jordlag fra Juratiden i Lergraven ved Søndre Teglværk. De lyse Lag bestaar af Melsand, de sorte af Kul eller kulholdigt, mørkt Ler. Lagene over Brudlinien, der fra venstre løber skraat ned gennem Billedet, er forskudt til højre. (Arne Larsen fot.)

Lerjernsten er en tung, brunlig Bjergart, dannet ved at Ler er blevet imprægneret med et Jernsalt, tilført af det nedsivende Vand. Hvis denne Jernmalm blot forekom i større Mængder, vilde der være Mulighed for Jernudvinding. Det er Lerjernsten, der er den engelske Jordbunds Alfa og Omega! Lerjernstenen ligger i Lag paa 10—50 cm Tykkelse og er navnlig hyppig i Lervarefabrikkens nye Grav Øst for Rønne samt i Gravene ved Bagaa. Paa Havbunden Nord og Syd for Rønne træder Lerjernstenen hist og her frem som flade, brune Undervandsklipper, og da Vandet uden for disse ofte pludselig tiltager i Dybde, er saadanne Steder ikke helt ufarlige for Badegæster.

Endelig er der de omstridte *Kul*, nu kaldet Haslekul. I saa godt som alle Lergrave træffer man sort, kulholdigt Ler, der hyppigt danner Overgange til daarlige, sandholdige Kullag. Men kun i det nordlige Omraade, i Nærheden af Hasle, bliver Kullene med Hensyn til Kvalitet og Kvantitet af en saadan Art, at det, i Ufredstider, kan betale sig at bryde dem. Og dog vil der altid være forbundet stor Risiko med et saadant Eksperiment, idet de vanskelige Brydningsforhold medfører store, ja maaske uberegnelige, Udgifter. Sagen er, at Kullene tit ligger i hældende, undertiden næsten helt lodret staaende Lag, hvorved Grundvandet under eventuel Brydning hurtigt bliver højest generende; dertil kommer, at omgivende Lag af Melsand let faar det hele til at styrte sammen, og solid Afstivning derfor er paakrævet. Naar man endelig faar Kullene op, viser de sig at være meget sandholdige, og den kritiske Husmoder har i nogen Grad Ret, naar hun hævder at bære lige saa meget ud, som hun bærer ind. Vel er det rigtigt, at Haslekullene giver megen Aske, men de regnes ikke desto mindre af vore Autoriteter for at være vort bedste indenlandske Brændsel, idet Brændværdien anslaaes til ca. $\frac{2}{3}$ af engelske Kuls.

Siden Chr. IV's Dage har man forsøgt Kulbrydning adskillige Gange og paa mange forskellige Steder. Sidst forsøgte man Lykken

Klinten Syd for Rønne, neden for Gallokken. Bølgerne har blottet de mange tynde, forskelligt farvede Lerlag, der alle hælder svagt mod Nord. (Parkso fot.)

ved Leuka; det var i Aarene 1917—20, da der blev hentet ca. 60,000 hl Kul op af Jorden. Af ganske ny Dato er det i 1942 paabegyndte aabne Brud i Skoven lidt Syd for Hasle; foreløbig har det dog i Hovedsagen kun drejet sig om at rømme ovenliggende værdiløse Lag bort. Under denne Krig er der endvidere paa Markedet falbudt en Del Kul, fisket op langs Kysten mellem Sorthat og Hasle. Om disse »Rullestens« Anvendelighed til Fyring er der delte Meninger.

Kul er Resultatet af Planters langsomme Omdannelse paa Bunden af Søer og Moser. De bornholmske Kul, mener man, er opstaaet af Tørv, aflejret i lavvandede Strandsumpe af lignende Art, som nu til Dags forekommer ved Nordamerikas, f. Eks. Floridas Kyst. Mange af Jura Aflejringerne er ogsaa særdeles rige paa *Planteforsteninger*. Dette gælder bl. a. Vellensby Leret, hvis fossile Flora er grundigt bearbejdet af den kyndige bornholmske Geolog, Skoleinspektør Hjorth. Bornholms Museum er Indehaver af en meget smuk Samling Planteaftryk herfra. Forstenede Stammer af Koglepalmer, i Nutiden

Bregneaftryk i Lerjærsten fra Juratiden. (D. G. U.)

kun kendt fra det tropiske og subtropiske Klimabælte, er fundet adskillige Gange i Lergravene ved Rønne; selv forstenede Frø af disse Træer er ikke ualmindelige. Til Orientering tjener, at det er lakerede Blade af Koglepalmer, man i vore Dage anvender til Kranse og Palmedekorationer. Træffes kan ogsaa Gingkoens vifteformede Blade. Dette mærkelige Træ, beslægtet med vore Dages Naaletræer, var dengang udbredt over hele Jorden, medens det nu er indskrænket til det kinesisk-japanske Omraade, hvor det er et almindelig anvendt Tempeltræ. Koglepalmerne og Gingkoen er Frøplanter, og deres Nærværelse i Juratiden betyder et Fremskridt fra Oldtidens, omend kæmpestore, Sporeplanter. Men de dækfrøede Planter, hvortil Nutidens Løvtræer hører, eksisterede endnu ikke.

Ogsaa indenfor Dyreriget har der siden Jordens Oldtid fundet mange Ændringer Sted. Trilobiter og Graptoliter er forlængst forsvundne, og andre lavtstaaende Dyr er kommet til.

Særlig ejendommelig for Jordens Middel-

alder var *Ammoniterne*, en Slags Blæksprutter, hvis sneglehuslignende Skaller havde krusede Kammerskillevægge. Da det var Saltvandsdyr findes de kun i Havaflejringer; navnlig kan det anbefales at lede i Lervarefabrikkens nye Grav. Her blev der i Aaret 1920 fundet en Ammonit, der for at bestemmes maatte sendes helt til London, hvor den største Specialist i denne Dyrgruppe boede. End ikke denne kloge Mand var klog nok! Det drejede sig nemlig om et Unikum, det eneste Eksempel af en aldrig tidligere fundet Dyrart. Vidunderet blev døbt og fik det velklingende Navn: *Epideroceras Rothniensis!*

Dyrenes Udvikling naaede dog langt videre og kulminerede i Løbet af Jordens Middelalder med Kæmpekrybdyrene. I Saltvandslagene tæt ved det gamle Hasle Badehotel er der fundet en Hvirvel og nogle Tænder af en Svaneøgle. Fantasiaen løber af med os! Vi drømmer os til Synet af en Flok kæmpemæssige, indtil 8 m lange, Havøgler, elegant glidende forbi den tropiske Kystskov. De svanelignende, smidige Halse svajer i Luften, de slangeagtige Kroppe, de luffeformede Lemmer pisker Vandfladen til Skum, en skarpt aftegnet Kølvaandsstribe bryder Havspejlet saa langt Øjet rækker.

Et Stykke ind i Juratiden indtraadte atter en Hævning af Havbunden; denne nye Fastlandsperiode blev dog kun af kortere Varighed. Allerede før Midten af Kridttiden trængte Havet igen frem til de bornholmske Himmelstrøg, og nu opstod *Bornholms Kridttidsdannelser*. Lad os med det samme slaa fast, at disse Lag har en helt anden Beskaffenhed end de Kridttidsdannelser, der er almindeligt kendt fra det øvrige Land. Skrivekridt, saavel som de noget yngre Kalkbjergarter, Limsten, Faksekalk, Saltholmskalk og Blegekridt, er alle ganske ukendte hos os. De bornholmske Kridttidsdannelser træffes to forskellige Steder paa Øen, *Arnageromraadet*, der strækker sig fra Madsegrav, 1 km Øst for Arnager, til Stampen, ja, efter nyere Undersøgelser endda helt til Rønne, og *Nyker-*

omraadet, begrænset af Bagaa i Nord og Blykobbeaa i Syd.

Bedst kendt er *Arnagerforekomsten*, hvor Klinterne paa begge Sider af det idylliske Fiskerleje viser de skønneste Snit, »Profiler«, gennem Jordlagene. En svag Hældning imod Vest konstateres overalt. Det ældste, *Arnagergrønsandet*, ligger længst mod

Skematisk Profil af klinten ved Arnager. Profilen tænkes set fra Havet. Lagene længst mod Øst, til højre paa Billedet, er de ældste. De Fosforitknolde, man anvendte under forrige Krig, fandtes i det østligst beliggende Lag, betegnet med Kongl. (D.G.U.)

Øst i Nærheden af Madsegrav, lejret lige oven paa Juradannelser. Sandets grønne Farve hidrører fra varierende Indhold af Glaukonit, det samme jernholdige Mineral, vi tidligere har lært at kende i de Grønne Skifre. Rundt om i Klinterne pibler Grundvandet frem; de vaade Sten er alle overtrukket af et tyndt Lag Rust, Glaukonitens Forvittringsprodukt. Vandet smager ogsaa paafaldende stærkt af Jern. Hovedmængden af Grønsandet er en løs Jordart, medens den nederste, altsaa ældste, halve Meter er sammenkittet til en temmelig haard Sandsten, det saakaldte *Fosforitkonglomerat*. Det var dette Lag, man i Aarene 1918—20, da det kneb med Tilførslerne af Kunstgødning, var særlig interesseret i. Laget indeholder nemlig en Mængde grønsorte Knolde i Størrelse og Form minde om Kartofler, og det var disse Fosforitknolde, man opdagede kunde anvendes. Ved nærmere Undersøgelse viser det sig, at Knoldene bestaar af en finkornet Sandsten, hvis Bindemiddel er Kalkiumfosfat (= fosforsur Kalk). Knoldene har oprindeligt udgjort et sammenhængende Sandstenslag fra et endnu ældre Afsnit af Kridttiden, og dette er senere blevet nedbrudt af Havet. Det er med andre Ord en Slags Rullesten, vi staar overfor.

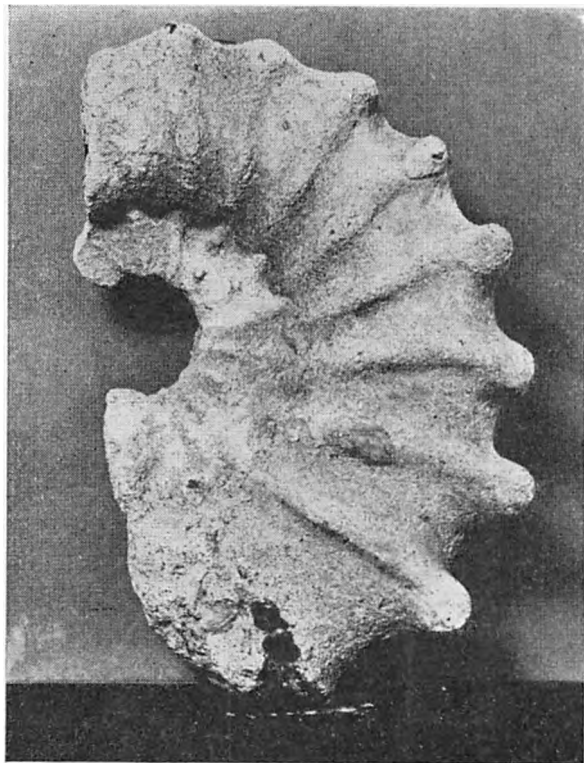
I Aaret 1918 paabegyndte Staten Mine-driften ved Madsegrav, idet Fosforitmængden herude var beregnet til mellem 40 og 50 Tusinde Tons. »Malmens« Indhold af Fos-

forsyre var imidlertid lille, og forskellige Forhold gjorde, at Knoldene desuden maatte gennemgaa flere kostbare Behandlingsprocesser. Der var derfor under normale Forhold ikke Tale om, at det bornholmske Produkt kunde konkurrere med de udenlandske. Først da alle Tilførsler i 1918 helt svigtede, opstod der Mulighed for, at Fosforitbrydning kunde blive en rentabel Forretning. Arbejdet skred i Begyndelsen godt fremad, men en overraskende kraftig Vandaaere gjorde pludselig saa stor Ravage paa Minegange og Skakter, at Staten i 1920 besluttede

at standse Virksomheden. Der var da fremskaffet 2000 Tons Fosforit, der forøvrigt blev udskibet fra Stedets Anløbsbro, sejlet direkte til Andelsgødningsfabrikken i Aalborg og her efter Knusning og Behandling med Svovlsyre sluttede som Superfosfat. Fosforit-eventyret blev en kostbar Forretning for Staten, og Tabet beløb sig til omkring 1¼ Mill. Kroner. Ogsaa andre Steder i Grønsandet har man forsøgt at udvinde Fosforit; saaledes er den saakaldte Jespersens Hule

Ammonitarten *Epideroceras Rothniensis*, hvoraf der hidtil kun er fundet ét Eksemplar. Fundet er gjort i Lervarefabrikkens nye Grav.

Ammoniten *Acanthoceras* er kun fundet i ganske få Eksemplarer. Den levede i Kridttiden. (Parkso fot.)

helt henne ved Vellensaa en Udgravning, foretaget i Aaret 1866.

Fortsætter man fra Madsegrav i Retning mod Rønne, bemærker man, at Grønsandet varer ved helt hen paa den anden Side af Arnager, dækket af et særligt interessant Blomstertæppe. Saa pludselig skifter det hele Karakter, og en hvid, sprukken, næsten lodret Kalkklint uden Antydning af Vegetation træder frem. I Bunden af *Arnagerkalken* optræder, ligesom før i Grønsandet, et Bundkonglomerat, der efter de Lærdes Udsagn skal betyde, at der har været en, omend geologisk set kortvarig, Landperiode mellem Grønsandets og Kalkens Aflejring. Arnagerkalken er en tæt, hvidgraa Kalksten uden Spor af Flintlag. Ogsaa de i andre danske Kalksten fra Kridttiden saa almindelige Flintknolde er her sjældne. Vel har der paa Datidens Havbund været Kiselsvampe, men Kiselsyren fra disse har hos os ikke dannet Flint, men udskilt sig jævnt fordelt i

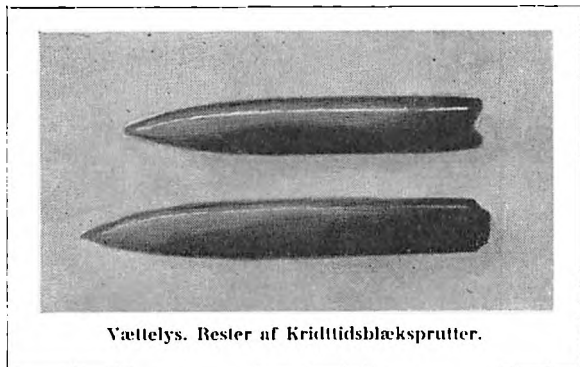
hele Kalkstenen. Aftryk efter Kiselsvampe-nes »Naale« er irriterende almindelige; de Rum, der er fremkommet ved Kiselnaalenes Opløsning, er udfyldt med Rust og viser sig nu som tynde, brune Streger. Klinten ved Arnager er Bornholms eneste Kalkklint. Kalklaget er ca. 20 m tykt, men har ingen Anvendelse.

Den blottede Arnagerkalk har langs Kysten en Udstrækning paa omkring 200 m; længere vestpaa er Skrænterne igen tilgroede, men paa den anden Side Horsemyreodde, 2 km Vest for Arnager, i den saakaldte Grønsandsbugt, præsenteres vi igen for den nøgne Klint, denne Gang grøn, stejl og vældig. Dette Grønsand, *Bavnoddegrønsandet*, er meget lerholdigt og vandstandsende. Grundvandet fra det overliggende Morænegrus stopper op her, træder frem paa Grænsefladen og vælder ned over den allerede renvaskede Skrænt. Den nedstyrtede Ur ved Foden af Klinten, en Blanding af Grønsand og den overliggende Flyveplads' Hedesand, er en pløret Grød, og Gummistøvler er en Nødvendighed for den, der vil forsøge sig som Geolog her. Bavnoddegrønsandet er lidt ældre end Skrivekridtet i det øvrige Land og rimeligvis dannet paa ret lavt Vand.

De tre omtalte bornholmske Kridttidsaflejringer stammer fra tre Underafdelinger af Kridttiden: Bavnoddegrønsandet fra Senon, Arnagerkalken fra Turon, og Arnagergrønsandet, det ældste, fra Cenoman.

Den anden Kridttidsforekomst, *Nykeromraadet*, er endnu kun lidet udforsket, og dets Alder er uvis. Det bestaar af Grønsand, ofte med en særlig kraftig grøn Farve, og træder iøjnefaldende frem mange Steder i Aabrinkerne. Mod Vest adskiller en ganske smal Granithorst, der træder frem i Dagen ved Muleby- og Blykobbeaa, Grønsandet fra Juradannelserne længere i Vest.

For Fuldstændighedens Skyld bør nævnes, at man over Kaolinaflejringerne ved Rønne finder Lag af Sandsten og Lerjernsten, der menes at stamme fra Neokom, og altsaa sandsynligvis er vore ældste Kridttidsdannelser.

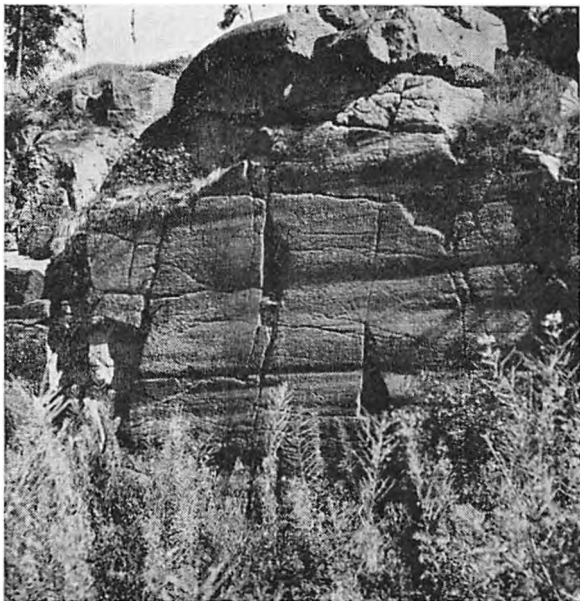
Vættelys. Bester af Kridttidsblæksprutter.

Vore Kridttidsformationer er ret rige paa *Forsteninger*. Hvirveldyrrester er der ganske vist ikke mange af, selv om man af og til finder smukke Hajtænder. Derimod er der en Rigdom af hvirvelløse Dyr, hvoraf navnlig Blæksprutterne bør fremhæves. De fra Jura-tiden gammelkendte Ammoniter optræder stadig, selvom det selvfølgelig er nye Arter, det drejer sig om; Arnagerprofilens tre Lag indeholder forøvrigt hver sin karakteristiske Ammonitart. En særlig Omtale fortjener Vættelysblæksprutterne, der var nær beslægtede med Nutidens Blæksprutter og ligesom disse havde en Kalkplade, en særlig udformet Kalkskal, siddende inde i Kappehulen. Hos Vættelysblæksprutterne løb denne Skal bagtil ud i en kraftig Pig, der i Modsætning til den øvrige, let forgængelige Skal, nu kan findes i alle danske Jura- og Kridttidsaflejringer, naar de da ikke er yngre end Skrivekridtet. De bornholmske Vættelys er mindre end dem, man finder i Skrivekridtet, men har samme slanke Bygning, næsten ravgul Farve og en kegleformet Fordybning i den ene Ende. Særlig almindelige er Vættelysene i Bavnoddegrønsandet, hvor deres Spidser stikker ud af Klinternes Vægge. Af Paalandsstormene slikkes de ud i Havet, og i Grøn-sandsbugtens Strandgrus kan det til Tider vrimle med rullede Vættelys.

Nu trækker Havet sig for Alvor bort fra vore Egne. Fra den sidste Del af Kridttiden, samt fra den efterfølgende *Tertiærtid*, kender vi ingen Stenarter paa Bornholm. Det saakaldte Nyere Kridt, tillige med Tertiær-

tidens Brunkul, Moler, Plastisk Ler, Kertemindemergel, Glimmersand osv., hvorpaa det øvrige Land er saa rigt, er for os ukendt Jord. Og dog foregik der noget paa Bornholm dengang. Rundt om paa vor Klode var Jordlagene indviklede i udbredte Foldningsprocesser. Mægtige Bjergkæder opstod, saaledes i Amerika Cordillerne, i Asien Himalaya, i Europa Alperne og Pyrenæerne. Uden for Foldningszonerne revnede Jordlagene paa Kryds og tværs; nogle Flager sank dybt ned, andre, de saakaldte Horste, blev staaende tilbage. De mellem- og sydtyske Bjerge, bl. a. Harzen, opstod paa denne Maade, og mon ikke ogsaa Bornholms nuværende ejendommelige geometriske Form fremkom netop dengang. Geologerne mener i hvert Tilfælde, at Bornholms Vest-, Nord-, Øst- og Sydkyst, samt de skarpe Grænser mellem mange af Øens forskellige Bjergarter, er Brudlinier opstaaet i Tertiærtiden. Altsaa kan man i Virkeligheden først fra dette Tidspunkt begynde at tale om Bornholm. Det »Bornholm«, der har været omtalt i Beskrivelsen af tidligere Jordperioder, har ikke været det rigtige Bornholm, men blot den lille Plet af Kloden, snart Land, snart Vand, hvorpaa vor elskede lille og sent opstaaede Ø nu ligger! — Om Bornholm saa straks blev en Ø, er ikke godt at vide; maaske har den blot ligget som et højere Parti omgivet af lavere liggende Land, paa ganske samme Maade som »Romeleklint«, »Söderaasen« og andre Horste i Sydsverige gør i vore Dage. Brudlinierne i Skaane viser ganske samme Ketning som Bornholms Nord- og Sydkyst. Der synes derfor Grund til at antage, at vi staar overfor et vældigt og samtidig opstaaet Sprækkesystem, og at Bornholm er en Del af Skaane, tabt ude i den blaa Østersø.

I denne Tertiærtidens Landperiode blev Jordbunden yderligere bearbejdet af Naturens Kræfter. Ganske vist maa det hele sandsynligvis nu have været beskyttet af et udbredt Plantedække, men Frostens Sprængninger, Vandløbenes Graven, det nedsivende Vands opblødende og omdannende Kræfter

Skurestriber paa Klippevæg i Ravnedal i Paradisbakkerne.
(Preben Frank fot.)

har alligevel ganske langsomt og taalmodigt gennemarbejdet de faste Bjergarter saa grundigt, at Resultatet blev, at Øen efterhaanden dækkedes af løse Jordarter. Hovedparten af dette Dække blev, som paa Transportbaand, ført til Havet af Datidens Floder, men der var alligevel mer end nok at rive i for de enorme Ismasser, der nu, efter lange Tidens uafbrudte Temperaturfald, fra Skandinaviens Fjelde væltede ned over vort Land. — *Istiden* medførte en fuldstændig Tømning af Bornholms Sprækkedale; fremspringende Punkter blev brutalt revet væk, og i Klippesiderne indridsede smaa, i Isen fastsiddende, Sten deres Spor. De vilde, kantede Klipper fik en regelmæssig afrundet Form, Hammerens majestætiske, buede Linier opstod. De dengang dannede »Rundklipper« har Skurestriber paa den afslebne og østvendte Stødside, medens den mod Vest vendende »Læside« derimod er kantet og uregelmæssig.

Skurestriberne kan være ganske tynde Furer, men ogsaa brede, næsten helt glatte Render. Dette sidste iagttages navnlig hyppigt i Sprækkedalenes Sider. Ikke blot Granitten viser Skurestriber. De skønneste Istidsspor ser man saaledes i Orthoceratitkal-

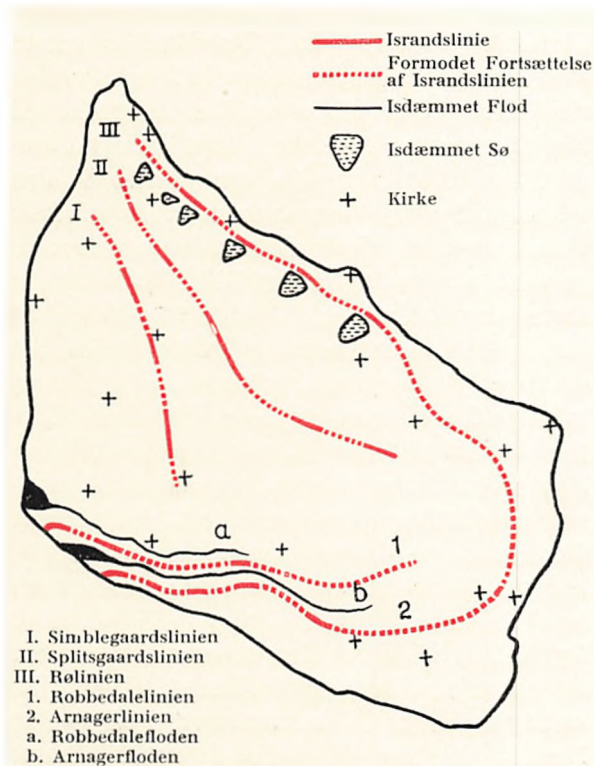
ken ved Risebæk; her er Kalkens Overflade overbroderet med Skurestriber, der kommer i Retning fra Øst-Sydøst. Nord for en Linie fra Nexø til Knuds Kirke har Skurestriberne overvejende Retning fra Nordøst, medens Øst-Sydøst er Hovedretningen Syd for den omtalte Linie.

Isen kom altsaa fra Øst, i hvert Tilfælde i den sidste af de tre Istider, som Danmark formodentlig har haft, og gled som en vældig Tunge ned gennem Østersøbækkenet. Jord og Sten fra vore Brødrelande i Nord og Nordøst blev i enorme Mængder ført ned over Danmark, og nu dækker disse *Moræneaflejringer* det ganske Land. Ogsaa Bornholm fik sin Andel i Udbyttet, men mange Steder er Morænelaget saa tyndt, at Undergrunden, Klipperne, stikker igennem. Isens Aflejringer varierer som i det øvrige Land fra det grove Morænegrus, gennem det finere Morænesand til det fedeste Moræneler. Moræneleret er langt det mest udbredte; den bornholmske Jord skæpper godt i Kassen! Ufrugtbare Strækninger med Morænesand findes navnlig i den centrale Del af Øen, indbefattende Strækningen Almindingen—Ølene—Paradisbakkerne. Endvidere kan af større sandede Omraader nævnes Slotslyngen og Blemmelyng; desuden forekommer Morænesandet pletvis inde mellem den gode Jord allevegne paa Øen. Morænegruset ses i Klinterne paa Sydkysten liggende direkte oven paa meget ældre Dannelser.

Overalt i Danmark har den stormægtige Isbræ søgt at udslette ethvert Spor af den gamle Overflade og samtidig skabe sit eget særprægede Istidslandskab. Lange Rækker af Bakker, Randmorænerne, veksler med svagt bølgede, frugtbare Moræneflader. Paa Bornholm har Gletsjerisen haft særlige Vanskeligheder at kæmpe med. Granitten har været en haard Nød at knække; de fremtrædende Sprækkedale kunde nok tømmes for det løse Materiale og i nogen Grad affiles, men at udslette deres Virkning i Landskabsbilledet var en Umulighed. Istidens Over-

fladefænomener er følgende ikke saa udprægede og iøjnefaldende her som i det øvrige Land. Og dog er det muligt at paavise Israndslinier, der kan tilskrives den Tid, da Isen for sidste Gang smeltede bort fra Øen. Den Temperaturstigning, der var Aarsag til Isens endelige Tilbagetrækning, har af og til været afbrudt af Tider med forholdsvis konstant Temperatur. I saadanne Tidsrum har Tilførslen af Is kunnet opveje Afsmeltingen, og det vil altsaa sige, at Isranden igen kunde bide sig fast i nogen Tid. Hvor Isranden stod stille i kortere eller længere Tidsrum, samlede der sig store Mængder Jord og Sten i Form af Bakkesystemer vinkelret paa Isens Bevægelsesretning. Saadanne »Stilstandslinier« kan forholdsvis let erkendes paa den nordlige Del af Øen, og man kan her tale om tre Trin i Isens Tilbagerykning.

Den sydlige Stilstandslinie, *Simblegaardslinien*, begynder ved Rutskirke og gaar over Torpebakkerne, Simblegaardsbakkerne og Bjørnebakkerne for endelig at fortabe sig i Egnen mellem Tingsted og Almindingen.

Dengang Isranden laa paa dette Sted, var en Trekant, begrænset af Rønne, Hasle og Nykirke, den eneste isfri Egn paa Øen, og alt Smeltevand løb ud i Havet denne Vej. Det andet Trin i Tilbagerykningen, den saakaldte *Splitsgaardslinie*, er temmelig udvisket længst mod Nordvest. Først ved Onsbjerg i Klemensker og videre over de mange Grus- og Sandbakker mellem Splitsgaard og Hintsebjerg bliver den mere markeret. Fortsættelsen følger over Aarsballe til Bakkerne Lynnten og Aasen i Almindingen; længere øst paa synes Sporene at forsvinde. Isens Smeltevand løb ogsaa denne Gang mod Sydvest, hvilket ogsaa var naturligt, da Splitsgaardslinien falder nogenlunde sammen med Øens Hovedvandskel.

Det tredje og sidste Trin i Isens Tilbagerykning, *Rølinien*, er ikke markeret ved udprægede Morænebakker, men ved en Række saakaldte isdæmmede Søer. Thi da Isranden paa dette Tidspunkt laa langt Nord for Hovedvandskellet, og Isen spærrede for Adgangen til Havet, maatte Afløbsvandet nødvendigvis samle sig i Bassiner foran Isens Rand. At disse Søer har eksisteret, beviser det lagdelte Ler, der findes paa adskillige Lokalteter mellem Allinge og Østerlars, og det paa Steder, hvor der med de nuværende Terrænforhold ikke kunde staa Vand. En Del af Søbredden maa da have været selve Isranden. Som Eksempler paa saadanne isdæmmede Søer kan nævnes: det flade Terræn 1 km Syd for Humledal Mejeri og Egnen Sydvest for Lehnsgaard. Øst for Østerlars Kirke er Røliniens Forløb mere tvivlsom.

Paa Sydbornholm mener man at kunne paavise to Stilstandslinier. Den nordligste af disse, *Robbedalelinien*, antages at være en Fortsættelse af Nordbornholms Splitsgaardslinie. Den gaar gennem det sydlige Rønne, men giver sig som Bakkedrag først til Kende ved Rolfshøj og Tornhøj Syd for Robbedale Trinbrædt. Andre Steder, bl. a. i Lundene Øst for Rønne, viser Israndslinien sig ved de saakaldte Stenstrøinger; de øverste Jordlag er her i den Grad spækket med større Sten, at

selv den mest energiske Landmand har maattet give op. Foran Isranden, d. v. s. Nord for denne, samlede Vandet sig, dels fra den isfri Nunatak, Rytterknægten, i Nord og dels fra den smeltende Isbrø i Syd; man kunde da vente, at der vilde opstaa en Række isdæmmede Søer, ligesom uden for Rølinien paa Nordbornholm. Dette skete imidlertid ikke; thi foruden at skraane mod Syd, hvor Isen spærrede, havde Landet tillige en Hældning mod Vest. Følgende Tyngdens Love dannede der sig derfor en vældig isdæmmed Flod, Robbedalefloden, der fulgte Isranden vestpaa og paa det Sted, hvor Rønne nu ligger, dannede et stort Delta. Paa visse Strækninger frembragte Floden udprægede Dalstrøg, saaledes selve »Robbedale« Øst og Sydøst for Holdepladsen af samme Navn. Amtslande-vejen Rønne—Aakirkeby er stedvis anlagt i det gamle Flodleje. Da Floden løb lige gennem Juratidens Robbedalegrus, har den slæbt store Mængder af dette med sig og atter aflejret det ude i Floddeltaet. Deri har vi saa Forklaringen paa, at man i en stor Del af Rønne samt Nordøst for Byen finder gult Grus under Muldlaget.

Atter tog Afsmeltningen Overhaand; Isranden trak sig 3—5 km tilbage og naaede Sydbornholms anden Stilstandslinie, *Arnagerlinien*. Det isfri Centralomraades Vandmasser kunde igen følge den naturlige Hældning mod Syd, og Robbedalefloden, hvis Eksistensmuligheder nu ophørte, blev spaltet op i flere mindre, sydgaaende Vandløb. Langt frem naaede disse imidlertid ikke, før de standse-af den nye Isrand længere mod Syd. Foran denne samlede Vandet sig nu for anden Gang i et vældigt Flodløb, der længere mod Vest, mellem Bavnodde og Stampen, dannede Delta. Her paa den flade Flodslette ligger nu Danmarks østligste Flyveplads.

Arnagerflodens højre Bred er paa store Strækninger overordentlig tydelig og viser sig ved en pludselig Hævning i Terrænet Nord for Søndre Landevej. Navnlige i Nærheden af Arnager Skole er dette Terrassehak meget markeret. Derimod ser man ikke noget

til den modsatte Flodbred, hvilket forøvrigt heller ikke var at vente, da det her var selve Iskanten, der dannede Bredden. Særlig fremtrædende Bakkedrag kendes ikke fra Arnagerlinien; Sosebakkerne hører dog med hertil, andre er opslugt af Nutidshavet.

Bornholms Skæbne efter Istiden kræver sit særlige Kapitel. Havets Overflade har haft stadig vekslende Højde i de 12—15,000 Aar, der er forløbet, siden den svære Kuldebølge gik hen over Landet; Bornholm var i Perioder omgivet af Vand, til andre Tider sandsynligvis forbundet med Tyskland eller Sverige. De oprindelige Kystlinier kan i Almindelighed erkendes ved Forekomsten af store Ophobninger af Rullesten, Geologernes Strandvolde, eller gamle Klinte i Form af ellers ganske umotiverede, stejle Skrænter et Stykke inde i Landet.

Umiddelbart efter Isens Afsmeltning, i *Senglacialtiden*, laa Bornholm sammenlignet med det omgivende Hav betydeligt lavere end nu. Adskillige Steder paa Øen finder man Spor efter den gamle Kystlinie. Særlig langt inde i Landet er den beliggende paa Strækningen fra Nexø til Dueodde, hvor man stedvis kan træffe Strandvolde 2 km fra den nuværende Kyst. Dette er bl. a. Tilfældet ved Kannikegaard i Bodilsker. End ikke paa Steder, hvor Bondemanden har jævnet Volden ud eller frodig Vegetation søgt at udslette Fænomenet, vil Voldens Tilstedeværelse undgaa den skarpe Iagttagers Blik. Rullestenene formaar nemlig ikke at holde paa Regnvandet, og i tørre Somre vil en gullig Stribe, det afsvedne Græs, markere Strandvoldens Forløb. Paa Nordkysten angiver de blottede Klipper 40—50 m inde i Landet den sen-glaciale Kyst; ogsaa her vil man hyppigt se Strandvolde. »Sletten«, den berømte Lejrplads ved Gudhjem, er hævet sen-glacial Havbund; her kan Strandvoldene virke generende, naar man rejser sit Telt. Nord for Hasle, hvor Cyklestien til Jons Kapel begynder, er der en meget smuk sen-glacial Terrasseflade, der et Stykke inde i Landet afsluttes af en høj Skrænt, de gamle Kystklinger. Inde i Rønne

By er den sen-glaciale Kyst angivet ved den temmelig pludselige Stigning op til Lille Madsegade.

Fastlandstiden blev Senglacialtidens Af-løser. I dette Tidsrum var Bornholm, i hvert Tilfælde momentvis, forbundet med Tyskland og Sverige, men laa ellers som en større eller mindre Ø midt ude i en stor Ferskvandssø. Man finder saaledes »druknede« Fyrreskove paa Bunden mellem Bornholm og Tyskland. Ligeledes har man fundet Fyrrestubbe i Farvandet Nord for Bornholm.

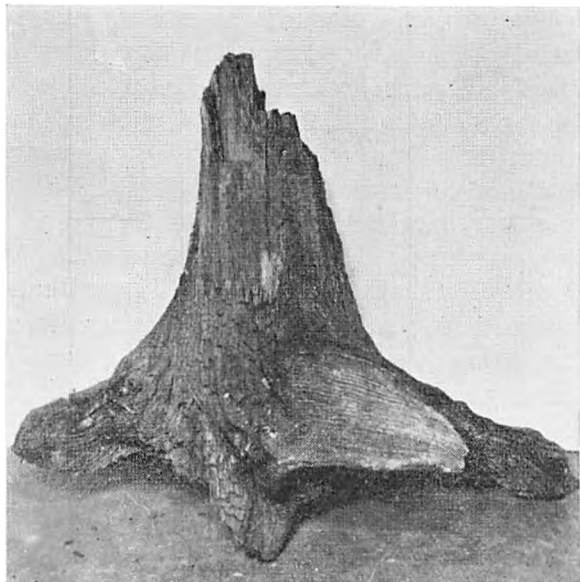
Da Stenalderfolket i den følgende *Litorinatid* rykkede ind paa Øen, laa denne igen lavere, omend ikke saa lavt som i Senglacialtiden. Denne Tids Strandvolde forekommer adskillige Steder, men er vanskelige at skelne fra de ældre, sen-glaciale Volde. I Rønne er Stenalderkysten markeret ved Stigningen fra Grønnegade til Storegade, saaledes at Bykvarteret Vest for Grønnegade ligger paa hævet Havbund fra Litorinatiden.

Endelig begyndte saa den Hævning, der fik til opgave at ridse vore Dages Kystlinie op. Og Bornholm, det grundigst udforskede af alle Parallelogrammer, svømmede da snart efter i sin kendte Skikkelse paa den blaa Østersøs Bølger!

Da Isen efterlod det nøgne Bornholm til sin egen Skæbne, vrimlede det med Smaasøer rundt om paa Øen. Ikke blot alle lavere Partier mellem Morænebakkerne, men ogsaa adskillige Sprækkedale maa have været vandfyldte, idet Grundvandsspejlet dengang laa betydeligt højere end nu. Siden den Tid har Planterne forlængst igen erobret Øen, alle Søer er forvandlet til Moser og disse igen efter Menneskenes Dræning til grønne, saftige Enge. Og idag er vi taknemlige for den Tørv, der opstod i Spælingemosen og Hundsemyr!

Tørven fortæller os noget om *Planternes Indvandringshistorie*.

Rester af skiftende Tidens Vegetation blev af rindende Vand ført hen til Øens Vandsamlinger, hvor de dannede det grundlæggende Materiale til Tørvedannelsen. Planternes

Fyrrestub fra Bunden af Østersøen. (G. W. Moegreen fot.)

Blade er let forgængelige og i Tørven oftest ukendelige; men siden Menneskene er blevet saa kloge, at de kan kende de enkelte Arters Blomsterstøv, deres »Pollen«, fra hinanden, har det været en temmelig let Sag at bringe Klarhed over Rækkefølgen i Planternes Indvandring. Som det var at vente, er der i denne Henseende ingen større Afvigelse fra det øvrige Land.

Umiddelbart efter Istiden, i *Tundratiden*, blev Bornholm dækket af Polarvegetation. 10—30 cm høje Buske af Polarpil og Dværgebirk, iblandet anemonelignende Rypelyng, dannede hedelignende Tæpper hen over Vidderne. I Hælene paa Polarplanterne fulgte Bævre Aspen og vore to hjemlige Birkearter; noget forvredne og forkomne har de nok i Begyndelsen været! Men da Temperaturen stadig steg, indvandrede Skoven. Det var Skovfyrren, der først vovede sig til Danmark, og ogsaa her paa Øen har den i *Fyrreskovstiden* dannet vældige, sammenhængende Skove, formodentlig kun pletvis afbrudt af Moser og enkelte lyngklædte Bakker. Adskillige Fund af Fyrrestammer og Fyrrekogler vidner om dette Træs Regeringstid.

Saa kom Turen til den værdigste af alle vore Træsarter, den tykke og knudrede Eg.

I *Egeskovstiden* maa det have været noget varmere end i vore Dage, da man gennem Mosefund har konstateret, at Sumpskildpadden og Plantearten Hornnød, der begge nu kun træffes længere mod Syd, dengang har hørt med til dansk Natur. Ogsaa paa Bornholm har man fundet Rester af Sumpskildpadder, medens Hornnødden næppe er kendt herfra. Egeskoven var ligesom nu en Blandingsskov, og sammen med Egestammerne, der i Moserne er forvandlet til sort »Moseeg«, finder man hyppigt Rødel og Hassel, bl. a. adskillige Nøddeskaller. I det øvrige Land var Egens Sejr over Skovfyrrer saa knusende, at denne tilsidst fuldstændig bukkede under. Nyere Undersøgelser af Tørv fra Ekkodalen viser, at Fyrrer paa Bornholm derimod har formaaet at holde Stand helt op til vore Dage; Nutidens Fyrrerbevoksninger er dog alle plantede.

Tilsidst vandrede Bøgen, Danmarks Nationaltræ, ind over Landets Grænser; Bøgeskovstiden, hvori vi endnu befinder os, begyndte. Paa dette Tidspunkt var Bornholm en Ø, og da der ikke senere har været Forbindelse med Nabofastlandene, har Bøgen sandsynligvis ikke haft Mulighed for at naa over ved egen Hjælp. Man kender saaledes heller ikke Bøgepollen fra vore Tørvelag. De faa og unge Bøgeskove, vi har, samt de store gamle Bøge, der stolte knejser ved enkelte Bondegaarde, er plantede af Menneskehænder. Det maa dog tilføjes, at en ung bornholmsk Videnskabsmand hævder at have Beviser for, at Bøgen alligevel er indvandret til Øen paa naturlig Maade. Man venter med Spænding paa yderligere Resultater af hans Forskning!

Ogsaa *Dyrenes Indvandringshistorie* beretter den bornholmske Tørv om. Bornholms Museum har en særdeles fin Samling af mosefundne Knogler. I Tundratiden levede der talrige Rensdyr paa Øen; mange Skeletter, hvoraf flere næsten fuldstændige, er fundne. Da Fyrrer indvandrede, fulgte Naaleskovshjorten, Elsdyret, med de skovformede Takker, efter. Ogsaa af denne statelige Hjort er der

i bornholmske Moser fundet adskillige Rester. Formodentlig har Bæverens Indvandring fundet Sted omtrent samtidig; velbevarede Bæverkranier er fundet paa Øen. Antagelig har der paa Bornholm sammen med Elsdyr og Bæver levet Bjørn og Ulv, men heraf kendes ingen Fund, ligesaa lidt som det er lykkedes at paavise Uroksen herovre. Kronhjort og Raadyr var Egeskovens Repræsentanter, og disse har holdt sig langt op til vore Dage, men bukkede dog tilsidst under for Menneskets Forfølgelse. Den nuværende Raadyrbestand er indført. I Egeskovene vrimlede det med Vildsvin, maaske det Dyr, man hyppigst finder Rester af i vore Moser, og Kulturlevningerne fra Yngre Stenalder viser, at ogsaa Skovmaaren dengang hørte med til det bornholmske Faunaelement.

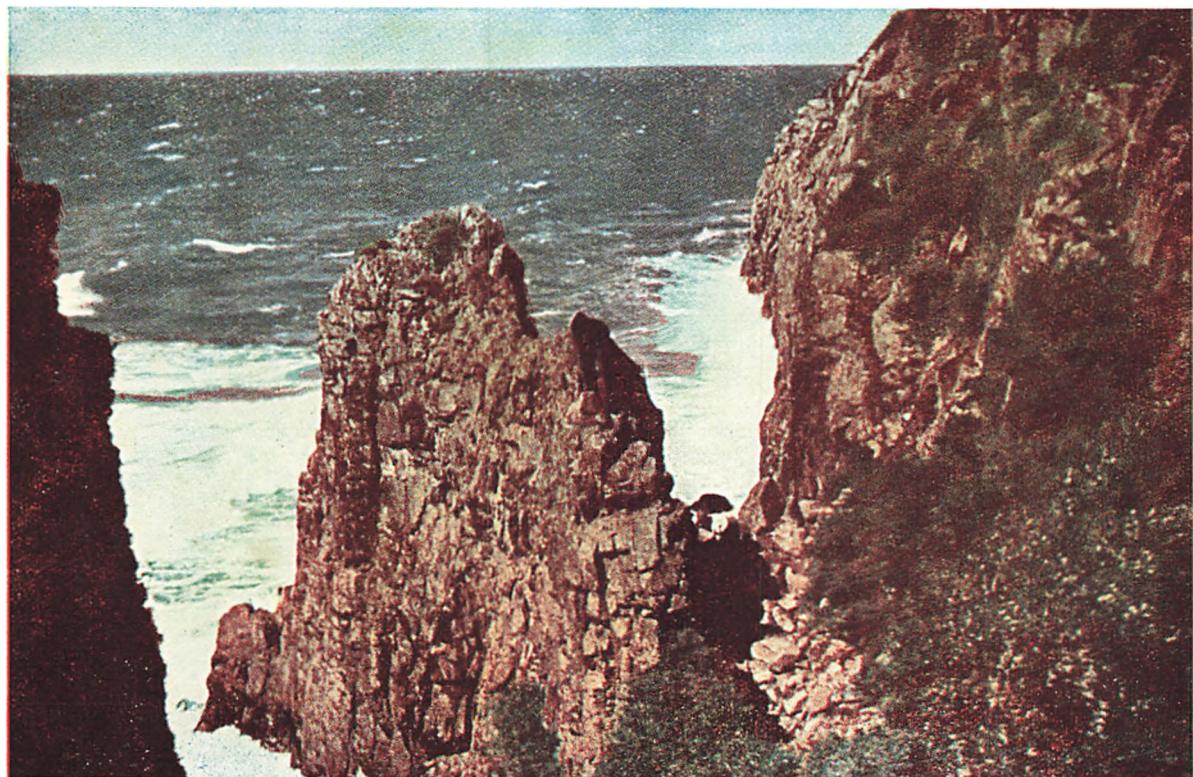
Nutidsaflejringerne, d. v. s. alt det, der er aflejret efter Istiden, er altsaa værdigt repræsenterede ved Tørvelagene. Til disse unge Aflejringes maa endvidere medregnes *Kildekalk*, en porøs Kalksten, der dannes paa Steder, hvor kalkholdigt Grundvand bryder frem. Der kan nævnes Forekomster af Kildekalk ved den radiumholdige Røbjerg Kilde og Helvedeskulerne Vest for Torpebakkerne. Desuden træffes Kildekalk jævnlige under Græstæppet paa Syd- og Vestbornholms Strandklinter. Ogsaa *Myremalm*, der af jernholdigt Vand afsættes i vore Moser, hører med til Nutidsaflejringerne; det er dog kun faa og smaa Forekomster, vi har heraf. Navnlig i den nordlige Del af Almindingen har man konstateret Myremalmeflejringes, og det formodes, at Jernalderbornholmeren har forstaaet at udnytte disse.

Endelig maa en geologisk Beretning ogsaa nævne *Klitterne*. Stive, friske Vestenvinde hvirvler Flyvesandet op, transporterer det hen langs Jordoverfladen og hober det op i store, hvide Dynger. Særlig smukke og storslaaede er Klitterne ved Dueodde, hvor Sandet endog forekommer En at være endnu finere end ved Jyllands Vestkyst. Selv Klippe-kysten har sine Klitomraader; besøg blot Melsted og Sandvig Bugten! Ogsaa paa Born-

(Parkso fot.)

Kalkskrænten ved Arnager

(Parkso fot.)

Klipper ved Jons Kapel

Frå Dueodde. (Alfr. Kjoller fot.)

holm har Sandflugten til Tider været højst generende. Vel har Marehalm og Hjelme her som andre Steder søgt at besejre de kaade, hvide Klitter og forvandle disse til rolige, afdæmpede Sandhøje. Men selv om dette ofte er lykkedes, har Vinden i det store og hele bevaret sin Magt, og navnlig har Strækningen mellem Rønne og Hasle gennem Tiderne været et forrygende Klitbælte. Forgæves

søgte man her at standse Fygningen ved Anlæg af kunstige Volde, hvis Rester endnu den Dag i Dag, beklædt med Græs og Fyrretræer, forskønner Landskabet Øst for Landevejen udfor Sandegaard. Først da den energiske Peder Jespersen i Begyndelsen af forrige Aarhundrede skabte den nu saa skønne og botanisk berømte Sandflugtsskov, blev Vinden som geologisk Faktor sat ud af Spillet.

LITTERATUR:

- Milthers, V.: Bornholms Geologi (D.G.U. V Rk. No. 1. 2den Udg. 1930). Heri findes en udførlig Liste over Speciallitteratur omhandlende: Grundfjeldet, Palæozoiske, Mesozoiske og Kvartære Dannelser.
- Grønwall, K. A., og Milthers, V.: Kortbladet, Bornholm (1916, D.G.U. I Rk. No. 13).
- Andersen, S. A.: Bornholms Geologi (Serien "Min Hjemstavns", No. 1, 1936).

- Jessen, Knud: Bornholms Geologi og Flora (Tidsskriftet "Danmark" No. 8. 1940).
- Rosenkranz, A.: Geologisk Forer for en 3-Dages Ekskursion til Bornholm (2den Udg. 1938).
- Grønwall, K. A.: Bemærkninger over de sedimentære Dannelser paa Bornholm og deres tektoniske Forhold (1899, D.G.U. II Rk. No. 10).
- Jespersen, M.: Liden geognostisk Vejviser paa Bornholm (1865, 2den Udg. 1913).

VEGETATIONEN PAA BORNHOLM

AF MAG. SCIENT. MOGENS KØIE, KØBENHAVN

Bornholm har tidligt tiltrukket sig Botanikernes Opmærksomhed. De fandt her paa en forholdsvis lille Plet ikke alene de fleste Planter, som kendes fra det øvrige Danmark, men tillige en stor Mængde Arter, som man ikke eller kun sjældent finder andre Steder i Landet. Særlig fra omkring Midten af forrige Aarhundrede har talrige Botanikere gæstet Øen i kortere eller længere Tid. Men desuden har et betydeligt Antal Bornholmere eller paa Bornholm bosatte bidraget til vort Kendskab til Øens Flora. Den ældste af disse er Smed Lars Ibsen fra Bodilsker, der efterlod sig en Liste paa 578 vildtvoksende Plantearter alene fra hans nærmeste Omegn.

Lærer N. H. Bergstedt i Bodilsker havde arbejdet med Bornholms Plantevækst siden 1857, og i 1883 udgav han »Bornholms Flora«, hvori han efter en historisk Redegørelse for Øens floristiske Udforskning opregner alle forekommende Arter med Angivelse af Findested eller Hyppighed, baade paa Grundlag af tidligere Botanikers Fund og sit eget omfattende Kendskab til Øens Plantevækst, erhvervet gennem 25 Aars Botaniseren. Denne Flora maa nødvendigvis nu være en Del forældet. Opdyrkning, Beplantning, Dræning og Tørvegravning har siden Bergstedts Tid gjort det af med flere af de interessanteste Lokalteter, og mange Ting er fundet siden. Bornholm er dog stadig meget rig paa Arealer, som har unddraget sig for stærk Kulturpaavirkning, saa man overalt træffer paa Steder, hvor Vegetationen har bevaret sin oprindelige Sammensætning.

Naar Bornholms Flora er saa rig, skyldes det flere samvirkende Omstændigheder. De fleste Planter stiller meget bestemte Krav baade til Jordbundens Beskaffenhed og til Klimaet for at kunne klare sig i Naturen, og de har derfor en begrænset geografisk Udbredelse. Men Klimaet paa Bornholm er mere forskelligartet end i noget andet Omraade i Danmark af tilsvarende Størrelse, særlig er den aarlige Nedbør og Vintertemperaturen meget forskellig i det indre af Øen og i Kystegnene. Dertil kommer, at det kuperede Terræn byder paa sydvendte Bakkeskrænter eller varme Gryder mellem Klipperne, hvor Solen om Sommeren skaber et

Blodrød Storkenæl paa Stenstrand. (E. Warming fot.)

Lokalklima, der egentlig hører hjemme i det sydlige og østlige Europa, eller skyggefulde Klippespalter, hvor Luften altid er kølig og fugtig, samt alle Overgange mellem disse Ydertyper. Man kan altsaa forstaa, at Planter med meget forskellige Krav til Klimaet vil kunne finde et eller andet Sted, hvor netop deres særlige klimatiske Livsbetingelser er til Stede.

Desuden er Jordbundsforholdene rigt varierede, saaledes at et stort Antal Plantearter vil finde de Mængder af Vand, Næringsstoffer, Kalk, Humusstoffer og hvad de ellers kræver for at trives. Der er baade Granit, Sandsten, Skifer og Kalk som Undergrund, og den er overlejret af et vekslende tykt Lag af Moræneaflejringer, der spænder lige fra groft Grus til fint Ler.

Hvis man følger Kysten Bornholm rundt, vil man træffe paa mange forskellige Strandformer. Klitter og Stenstrand, Klipper og Strandenge veksler stadig, og ofte har de

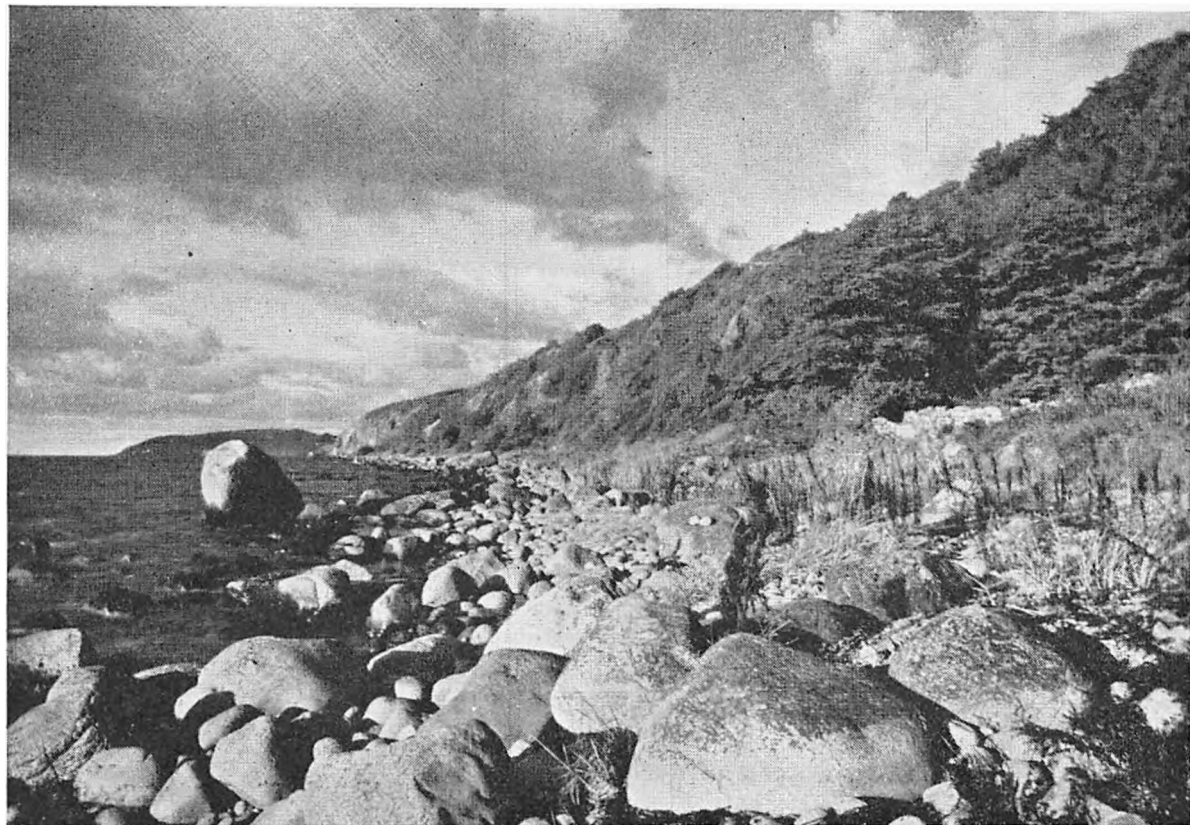
Farve-Vajd paa Stranden ved Melsted. Til venstre Mørehalm. (M. Koie fot.)

enkelte Typer kun en ganske ringe Udstrækning. De opskyllede Havplanter giver et Indblik i, hvad der vokser ude i Østersøen, og det er meget sparsomt, mest Blæretang og lidt Aalegræs. De fleste Havalger skal have mere salt Vand for at kunne trives.

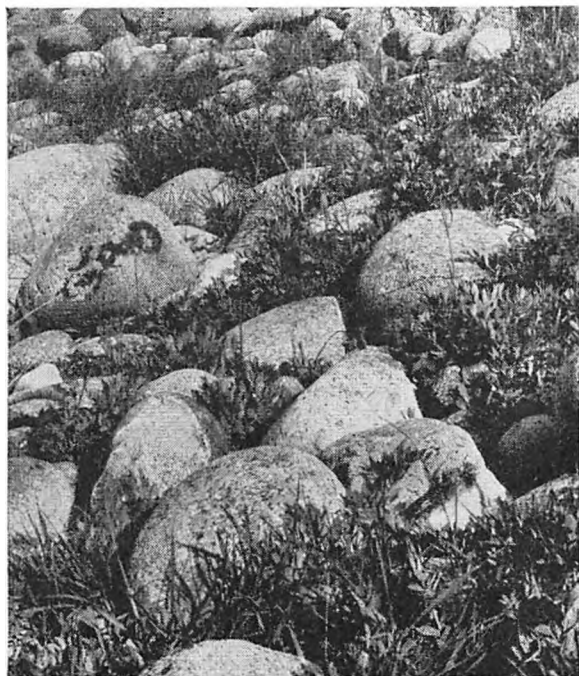
Den stenede Strand er ofte vegetationsløs over større Strækninger, men hvor Stenlaget ikke er alt for tykt og Underlaget fugtigt, kan en Del Planter vokse op mellem Stenene og udvikle sig paa Trods af den stærke Varme og Udtørring, de bliver udsat for. *Filtet Hestehov* stikker sine Blade op og minder noget om sin nære Slægtning *Følfod*, men Bladene er trekantede med nogle Lapper ved Grunden og snehvide paa Undersiden. Den blomstrer tidligt paa Foraaret, men ikke særligt hyppigt. Mange af Stenstrandens Planter er ikke saaledes som *Filtet Hestehov* udprægede Strandplanter. *Skjolddrager*, *Ager-Snerle*, *Gærde-Snerle*, *Muse-Vikke*, *Ager-Padderokke*, *Brombær* og en særlig Form af *Stinkende Storkenæb* med nedliggende, stærkt grenede, mørkerøde Stængler findes hist og her, og hvor Sandet ligger tæt under, kan flere af Klittens Planter ogsaa trives. Langs Stranden vokser den vilde *Asparges* samt baade *Farve-Vau* og *Farve-Vajd*, som tidligere har været anvendt til at farve Tøj gult og indigoblaat med.

Den store Strækning med Flyvesand mellem Rønne og Hasle er nu forvandlet til Skov, og kun yderst mod Havet findes endnu et smalt Bælte med Klittens Planter. Ved Dueodde og Strandmarken findes stadig et storlaaet Klitareal, og Klippekylen afbrydes af smaa Sandstrækninger med lave Klitter.

Ved Foden af *Klitterne* træffer man flere Arter af *Gaasefod*, særlig hvor der er skyllet Tang op, eller Sandet kan være dækket af den tykbladede *Strandarve*, og her findes ogsaa *Strandsennep*, *Sodawrt*, *Strand-Ært* og sjældnere den blaa, stinkende *Mandstro*. Hvor Klitterne endnu er i Bevægelse, er de mest bevokset med *Hjælme*, og meget fremtrædende er ogsaa *Østersø-Hjælme*, der er en Krydsning mellem *Hjælme* og *Bjerg-*

Øverst: Stranden mellem Jons Kapel og Hammeren. — Nederst til venstre: Strandært mellem Sten, Møllevigen (E. Warming fot.) — Nederst til højre: Filtet Hestehov paa Stranden ved Møllevigen. (E. Warming fot.)

Sand-Star sender Udløbere ud fra fugtig Lavning i Klitterne ved Dueodde. (M. Koie fot.)

Rørhvene. *Marehalm*, *Sandskæg* og *Krybende Pil* vokser ogsaa i den hvide Klit, og *Sand-Star* sender sine lange Udløbere ud fra de fugtige Lavninger. Efterhaanden indvandrer forskellige Urter som *Gul Snerre*, *Kongepen*, *Rødknæ*, *Muse-Vikke*, *Liden Klokke* og *Harekløver*, og i Bunden kan Laver og Mosser danne et tæt Tæppe. Paa Strandmarken er Urteklitten gaaet over i Klitheden efter at Lyngen helt har faaet Overtaget og vokser sammen med *Rævling*, *Bølget Bunke*, *Tormentil*, *Gyldenris*, *Høgeurt*, *Krybende Pil* og lave Krat af *Bævreasp*.

I de fugtige Lavninger mellem Klitterne vokser enkelte Steder *Klokkelyng* og lave Buskadser af den aromatiske *Pors*, der var Humlens Førgænger i Ølproduktionens Tjeneste. En særlig Ejendommelighed ved Sydøst-Bornholms Klitparti er Lavningerne med *Ellekrat* og *Tagrør*. El findes ikke i Klitegnene andre Steder i Landet, og den viser, at den næringsrige Undergrund ikke ligger dybere, end at Vegetationen kan paavirkes af den. Ellene fører her en kummerlig Tilværelse, udsat for den stærke Vind og med stadig Risiko for at blive kvalt af Flyvesandet.

Bornholms Kyst er ikke gunstig for Dan-nelse af *Strandenge*. De findes mest paa beskyttede Steder mellem Klipperne og har kun

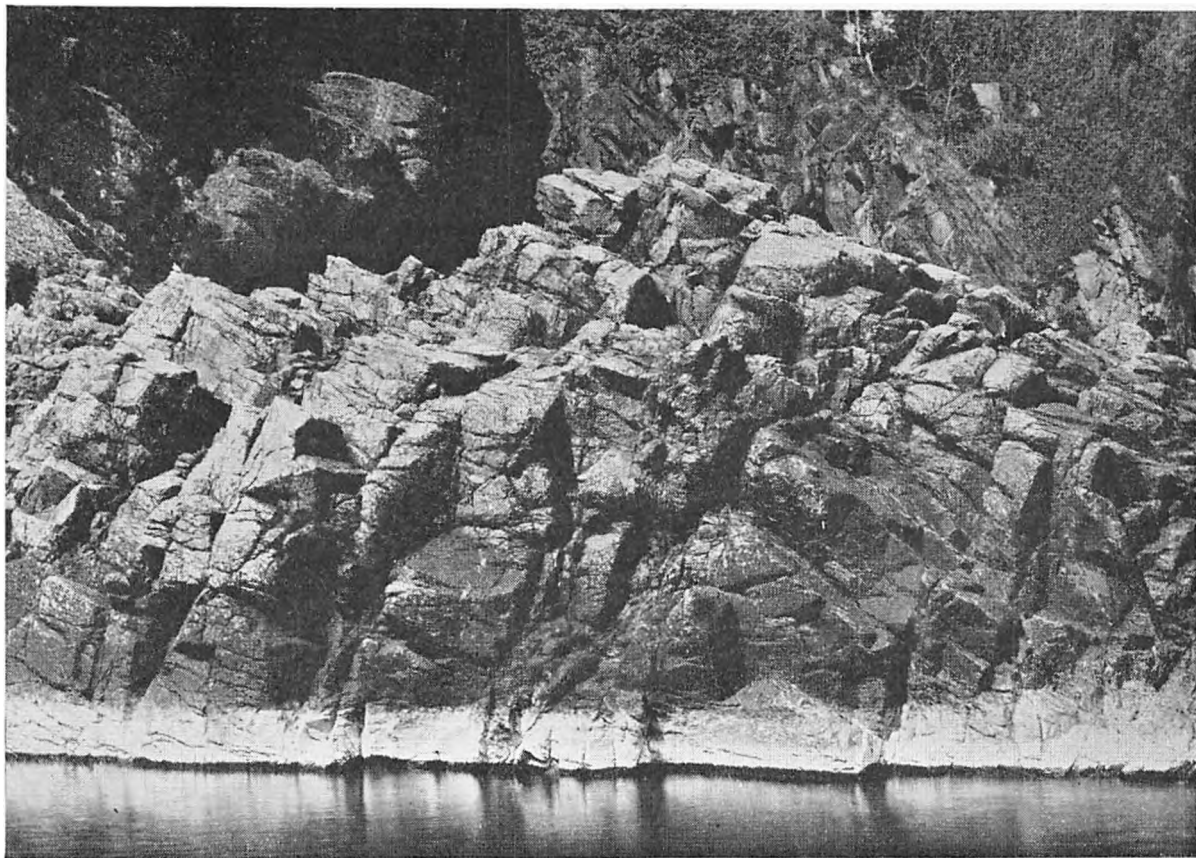
ringe Udstrækning. *Hærrilgræs*, *Annelgræs*, *Strand-Trehage*, *Strand-Vejbred*, *Sandkryb* og *Jordbær-Kløver* hører til Strandengens vigtigste Planter. *Kantbælg* med de store, bleggule Blomster og firkantede, vingede Bælge kryber mellem Græsset, og *Strand-Kogleaks* danner stedvis tætte Bevoksninger.

Man kan ikke give en Beskrivelse af Vegetationen paa Bornholm uden nærmere at omtale *Laverne*, disse mærkelige Planter, der i Virkeligheden er Dobbeltvæsener, bestaaende af en Alge og en Svamp. Algerne kan være de samme som de, der danner det grønne, melede Overtræk paa Plankeværker og Træstammer, men Svampen kan ikke trives selvstændigt.

Bornholm er et Eldorado for Laver. De kan nemlig taale meget lang Tids Udtørring uden at dø og nøjes med den Næring, der findes i Luftens Støv, og de kan derfor vokse paa den nøgne Klippevæg, hvor ingen andre

Dueodde. En El er næsten begravet af Sandet. I Forgrunden Krybende Pil. (E. Warming fot.)

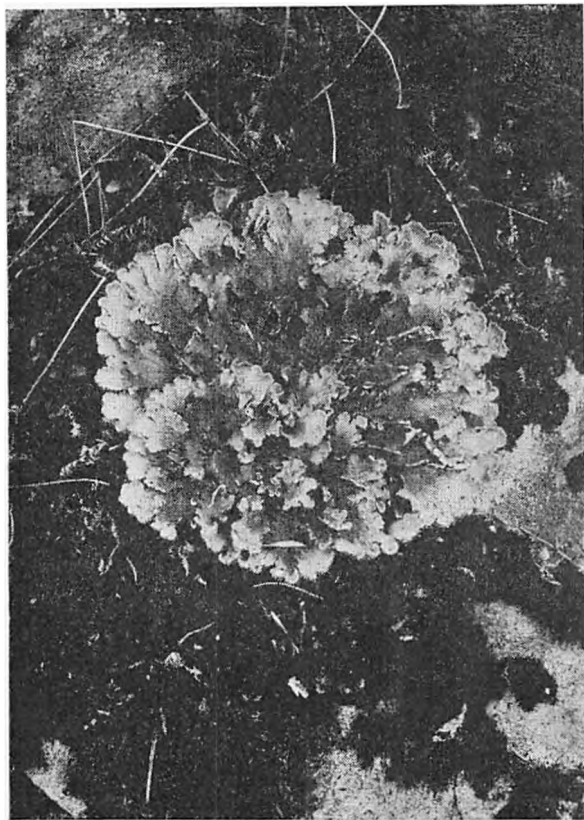
Klippekyst ved Bø. Lavvande. Den hvide Stribe forneden er indtørrede Alger, der gaar over i det sorte Bælte af Vortelav.
(E. Warming fot.)

Planter kan trives, saaledes at de trods deres langsomme Vækst kan hævde sig i Konkurrencen om Pladsen. Hvor meget Laverne egentlig betyder for Graniterrænets Udseende bliver man først rigtig klar over, naar man kigger nærmere paa Sten og Klipper — dog kun de fritliggende, for Laverne kræver Lys — og man vil saa opdage, at de er næsten helt dækket med forskellige Laver, saaledes at Granitens egen Farve næsten helt er skjult. De er i Reglen fladt tilvokset Klippen og har ofte smukke Former og fine Farver, graa, brune, røde og gule.

Der findes talrige Arter af Lav, hvoraf mange i Danmark kun findes paa Bornholm. Men nogle Arter danner ligefrem Plantesamfund og optræder i saadanne Masser, at de giver sig til Kende paa lang Afstand. Kommer man sejlene til Øens Klippekyst paa

en Dag med Lavvande, vil man finde, at der lige over Havoverfladen er en lys Stribe med forskellige Havalger, som med en ret skarp Grænse gaar over i en næsten sort Farve, der efterhaanden fortaber sig opad. Denne Farve skyldes en tæt Bevoksning af *Vortelav*, der danner et tyndt, fint og regelmæssigt sprukket Lag paa Klippen. *Vortelav* kræver Salt og kan derfor kun trives, hvor Bølgesprøjtet jævnlige naaer op.

Noget fjernere fra Havet optræder mere spredt orangerøde Rosetter af en anden Lavart, og derpaa følger en bred og meget iøjnefaldende Zone af *Væglav*. Denne er forholdsvis stor, mørkere eller lysere gul, og vokser rosetformet ud med brede, taglagte Lapper og med de skaalformede Frugtleger sidende i Midten. *Væglav* er iøvrigt ikke udelukkende knyttet til Havet eller Klippen, den

Hundelav i et Dække af Cypressmos over Klippe. Nogle sammenkrokkede Blade af Engelsod ses. Randklove. (M. Koie fot.)

optræder ogsaa paa Landevejstræer inde i Landet, men det er tydeligt, at den nyder godt af Havets umiddelbare Nærhed, og den kan farve Klipper og Skær skinnende gule. Navne som »Sorte Skær« og »Gule Skær« skyldes netop Bevoksningerne af disse to Laver.

Andre Laver er endnu mere specialiserede, saaledes den lille *Candelariella* — den har som saa mange af Laverne desværre ikke noget dansk Navn — der danner en sammenhængende Skorpe af smaa æggeblommegule Skæl, men kun paa Sten og Klippetoppe, hvor Fuglene stadig holder til. Den kan nemlig ikke alene taale en Tilførsel af Gødning, som vilde slaa de allerfleste andre Planter ihjel, men kræver det ligefrem, og den optræder derfor ogsaa paa saadanne Sten eller Træer, som Hundene i særlig Grad benytter sig af.

Paa Klippeflader, der jævnlgt overrisles

af Vand, finder man *Navlelav*. Den har et ret tyndt, skindagtigt, graat Løv, der kan blive 10—15 cm i Diameter og kun er fæstet til Klippen med en Hæfteskive i Midten. Paa Oversiden findes nogle blæreformede Forhøjninger, der giver den en paafaldende Lighed med Skindet af en Skruptudse. Paa lignende Steder vokser ogsaa en anden udpræget Bornholmer, den sorte *Gyrophora*, som er mindre og ofte flerbladet.

Det er ikke alene Klipperne, der tjener som Underlag for Laverne. Fritstaaende Træer kan være tæt besat med baade skorpeformede, bladformede og buskformede Laver, særlig paa den Side, der vender mod Vest, fordi Regnen oftest kommer fra dette Hjørne. Nogle af de mest iøjnefaldende Laver findes i de magre Egne af Bornholm, hvor Træernes Grene kan være behængt med *Mankelav* og *Skæglav*. Man kommer let til at tro, at Laverne har svækket eller dræbt Træerne, fordi Laverne er bedst udviklet paa de svageste Træer, men Forholdet er i Virkeligheden det, at Laverne har haft bedst Ro til at udvikle sig paa de langsomt voksende eller døde Træer, hvor Barken ikke saa tit skaller af.

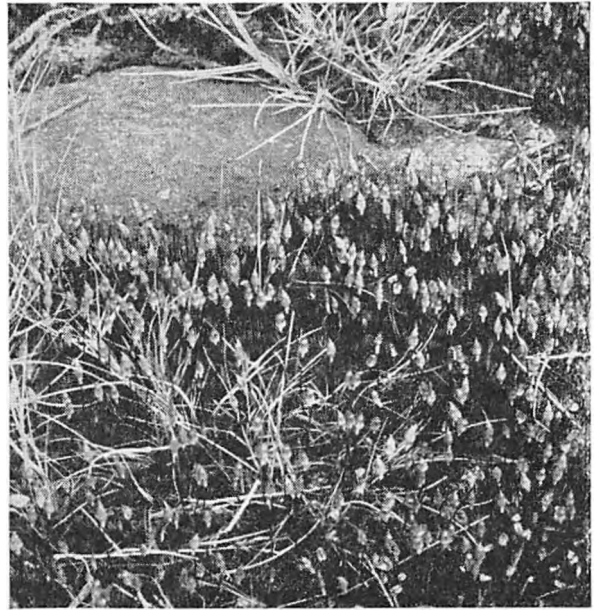
Som man ser, præger Laverne i høj Grad Vegetationen paa Bornholm. Men Laverne faar ogsaa stor Betydning for den øvrige Plantevækst paa Klipperne. De opfanger Støvet fra Luften, nogle fremskynder ogsaa Granittens Forvitring, og deres døde Dele formulder, saaledes at der efterhaanden fremkommer et Jordlag, som er tykt nok til, at andre Planter kan indfinde sig.

Uden for Skov og andre beskyttede Steder er der kun meget faa og smaa Mosser, der kan fæste sig paa den nøgne Sten eller Klippe. Nogle kan dog danne Puder i Klipperevnerne, saaledes den saltelskende *Schistidium maritimum*, der findes helt ude ved Kysten, og *Bjerg-Endeknop*, som er let at kende paa sin skinnende, kobberrøde Farve. Men er der blot et tyndt Muldrag til Stede, bliver Vækstbetingelserne straks bedre, og mere hurtigvoksende og tæppedannende Mosser kan trives og i øget Tempo fortsætte

Lavernes Virksomhed. Det drejer sig først og fremmest om tørketaalende Arter som *Cypresmos* og *Trind Kransemos*, eller det kan være *Jomfruhaar* og *Graamos*, der optræder som Pionerer.

Jordlaget er nu efterhaanden blevet saa tykt, at Græsser og andre Blomsterplanter kan indfinde sig. Men der skal ikke mange Dages Sommersol og Blæst til helt at udtørre det tynde Muldrag, og det kan kun meget faa Planter taale. Den gule *Bidende Stenurt* og den sjældnere *Hvid Stenurt* har en forbløfende Evne til at tilbageholde Vandet i Bladene, de andre Planter har ingen anden Udvej end simpelt hen at forsvinde hen paa Sommeren. Det er derfor særlig enaarige Planter, der vokser paa saadanne Steder. *Gæslingeblomst* og *Flipkrave*, smaablomstrede Arter af *Forglemmigej*, *Knavel*, *Hønsetarm*, *Dværgebunke* og *Blød Hejre* skyder op, saasnart der kommer en Smule Varme, og endnu inden Jorden har mistet al sin Væde fra Vinteren, har de blomstret og sat Frø, selv om de maaske kun har naaet at udvikle sig til nogle smaa Hungerindivider. *Kornet Stenbræk* og den ejendommelige *Løg-Rapgræs*, der spirer fra Toppen i Stedet for at sætte Frø, er begge fleraarige, men i Juli forsvinder de fra Jordens Overflade og klarer sig gennem Resten af Aaret ved Hjælp af deres godt beskyttede Løg. Hvor Jordbunden er mere humusholdig bliver Vegetationen artsfattigere, og her kommer *Rensdyrlav* og *Bølget Bunke*, og endelig indvandrer *Lyngen*.

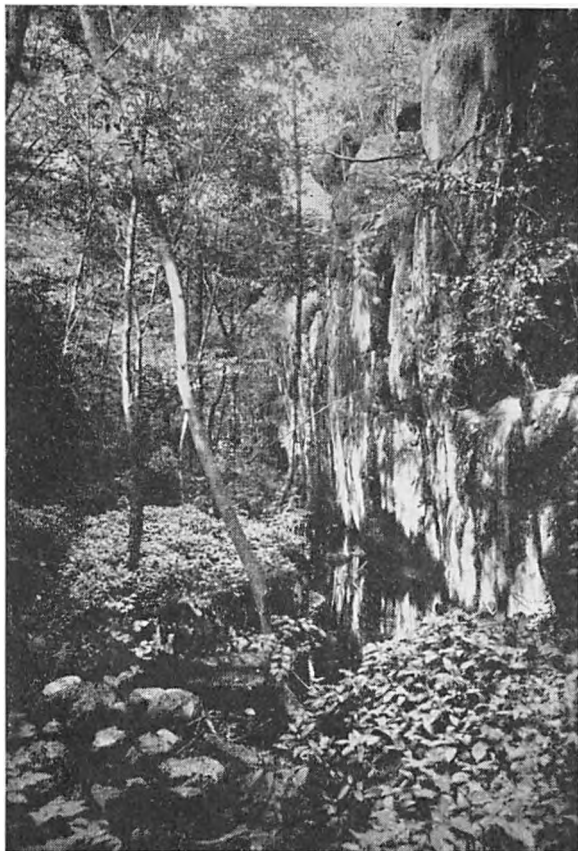
Lyngen indtager en meget fremtrædende Plads i *Graniterrænets Vegetation*, særlig i de Egne af Øen, hvor Moræneaflejringerne er stærkt sandede og grusede. Men mange Steder har Morænen efterladt god ler- og kalkholdig Jord imellem Klipprefremspringene, og her har der udviklet sig en artsrig og broget Flora, hvor Planter med meget forskellige Krav til Omgivelserne kan findes samlede indenfor smaa Omraader. Hele Sommeren igennem er her en stor Blomsterrigdom. *Blodrød Storkenæb*, *Tjærenellike*, *Nikkende Limurt* med de graciøst hængende,

Ene-Jomfruhaar paa tyndt Jordlag over Klippe. Randkløve.
(M. Koie fot.)

hvide Blomster, der dufter om Natten og lokker Natsværmerne til, *Svalerod*, *Knopurt*, *Eng-Skær*, *Bakkenellike*, *Høgeurt*, *Blaamunke*, *Bakketidsel*, *Klokkeblomster*, *Kællingetand*, *Ærenpris*, *Potentil*, *Vild Timian*, en Varietet af *Rundbælg* med blodrøde Blomster, *Gøgelilje* og *Hylde-Gøgeurt* i alle Farvenuancer mellem gult og rødt og i Nærheden af Havet desuden *Engelskræs*, *Kokleare* og den tykbladede Strandform af *Lugtløs Kamille* — for blot at nævne nogle af de talrige Urter, og hertil kommer forskellige Græsarter.

Enkelte Træer og Buske kan slaa Rod i Klipperevnerne og udholde Blæsten paa de udsatte Steder, eller de kryber i Læ bag Klipprefremspringene. *Bornholmsk Røn* danner ofte Forpost mod Havet. Den er meget haardfør, og selv om den bliver kroget og toptør, kan den rage højt op i Terrænet. *Slaaen* danner tætte og ofte kun ganske lave Krat, eller den danner sammen med *vilde Roser*, *Tjørn* og *Abild* et uigennemtrængeligt Vildnis med et Mylder af Fugle og ofte gjort yderligere utilgængeligt af Ranker af *Kaprifolie* og *Brombær*. *Kornel*, *Vrietorn*

Dybdal i Paradisbakkerne. (A. Kjoller fot.)

og *Benved* med de dekorative røde Frugter og orangefarvede Frø indgaar ligeledes i Krattene. Udprægede Klippeplanter er de to Arter af *Dværgmispel*, den ene med røde, den anden med sorte Frugter. De vokser kun ude i det aabne Terræn.

De dybe Klippekløfter med Læ for Blæsten og Fugtighed i Bunden, som de findes i Paradisbakkerne og mange Steder paa Nordlandet, har et Væld af *Bregner*, som kan give Vegetationen et helt tropisk Præg. En Snes forskellige Bregner kan man finde paa Øen. *Almindelig Mangeløv* og *Skarpfinnet Mangeløv* dominerer med deres en Meter høje, stærkt delte Blade, der er plettede paa Undersiden af Sporehushobe. *Kambregnen* med de to Slags lange, kamdelte Blade, hvoraf kun de smalleste bærer Sporehuse, vokser ligeledes paa fugtig Bund, men flere af de andre Bregner er tilpasset de særlige Kaar, som

Klipperne byder paa. Paa Klippehylderne vokser *Engelsød*, mens den lysegrønne, findelste *Bægerbregne* og den mørkegrønne, skinnende *Sort Radeløv* vokser ved Foden af Klipperne, og oppe i Revnerne, ofte paa de mest utilgængelige Steder, har vore andre to Arter af Radeløv slaaet Rod. De ligner ikke hinanden meget af Ydre. *Rundfinnet Radeløv* har en Række runde Bladafsnit paa hver Side af Ribben, og *Nordisk Radeløv* har ganske smalle Blade, der ved en flygtig Betragtning godt kan minde noget om Græs, indtil man faar Øje paa de brune Sporehuse, der helt dækker Undersiden.

I de mere aabne Kløfter danner *Ørnebregne* ofte Massevegetation. *Kongebregne* har tidligere vokset flere Steder, men findes nu kun ved Ølene.

Er man meget heldig, kan man se et ejendommeligt Syn, som man ellers skal til den skandinaviske Halvø eller Mellemeuropas Bjergegne for at opleve: Det lysende Mos. Hvis man kigger ind i en af de mørke, fugtige Klippespalter, der er dette Mos' Vokse-

Klippekløft ved Mølleviggen med Mangeløv og blomstrende Ramseløg. (E. Warming fot.)

plads, vil det se ud, som om Jorden fosfore-
scerer grønligt. Det er dog ikke Mosset selv,
som lyser, men dette bestaar af Traade af
hvælvede, stærkt lysbrydende Celler, der til-
bagekaster den Smule Dagslys, som trænger
ind i Klippehulen. Vokser Mosset over en
Sten, og man drejer denne, viser det sig, at
Lyset kun kastes ud mod Hulens Aabning,
naar Stenen anbringes i sin oprindelige Stil-
ling, og tager man Stenen ud, skal man se
meget grundigt efter for overhovedet at op-
dage, at Stenen er overvokset med Mosset.

— — —
Før Højlyngsfællesskabet ophørte i 1866,
og Pligten til at beplante tog sin Begyndelse,
var hele det midterste, højtliggende Parti af
Bornholm indhegnet og henlaa til fælles
Græsning for Kreaturerne fra de omliggende
Gaarde. Det var den magreste Del af Øen
med Morænegrus eller med Klippen stik-

Sort Badeløv. Til højre Svalerod. Gudhjem. (M. Koie fot.)

Kambregne i en Klippekløft ved Vang. Foroven Hindbær.
(M. Koie fot.)

kende frem til Overfladen, og den var i stor
Udstrækning dækket med Lynghede.

Den *Bornholmske Hede* er fuldstændig do-
mineret af Hedelyngen, men adskiller sig
alligevel væsentligt fra de jyske Heder. *Visse*,
Melbærris og *Guldblomme* mangler, *Rævling*
er ikke almindelig og *Tyttebær* er sjælden.
Nogen Dannelse af Al som i Jylland fore-
kommer ikke eller kun i ringe Grad, hvilket
sikkert staar i Forbindelse med, at Jord-
bunden er bedre, og herpaa tyder ogsaa den
ret rige Indblanding af Urter og Græs-
ser. *Gulaks*, *Faaresvingel*, *Katteskæg*, *Katte-
fod*, *Røllike*, *Skærm-Høgeurt*, *Tormentil*, *Gul
Snerre*, *Kongepen*, *Krat-Fladbælg*, *Kællinget-
and*, *Ørnebregne*, *Skorsonér*, *Liden Klokke*
og *Gyldenris* er alle almindelige. Hist og her
findes *Ulvefod*, og af *Dværgbuske* er *Blaa-
bær* og *Krybende Pil* de hyppigste. *Ene*, *Birk*
og *Bævreasp* findes spredt eller samler sig
til smaa *Krat* og *Lunde* med *Blaabær*, *Lilie-
konval* og *Hvid Anemone* i Bunden.

Otteradet Ulvefod i Rø Plantage. (M. Koie fot.)

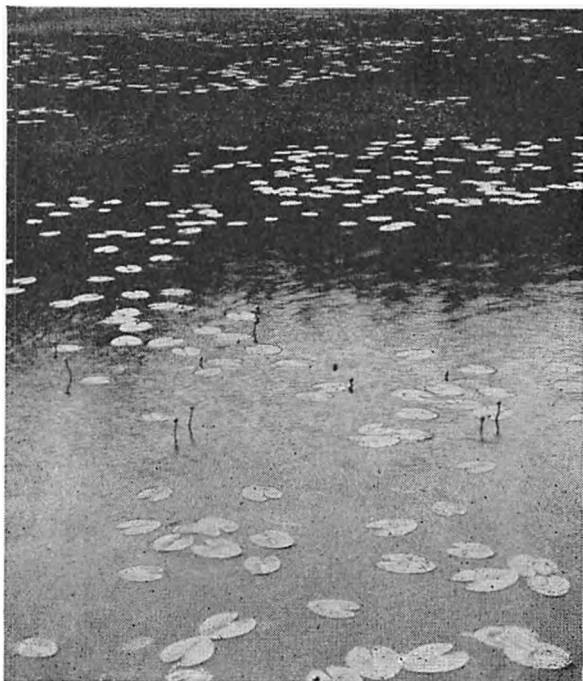
Som Følge af den forholdsvis gode Jordbund finder Selvsaaning af Træer let Sted, og paa den Del af Højlyngen, der ikke er tilplantet, har *Gran*, *Fyr* og *Birk* koloniseret, saa at der nu ikke længere findes større ubrudte Lyngstrækninger, og den Tid er næppe fjern, da den Del af Højlyngen, der ikke er blevet opdyrket, danner en sammenhængende Skov, kun afbrudt af Søer og Klippepartier.

Til de fleste Gaarde i Graniterrænet hører der Klippeløkker (Kallalykkjer), indhegnede Partier, der til Stadighed henligger som Kreaturfenner. Som oftest ligger de paa Steder, hvor Klipperne gør Opdyrkning vanskelig, og er ikke udsat for anden Kulturpaavirkning end den, der skyldes Kreaturerne. De er bevokset med en Græsvegetation, der oftest er stærkt blandet med den høje Engs Urter, men de er iøvrigt meget afvekslende med Klipper og Vandreblokke

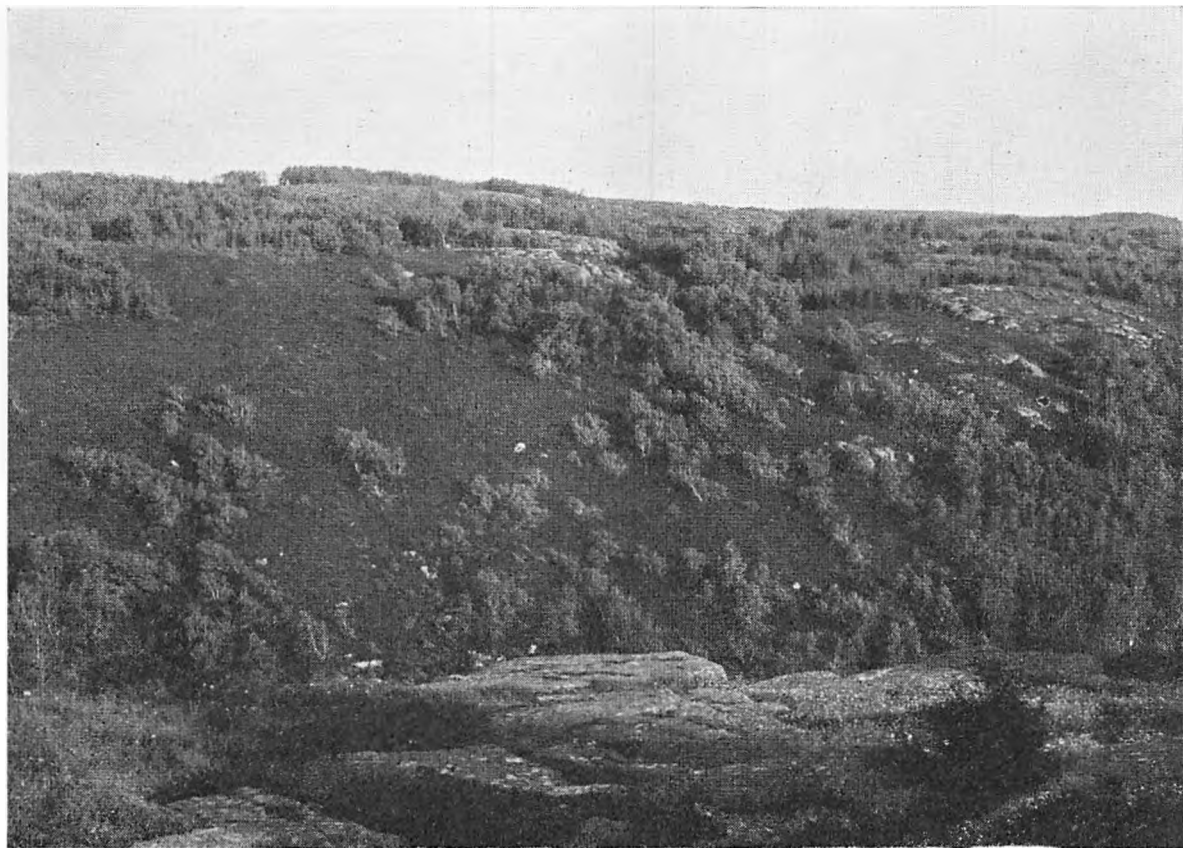
og med Krat og smaa Lunde og Vandhuller. Lyngen taaler daarligt Kreaturerne Paa-virkning og giver Plads for en ret sparsom Græsvegetation. Hvis Kreaturerne ikke hindrede al Opvækst, vilde de fleste Klippeløkker hurtigt blive til Skov. Kun de Planter, der staar i Læ af de tætte, tornede Krat, eller de, der kan forsvare sig selv med Torne eller skarpe Stoffe, undgaar at blive afbidt, som f. Eks. Tidsler, Ranunkler og Vild Kørvel (Hunjakjajs).

Bornholms Søer er for en stor Del knyttet til Højlyngsomraadet, og her findes mange fugtige Dalstrøg og Søer i forskellige Tilgroningsstadier. Egentlige Højmoser mangler, men mange fugtige Partier er dækket med *Tørvemos*, hvorpaa der vokser *Soldug* og *Vandnavle*, og i de fugtige Strækninger af Højlyngen og Klippehederne finder man desuden *Kæruld*, *Plettet Gøgeurt*, *Blaatop*, *Katteskæg*, *Smalbladet Ærenpris* og Krat af *Pil* og *Tørstetræ*.

Flere af Vandplanterne i de dybe Søer kommer aldrig op til Vandets Overflade,

Liden Aakande i en Sø i Rø Plantage. (E. Warming fot.)

Slotslyngen, som den saa ud 1903, set fra Hammershus. Spredte Birke i Lyngen. (E. Warming fot.)

eller de strækker deres Blomster op i Luften, saa de kan blive bestøvede af Insekterne. Ude i de aabne Søer flyder *Svømmende Vandaks'* ovale Blade, og *Vand-Pileurtens* rødlige Blomsterstande stikker op mellem dens Blade, der ogsaa svømmer paa Vandoverfladen. *Hvid Aakande* og *Gul Aakande* fandtes næppe oprindeligt paa Bornholm, men de er udplantet flere Steder og har bredt sig stærkt. Derimod kendtes den nordiske *Liden Aakande* længe kun fra Rø Plantage, men den er nu foruden et Par Steder i Almindingen ogsaa fundet i nogle Søer i Jylland.

Rørsumpen domineres i mange bornholmske Søer helt af *Dynd-Padderokke*, eller det er *Tagrør* og *Sø-Kogleaks*, der danner Søbreddens yderste Bælte. Længere inde følger forskellige høje Halvgræsser, særlig *Tosnablet Star* og *Blære-Star* og mere spredt ind imellem forekommer *Dunhammer*, *Iris*,

Skeblad, *Vand-Skræppe*, *Mærke* og *Svovlrod*. *Vandrøllike*, *Vandranunkel*, *Sødgræs*, *Bukkeblad* og *Kragefod* vokser i det lave Vand.

Vi er nu naaet ind til *den vaade Eng*, hvor der ikke staar Vand mellem Planterne om Sommeren. Her kan *Mjødurt* danne tætte Bestande, og her vokser desuden *Fredløs*, *Vand-Mynte*, *Eng-Rørhvene*, *Baldrian* og *Kattehale*.

Engene hører til vore artsrigeste Plantesamfund med et broget Blomstermylder Sommeren igennem. Mellem de mange Græsser og Halvgræsser blomstrer *Ranunkler*, *Trævlekrone*, *Nellikerod*, *Engkarse*, *Tveskægget Ærenpris*, *Kabbeleje*, *Sump-Snerre* og *Trenervet Snerre*, *Troldurt*, *Vild Hør*, *Djævelsbid*, *Leverurt* og talrige andre Arter. En særlig Pryd for de bornholmske Enge er de mange *Gøgeurter* samt *Melet Kodriver*, der kun findes faa andre Steder i Landet.

Gul Iris med Pilekrat i Baggrunden. Ølene. (M. Koie fot.)

Før Højlyngen blev tilplantet, var Bornholm et skovfattigt Land. Man regner med, at der var omtrent 300 Tdr. Land Skov i Almindingen, og spredt ud over Øen laa Smaaskove i omtrent samme Udstrækning som nu. Særlig langs Aaløbene er der bevaret Rester af den Skov, som man maa regne med har dækket det meste af Øen, før Jorden blev inddraget til Ager. De er meget forskellige fra Skovene i det øvrige Danmark og ligner mere de sydsvenske »Lövängar«. De er rige Blandingskove med *Avnbøg*, *Ask*, *Ælm* og *Eg* som de vigtigste og mere spredt Forekomst af en Række andre Træer. Alle vore 5 Rønarter findes. *Finsk Røn* dog kun faa Steder og *Akselbær-Røn* og *Tarmvrid-Røn* mest i Kystskovene. De mange *Kirsebær-træer* lever op i Skovene, baade naar de blomstrer i Maj og om Efteraaret, naar Bladene har faaet deres stærke gule og røde Farver — for ikke at tale om Højsommeren, naar de staar og frister baade Fugle og Mennesker med de modne røde og sorte Bær. *Birk*, *Smaa-bladet Lind*, *Abild* og *Spidsbladet Løn* hører ogsaa til den oprindelige Træbestand, og som Underskov finder man *Hassel*, *Tjørn*, *Ulv-røn* og *Dunet Gedeblad*. *Vedbend* kryber hen

over Skovbunden og op ad Træer og Klippevægge og udvikler her oppe i Lyset de blomstrende Skud, der har smallere Blade end Resten af Planten. Blomsterne udfolder sig sent paa Efteraaret, og Bærrene bliver først modne det følgende Foraar.

Stilk-Eg og *Vinter-Eg* er omtrent lige hyppige paa Bornholm. De har sandsynligvis spillet en betydelig større Rolle i Skovene tidligere, end de gør nu. Ligesom andre Steder i Landet er der drevet Rovdrift paa dem gennem Aarhundreder til Skibsbygning og andre Formaal. Ogsaa de andre Træer er selvfølgelig altid blevet benyttet, men Hugsten har ikke været større, end at Skoven har kunnet holde sig vedlige ved Stubskud og Selvsaaning. Paa fugtige Steder vokser *Rødel*, som bruges i Røgerierne og bidrager til at give de røgede Bornholmere deres særlige Smag.

Fuglekirsebærtræ. Nogle Rodder er blottede og sender Rodskud i Vejret. Bokul. (M. Koie fot.)

Der findes næppe nogen *Bøg* paa Bornholm, som ikke er indført. En af de ældste *Bøge*, man kender herfra, stod i Melsted og faldt i en Efteraarstorm 1914, og ogsaa den menes at være plantet. Der har været fremsat den Mening, at *Bøgens* store Frugter skulde have vanskeliggjort dens Spredning, saa den ikke ad naturlig Vej havde formaaet at indvandre over Østersøen efter Istiden, men man har ogsaa tænkt sig, at Klimaet ikke skulde være gunstigt for den, særlig skulde det kølige Foraar virke skadeligt paa de lige udfoldede Blade og Blomster.

Naar Bornholmeren taler om *Bøg*, mener han (eller mente tidligere) *Avnbøg* eller *Hvidbøg*, som den ogsaa kaldes paa Grund af det lyse Ved, og man har ikke herovre drevet Svin paa Olden som i det øvrige Danmark. Baade skriftlige og mundtlige Beretninger kunde dog tyde paa, at der for omtrent halvandet Hundrede Aar siden endnu har været en mindre *Bøgeskov* paa det Areal vest for Bobbeaaens Udløb, der stadig be-

Almindelig Mungeløv mellem Surklover i Blindingsskov paa Lens Klint. (M. Koie fot.)

nævnes »*Bøgeskoven*«, skønt det nu er helt opdyrket.

Vegetationens Historie er godt kendt i de fleste Egne af Danmark, efter at *Pollenstatistikken* er blevet indført. Træernes Støvkorn (*Pollen*) føres med Vinden til Moser og Søer og aflejres her sammen med Dynd og Planterester, og ved at tage Prøver fra de forskellige Lag i Moserne og tælle Planternes *Pollen*, der i de fleste Tilfælde har bevaret deres karakteristiske Udseende, kan man faa en Forestilling om Vegetationens Udvikling gennem Tiderne. Ved denne Metode har man for nylig kunnet paaavise, at *Bøgen* tidligere har været paa Bornholm, idet dens *Pollen* findes fra Begyndelsen af Jernalderen (ca. 400 f. Kr.) og til op imod historisk Tid, omend kun i smaa Mængder i Forhold til *Avnbøgen*. Naar *Bøgen* ikke tidligere er fundet i Moserne, skyldes det, at det øvre Lag i de ret faa Moser, der findes paa Bornholm, enten er forvitrede eller er blevet afgravede. — Det er altsaa det sandsynligste, at Klimaet har været ret ugunstigt for *Bøgen*, saa at den vanskeligt har kunnet klare sig i den naturlige Konkurrence med Eg og *Avnbøg* og de mange andre Træer, som indgaar i Bornholms Skove.

Den gode Jordbund og Skovenes brogede S sammensætning er Skyld i, at *Skovbunds-*

Ekkodalen. Øverst staur en forholdsvis uberørt Egeblandskov. (E. Warming fot.)

floraen er usædvanlig rigt udviklet. Hele Vinteren igennem har *Blaa Anemone* haft Blomsterne parat til at strække sig og folde sig ud, saasnart der kommer en Smule Varme i Luften, og allerede i Slutningen af Marts kan Skovskrænterne være dækket af dem paa omtrent samme Tid som den gule *Vorterod* begynder at blomstre. Derefter følger de andre Skovbundsplanter hurtigt efter. *Desmerurt*, *Guldstjerne*, *Hvid Anemone* og *Gul Anemone* er alle meget almindelige. *Fingerbladet* og *Liden Lærkespore* og den større *Hulrodet Lærkespore* med røde og hvide Blomster, forskellige *Violer*, *Barsvælg*, *Jordbærpotentil*, *Storblomstret Primula*, *Skov-Storkenæb*, *Skov-Forglemmigej*, *Fliglæbe*, *Hullæbe*, *Dagpragtstjerne*, *Dansk Ingefær*, *Skovløg*, *Nældebladet* og *Bredbladet Klokke*, *Steffensurt*, *Ranunkler*, *Sanikel* og mange andre Planter vokser i Skovmulden. I flere af Kystskovene dækkes Bunden fuldstændig af den stinkende *Ramsløg*. Tidligt paa Foraaret skyder *Skælrod* sine blegrøde Blomsterstande op under de Træer, fra hvis Rødder den tager al sin Næring, og spredt i Skovene staar *Rederod*, en blegbrun, bladløs Orkidé, der ligesom Svampene ernærer sig af de døde Plante-rester i Skovbunden.

Mange af de nævnte Planter trives kun i en dyb og næringsrig Muldbund. Dette gælder desuden i særlig Grad *Feber-Nellikerod*, *Burre-Snerre*, *Bingelurt*, *Firblad*, *Stor Nælde* og andre, der ligesom Asketræet er kendt for deres store Behov for Nitrat og derfor netop ofte findes i Skove med rigelig Indblanding af Ask.

Bornholmsk Anemone er en særlig Ejendommelighed for Øens Skovbundsflora. Den blev første Gang opdaget i 1866 paa Skrænten ved Vaseaa nord for Svaneke og er nu kendt fra flere Skove, særlig i Østermarie. Som Plantens latinske Navn *Anemone apennina* antyder, hører den hjemme i Sydeuropas Bjergegne, og dens isolerede Optræden paa Bornholm har givet Anledning til Diskussion om, hvorvidt den kan regnes for egentlig hjemmehørende her. *Anemone apennina* har

nemlig været dyrket som Haveplante og kan være forvildet herfra. Den bornholmske *Anemone apennina* har imidlertid en noget lysere Farve end sædvanligt hos den dyrkede, og man har tænkt sig, at den i sin Tid skulde være kommet hertil med Fugle og efterhaanden have udviklet sig i en egen Varietet. Den første Mulighed er dog den sandsynligste, og det vides da ogsaa, at den i England, Holland og Belgien er forvildet fra Havekulturer og helt akklimatiseret, saa den ligesom paa Bornholm indgaar som et tilsyneladende naturligt Led i Vegetationen. I de senere Aar er den udplantet enkelte Steder, og selv om denne Fremgangsmaade til at »forbedre« Naturen paa ingen Maade skal forsvares, maa det indrømmes, at *Anemone apennina* giver den i Forvejen rige Skovbundsflora et ekstra Plus, naar dens lyseblaa Blomster dækker Skovbunden sidst i Maj, efter at den hvide *Anemone* har kulmineret.

Skovmærke og *Miliegræs* er meget almindelige Skovbundsplanter i det øvrige Danmark, hvor de væsentlig er knyttet til Bøgen. Det er maaske derfor ikke saa mærkeligt, at de kun findes ganske faa Steder paa Bornholm. Derimod maa man undre sig over, at *Skovbyg*, *Bjerg-Ærenpris*, *Fladkravet Kodriver* og enkelte andre Skovplanter, der er almindelige i de syddanske Blandskove, mangler eller optræder særdeles sparsomt.

Paa mere mager Bund bestaar Skoven ofte af *Birk* og *Bævreasp* eller krogede *Ege* med *Ene* imellem, og herunder kommer den mindre næringskrævende Morbundsvegetation. Særlig *Blaabær* vokser her sammen med *Bølget Bunke*, *Haaret Frytle*, *Kohvede*, *Majblomst*, *Skarp Fladstjerne*, *Engelsød* og *Skovsyre*.

I de ældre Naaetræplantager er Bunden ofte for skygget til at kunne huse andet end Mosser. Staar Træerne mere aabent, vil Bunden de fleste Steder i Almindingen dækkes af bløde Tuer af *Bølget Bunkes* traadformede Blade, og hvor der er endnu lysere kommer *Blaabær* og *Ørnebregne*. I Klitplantagerne danner *Sand-Star* tætte Bevoks-

Ælmeskov ved Salene Vest for Gudhjem. Skovbunden er dækket af Rumslog. (E. Warming fot.)

ninger, og dens Blade bliver her meget længere og smallere end ude i Klitten.

Efterhaanden som Naaletræplantagerne er vokset til, er der indvandret en Del Arter, der hører hjemme i de nordiske Naaleskove. Særlig mange er der i Sandflugtsskoven, som blev grundlagt 1819 og saaledes er den ældste. Alle vore 7 Arter af *Vintergrøn* er fundet her foruden *Linnæa* og de to smaa Orkideer *Knærod* og *Hjertebladet Fliglæbe*. Den storblomstrede og duftende *Enblomstret Vintergrøn* optræder i stor Mængde, og baade den, *Linnæa* og andre bliver stadig fundet paa nye Voksesteder omkring i Øens Naaleskove.

Pastor Hans Møller fra Vestermarie har givet en levende Skildring af Vegetationen paa nogle karakteristiske bornholmske Lokalteter i 3., 4. og 5. Bind af »Bornholmske Samlinger«. Han har her beskrevet Arnager-

bakkerne og Sandflugtsskoven og som et typisk Eksempel paa en rig Blandskov Lens Klint.

Arbejder man sig op ad Slotsklippens sydvendte Skrænter, vil man bl. a. træffe paa følgende Planter: *Svalerod*, *Læge-Stenfrø*, *Eng-Havre*, *Løg-Rapgræs*, *Fladstraaet Rapgræs*, *Glat Rottehale*, *Blodrød Storkenæb*, *Knoldet Mjødurt*, *Bakke-Jordbær*, *Graa Potentil*, *Sølv-Potentil*, *Aks-Ærenpris*, *Gul Evighedsblomst*, *Ferskenbladet Klokke*, *Voldtimian*, *Stribet Kløver*, *Segl-Sneglebælg*, *Enblomstret Fladbælg* og *Soløje*. De fleste af disse Arter vil man genfinde i Sydbornholms Bakkepartier, og her kommer desuden *Gulhvid Evighedsblomst*, *Bjerg-Kløver*, *Skærm-arve*, *Liden Sneglebælg* og andre til, der alle har det tilfælles, at de har deres Hovedudbredelse mod Syd og Øst. I Danmark findes flere af dem kun paa Bornholm, og andre

er udenfor Bornholm hovedsagelig begrænset til de forholdsvis tørre Egne omkring Storebælt. *Skinnende Storkenæb* findes mange Steder paa noget beskyttede Lokaliteter, hvor Granitten er dækket af et tyndt Jordlag, og paa lignende Steder vokser *Mur-Draba*. *Spydbladet Skjolddrager* findes paa Stranden ved Hasle. Disse tre Arter hører ligeledes til Fastlandets Flora og findes kun paa Bornholm, hvor de har deres Nord- eller Vestgrænse.

Mange af vore enaarige Ukrudtsplanter vokser vildt i Middelhavslandene, men er blevet spredt til store Dele af Jorden, hvor de kun kan klare sig paa dyrket Jord, fordi de bukkes under i Konkurrencen med Græsser og andre fleraarige Planter. Klimaet sætter dog ogsaa en Grænse for deres Udbredelse, og paa Bornholm findes flere, der kun forekommer i de sydlige og østlige Egne af Danmark. Hertil hører *Ager-Ranunkel*, *Korn-Ridderspore*, *Tandbægret Vaarsalat*, *Ager-Løvemund* og *Spydbladet Torskemund*.

Bornholm viser sig altsaa tydeligt som »Øen i Øst« paa Floraen, og dette bliver endnu tydeligere, naar man lægger Mærke til, hvor mange af de Planter, der er almin-

delige i Nord- og Vestjylland, som mangler eller er sjældne her. Det drejer sig i mange Tilfælde om Arter, der kræver megen Fugtighed, og som ikke i Længden kan taale de kolde Vintre, og netop den Omstændighed, at en Del af dem er fundet eet eller ganske faa Steder paa Øen, tyder paa, at det ikke er Vanskeligheder ved Indvandringen, der har holdt dem tilbage, men at de aabenbart ikke befinder sig vel. Saaledes mangler alle de fire *Visse-Arter*, *Brun Næbfrø*, *Klokke-Ensi-an*, *Benbræk* og *Lyng-Snerre*, og sjældne er *Klokkelyng*, *Mangestænglet Sumpstraa* og *Liden Soldug*.

— — —

Det har været Hensigten med denne korte Fremstilling af Vegetationen paa Bornholm at give et Indtryk af den Mangfoldighed, der præger Øens Planteverden og fremhæve nogle af de Ejendommeligheder, der adskiller den fra Vegetationen i det øvrige Danmark. Det har kun været muligt at gøre dette i store Træk, men det er mit Haab, at Artiklen vil kunne bidrage til at øge Interessen for Bornholms Planteliv, saa man i højere Grad faar Øjnene op for, hvilken Rigdom Bornholms Flora rummer.

LITTERATUR:

- Andersen, Svend: Ølene. Flora og Fauna, 1935.
 Bergstedt, N. H.: Bornholms Flora 1883. Botanisk Tidsskrift Bd. 13.
 Gelting, P.: Bornholms Plantevækst. »Min Hjemstavn« No. 1, Bornholm.
 Gelting, P.: De bornh. Heder (De danske Heder, udg. af Naturfredningsforeningen).
 Haglund, Gustav E.: Om Bornholms Taraxacum-Flora. Botaniske Notiser 1934.
 Hansen, Ellen: Historiske Optegnelser om Trævæksten paa Bornholm. Dansk Skovforenings Tidsskrift 1943.
 Hauch, L. A.: Danmarks Trævækst Bd. 4: Moen, Sjælland og Bornholm. 1923.
 Hellbom, P. J.: Bornholms Inf-flora. Bilag til Kungl. Svenska Vetenskaps-Akademiens handlingar. Bd. 16. 1891.
 Jensen, Th.: Additamenta ad bryologiam et hepaticologiam Dani-came florula Bornholmiae. Botanisk Tidsskrift Bd. 2, 1867-68.
 Jessen, K.: Bemærkninger om Skovens postglaciale Historie paa Bornholm. Botanisk Tidsskrift Bd. 40.
 Jessen, K.: Bornholm, Oprindelse og Natur. Tidsskr. »Danmark« 1940.
 Lind, J.: Svampene paa Bornholm. Botanisk Tidsskrift Bd. 3, 1912.
 Lund, P. J.: En bryologisk Udflugt til Bornholm 1919. Flora og Fauna 1920.

- Møller, Hans: Smaatræk af Bornholms Flora [Sandflugtskoven, Arnagerbakken, Lehnsklinten]. Bornh. Samlinger Bd. 3, 4 og 5. 1908—1910.
 Mönkemeyer, W.: Die Moose von Bornholm. Hedwigia. Bd. 50, Dresden, 1911.
 Neumann, L. M.: Anteckningar från en botanisk resa till Bornholm 1894. Botaniska notiser. 1896.
 Pedersen, Ove Hammer: Hedevegetationen paa Paradisbakkernes Sprækkednlsskraaninger. Botanisk Tidsskrift Bd. 44. 1938.
 Rostrup, E.: Bornholms Svampe, Botanisk Tidsskrift 1906.
 Schiøtz, T.: Bidrag til Bornholms Flora. Vid. Medd. fra den naturl. Forening i København. 1850.
 Stenstrøm, K. O. E.: Bornholmske Hieracier. Botanisk Tidsskrift. Bd. 20, 1895—96.
 Warming, E.: Om Bornholms Plantevækst. Den botaniske Studenter-Exkursion i 1901. Botanisk Tidsskrift Bd. 33, 1914.
 Warming, E.: Dansk Plantevækst I og II. [Heri om Bornholms Klippe- og Klitkystvegetation].
 Wielandt, E.: Fra Bornholm. Flora og Fauna 1911.
 Wiinstedt, K.: Farve-Vaid (Isatis tinctoria L.) vildtvoksende i Danmark. Naturens Verden 1922.
 Winkelmann, J.: Die Flora der Insel Bornholm. VII Jahresbericht der geographischen Gesellschaft zu Greifswald 1898-1900.
 Beretninger om Botanisk Forenings Ekskursioner til Bornholm i 1878, 1890 og 1911 findes i Botanisk Tidsskrift Bd. 2, 11 og 33.

BORNHOLMS DYRELIV

AF LEKTOR ARNE LARSEN, RØNNE

Da Isen for 12—15,000 Aar siden forlod Bornholm, var alt lagt øde. Ingen Planter, ingen Dyr havde overlevet Katastrofen; alt organisk pulserende Liv, alle levende Kræfter var totalt udslettede, fysiske og kemiske Magter eneraadende. For at bringe nyt Liv til Veje var en Nyskabelse dog ikke nødvendig. Thi i den Tid, Nordens Lande laa skjult af den mægtige Isbræ, udfoldede de levende Væsener uden for Isranden deres normale Liv, og nu, da Isen smeltede bort og et stort Ingenmandsland aabenbarede sig i Nord, følte enhver Plante- og Dyreart det som sin Opgave hurtigst muligt at befolke dette Land. Reserven stod parat til at rykke frem! Om vor egen Ø's Indvandringshistorie fortæller den bornholmske Tørv, og der maa henvises til Artiklen om Bornholms Jordbund.

Men hvordan har denne Indvandring nu været mulig?

For de fleste Dyr virker Havet afspærrende, og for disse gælder det, at de maa være naaet til Bornholm paa Tidspunkter, da Øen var forbundet med omgivende Lande. *Indvandring over Landbroer* har vel særlig fundet Sted i Fastlandstiden, da der antagelig til Tider var Forbindelse med Tyskland, og der er næppe Tvivl om, at et betydeligt Element i den bornholmske Fauna netop stammer sydfra. Til denne Indvandringstype hører saa godt som alle Pattedyr, alle Krybdyr, Padderne og adskillige hvirvelløse Dyr.

Indvandring gennem Luften var mulig for alle Fugle. Ogsaa Flagermus samt saa godt

som alle Insekter kan have benyttet Luften som Invasionsvej. Men foruden alle disse med Vinger udstyrede Dyr kan nævnes Dyrearter, der uden saadan Udrustning har taget Turen gennem Luften. Man tænke blot paa Begrebet »Flyvende Sommer«. I vore Dage er det ikke ualmindeligt at iagttage »flyvende« Edderkoppeyngel, d. v. s. unge Edderkopper, der klamrende sig til en lang, selvspundet Traad tager sig en Rejse ud i Verdensrummet; maaske er dette ikke bevidst Flugt, og dog kan Metoden afgjort betyde noget for denne Dyregruppes Spredning. Endvidere kan nævnes, at nogle Padde- og Fiskearter muligvis kan spredes gennem Luften, idet deres Æg er klæbrige og saaledes let hæfter sig til Fuglenes Lemmer; videnskabelige Forsøg har godtgjort, at disse Æg kan taale en saadan Luftrejse.

Indvandring gennem Vandet kan foregaa dels aktivt ved Svømning, dels passivt ved Hjælp af Isflager, Trærester eller lignende. Til den aktive Type hører først og fremmest Fiskene. Selv Ferskvandsfiskene kan komme i Betragtning, idet Østersøen i Fastlandstiden manglede Salt. Øens Vandløb er da senere anvendt som Indfaldsporte til Bornholms Søer og Moser. Ogsaa visse Pattedyr formaar at svømme store Distancer; det er saaledes ikke ubekendt, at Elsdyr selv i vore Dage har krydset Sundet. En Vintermorgen for 30—40 Aar siden fangede man i et Hønsehus paa Christiansø en forkommen Ilder, hvis Spor i Sneen førte ned til en overtrampet Isflade. Ilderen var altsaa ufrivil-

ligt ført fra sit Hjemsted i Sverige eller et andet Land mod fremmede Kyster. I særlig strenge Vintre kan Dyrene bruge selve den faste Is som Bro.

Endelig er en Del Dyr indslæbt eller indført af Mennesker. Til de *indslæbte* Dyr hører ikke blot Rotter og Husmus, men tillige et stort Antal i Skov- og Landbrug skadelige Insekter samt en Del mindre behagelige Husdyr saasom Kakerlakker og Væggetøj, der ligesaavel findes her som andre Steder. De *indførte* Dyr, Egern, Raadyr, Fasan, Regnløje m. fl. vil senere blive omtalt.

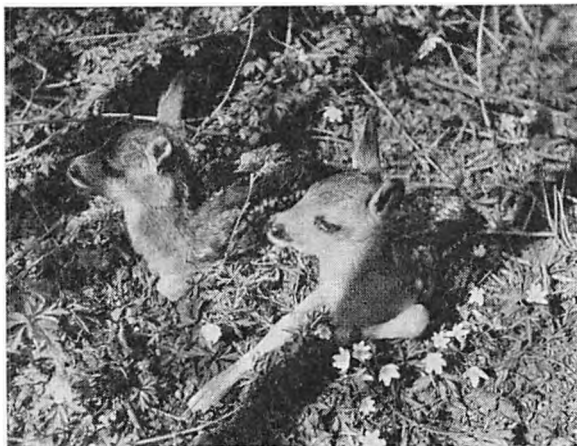
Hovedtallet af de Dyr, der naaede over til Bornholm, hører stadig med til Øens Fauna, medens andre af forskellige Grunde igen er uddøde. I Reglen er det Klimaændringer, der har sat en Stopper for en Arts fortsatte Trivsel paa Øen. Saaledes maatte de fleste udpræget arktiske Dyr, der i Tundratiden rykkede ind, atter forsvinde, da Temperaturen steg; dette gælder bl. a. Rensdyret. Ogsaa Naaleskovsdyr som f. Eks. Elsdyret maatte efter Egeskovens Indvandring føle sig mindre godt tilpas. Menneskets Kolonisering har her som andre Steder betydet flere Dyrs Ulykke. Jagtdyr som Kron- og Raavildt blev udryddet (det sidste er dog genindført), men ogsaa vore store, stolte Rovfugle maatte ofre »Pelsen«, da de begyndte at efterstræbe den af Mennesket indførte og for dansk Natur ganske fremmede Fasan. Endvidere har Øens isolerede Beliggenhed utvivlsomt været en medvirkende Aarsag til flere Dyrs Tilbagegang eller fuldstændige Uddøen. Blodfornyelse er nemlig ogsaa paakrævet for vilde Dyrs normale Trivsel; Indavl svækker en Dyrearts Modstandskraft overfor Sygdomme, og Indavl er i hvert Tilfælde for større Dyrs Vedkommende undgaaelig paa en mindre Ø. Det er dog sikkert Klimaændringerne, der i de fleste Tilfælde har afgjort, hvorvidt en Art skulde uddø eller ikke. Interessant er det Fænomen, der forøvrigt ogsaa kendes fra Planteriget, at enkelte Arter langsomt kan tilpasse sig ændrede Kaar og fortsætte Tilværelsen under disse. Man

taler i saa Tilfælde om Relikter. Her paa Bornholm har vi netop et meget smukt Eksempel paa et Reliktdyr. Det drejer sig om en, kun faa Millimeter lang, Fladorm, *Planaria alpina*, et ægte Polardyr, der i Tundratiden var almindelig i alle vore Vandløb. Efterhaanden som Klimaet blev mildere, søgte den højere op i Bækkene til disses køligere Omraader, evt. helt op til Kilderne. *Planaria alpina* kan f. Eks. findes i den øverste, underjordiske Del af Løsebæk ved Allinge, hvor jeg i Sommeren 1942 iagttog den i stor Mængde. Ligeledes kan Markfaarekyllingen, *Gryllus campetris*, der her i Landet kun er fundet paa Bornholm, betragtes som et Relikt; det drejer sig dog i dette Tilfælde om et Dyr, der har overlevet Ændringen fra Broncealderens Fastlandsklima til det Kystklima, der i vore Dage hersker. Markfaarekyllingens Hjemsted er Mellem- og Østeuropas Lande.

Danmark er et lille Land, og større zoologiske Forskelligheder kan derfor ikke ventes indenfor dets Grænser. I det følgende vil de vigtigste Dyregrupper blive omtalt med særlig Betoning af det specielt bornholmske.

PATTEDYR

Indenfor Bornholms Pattedyrverden er det særlig paafaldende, at Muldvarpen samt Maaren og dens Slægtninge alle mangler. For-

Nyfølte Raalam. Raadyret blev genindført i Slutningen af forrige Aarhundrede. (Frede Kjølner fot.)

skellige Forhold tyder paa, at Muldvarpen først i meget sen Tid er indvandret til Danmark, formodentlig saa langt hen i Fastlandstiden, at enhver Landforbindelse til Bornholm var afbrudt; dog maa det være sket, inden Sjælland blev adskilt fra Skaane, da Muldvarpen forekommer her. At hele Maarfamilien: Skov- og Husmaar, Ilder, Hermelin, Brud, Odder og Grævling fuldstændig mangler, er mærkeligt, da alle disse undtagen Husmaaren er indvandret til Danmark paa et saa tidligt Tidspunkt, at ogsaa Indvandring til Bornholm maa have været mulig. Det ligger da nær at antage, at de engang har været her, men af ukendte Grunde igen er uddøde. Dette er i hvert Tilfælde rigtigt for Skovmaarens Vedkommende, idet der er fundet Knogler af denne i Kulturlevninger fra Yngre Stenalder ved Frennemark Syd for Svaneke. *Ræven* er saaledes det eneste *Rovdyr*, der i vore Dage findes paa Bornholm.

Inden for *Hovdyrene* har vi ingen oprindelige Arter, idet *Raadyret* blev indført til Øen i Slutningen af forrige Aarhundrede. Baade denne Hjort og *Krondyret* har levet paa Bornholm langt op i historisk Tid, men herom henvises til Artiklen om Jagt.

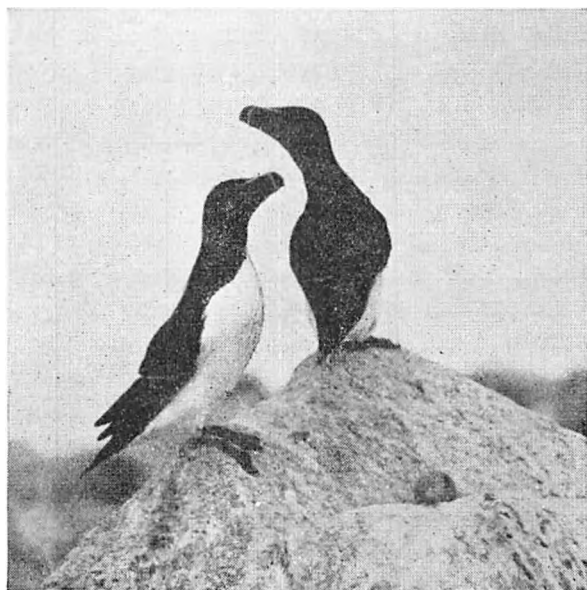
Af *Gnavere* har vi paa Bornholm: *Hare*, *Egern*, *Hus-*, *Skov-* og *Markmus*, *den brune Rotte* og muligvis ogsaa *Vandrotten* eller *Mosegrisen*. Egernet kom til Øen i Aaret 1886, idet tamme Egern paa en Gaard i Østerlars brød ud af Buret og derefter hurtigt bredte sig i Skovene. Vandrotten, der er temmelig klodset og har mere but Snude samt kortere Hale end den almindelige brune Rotte, er ikke med Sikkerhed paavist paa Bornholm; tuede Enge, bl. a. ved Spøllingemosen, tyder dog paa, at den hører med til vor Fauna. Mærkeligt er det, at *Rødmusen*, der er almindelig i det øvrige Land og alle vore Nabolande, mangler hos os. Man bør dog stadig eftersøge *Rødmusen* samt *Brandmus*, *Dværgmus*, *Birkemus* og *Hasselmus*, Arter, der alle er sjældne i det øvrige Land og helt ukendte hos os. Kendskabet til Bornholms Pattedyrfauna er nemlig endnu saare ufuldkomment.

Paa Bornholm kendes syv Slags *Insektædere*. Heraf er fire Arter *Flagermus*: *Vand-* og *Skægflagermus* samt *Langøre* og *Bredøre*; antagelig findes endnu flere af Landets tolv Arter. Den *almindelige Spidsmus* er hyppig, og Nordens mindste Pattedyr, *Dværgspidsmuse*n, er fornylig paavist herovre. Den manglende *Vandspidsmus* bør eftersøges. *Pindsvinet* (bornh. Jylkat) grynter overalt i Skovene.

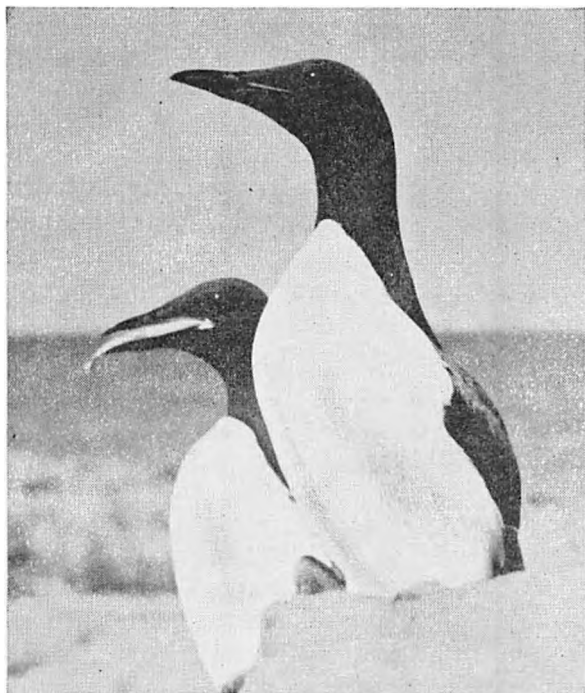
Medregnes de to indførte, Raadyr og Egern, samt den noget tvivlsomme Mosegris, har vi her paa Bornholm 16 af hele Landets 42 Landpattedyrarter.

FUGLE

Bornholms og Christiansøs Fugleliv er i mange Henseender noget for sig selv. Klippe-kysten med det dybe Vand, Klippernes Vegetation vekslende fra Smaapletter af saftigt Enggræs over tørre Lyngskraaninger til stikkende Krat af Slaaen, Rose og Ene, iblandet klippeklatrende Vedbend og duftende Caprifolium, er noget for dansk Natur ganske fremmed. Dertil kommer Landsdelens østlige Beliggenhed, Manglen paa udstrakte Eng- og Hedestrækninger, men til

Alkene skuer vagtsomt udover Havet. (P. Vallentin Jensen fot.)

Lomvierne paa Græsholmen har klaret de haarde Vintre bedre end Alkene og tæller nu ca. 200 Par. (P. Vullentin-Jensen fot.)

Gengæld en Overdaadighed af rigt varierede Smaalunde. Alt dette samt mange andre Faktorer præger Bornholms Fugleliv.

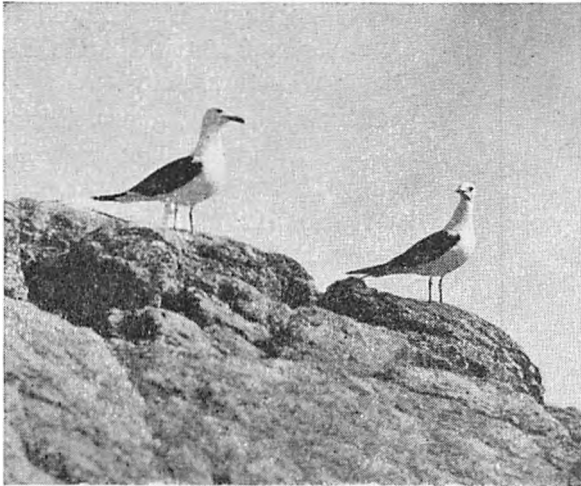
Det var ingen Tilfældighed, at *Græsholmen*, 300 m Vest for Christiansø, den 11. Juni 1926 blev erklæret for fredet. Intet Sted i Kongeriget rører der sig et Fugleliv saa ejendommeligt som her. *Alken* (bornh. Mula, Sjøpoppelgoja) og *Lomvien* (bornh. Ringvia, Mula), to statelige, sort-hvide Fugle med næsten opret Gang, har her Landets eneste Yngleplads. Nu, da vor Ro-baad nærmer sig Øen, sidder de allerede majestætisk paa de højeste Klipper og skuer vagtsomt ud over Vandet. Tusinder af Maager skriger sig hæse oppe i Lufthavet, enkelte Ederfugle med nyklækkede Ællinger vugger paa Vandfladen; vi føler os hensat til et norsk Fuglefjeld! Alk og Lomvie er nære Slægtninge. Fødderne sidder saa langt tilbage paa Kroppen, at normal Gang er umuliggjort; til Gengæld er Svømmeevnen overmaade fint udviklet og Vandet Fuglenes rette Element. Det klodsede Udseende til-

trods er »Alkefuglenes« Flugt dog hurtig og ikke just ubehændig, men Luft under Vingerne kræver de fra Startøjeblikket. Mere end een Gang er det lykkedes mig at overrumple Lomvier, inden de fik Lejlighed til Flugt. Alkens Næb er højt og sammentrykt, Lomviens langt og spidst, begge meget kraftige. Ægget, ja, der er kun eet, anbringes under en stor Sten eller paa en Klippehylde, og Reden er den nøgne Klippeflade uden Luksus af nogen Art. Ægget er stort, tyk-skallet og pæreformet med sorte Pletter og Streger strøet tilfældigt rundt paa den blaa-hvide Bundfarve. Øens Fredning har betydet en kolossal Fremgang for disse to sjældne Fugle. Antallet af Alkepar blev i 1925 anslaaet til ca. 10; siden er Tallet steget voldsomt og kulminerede i 1939 med 318 Reder. De tre haarde Vintre har desværre reduceret Bestanden i betænkelig Grad, og i 1942 taltes kun 59 Par, altsaa blot en Femtedel af Bestanden i 1939. Lomvien har aabenbart været mere tilbageholdende; først nogle Aar efter, at Fredningen blev gennemført og Indsamlingen af Æg ophørte, slog den sig ned paa Øen, og i Aaret 1929 fandt man de første, ialt 4 Reder. De følgende Aars rivende Vækst bragte i 1941 Kolonien op paa 200 Par. Lomvien klarede Isvintrene bedre end Alkene, der nu er i Mindretal.

Alken er som Ynglefugl ret udbredt i Østersøens Skærgaarde, medens Lomvien i Østersøomraadet kun er kendt fra Karlsøen ved Gotland, hvor en meget stor Koloni tæller op mod 50,000 Individider. Forekomsten paa Græsholmen, Østersøens anden Yngleplads, menes at være en Aflægger fra Karlsøen. Baade Alk og Lomvie yngede for ca. 100 Aar siden ved Hammeren; Navnet Muleklev vidner derom. Nu, da der paa Græsholmen er en stadig voksende Koloni, idet den omtalte Tilbagegang forhaa-

Alken holder paa Eetbarnssystemet. (B. Løppenthin fot.)

Sildemaagen er Maagernes Aristokrat og lager sig prægfuld ud paa Klipperne. (H. Løppenthin fot.)

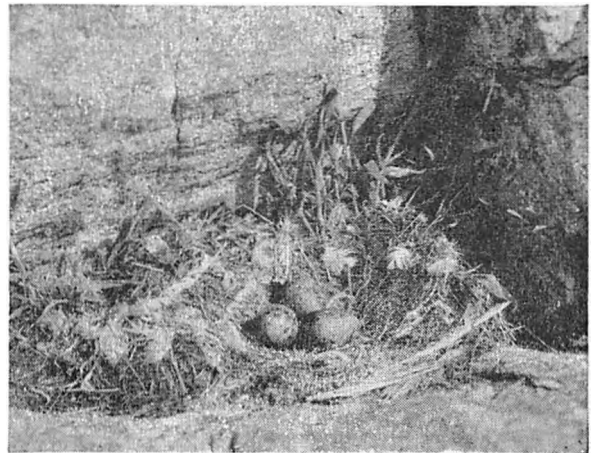
bentlig kun er et forbigaaende Fænomen, er der begrundet Haab om, at de to statelige Fugle igen vil slaa sig ned paa selve Bornholm. I Danmarks vestligste Amt, Færøerne, yngler de begge i umaadelige Mængder.

Mens vi gaar rundt paa Græsholmen, maa vi se os godt for. Maagerederne ligger tæt ved hinanden, og de sortplettede, olivenbrune Æg falder ganske sammen med det halvvisne Græs. Det syder og koger i Luftens Hærskarer af rasende Fugle. Som naglet til Steedet staar en halv Snes eksalterede store Maager paa Klippen foran os. De to blaavingede længst til venstre er *Sølvmaager*, de andre, dem med de sorte Vinger, er Græsholmens Aristokrat, *Sildemaagen*, der er en udpræget Skærgaardsmaage og talrig overalt paa den skandinaviske Halvø. Med sine sorte Vinger ligner den *Svartbagmaagen*, men afviger fra denne ved mindre Størrelse og citrongule Ben, hvis Farve staar saa smukt til de sort-hvide Fjer. Sølv- og Sildemaagen er omtrent lige store, og i den graaspættede Dragt ligner Ungfuglene ganske hinanden. De to Maagers Antal er i stadig Stigen, og der er nu ca. 1000 Par, hvoraf langt de fleste er Sildemaager. Den borgerlige, noget mindre *Stormmaage* er dog som paa andre danske Øer langt den talrigste, i 1940 omtrent 4400 Par. Siden da er Antallet imidlertid faldet

katastrofalt og ligger nu under Halvdelen. Videnskabelige Undersøgelser viser, at dette ikke skyldes de strenge Vintre, men derimod det Forhold, at de større rovgridske Maager nu er blevet saa talrige, og Føden saa meget knappere, at de mere og mere forgriber sig paa nyklækkede Stormmaageunger. Hvad enten dette er rigtigt, eller det er Øens Rotter, der har en Finger med i Spillet, forsvinder al Stormmaageyngel, og i 1942 kom ikke een eneste Unge paa Vingerne. Maaske er denne tidligere saa mægtige Stormmaagekoloni om faa Aar kun en saga blott?

To mindre Kolonier af *Fjordternen* (bornh. Kjerra, Svårthætta) og ganske enkelte Par *Havterne* findes paa Græsholmen, men Yngelen gaar vistnok lige i de store Maager.

Som omtalt har man et Klippebillede indrammet i sort og hvidt foran sig, naar man nærmer sig Græsholmen. Øens Forposter, Alk, Lomvie og Sildemaage, indtager i Farens Stund ufortøvet de yderste Stillinger, Klipperne nær Havet. *Ederfuglene* (bornh. Åbo), af hvilke vi traf nogle undervejs, er ganske underordnede i Billedet. Endnu ligger de fleste trygt og ruger, drømmende om det allerkæreste Afkom. Men nu, da vi gaar rundt, faar vi et Chok, hver Gang en støjende, klodset Fugl i forskræmt Flugt forlader sin Rede. De 5 svagt grønlig Æg, omkransede af de blødeste graa Dun, er oversprøjtede af Fug-

Rede af Sildemaage. Æggene er meget vanskelige at kende fra Sølvmaagens. (B. Løppenthin fot.)

Ederfuglen ligger ofte fast paa sine Æg og ænses ikke Berøring. I Reden til højre er den første Ælling kommet frem. (B. Loppenthiin fot.)

lens vællingagtige, gullige Afføring. Var det Forskrækkelsen, der fik Åboen til at kvittere, eller skal Ekskrementernes Stank være et Værn mod Fjender? — Det er den trofaste Hun, der ruger; ofte ligger den saa fast, at den ikke ænses Berøring. Hannen har forlængst forladt sin Mage og vugger nu paa Bølgerne langt derude i fornøjeligt Selskab med sine Ungkarlevenner! Der ruger nu knap 900 Par Ederfugle paa Græsholmen, og dermed er denne Koloni, selv medregnet de svenske og finske Skærgaarde, langt den største i Østersøen, og der yngler omtrent lige saa mange her som sammenlagt i det øvrige Land. Danmark ligger paa Sydgrænsen for dens Udbredelse. — Tidligere blev der samlet Dun paa Græsholmen, og da der gaar 60—70 Reder til 1 kg rensed Dun, vilde en aarlig Indsamling i vore Dage kunne give 13—14 kg i Udbytte.

Selv om Ederfuglen er en første Klasses Dykker, er der ved Ertholmene ikke tilstrækkelig Føde til Opfostring af 3—4000 Ællinger, og langt de fleste Kuld søger da ogsaa ret omgaaende over til rigere Græsgange, Havbunden langs den bornholmske Kyst. Det

er ikke sjældent, at Fiskere ude i rum Sø møder nyklækkede Ællinger i Moders Følge.

Skov er der ikke paa Græsholmen, men adskillige forkrøblede, enligstaaende Tjørne. En halvtosset Krage valgte engang her sin Redeplads! Under Tjørnene har den *toppede Skallesluger* (bornh. Skrækkja, Skrækkjån) sin Rede. Hvilken Frugtbarhed! 10—12 Æg er det normale, og hvor er det fornøjeligt at møde en svømmende Moder med en stor Flok Unger pilende efter sig! — Det er Svømmefuglene, der har det totale Herredømme paa Græsholmen. Smaafugle kommer der kun i Ny og Næ; maaske er de bange for de store, graadige Maager.

Vadefugle synes ikke om det dybe Vand; dog yngler der aarligt et enkelt Par *Strandskader*, hvis vedholdende Skrig skærer gennem det øredøvende Orkester.

Ved Foraars- og Efteraarstide er Ertholmene en meget anvendt Mellemlandingsplads for nordiske Trækfugle. Kun ganske enkelte af Øernes egne Fuglearter trodses den stormfulde Vinter og holder Stand Aaret rundt.

Ved *Nordbornholms Klippekystr* krydser Sommeren igennem Snesevis af Ederfugle mellem Skærene; de fleste af disse stammer ovre fra Ertholmene, men ogsaa en Del fra selve Bornholm, hvor Ederfuglen ikke er nogen helt sjælden Ynglefugl. Om Foraaret, naar Hannen er i Pragtdragt og Fjerene blinker i Solen, hører et Ederfuglepar med til Billedet af et bornholmsk Klippeskær, og ved Højsommertide oversprøjter Bølgernes Skum de hvilende Ællinger paa det vaade Skær. Den toppede Skallesluger er almindelig, og maaske ruger den store Skallesluger (bornh. Gujlskrækkja), Fuglen med det laksefarvede Bryst, i Klipperevnerne. Man ser den undertiden vugge paa Bølgerne neden for Jons Kapel netop i Yngletiden. Maager strej-

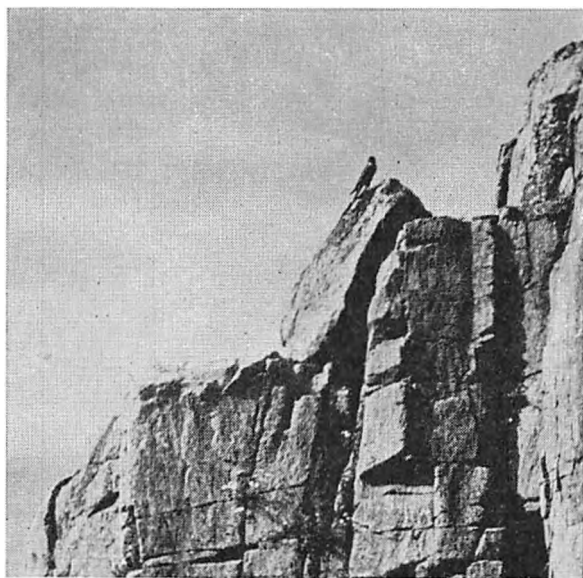
Tidligere blev der samlet Ederdun paa Græsholmen (Fr. Kjoller fot.)

fer uafladelig forbi, men først henne ved Fiskerlejet er de samlede i større Mængder. Sultne og glubske sidder de i Snesevis rundt om paa Stenene og venter paa Sildeaffald. Pragtfulde tager de sig ud, navnlig ogsaa her Sildemaagen, hvis Nærgaaenhed og Evne til at plyndre Sildegarnene, naar disse bjærges, gør den forhadt blandt Fiskere. Hovedtallet af Maagerne hører hjemme paa Christiansø, men i de senere Aar er dog Antallet af Stormmaagereder paa Bornholm steget stærkt; formodentlig er det de omtalte usikre Yngleforhold paa Græsholmen, der gør sig gældende. Fra gammel Tid har der ved vore Moser inde i Landet ynglet enkelte Stormmaager. Alk og Lomvie er forlængst fordrevet fra de bornholmske Kyster og ses kun i den kolde Aarstid. Som en sjælden Gæst kan man om Vinteren iagttage *Aalekrager* paa Skærene ved Hammeren.

Vandet er for dybt og Strandengene for ubetydelige til, at Klippekysten kan blive et

varigt Tilholdssted for Vadere. *Vipstjerten* (bornh. Haurafåul) leder efter Tanglopper mellem de vaade Sten, den kappes med *Digesmutten* (bornh. Stenjælpa) om at vippe med Halen. Insekter spiddet paa Tjørnens Torne viser, at vi nu er naaet ind paa *Tornskadens* Domæne. *Tornsanger* og *Irisk* (bornh. Gråerska) kvidrer i Krattet; Gulspurven sender sine sommerdovne Toner ud i Rummet, en Nattergal tager fejl af Klokkeren, og *Gøgen* sidder i den bornholmske Røn og kukker. Da med eet forstummet alt, Smaaafuglene er som fejede bort! *Vandrefalken*, Duevennernes Fjende, men i Virkeligheden Bornholms Klemodie, toner frem paa Scenen, spiller et Øjeblik paa de lange Vinger, slaar nogle pragtfulde Volter i Luften og styrter sig i et dræbende Kast over den flygtende Raage! Naturen kræver sin Ret! De tre hviddunede Unger venter i Reden henne paa den smalle Klippehylde. Jeg siger ikke hvor!

Som et Kuriosum kan nævnes, at et Par *Ringdrosler* for nogle Aar siden byggede Rede i Jons Kapel-Klippens Vedbend. Antagelig har de taget fejl af Stedets geografiske Bredde, og Vegetationens barske Karakter har forledt dem til at tro, at de befandt sig over Skovgrænsen, hvor Ringdroslen rettelig hører

Vandrefalken paa sin Udkigsplads.

Paa en Klippehylde har Vandrefalken sin Rede. Ungerne er ca. 3 Uger gamle.

hjemme. Et enestaaende Tilfælde i dansk Fuglelivs Historie.

Strækningen fra *Nexø til Balka* er noget for sig selv. Vandet er lavt og stenet, Stranden sumpet og græsbevokset. Paa disse Strandenge flokkes store Skarer af Træktidens Vadefugle, og Tusindvis af nordiske Svømmefugle fouragerer her Vinteren igennem. Der kan blot nævnes *Havlitter* (bornh. Gaddis), *Bjergænder* (bornh. Blånæb), *Hvinænder* (bornh. Kniva, Hvidsia), *Lommer* (bornh. Sjøhåna) samt enkelte *Sang-* og *Knopsvaner*. Dette *Nexø Bys* Fuglereservat har som Spisekammer Ry blandt Fuglene. Den spraglet farvede Gravand svømmer rundt mellem Ællingerne, Viben volterer og skrigger, den lille vævre *Præstekrave* piler i afbrudte Løb hen over Græstuerne, dens »byi-byi-byi« skærer gennem Luften. Den rødbenede Hættemaage med det chokoladebrune Hovede samler her sin Føde, men yngler ikke ude ved Kysten. Ternen, Fugles Stuka, styrter sig lodret ned i Vandet og forlader det vaade Element med en sprælende Tobis i Næbbet. Enkelte Ederfugle ruger paa Bølgebryderen, »Djævløen«.

Sandstranden fra Balka til Hasle har intet nyt at byde paa. Maager og Vadefugle hviler paa Sandet, men Reder træffes sjældent.

Ederfuglekuld svømmer forbi, enkelte Krager skrigger i Strandkanten, og Digesvalen har sine Huller i Lerklinterne.

Bornholms Mosefugle er de sidste Aar udvidet med et Par Arter. 1942 blev *Hættemaagen* konstateret som ynglende i Hundsemyr og Valensgaardsmosen, i 1943 ved Ølene. Der er ingen Grund til at falde i Begejstring herover! Hættemaagen er overordentlig stridbar, gennemtrumfer med Vold sine Retigheder og kaster selv større Fugle paa Porten, og den har

forlængst bredt sig som Ukrudt ud over det øvrige Land. Langt glædeligere er det, at *Troldanden*, der kun i en Snes Aar har været dansk Ynglefugl, sidste Sommer dukkede op med Ællinger ved Hundsemyr. Let kendelig er den med sin lange, liggende Nakketop og den sorthvide Dragt. Og *Rørdrummen*, Vadefuglen med det kobrøllignende Skrig, blev sidste Sommer hørt flere Gange ude fra Hundsemyrs tætte Dunhammerbevoksninger. Skulde denne sjældne Fugl i det dulgte have ynglet her?

Graaanden (bornh. Vijlân, Strømân) er almindelig, *Krik-*, *Atling-* og *Skeand* noget sjældnere. *Den graastrubede Lappedykker*

Blisshonerede ved Bastemose. (B. Løppenthin fot.)

Ronne Havn Februar 1940. Til højre paa Billedet ses to Knopsvaner. Til venstre to Sangsvaner. Adskillige Troldænder og enkelte Bjergænder svømmer rundt i Vaagen. Længere borte paa Isen hviler en Flok Graaænder. (Arne Larsen fot.)

præger med sit hæse Skrig Lydbilledet ved Bastemose, medens den større toppede Lappedykker aabenbart finder Forholdene for smaa herovre. *Blishønen* træffes hyppigt og fornægter ikke sin sædvanlige Stridbarhed, *Rørhønen* med den røde Blis løber rundt paa Aakandebledene, og *Lærkefalken* stryger lavt hen over Bastemose, jagende Svaler og Guldsmede.

Horsegøgen (Dobbelt-Bekkasinen) tumler sig Foraaret igennem ved vore større Moser. Navnlig kan man ved Ølene, hvor adskillige Par yngler, i de tidlige Morgentimer iagttagte deres mærkelige Parringsflugt. Med hastige Vingeslag flyver Fuglen rundt i store Kredse, kaster sig pludselig sidelæns ned gennem Luften, og idet Halens Styrefjer her ved bringes i sitrende Bevægelse, fremkommer en brægende eller vrinskende Lyd. Eller man hører dens egentlige Parringsang: »djippe djippe djippe«, der idelig gentages. Senere paa Sommeren jager man en Bekka-

sin op ved hvertandet Skridt; under hæse Skrig »ætsch ætsch« forsvinder Fuglene lynsnart hen over Rørene. En Mængde *Viber* yngler ved Ølene; ogsaa enkelte *Rødben* og *Præstekraver* (bornh. Fjærapist, Strånrujla) har Æg her, og i Foraaret 1939 fandt man endda en Rede af Brushøne. Den sjældne Svaleklire ses ret ofte, og maaske benytter den en af Fyrretræernes gamle Kragereder til sine Æg.

Særlig Held skal der til for at støde paa *Hejre* eller *Stork*, thi ingen af disse Fugle har mærkværdigvis slaaet sig ned paa Øen. (Storken har dog mellem 1885 og 1890 et Par Gange forsøgt at ruge i Aakirkeby, men i begge Tilfælde blev Hannen skudt! I 90'erne skal Storken flere Gange have ruget paa Bakkegaard i Nylars.) Nordgaaende kileformede Flokke af *Traner* understreger det bornholmske Foraar. De store, langhalsede Fugle har fra den vældige Højde næppe svært ved at genkende Parallelogrammet

Heden af den gråstribede Lappedykker indeholder altid 4 Æg. Bastemose. (B. Løppenthin fot.)

paa Østersøens Flade, og i musikalske Fløjte-lyde, ikke ulig Oboens Toner, prises den skønne Ø. Naturvennens Oplevelse naar sit Højdepunkt i det Øjeblik, Tranerne slaar sig ned mellem Mosens Startuer og med majestætiske Bevægelser begynder Jagten efter Orme og Frøer. Gumpen ombruses af struds-fjeragtige Svingfjer, de tynde blygraa Halse bevæges graciøst gennem Luften, noget stor-slaaet, noget fremmedartet flimrende fornemmes — som en Luftspejling af Faraos Moser ligger Ølene foran os!

Smaafugle savnes ikke i den bornholmske Mose. *Engpiber* og *Bynkefugl* (bornh. Boskajæpa) er almindelige, *Siv-* og *Rørsanger* mindre hyppige, og *Rørspurven* med det kul-sortede Hovede endog meget sjælden. *Den gule Vipstjert* (bornh. Stråfåul), endnu smukkere end sin hvidgraa Slægtning, er ikke almindelig, men besøges de østbornholmske Enge, gaar man næppe fejl af den.

Bornholms mange smaa Blandingsskove med Eg, Hassel, Tjørn og fremfor alt Kirsebær, samt Vandløbenes smalle Skovbræmme med dominerende Ask og El, har sit særlige Fugleliv. Disse *Lundfugle* adskiller sig dog ikke væsentlig fra det øvrige Lands. Fasaner flyver larmende op, *Spurvehøgen* (bornh. Bofinkehøj, Sporrhøj, Habak) glider hastigt og lydløst langs Skovbrynet, *Mejserne* pikker i den frønnede Bark, *Gærdesmutten* (bornh.

Tommalidinj, Gjårekong) skratter mellem »Skrynerne«, og *Bogfinken* (bornh. Bofinka) har sin bløde mosforede Rede i den gamle Avnbøg. Ejendommeligt er det dog, at Spætmeisen og den lille kække Sumpmeise mangler. Lunden er *Nattergalens* (bornh. Fjælstaun) Eldorado. Jo flere Tjørne og Brombær, desto yndigere er det, og helt nede paa Jorden mellem Ramsløg, Galtetand, Bingelurt og Nælder bygger Fuglen sin Rede. Hen mod Solnedgang vaagner Virtuosen til Daad, og Natten igennem jubler, jodler, klukker og triller det fra Krattene. En lille Lund kan huse adskillige Par, og Bornholm har derfor med Rette faaet Betegnelsen: *Nattergalenes Ø!*

Endvidere maa det fremhæves, at *Raagen* er Lundens Karakterfugl, og næppe andre Steder findes saa mange Raagekolonier som her. Store Raageflokke, iblandet *Krager* og langhalede *Skader* præger de bornholmske

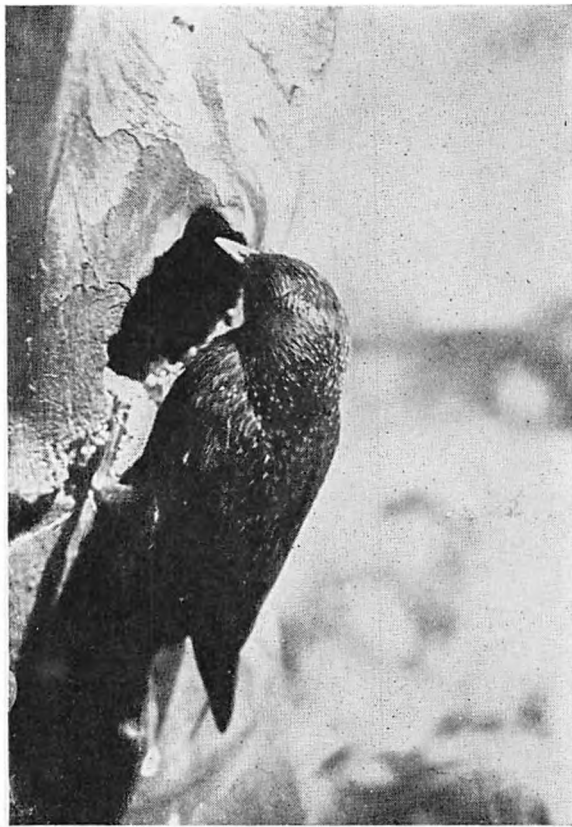
Nattergaleunge. Imellem Skovbundens Nælder, helt nede paa Jorden ynder Nattergulen at gemme sin Rede. (Fredte Kjoller fot.)

Marker. Herude i det fri møder de *Agerhøne*, *Lærke*, *Stær* og andre typiske *Markfugle*, men *Bomlærken* eller Kornværtingen (bornh. Gråvælminj), hvis mototone Trille Dagen lang lyder fra Telefontraadene i de fleste danske Egne, er kun med Aars Melletrum set paa Bornholm. Bomlærkens nære Slægting, *Gulspurven* (bornh. Gulvælminj) er en af vore allestedsnærværende Markfugle, der Sommerdagen igennem sidder i Hegnene og synger. Gulspurvens Sang er her noget anderledes end i det øvrige Land, idet der foran Strofens Endetone indskydes et ekstra, højttonende Led. Paa »dansk« lyder Sangen: zi-zi-zi-zi-zi-tyyh (frit »oversat«: »Har I ikke mere Mælk?«), medens det paa »bornholmsk« i Reglen hedder: zi-zi-zi-zi-zi-ziihtyyh (»Har I ikke mere Fløde?«). For Resten synes senere Aars Iagttagelser at tyde paa en Udviskning af denne Dialektejendommelighed, idet flere og flere Bornholmere gaar over til den danske Form af Sangen; selv samme Individ lancerer ofte begge Melodier.

Til Fuglene i de større Skove, de *egentlige Skovfugle*, hører *Ringdue*, *Skovskade*, *Sangdrossel*, *Havesanger* (bornh. Havaerska), *Løvsanger*, *Munk* (bornh. Brun-Skalla), *Skovpiber*, *Træløber*, *Rødkælk* (bornh. Røjælpå, Røkroes), *Fuglekonge* (bornh. Kongafåul, Tømmalidinj) o. m. fl.

Skovsneppen yngler i større Omfang end noget andet Sted i Landet antagelig som Følge af en særlig bornholmsk Foraarsfredning for denne Fugl. Sneppen holder til paa fugtige Steder i Skoven, uden at dog blankt Vand er paakrævet; saaledes yngler den i de forholdsvis tørre Plantager S. og N. for Rønne.

»Den Tømmermand, Hr. Spætte« hamrer i alle vore Skove, og i Vintertiden aflægger den paa sine Strejftog Besøg i vore Haver. Det drejer sig om *den store Flagspætte* (bornh. Træpikkara, Hakkespæt), der her paa Øen hører til den noget større skandinaviske Race, ellers ikke kendt fra Danmark. Ugleskrig hører man sjældent, og kun *Skovhornuglen* er med Sikkerhed paavist yng-

Ikke alle Stærre bor i Kasser. (Frede Kjoller fot.)

lende. Bredvingede *Musvaager* kredser højt over Trætoppene og den rødvingede *Taarnfalk* har sin Rede i Klippen eller en gammel Kragerede; *Allikerne* (bornh. Kaja) skrigger fra Klippespalterne, og selv i et af Almindingens gamle, overgroede Stengærder har adskillige Alliker fundet Plads til Ungerne.

Ved Midsommer ankommer Mængder af Skandinavien *Korsnæb* til Øen, og Resten af Aaret vrimler det med disse papegøjeagtige, røde eller gule Fugle overalt i Naaleskovene. De forvredne Kogler paa Jorden taler deres eget Sprog derom. Antagelig yngler *Korsnæb* ogsaa paa Bornholm, men Bevis derfor mangler til Dato. I Almindingen, Rø Plantage og i Slotslyngens Skove lyder Sommeren igennem *Dompappens* melankolske Fløjten, og denne rødbrystede Fugl med den sorte Kalot yngler mange Steder. Efteraaret 1943 bragte et stort Træk af den meget sjældne *Nøddekrige* hen over Øen; i forrige

Skovsnepperede ved Robbedale. 4 km SØ f. Rønne. Stolende paa sin fuldkomne Camouflage flyver Sneppen først af Reden i sidste Øjeblik. (Arne Larsen fot.)

Aarhundrede rugede denne Kragefugl — en enkelt Gang inde ved Kongemindet, maaske eneste Gang i Danmark; kan hende, at den til Foraaret gentager Eksperimentet!

I Skoven ved Onsbæk har en smuk, livligt gulfarvet Fugl med sorte Vinger og paa Størrelse med en Stær ynglet de sidste Aar. Øverst oppe i de høje Bøge mellem lyse, solbeskinnede Blade, med hvis Farve den fuldstændig falder sammen, sidder den og foredrager sin skønne Sang, hvis Lighed med Solsortens er slaaende. Det er *Gulldpirolen*, der de sidste Aartier har bredt sig fra de sydligste danske Provinser til mange Egne i Landet og nu ogsaa har naaet Bornholm, — *Natravnen* (bornh. Natbagg) yngler sikkert adskillige Steder paa Lyngpletter i Skovene eller paa den frie Lynghede. Reden ligger paa Jorden, og Fuglens Camou-

flage er saa fuldkommen, at Reden sjældent opdages. Natravnen ynder at proppe sig med de Natinsekter, der hidlokkes af Landevejenes friske Hestepærer; og hvem har ikke i Bilernes Tid oplevet at faa den langvingede, forskræmte Fugl ind i Lygternes Lyskegler? Baade *Tjur* og *Urfugl* er forsøgt indført til Bornholm, men herom henvises til Artiklen om Jagt.

Fugle ved *Huse* og *Gaarde* er tildels de samme, vi traf i Mark og Skov. Her kan dog nævnes den brunstrubede *Landsvale*, hvis aabne skaalformede Rede anbringes inde paa Svinestaldens Loftsbjælke. *Bysvalen*, der ogsaa er almindelig paa Landet, har kortere Halefjer og hvid Overgump. Den bygger kolonivis under Tagskægget eller i Vognporten i saa godt som alle bornholmske Bondegaarde; dens kugleformede Rede er forsynet med et lille Indgangshul. I Tjørnekraattet uden for Gaarden skimtes Skadens overdækkede Rede, og fra den store, buskrige Have hører vi *Gulbugen*, ogsaa kaldet Bastardnattergalen, udfolde en umaadelig Energi, uden at dens Sang dog i Skønhed naar op paa Siden af Nattergalens. *Graaspurve* kvidrer i Buskene, den kraftige *Grønirisk* (bornh. Svenska) jager et Par brunhættede *Skovspurve* paa Flugt, og *Blaamejseparret* kæmper med en *Musvit* (bornh. Flæskatjiv, Tællepikkara, Savfilarinj, Sjita-fåul, Rainfåul, Musavita) om Hullet i det gamle Blommetræ. *Stæren* (bornh. Starr) hygger sig i Gavlens Kasse, den gulnæbbede *Solsort* (bornh. Bækkjastarr) fløjter fra Antennemasten, og *Allikerne* næbber om Skorstenen. Dette sidste gælder særlig Rønne By, hvor Alliken efterhaanden har udviklet sig til en hel Plage. Den frække, graasorte Fugl stjæler Borgernes Valnødder, udhuler Espaliertræernes Pærer og bælgler Ærterne i Kolonihaven! —

Trods skiftende Aarstider holder alle de hidtil omtalte Dyrearter en konstant Legemstemperatur Aaret rundt; de er for at udtrykke det i zoologisk Tale ensvarme eller varmblodede. Langt de fleste Dyreformer er

imidlertid vekselvarme eller koldblodede. Naar den kolde Aarstid nærmer sig, gaar mange af disse til Grunde, umiddelbart efter at de ved Æglægning har sikret Artens fortsatte Bestaaen, medens andre, Dvaledyrene, sover sig gennem den ugunstige Tid. Til de koldblodede Væsener hører indenfor Hvirveldyrene: Krybdyr, Padder og Fisk, der alle er repræsenterede paa Bornholm.

KRYBDYR

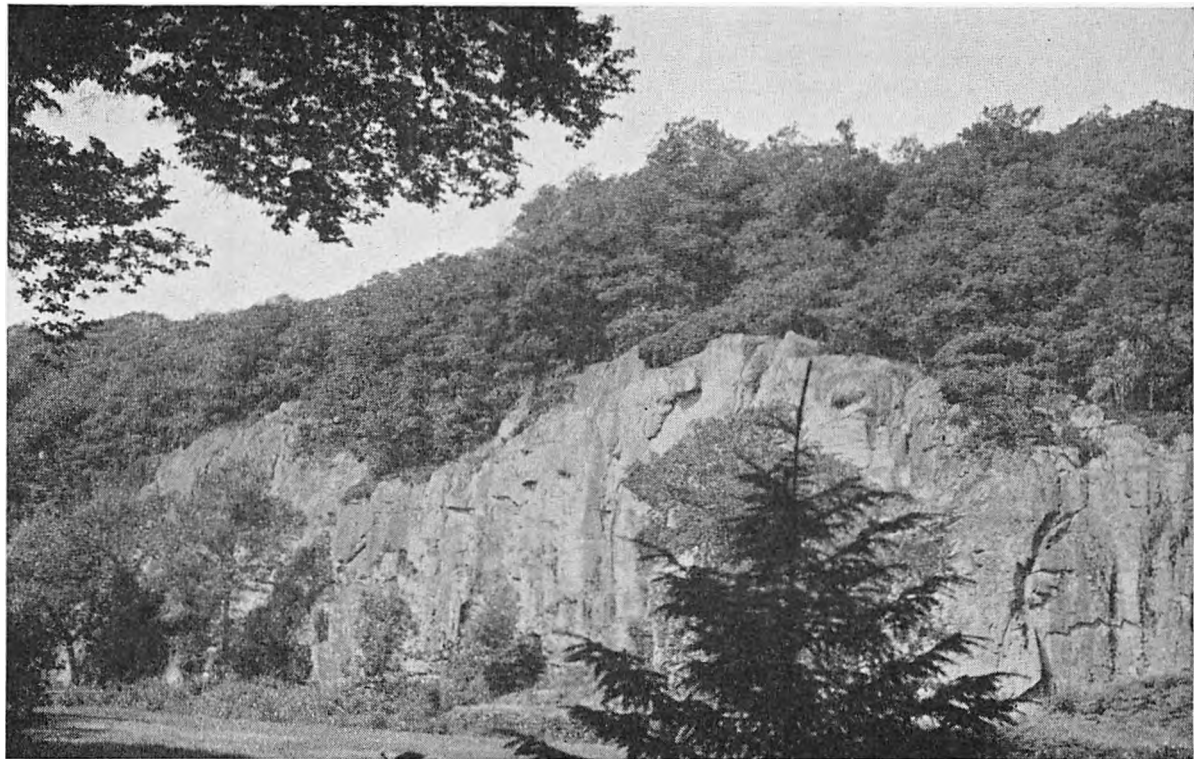
I Egeskovstiden hørte den europæiske *Sumpskildpadde* med til den danske Fauna, og ogsaa i bornholmsk Tørv er der fundet velbevarede Skjolde af dette Dyr. I vore Dage ligger Sumpskildpaddens Nordgrænse i Holsten og Pommern. De tre danske Øglearter forekommer alle paa Bornholm. Den slangelignende, metalskinnende *Staalorm* holder til saavel i Klippeomraadets som i Sydlandets fugtige Løvsbove, men da det er et udpræget Mørkedyr, undervurderer man let dens Hyppighed. Nyfødte Unger er kulsorte med lyst sølvskinnende Ryg; de voksne Hunner er brune, Hannerne graa. De Firben, Folk særlig lægger Mærke til, hører hjemme paa tørre Skraaninger, oftest i Nærheden af Havet. De stærkt grønne Individuer benævnes »grønne Firben«, de andre »brune«. I Virkeligheden er der kun Tale om een Art, det æglæggende *Markfirben*, hvis kønsmodne Hanner i Foraarets Parringstid antager en kraftig irgrøn Farve, medens Hunnerne og de unge Individuer er brune eller graa. Æggene er paa Størrelse med smaa Hasselnødder, forsynet med blød, hindeagtig Skal og udruget af Solvarmen. De færreste kender det rigtige brune Firben eller *Skovfirbenet*, hvis Tilholdssted er de store Skoves Enge og Moser, og som f. Eks. er almindeligt ved Ølene og Bastemose. Det er noget mindre end Markfirbenet og slankt og behændigt; i Farens Stund klatrer det adræt op ad Birke-træets Stamme eller plumper ud i det blanke Vand, hvor det med hastige Svømmetag og bugtende den smidige Krop hurtigt for-

Staalormen ligner en Slange. Munglen paa Bugskinner samt Tilstedeværelsen af et Benpanser under de metalskinnende Skæl gør den mindre bevægelig end Slangerne og vidner om dens Slægtskab med Firbenene. (Fredre Kjeller fot.)

svinder. Farven varierer fra brun til graa, og Hannerens Bugside er smukt orangegul. Skovfirbenet føder Unger.

Af Danmarks tre Slangearter kendes de to paa Bornholm, idet Glatnogen ikke er fundet. *Hugormen* er ikke saa almindelig, som man vil gøre den til. Vel er Forholdene til den mange Steder ypperlige, men selv ude paa Hammerknuden, hvor højmosseagtige Mostuer, forenet med en yppig Blanding af Lyng, Revling og Smaabuske, netop byder den farlige Giftslange de Kaar, den sætter Pris paa, ser Beboerne kun ganske faa Hugorme pr. Sæson. Udbredt er den vel overalt, hvor Betingelserne er til Stede, men talrig er den ikke. Hyppigst maaske paa Lokalteter som Bastemose, hvor man i de tidlige Morgentimer ser den sno sig gennem Kærulden, og hvor Frøer sikkert udgør dens Hovedføde. Hunnerne er brune, Hannerne graa, og begge har de en mørk Siksak-Stribe ned ad Ryggen. Den sorte Varietet, der er kendt fra det øvrige Danmark og Skaane, og maaske ogsaa en skønne Dag findes hos os, bør man tage sig i Agt for; da den mangler

Springfrøerne skjuler sig i Ekkodalens saftige Enggræs, og Lovfrøen tager Solhind paa Elletræets Blade. Allikerne flyver ind til de skrigende Unger i Klippespalterne. (Vilh. E. Jensen fot.)

Siksak-Striben, minder den meget om Snogen, men har dog ikke dennes Nakkepletter. Vinteren tilbringer Hugormen sovende i Jordhuller, ofte mange sammen i Klump. I det tidlige Foraar, undertiden i de første Solskinsdage i Marts, begynder den igen at røre paa sig, og i August Maaned bringer Hunnen en halv Snes Unger til Verden.

For et Par Menneskealder siden var *Snogen* ret almindelig paa Bornholm, men den er nu langt sjældnere her end i det øvrige Land. Hyppigst er den paa fugtige Steder i Slotslyngen, f. Eks. ved Ankermyr, hvor man undertiden kan se mægtige Eksemplarer i glidende Flugt forsvinde ud i Vandet. Ogsaa i Paradisbakkernes frodige Dalstrøg træffer man Snoge, og i Folkemunde gaar de her under Navnet Vandsnoge. De to hvide eller gule Nakkepletter forskønner det sorte Dyr, men Kønnene kan ikke, som ofte antaget, adskilles ved Pletternes Farve. Hen paa Sommeren lægger Snogen sine bløde,

ca. 2 cm lange Æg; Bladbunker, Møddinger eller lignende tjener som Rugemaskiner, idet Planternes Forraadnelse i Forbindelse med Solvarmen fremtvinger Æggenes Udvikling. Glatnogen, der som nævnt ikke kendes fra Bornholm, men stadig bør eftersøges, minder meget om Hugormen, idet dens Rygside er brun med mørkere Pletter, der dog aldrig danner nogen Siksak-Stribe. Den er forøvrigt kun fundet faa Steder i Landet og er ganske ufarlig for Mennesker.

PADDER

For en Zoolog med Padder som Speciale er Bornholm en saare interessant Ø. Flere af de i det øvrige Land sjældne Arter findes hos os lige uden for vor Dør, og omvendt synes ellers ganske almindelige Arter helt at mangle paa Bornholm. En i det øvrige Land sjælden brun Frø, *Springfrøen*, *Rana dalmatina*, er Karakterdyr for de bornholmske Skove og

Skjelsmyr 5 km S. f. Ronne. Her findes den sjældne Andeigle. Hesteiglen er almindelig, medens Lægeiglen mangler. Ynglested for Grøn Frø, Springfrø og uhyre Mængder af Skruptudser. Store Karper svømmer mellem Sudere og Karudser: enkelte Guldfisk lyner i Solen. (E. Juul Nielsen fot.)

Krat. Den har meget lange Springben, saa lange at Hælen naar hen forbi Snuden, dersom man bøjer Benet frem langs Kroppen. De to andre danske brune Frøer, *den butsnudede Frø*, *R. temporaria*, og den *spidssnudede Frø*, *R. arvalis*, der begge har kortere Springben, er almindelige i det øvrige Land, men findes næppe her. Mange Aars Eftersøgning synes i hvert Tilfælde at bekræfte denne Paastand. Ved Indsamling af Haletudser faar man lettest et Billede af de brune Frøers Forekomst eller »Ikke-Forekomst« paa Øen, idet det er muligt at kende de tre Arters Haletudser fra hverandre paa de forskellige Typer af Horntænder. Ved Indsamling fra mange forskellige Lokalteter har det vist sig, at Springfrøens Ynglepladser fordeler sig jævnt over hele Øen, og ikke i et eneste

Tilfælde er det lykkedes at finde Haletudser af de to andre Arter. Springfrøen ynder som Opholdssted den typiske bornholmske »Lykkja« med Ene, Slaaen og Rose, og hvor det lave Græstæppe brydes af Klipper og fladvandede Huller. Men ogsaa der, hvor de større Skovmoser kantes af grønne, saftige Enge, holder Springfrøen til. I saadanne Skovmoser kan der undertiden tælles Hundreder af Æggeklumper. Kun i Yngletiden har Springfrøen Tilknytning til Vandet; da kan man om Natten, naar man lyser ned mod Bunden, se Skarer af parringslystne Hanner fare søgende rundt, medens de mere apatiske Hunner, af hvilke der er langt færre, sidder passivt afventende paa Bredden. For Iagttageren er det en interessant, men kølrig Affære; en Nat i Slutningen af Marts

kan være kold, navnlig naar man skal vade rundt i Vand! Besøger man samme Dam, naar Solen staar paa Himlen, finder man ikke et eneste Dyr; Dagen anvendes aabenbart til Hvile ovenpaa Nattens Udskejelser! Næppe andre Frøer kommer saa tidligt frem af Vinterdvalen som Springfrøen, og det er ikke ualmindeligt at se den svømme rundt under tommetyk Is.

I Frankrig og andre romanske Lande er Frølaar en staaende Ret paa Spisesedlen. Den Frøart, det drejer sig om, hedder paa Latin *Rana esculenta*, hvilket sidste netop betyder den spiselige, og er identisk med vor hjemlige grønne Frø, Bornholmernes »Pugga«. Vi kender den saa godt allesammen, idet den fra Begyndelsen af Maj Maaned til Efteraarsstormene bringer Kølighed hen over Øen, trykker sig i Græsset omkring Gaardens Gadekær og plumper i Vandet, hvergang Køerne kommer ned for at drikke. Og mon De ikke blev forbløffet, første Gang De saa de to store Kvækkeposer dukke frem fra Siderne af Hannens Gab, da han i erotisk Ophidselse saa en Hun nærme sig eller i krigerisk Stemning modtog sine Medbejlere! Det var disse to Poser, der forstærkede hans Sang til en vidtlydende og disharmonisk Skratten: »Quax-Quaex-Quaex«. Det hændes, at man møder denne store Frø hoppende rundt i det vaade Græs, men normalt holder den til ved Vandet, hvor den, siddende paa Vandaksens Blade eller de store Sten, smækker med Tungen efter Vaarfluer og lyseblaa Vandnymfer. Eller den ligger dovent i Vandoverfladen med de fire Lemmer vidt udspilede og den gule Rygstriben lynende i Solen. Navnet Vandfrøen bærer den med Rette! I store Dele af Jylland er den grønne Frø ukendt, medens den paa Fyn og visse Egne af Sjælland er lige saa almindelig som her. Den kolde Aarstid tilbringes sovende i Dammenes Dynd. De tre Isvintre var meget haarde mod den grønne Frø, og rundt om i Europa er dens Antal gaaet stærkt tilbage, og da det netop er denne Frøart, der anvendes som Forsøgsdyr paa videnskabelige

Anstalter, har der de senere Aar været stor Efterspørgsel efter den. Fra Bornholm, hvor Bestanden har klaret sig forholdsvis godt, er der sidste Sommer bl. a. sendt Frøer til Universiteterne i København og Stockholm.

Mange Bornholmere har sikkert set en Frø klatre, for næppe noget andet Sted i Danmark er *Løvfrøen* (bornh. Lævskræjll eller Lævskræj) saa almindelig som her. Med Taaspidsernes cirkelrunde Hæfteskiver suger den sig fast til de tyndeste Hindbærgrene, klatrer behændigt rundt og fejler aldrig selv de dristigste Spring. I Reglen sidder den dog stille paa et Blad, underfundigt lurende paa omstrejfende Insekter; ingen aner Uraad, thi Frøens lysegrønne Farve falder fuldstændigt sammen med Bladene. Bedre Camouflage finder man ikke inden for Danmarks Grænser; dertil kommer endda dens Evne til i nogen Grad — som Kamæleon — at skifte Farve efter Omgivelserne. I Foraarsmaanederne, naar Vintersøvnen er overstaaet, samles Løvfrøerne i Vandhullerne for at lægge Æg. Stenede Damme med frodige Tæpper af Vandranunkel, iblandet Tusindblad og Andemad, foretrækkes, og herfra lyder i Maj Maaned de øredøvende Koncerter, der præger den bornholmske Foraarsnat. Staar man lige ved Dammen, er det et infernalsk Spektakel, men paa længere Afstand lyder det helt kønt og hyggeligt, og Lyden kan høres et Par Kilometer bort. Løvfrøen er ikke større end en Valnød, og det er næsten utroligt, at det voldsomme: »Æv-æv-æv-æv« kan stamme fra den. Lyden forstærkes af en Kvækkepose under Struben, der naar Sangen foredrages pustes op til Dyrets egen Størrelse. Overalt paa Øen hører man disse Aftenkoncerter, der iøvrigt vedvarer fra Solnedgang til hen mod Morgenstunden. Løvfrøens Sang er saa indgroet i Bornholmerens Bevidsthed, at det for ham ikke er rigtigt Foraar, før Frøerne er begyndt at »syng«! Bornholm er ligesaa vel Løvfrøernes som Nattergalenes og Kirsebærtræernes Ø! Efter Yngletiden vandrer Løvfrøerne ud i Enge og Krat, og mod Regn hører man dem skratte fra Buskene.

Dam ved Kærby i Knudske. Paa dette Sted yngler Lovfrø, Springfrø, Grøn Frø, Skruptudse, Grønbrogede Tudse samt Stor og Lille Salamander, altsaa ialt 7 Paddearter. (Arne Larsen fot.)

En mystisk dragende Kraft driver i April Maaned Egnens *Skruptudser* mod Yngledammen. I disse tidlige Foraarsdage vralter Hunnen, tyk og vældig, med den mindre Han ridende paa Ryggen, bort fra sit Vinterkvarter i Skovbundens Huller, og allerede nede ved Vandkanten overfalder Hannen af sine første Medbejlere. Store Mængder af over-tallige Hanner er Aarsag til drabelige Slagsmaal. Den heldige elskovsberusede Han lader sig imidlertid ikke saadan slaa af Sadlen, spjætter ustandseligt med Bagbenene og kaster Rivalerne langt bort. Snart efter begynder Æglægningen, idet Hunnen, stadig med Hannen paa Ryggen, »syer« sine Æggesnore ind mellem Planterne; lange, sorte, slimede Guirlander skimtes allerede overalt langs Bredden. Det hele varer kun nogle faa Dage; det myldrede Liv hører ganske pludselig op, og Skruptudserne gaar igen paa Land, overladende Æggene til deres egen Skæbne. En Maaned Tid efter er Dammen propfuld af kulsorte Haletudser.

En anden af vore Tudsearter, *den grønbrogede Tudse*, udmærker sig ved en skøn grøn-hvid Marmorering. I Juni Maaned høres dens klokkeklare, bløde Trille fra Gaardens Branddam. Man staar her overfor en af de mest fortryllende og stemningsgivende Lyde, dansk Natur kan fremvise, og ikke sært, at Gaardmanden tror, at han her har

Klokkefrøen for sig. Medens Skruptudsen forlængst er begyndt paa sit Sommerfelttog mod Roemarkens Snegle, er den grønbrogede Tudse først nu naaet frem til Ynglepladsen, hvor den med sin skønne Sang søger at besnære det svage Køn. Med strittende Lemmer og store stirrende, næsten troskyldige Øjne ligger den mageligt og flyder i Vandkorpen; de kvækkende grønne Frøer og skrattende Løvfrøer ænsrer den ikke. Den grønbrogede Tudse er udbredt paa Øen. Ved Klitkysten ynder den at grave sig ned i Marehalmens Rodnet, hvor den om Dagen ligger beskyttet mod Solens udtørrende Straaler; efter Solnedgang jager den Strandens Hære af springende Sandhoppere. Ogsaa mange Steder langs Klippekylen forekommer den, og dens Trille fletter sig naturligt ind i Juninattens Stemningsbillede. Vandsamlinger, dannet af Regnvand og Bølgesprøjt, tjener her som Ynglepladser. Paa saadanne Steder møder vi den tredje danske Tudseart, *Strandtudsen*, der er vortet, som en Tudse bør være, og let kendes paa sin lyse Rygstriben. Trods Paddernes Mangel paa Kløer, klatrer Strandtudsen behændigt rundt i Klipperne ved Hjælp af sine forhornede Taa-spidser. Iøvrigt bevæger den sig i Løb, ganske som en Mus. Strandtudsens hæst snurrende Sang minder noget om den Lyd, der fremkommer, naar et Vækkeur trækkes op, og røber den paa lang Afstand. Ogsaa enkelte Steder inde i Landet, saaledes ved Ølene og i Sandstensbrudene nedenfor Aakirkeby Klint, findes Strandtudsen.

Klokkefrøen eller Peder Oxes Frø (bornh. Jordrømm, Jordrønn el. Rødrømm) er ganske lille og let kendelig paa den blaa Underside med de store, orangerøde Pletter, medens Oversiden er brun og vortet. Dens Sang minder om svag Klokkingning, men sammenlignes dog af andre med den Lyd, der frembringes, naar man puster hen over en tom Flaske. Desværre synes Klokkefrøen at gaa tilbage paa Bornholm og forekommer nu næppe andre Steder end i Donnemyr i Rø

Den berømte Markfaarekylling, der i Foraaret 1943 blev fanget 3 km N. f. Rønne. (H. Nyholm fot.)

Plantage, hvor den endog de sidste Aar er forgæves eftersøgt.

Paa Øens lettere Jorder bør man have sin Opmærksomhed henvendt paa Løgfrøen, der hidtil ikke er paavist paa Bornholm. Den voksne Frø faar man næppe at se, da det er et Natdyr, som i Farens Stund med en utrolig Hastighed graver sig baglæns ned i Jorden; men dens kæmpemæssige Haletudser, hvis Krop bliver paa Størrelse med Dueæg, er meget iøjnefaldende.

De to danske Halepadder, *den store* og *den lille Salamander*, er begge udbredte paa Øen. Mindst almindelig er den store Salamander, ofte kaldet Kongesalamanderen, der dog i Slotslyngen og Rø Plantage hører med til Karakterdyrene.

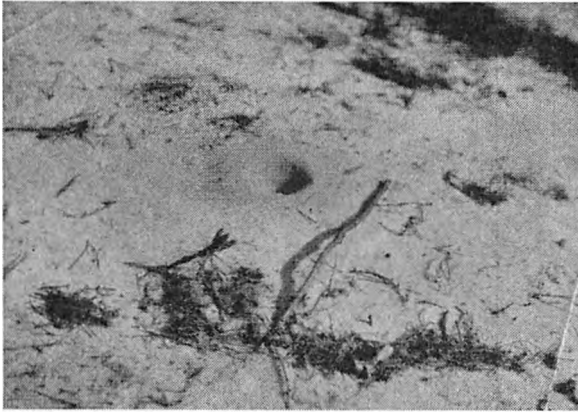
FISK

Paa Bornholm findes ingen Fiskearter, der er sjældne, endsige mangler i det øvrige Land. Derimod er der adskillige af de almindelige danske Arter, der savnes her; saaledes kan nævnes Brasen, Flire, Rudskalle, Løje, Knude og Hork. *Karudsen* optræder i de sædvanlige to Former, den almindelige, ofte vantrevne Damkarudse, der forekommer i

ethvert Vandhul, og den høje, kraftige Søkarudse, der bl. a. kendes fra Moser i Rutsker. *Karpen* er udsat i adskillige større og mindre Damme og synes at trives udmærket overalt. Den bronzebrune *Suder* er almindelig i de større Moser, men er ogsaa udsat i adskillige Smaadamme. *Skallen* fandtes for godt en Snes Aar siden kun i Hammersø, Klemensker Moserne og Hundsemyr, men er nu ved Menneskets Hjælp ført til alle Moser og mange mindre Damme, bl. a. ogsaa ved Rønne. Den lille 5—8 cm lange *Regnløje*, der faas i Handelen og gaar under Navnet Sølvfisk, er for nogle Aar siden kommet til Bornholm. En Mand, der blev ked af sine Akvariefisk, smed i Aaret 1937 ti »Sølvfisk« ud i et gammelt Kalkbrud ved Duegaard i Aaker, og nu vrimler det med Regnløjer i denne Dam. *Gedden* findes nu i saa godt som alle Moser. Efter at Blodfornyelse har fundet Sted ved Indførelse af Geddeyngel fra Sjælland, er Bestanden blevet meget kraftig, og Lystfiskere fanger hvert Aar store Gedder. Rekordene ligger for Tiden paa 13½ kg. *Aalen* findes overalt i stillestaaende og rindende Vand. *Aborren* var tidligere indskrænket til enkelte Lokalteter, men er nu udsat i næsten alle Moser og Damme. Baade 3- og 9-pigget *Hundestejle* (bornh. Pinjstagg, Hunjfish) er kendt fra saavel stillestaaende som rindende Vand. I vore Aar findes en fast Bestand af *Bækørreder*, og i November—December vandrer *Havørreden* op i bornholmske Vandløb for at gyde, almindeligvis Fisk paa 1—2 kg, men ogsaa større Fyre paa 5—6 kg fanges hvert Aar. Forholdene er desværre for smaa til, at vi har Opgang af Laks. Den aallignende *Bækklampret*, der med den kredsrunde Mund suger sig fast til Bundens Sten, er konstateret i Øleaa og Vellensaa; det sidste Sted har man tillige fundet »Høraalen«, dens orme-lignende Larve, der kravler rundt i Dyndet.

HVIRVELLØSE DYR

Af *hvirvelløse Dyr* kendes mange interessante og særprægede Arter. En hel Række *Insekter* har her i Landet en udpræget østlig

Myreløvens Tragt i Sandflugtskoven.

Udbredelse. Af disse forekommer nogle udelukkende paa Bornholm; der kan saaledes nævnes Guldsmeden: *Lestes virens*, Sommerfuglene: *Thaumatopoea pinivora* («Fyrre-Processions-Spinderen»), *Sterrha deversaria*, *Scopula decorata*, *Abrostola asclepiadis*, *Conisania leineri pommerana*, *Bryophila divisa raptricula* og *Conistra v-punctatum* samt den sidste Aar stærkt omtalte *Markfaarekylling*. I Aaret 1897 blev *Markfaarkyllingen* første Gang fundet her i Landet, idet en Skoleelev tilfældigt indfangede et Eksempplar ved K nondalen S. f. Rønne. Der skulde imidlertid gaa et halvt Aarhundrede, før næste danske *Markfaarekylling* blev fundet. Det var i det tidlige Foraar 1943, at en pragtfuld, sort Han ved højlys Dag sad og musicerede i de graa Klitter neden for »Villa Nova«, 3 km N. f. Rønne. Dyret blev indfanget, studeret i alle Ender og Kanter, og dens gennemtrængende, fugletrillelignende »Sang«, der frembringes ved at gnide Forvingerne mod hinanden, udsendt i Radioen! Kan hænde, at de to Eksemplarer er indslæbte; lige saa sandsynligt er det dog, at vi her paa Øen har en faatallig Bestand af dette sjældne Dyr.

Blandt disse østlige Arter kan endvidere nævnes Bombarderbillen, der ogsaa kun kendes fra Bornholm. Bombarderbillen er en Løbebill, knap 1 cm lang, med rødt Bryst, blaalige Dækvinger og røde Ben. I Farens Stund knalder den i bogstavelig Forstand med Halen, idet der fra Gattet afgives en eks-

ploderende, ætsende Vædske, samtidig med at der lyder et lille Smæld. Bombarderbillen er iagttaget flere Steder ved Øens Syd- og Vestkyst, bl. a. ved Hammeren og Rønne, men dog navnlig mellem Arnager og Sose.

De hidtil omtalte Insekter er alle kun taget paa Bornholm, men foruden disse findes der her paa Øen en Del Arter, der er sjældne i det øvrige Land. Hertil hører *Myreløven*, der er fundet enkelte andre Steder i Danmark. Paa Bornholm er den langt almindeligere end tidligere angivet, idet den findes paa saa godt som hele Strækningen fra Hasle Syd om Øen til Nexø, undertiden i saa stort Tal, at den optræder som Karakterdyr. *Myreløven* er beslægtet med Vaarfluerne og hører som disse til Sløvvingernes Gruppe. Det voksne Dyr ligner en Guldsmed, idet dets Flugt dog er langt mere usikker og langsom; iøvrigt fører den en meget ubemærket Tilværelse og tager overhovedet ikke Føde til sig. Larven, den egentlige *Myreløve*, sidder og lurar paa Bytte i Bunden af en lille tragtformet Fordybning i det tørre Sand. Myrer, Mariehøns, Edderkopper o. lign. rutsjer ned ad Tragtens

Sørgekæbe paa Birkestamme. Nedenfor en Mariehone. (Fr. Kjeller fot.)

Sider, havner mellem Myreløvens Kindbækker og hales paa Trods af al Modstand uheldig ned i Sandet. Ofte er man Vidne til, hvorledes det i første Omgang lykkes Myren at undgaa Knibtangens Greb og i største Hast forsøge en fortvivlet Flugt op ad Tragtens tørre Sandskraaninger. Stor Chance for, at Flugten skal lykkes, har den imidlertid ikke, idet den uafsladelig bombarderes med Sandkorn, der af Myreløvens kraftige og letbevægelige Hovede hvirvles op fra Tragtens Bund. Myreløvens Puppe er omgivet af et kugleformet Spind, udvendigt beklædt med Sandkorn. Kuglerne er paa Størrelse med Børnernes Marmorkugler og kommer frem, hvis man i Juli Maaned roder i det tørre Sand. I Sandflugtsskoven træffes Myreløvens Tragte hyppigt paa Sandpletter langs Veje og Stier; men navnlig neden for Skoven, paa Overgang mellem Skov og Klit, er Tragtene uhyre talrige. Her er det for Badegæster en yndet Fornøjelse at fodre Dyrene.

Ved Foden af Grønsandsklinterne neden for Flyvepladsen finder man i de nedstyrede Jordmasser Mængder af Huller, der fører ind til udbredte Gangsystemer. Det er *Jordkrebsen*, der har gravet disse fingertykke Gange. Jordkrebsen er et brunt Insekt op til 7 cm langt og beslægtet med Faarekyllingen. Dens korte, kraftige Forlemmer gør den vel egnet til Muldvarpetilværelsen under Jorden, og den flygter for alt Lys. Med sine veludviklede Munddele gnaver den i Planterødder, men sætter vist større Pris paa dyrisk Føde; i hvert Tilfælde ser man, at den i Fangenskab med største Graadighed massakrerer Regnorme, og den gaar endda ikke af Vejen for at klippe Lunser ud af sine kære Slægtninges Bagkrop. Jordkrebsens runde Rede, der blot er en kartoffelformet Udvidelse paa en af Gangene, er let at finde. Trods de tilsyneladende uanvendelige Vinger skal den voksne Jordkrebs kunne flyve, hvad man aabenbart skal være særlig heldig for at faa at se. Derimod er det lykkedes at høre den synge, saavel ude paa selve Lokaliteten som i Fangenskab. Sangen frembringes med

Forvingerne paa samme Maade som hos Markfaarekyllingen og Løvgræshopperne og lyder som en Trille, der minder om den tidligere omtalte grønbrogede Tudsens bløde Sang. Jordkrebsen er fundet mange Steder i det øvrige Land, men Kendskabet til dens Forekomst paa Bornholm er af forholdsvis ny Dato. Medens man graver efter Jordkrebs ude i Grønsandsbugten, bemærker man en Mængde mariehønelignende, men grøngule Biller, der i livligt Løb flygter til alle Sider. Det er den her i Landet sjældne Løbebille, *Omophron limbatum*, der ved Grønsandsbugten er særdeles talrig. Ligeledes ses adskillige Eksemplarer af den ret sjældne *Nebria livida*, en temmelig stor Løbebille med sort Krop og gule Ben.

Skal man sige noget specielt om Bornholms Sommerfugle udover det allerede meddelte, maa det blive dette, at den store, smukke *Sørgekaabe* med de gullige Vingekanter er almindeligere her end andetsteds, at der ved Sose er taget eet Eksempel af den meget sjældne *Apollosværmer*, at det blaa *Ordensbaand* ret let kan fanges i Blemme Lyng, at *Svalehalen* findes ved Dueodde og i Paradisbakkerne, og at *Dødningehovedet* og dens Larve ikke helt sjældent iagttages paa Kartoffelmarker ved Rønne o. a. Steder paa Øen.

Danmarks største Bille, *Eghjorten*, med de kæmpemæssige, hjortetakagtige Kindbækker var almindelig overalt i Landet, dengang Egeskoven dominerede. Nu er den meget sjælden; men blandt Nutidens Findesteder kan ogsaa Bornholm medregnes, idet den er iagttaget flere Gange paa den nordlige Del af Øen. Et andet imponerende Dyr, *Næsehornsbillen*, er ret almindelig i Øens Gartnerier. Den voksne Han er let kendelig paa et kolossalt Pandehorn; dette mangler imidlertid hos Hunnen. Den store tykke Larve lever i Drivhusenes Tørvesmuld.

I Slotslyngen og Paradisbakkerne har man iagttaget en Edderkop, der ellers kun er kendt fra et Par sjællandske Lokaliteter. Det er en Fugleedderkop en miniatyre, *Atypus affinis*, den eneste danske Fugleedderkop; den

kan dog i Størrelse langt fra maale sig med sine Slægtninge og heller ikke, som disse, hamle op med større Dyr. »Fugleedderkopen« bor nede i tør Sandjord og overfalder de Insekter, som tilfældigt berører det rørformede Spind, der, godt camoufleret, rager op af Edderkoppens Jordhule.

Kun uvidende, eller særligt modige Mennesker vader barbedede ud i bornholmske Skovmoser, idet der er stor Chance for at komme ind stærkt blødende og med sugende *Lægeigler* hængende ned ad Benene. Med sine tre Kæber skærer Iglen et Hul i Huden, og da der samtidig sprøjtes en Kirtelvædske ind i Saaret, vanskeliggøres Blodets Størkning. Lægeiglen har to røde Længdestriber paa Ryggen og er derved let kendelig fra den almindelige, næsten helt sorte, *Hesteigle*, der iøvrigt ikke kan skære gennem Pattedyrhud. I Almindelighed suger Lægeiglen af koldblodede Dyr, og det er hyppigt paa dens Forekomststeder at finde døde Padder, navnlig i Springfrøens og Skrubtudsernes Yngletid. Et trekantet Bidsaar røber Dødsårsagen! Medens Lægeiglen er sjælden andre Steder i Landet, er den temmelig almindelig paa Bornholm; undertiden er den saa talrig, at dette i Forbindelse med dens jævne Fordeling ud over Øen tyder paa, at Arten er oprindelig paa Bornholm og næppe, som almindeligt antaget, udsat. Ligger en Igledam i Nærheden af Marken, er de drikkende Kreaturer stærkt plagede og har lange Blodstriber paa Benene. I gamle Dage gik Koner op i Højlyngen og skaffede Iglere til Datidens Tandbylder.

Den temmelig sjældne *Andeigle*, hvis Unger paa et vist Stadium snylter i Svømmefugles Svælg, er fundet mange Steder paa Øen. Den har Yngelpleje og kravler rundt med sine talrige — engang talte jeg 611 — nyklækkede Unger hæftede til Bugside.

HAVETS FAUNA

Havet omkring Bornholm kræver sin særlige Omtale. De smaa Hvaler, *Marsvinene*, tumler sig i Farvandene og strander under

den vilde Parringsjagt ofte paa Kysterne; deres stinkende Kadavere kan spores paa lang Afstand. I særlig heldige Tilfælde kan man se Sæler ligge paa Skærene, og navnlig ved Vintertid er den lille Ø Tat, Ertholmenes nordvestlige Forpost, en yndet Hvileplads. Formodentlig er den *spættede* Sæl ligesom i andre danske Farvande hyppigere end sin større, noget hundeaagtige Slægtning, *Graasælen*. Om Vinteren skal man tillige kunne træffe *Ringsælen*, den mindste danske Art, hvis karakteristiske Pelstegninger har givet Anledning til Navnet. Denne Sælart er i Virkeligheden et Polardyr, der i Ishavstiden paa sine Strejftogter naaede ind i Østersøen; dette Hav stod nemlig dengang ved brede Sunde gennem Sverrig og Finland i aaben Forbindelse med de polare Have. Ved Skandinaviens Hævning blev en Del Ringsæler spærret inde i den botniske Bugt, og det er Individder herfra, der om Vinteren aflægger os Visit. I den haarde Vinter 1941 blev der flere Steder ved den bornholmske Kyst fundet nyfødte, langhaarede Graasæleunger paa Isflagerne. Ejendommeligt nok føder den spættede Sæl ganske modsat sine Unger midt om Sommeren; men om dette finder Sted paa Bornholm og Ertholmene kan ikke oplyses.

Blandt Fiskene er den bornholmske Laks og den bornholmske Sild særlig berømmede. *Østersølaksene* foretager store Vandringer, dels tvunget af skiftende Ernæringsforhold og dels drevet af Kønndriften. Mærkningsforsøg synes at vise, at de fleste Laks søger hen til og op i de svenske og finske Floder, samt at Østersøen har sin egen Laksebestand, der ikke modtager Tilskud fra andre Have. I Efteraarstiden er der samlet særlig mange Laks i de bornholmske Farvande. Den bornholmske *Sild* er en mindre Race af den danske Sildeart. Sammen med Silden fanges en Del *Brislinger* (bornh. Brijln), der er endnu mindre end Sildene og kendelig paa den skarpe, tandede Bugside. Hyppigt fanges ogsaa den store *Stamsild* (bornh. Kongesild, Stjernesild, Pletsild, Portasild), der er let

Sildene lufttorres før Rogningen. (Sven Tårek fot.)

kendelig paa en Række sorte Sidepletter. Heller ikke *Torsk*en bliver saa stor ved Bornholm. Vel fanges der af og til Individier paa op til 15 kg, men af Fiskere angives Middeltorskens dog kun at veje 1½ kg. Alle Torskearter er kendelige paa tre Rygfinner og to Gatfinner. Foruden den almindelige Torsk kan yderligere nævnes *Hvilling*, *Kuller* og *Sej*. *Hvillingen* varierer i lyse Farver og er forsynet med en mørk Sidelinie samt en karakteristisk Plet ved Grunden af Brystfinnen. Medens smaa Eksemplarer af *Hvillingen* er almindelige ved Bornholm, forekommer *Kulleren*, der er let kendelig paa en mørk Plet tværs hen over den forreste Del af Sidelinien, meget sjældent. *Sejen*, ofte ogsaa kaldet *Graasej*, har i Modsætning til de andre Arter Underbid; desuden har den ejen-

dommelige sølvgraa Sider og en meget lys Sidelinie; den fanges af og til ved Bornholms Kyst. Ret sjældent fanges en med *Torsk*en beslægtet Fisk, kendelig ved sin meget lange Krop og en lang Ryg- og Gatfinne; det drejer sig om *Langen*; men forøvrigt er ogsaa den lignende, stærkt broget farvede *Knude* fanget her ved *Øen*. Hyppigt kommer Fiskerne ud for den *firtraadede Havkvabbe*, der i Formen minder noget om *Langen*, men er mindre, ofte blaa af Farve og forsynet med fire Skægtraade omkring den sorte Mundhule.

Østersøens Rødspættebestand er lille, og Rødspætten selv opnaar kun en ringe Størrelse. Langt almindeligere er *Isingen*, ogsaa kaldet *Sletten*, og *Skrubben*, der begge ligesom Rødspætten vender den højre Side opad, er »højrevendt«; der findes dog ogsaa adskil-

lige venstrevendte Skrubber. Isingen kendes fra de to andre Arter, ved at Sidelinien slaar en kraftig Bue henover Brystfinnen. *Pighvarren* (bornh. Botte) og *Slethvarren* er begge venstrevendte, den første pigget, den sidste helt glat. Navnlig Pighvarren er temmelig almindelig i bornholmske Farvande, men synes dog at have taget stærkt af de senere Aar.

Unger af *Hornfisk* kan man i Sommer-tiden se svømme rundt i Rønne Havn; men Mængden af voksne Hornfisk og forøvrigt ogsaa af *Makrel* er ved Bornholm for lille til, at Fiskeri efter dem lønner sig. Store Flokke af *Tobiser* svømmer rundt i vore Farvande. Tobiserne indfanges i finmaskede Net og er en yndet Agn til Torsk og Aal. Inde mellem Blæretangen, hvor *Aalen* holder til, træffes tillige *Ulk*, *Panserulk*, *Aalekvabbe*, smaa *Stenbidere*, *Tangsnarre* og *Naalefisk*; Flokke af *Hundestejler* og *Kutlinger* jager Tanglopperne (bornh. Myrl).

Det, der ved vor Kyst falder mest i Øjnene, er dog Masseoptræden af visse Ferskvandsfisk. Den ringe Saltholdighed — ca. 8 ‰ — forklarer Tilstedeværelsen af de store Flokke af Aborrer, hvoriblandt graadige og aggressive Bæster mellem 1 og 2 kg ikke er nogen Sjældenhed. Deres ejendommelige netformede Ægmasser aflægges paa Blæretangen. Ligeledes findes mange *Gedder*, og i Foraarsmaanederne anvender disse de grunde Kyster

ved Rønne som Legepladser. Aborren og Gedden optræder iøvrigt navnlig ved Rønne, medens de sjældent iagttages ved den dybe Nordkyst. Ogsaa *Skaller* og *Brasen* kan undertiden ses i Rønne Havn.

Ferskvandsdyr hørende til de lavere Dyreklasser er ligeledes repræsenterede i Havet. En Dværgform af Ferskvandssneglen *Neritina fluviatilis* er uhyre talrig paa Strandstenene, hvor den kravler Side om Side med *Limnæa ovata*, ogsaa kendt fra fersk Vand. Og hvor kan man andre Steder i Danmark se Vandkalve svømme rundt i Havet? —

— — —

Af det foregaaende fremgaar, at vor Havfauna ikke blot udmærker sig ved at rumme en ejendommelig Blanding af Saltvands- og Ferskvandsformer, men tillige ved det Forhold, at mange Saltvandsdyr optræder med et dværgagtigt Udseende. Det mest paafaldende er dog den totale Mangel paa ellers almindelige Havdyr. Hertil hører Søstjerner, Søpindsvin, Søanemoner, den almindelige Strandsnegl, mange Muslingearter, adskillige Slags Fisk o. m. a., og da ogsaa Pælekrebsen og Pæleormen er ukendte her, har man i bornholmske Havne ikke de sædvanlige Besværligheder med at beklæde alt Træværk med Søm eller Jernplader. Vore Strandes totale Mangel paa Krabber og ubehagelige Brændegopler giver Badegæsterne en betryggende Fornemmelse.

LITTERATUR:

- Manniche, A. L. V.: Danmarks Pattedyr.
 Hellmann, G., og A. L. V. Manniche: Danmarks Fugletiv.
 Hvass, Hans: Danmarks Krybdyr og Padder.
 Otterstrøm, C. V.: Fisk I, II og III i Serien »Danmarks Fauna». De i Artiklen anvendte danske og latinske Navne henholder sig til ovenstaaende Værker, samt for de hvirvellose Dyrs Vedkommende til forskellige Bind af »Danmarks Fauna».

SPECIEL BORNHOLMSK ZOOLOGISK

LITTERATUR:

- Jespersen, Poul: Bornholms Fauna. — Tidsskriftet »Danmark», No. 8, 1940.
 Larsen, Arne: Bornholms Dyreliv. — Serien »Min Hjemstavn», No. 1, 1936.
 Larsen, Arne: Lidt om Bornholms Pattedyr. — »Flora og Fauna», 1936.

- Seier, A. F. V.: Bornholms Fugle. 1932.
 Salomonsen, Finn: Fugletællinger 1936—42 paa Hirsholmene og Christiansø. — Dansk Ornith. Foren. Tidsskrift 37. Aarg. 1943.
 Larsen, Arne: Bornholms Padder. — I »Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen d. 8. Juli 1942». Rønne 1942.
 Otterstrøm, C. V.: Bidrag til Bornholms Fiskefauna. — »Flora og Fauna» 1927, 1930 og 1935.
 Larsen, Arne: Om Abborer og Gedder og deres Yngleforhold ved Bornholms Kyster. — »Flora og Fauna», 1944.
 Esben-Petersen, P.: Bidrag til en Fortegnelse over Bornholms Insektfauna. Entom. Medd. 1932, »Flora og Fauna» 1934 og 1936.
 Hoffmeyer, Skat, og Sigfred Knudsen: Fortegnelse over Bornholms Storsommerfugle. — »Flora og Fauna», 43., 45. og 46. Aarg.
 Larsen, Arne: Markfaarekyllingen (*Gryllus campestris*) paa Bornholm. — »Flora og Fauna», 1944.
 Poulsen, C. M.: Bornholms Lund- og Ferskvands-Bløddyr. — Vid. Medd. fra d. naturh. Foren. i København. 1873.

BORNHOLMSK LANDSKAB OG NATURSTEMNING

AF MALEREN HANS P. HAAGENSEN, GUDHJEM

Paa Landkortet er Bornholm blot en lille skæv Firkant omtrent midt i Østersøen, en lille ubetydelig Ø, og Østersøen ser heller ikke ud som et Hav, den ligner mere en Indsø. Men lad mig straks sige, at dette Indtryk ingenlunde gør sig gældende hos os Bornholmere — jeg kan vel tilføje: tværtimod. Den velkendte Udtalelse af Mikkel Månsen fra Christiansø: »De e sånt å vist, a Landed e stort, men så stort som Haved, naj de ed forgjøje maj livæl ikke«, er bevaret gennem mange Slægtled som en Morsomhed, en Naivitet, men naar vi Bornholmere tænker nærmere over det væsentlige heri, vil mange af os sikkert indrømme, at det paa sin Maade giver Udtryk for vor Indstilling den Dag i Dag, skønt vi jo nok kender Begrænsningen af Land og Hav. Vi siger stadig *Landet*, naar det gælder Bornholm; *Øen* det er Christiansø.

At Havet, der omgiver vort Hjemland, ikke er en landomkranset Indsø, faar Beboerne ved Østbornholms Klippekystr Beviser paa, naar Havet under en Paalandsstorm rejser sig. Naar Stormens Larm lyder som et mægtigt Orkester med alle mulige Instrumenter i fortissimo, naar hushøje, langstrakte Bølger paa deres Marsch helt oppe fra Bottenhavet tørner mod vor Klippekystr — Bølge efter Bølge krummer Hals og styrter sig med dundrende Brag over de sortbrune Klipper, uafledigt indhyllet i et fraadende Skum, der flyger i Kaskader langt ind over Land, — naar Havet under Udfoldelse af hele sin Magt og Vælde bryder over vore høje solide

Havnemoler og knuser Skibe og Fiskerbaade, da er det saa sandelig ikke noget Indsømilieu.

Under svære Paalandsstorme kan det hælde, at en Klippetop hist og her brydes ned ved Stranden. Saaledes skal efter Siggende en høj, lodretstaaende Klippe ved Røkystr, Mage til Lyseklippen, være brudt ned under en Stormflod i gamle Dage. Skarpe Kanter slibes af i Tidens Storme og Isskrninger, men selve Klippen staaer dog stejl og uforanderlig, som den har staaet i Tusinder af Aar.

Naar Havet atter ligger i Ro og vugger med sin sagte Skvulpen mod Klippekystr, har vi dog altid inderst inde Mindelsen om Havets og Bølgernes vældige Styrke, om det store Hav; selv om det nu og da viser sin Storhed i en brutal Magtudfoldelse, holder vi af det alligevel. Det virker knugende og trist paa Sindet, naar det store, levende, blaa Hav i strænge Vintre ligger bastet og bundet som en Isørken.

Men hvoraf faar vi saa det Indtryk, at ogsaa Landet er stort?

Lad os benytte Rønne som Udgangssted og vælge Vejen, der fører ind i Landet eller rettere sagt op i Landet, for Vejen gaar opad. Vi staaer af Cyklen og spadserer op ad »Snorrebakken«; et Par Kilometer fra Byen standser vi og ser os tilbage. Vi har vid Ud-sigt over Terrænet, der ligger som en Lavning ud mod Havet; det er et Stykke af Sydvestkystr, vi ser. Rønne med sine Fabrikskorstene, Kirketaarne og røde Tage synes ikke herfra at kunne rumme ca. 11,000 Ind-

Havet ligger i Ro og vugger med sagte Skulpten mod Klippekyten. (Alfr. Kjoller fot.)

byggere. Kniber man Øjnene sammen for at fange Helheden, synes Byen blot som en lille rød Klat, der danner Overgang fra Land til Hav, medens Landet og Havet har de store Linjer. Som en Bølgedal skraaner Terrænet ned i en Bugtning foran os, men til begge Sider rejser sig et Højland, der dækker Udsigten til Havet. Vi har et Agerland foran os, smaa farverige Tavler med Huse og Gaarde og smaa Skovlunde imellem, et Landskab, der iøvrigt ikke adskiller sig væsentligt fra et bakket Terræn med det blaa Hav i Baggrunden i det øvrige Danmark.

Men vender vi os nu og fortsætter vor Tur op i Landet, fanges Interessen snart af et Landskab, der har sin særegne Karakter. De store, bølgeformede Linjer gør sig stadig gældende med dybe Dalsænkninger, hvor en Aa, et Vandløb baner sig Vej nede i Bunden, og hvor en Stribe Skov og Krat følger dens snørklede Gang mod Havet. Foran os har vi

stadig et skovbevokset Højland, der synes fjernt og stort, fordi Linjerne i Landskabet overalt er storladne, og Skovene, der rager højest op, har en dyb blaa Farve, som Skove paa milevid Afstand.

Det er den bornholmske Højderyg, der strækker sig i sydostlig og nordvestlig Retning omtrent midt over Landet, et Fjeldlandskab med Klipper og Lyngbakker, med dybe Dale, stejle Klippevægge, der nogle Steder spejler sig i en idyllisk Sø (en Myr), med store, dybe Skove og hist og her en frodig Avlsmark imellem; det er Storhed, Vildskab og Idyl i skøn Forening.

Det var her inde i dette Højland, vore Forfædre byggede sig Borge til Beskyttelse mod Fjender, der kom hid fra Havet; her i dette uvejsomme Terræn følte de sig trygge.

I Tidens Løb har vel et og andet forandret Udseende her, set paa nært Hold, idet store Lyngarealer er ryddet og omdannet til Ager-

Særpræget i dette Højlandsmilieu er stadig bevaret. (Vilh. E. Jensen fot.)

land, og Naaetræplantager er groet op til store Skove; men Særpræget i dette Højlandsmilieu er dog stadig bevaret, og set paa Afstand har Landskabet uforandret bevaret sine store Linjer.

Det var nok væsentligt dette Landskab, der foranledigede vore Forfædre til at kalde deres Hjemland *Borgundaland*: Betegnelsen Ø eller Holm hører ikke hjemme her — det er et Land. Endelsen Holm skyldes sandsynligvis Samkvemmet med vort nære Naboland Sverrig, hvorfra Bornholm blot synes som en lille Holm. Paa det gamle, skaanske Herresæde Glimmingehus har jeg staaet i den øverste Etage og kikket til mit Hjemland, medens Opsynsmanden ivrigt berettede om sine Indtryk fra et Besøg paa den »vakra Holmen«.

Det er imidlertid ikke blot den bornholmske Højderyg, der indebærer et Særpræg. Forlader vi Højlandet og fortsætter ad en Vej

Øst eller Nord paa mod Kysten, — saa er det ligemeget, om vi kommer fra Rutsker Højlyng mod Nord, fra Almindingen midt paa Landet eller fra Paradisbakkerne mod Syd, — overalt møder vi et Landskab afvekslende og rigt paa særprægede Motiver.

De bølgeformede Linjer gør sig ogsaa her gældende, men Formerne er mere uregelmæssige paa denne Side Højderyggen, og her er ikke de store Linjer. Et Sted møder vi Højdedrag med en Skovlund eller en lynggroet Klippeknude foroven, et andet Sted skraaner Agerlandet ned i en Dalsænkning, et Sted rejser Terrænet sig mod Nord, et andet Sted mod Syd, alle Vegne Agerland med Huse og Gaarde og tilliggende Haver imellem.

En særlig Lokalitet ved bornholmske Bondegaarde i Klippeterrænet er »Kalla-lykjan«, et af ældgamle Stengærder indhegnet Omraade, hvor Kalve og Ungkvæg

Klipper spejler sig i en idyllisk Myr. (Parkso fot.)

græsser. Stengrunden ligger her saa nær Jordsmonnet, at Dyrkning af Jorden er udelukket, men her findes lidt spredt Trævækst, Buske og Krat, og frodige Græsgange mellem Lyngtuer og Klippeknuder. Man kan ogsaa træffe paa svære Klipper, der hvælver sig op over Grønsværen, og hvis Overflade Urtidens Isskruninger har slebet glatte og runde. Alt ligger her som det laa for Aartusinder siden, hvad Oldtidsminder som Bøvstenerne og Gravhøje mange Steder bærer Vidne om. Her har alle Dage været et Fristed for Sangfugle til at bygge Reder og synge med Liv og Lyst Dagen lang i Foraars- og Sommertiden; og naar Dagen hælder, tager »Fjælstavnin« (Nattergalen) fat og fortsætter Sangen i den lyse Sommernat. Her tumler Børnene sig i Leg, her gaar den gamle Bonde ud og sætter sig og lytter, mens han bakker paa sin Pibe, og her sværmer unge, forelskede Par mellem Klipper og Krat i Sommernattens dugvaade Græs. Rektor Espersen har i sin kendte Sang »Sjøkarijn« et Vers herom:

Fjælstavna sånge så net på dæjn Leen,
uda i Lyjkjan der hoppada Vivan,
Horrijn sprong ætte me Salted i Nivan,
Gobbajn såd grojnuer å smakkad på Pivan,
Karijn å Pajan di fæjggjades i Reen.

Alt har dog sin Farve, Rytme og Stemning efter de omskiftende Aarstider og Vejrlig.

I stormende graa Vinterdage, naar Taage og Regndis hyller Landskabet ind i et hvidgraaligt Slør, saa kun de nærmeste Omgivelser er synlige i det tidligt svindende Dagslys, naar Mørket lægger sig rugende over Landet, og Stormen jager hylende forbi vore Bosteder, da stemmes Sindet til Alvorstanker om Livets og Dødens gaadefulde Problemer. I vore Dage har Mørketiden, de lange, stormfulde, sorte Nætter, dog ikke saa stor Magt over Sindet som i ældre Tider.

En Dag, naar Stormen er paa sit højeste, drejer Vinden mod Nord, Stormen varer ved, men Regn og Dis bliver til Sne og Rim, og næste Morgen ligger et skinnende hvidt Tæppe udbredt saa langt Øjet kan række. Stormen er løjet af, de mørke Skyer er borte, under en frostklar, blaagrøn Vinterhimmel driver lette, orangefarvede Skyer hen over et højnordisk Landskab.

Skønt Sollyset tidligt bryder frem, kommer Foraaret alligevel sent her til Lands. Det tager Tid, inden Havet bliver opvarmet, selv om Solen skinner Dag efter Dag fra en ren blaa Himmel, hvorunder Lærken slaar sine Triller, og Stæren fløjter halv vemodigt paa en nøgen Gren. Det tager Tid, inden Træerne grønnes. Naar Solen daler, kommer den kolde Vind ind fra Havet, og det kan give Nattefrost helt ind i Juni Maaned. — Solskin og Graavejr har overalt i Verden sin Indvirkning paa et Landskabs Farvetoner, og her paa Bornholm er det ydermere, som om Lysvirkningen paa særlig Vis giver Land og Hav en stærkere Kolorit. Faa Steder i Verden ser man Havet mere blaat end her, og ingen Steder ser man et Landskab mere farvestraalende, det være sig paa hvilken-

Naar Stormene jager hylende forbi vore Bosteder... (Joh. Hammer fot)

somhelst Aarstid i Sollys og klart Vejr. Lyset her har en særegen, stærkt farveydende Virkning.

14 Dage til en Maaned senere end andre Steder i Danmark kommer Foraaret til Bornholm med hele sin vidunderlige Grokraft, som næppe noget Sted i Verden ytrer sig stærkere end her. Et Blomsterflor saa overdaadigt og saa henrivende myldrer frem alle Vegne, og en Mangfoldighed af Plantearter gror frem overalt, hvor der er Mulighed for, at Frø kan faa Fæste. En Dag staar Skoven der i sit friske, grønne Skrud med blomstrende Frugttræer imellem.

Vi maa en Tur ind i den store Almindingskov; det ligger os i Blodet, Almindingen har alle Dage været Bornholmerne et kært Udflugtssted. Vi vælger naturligvis en straalende Solskinsdag, naar Himlen er saa ren og saa lyseblaa som paa en højnordisk Skær-

sommerdag og Landskabet saa frisk og grønt som et højnordisk Skærsommerdags-Landskab. Vi beser kun nogle af Almindingsens karakteristiske Steder, alt kan vi ikke se paa en Dag. Her er nemlig ikke blot den store, dybe, frisk udsprungne Bøgeskov, hvor »Mossika« (Skovmærker) og Liljekonval staar tæt mellem et Mylder af Blomster i Skovbunden, her er Dale med grønne, blomstrende Enge og stejle Fjeldsider, her er Moser med kæmpehøje Siv og spejlblanke Vandflader, der hen paa Sommeren er dækket af pragtfulde Aakandebloomster, og her er Udsigtssteder, hvorfra man skuer over særprægede Skov- og Landskabspartier. Men vi maa op paa Rytterknægten, der er Bornholms højeste Punkt, og hvorfra vi har Udsigt over hele det sollyse, grønne Land —

Land?

Nej, nu ser vi tydeligt, at vort Hjemland

Den spejlblanke Vandflade er dækket af prægtfulde Ankaade-blomster. (Alfr. Kjeller fot.)

kun er en lille Ø med det store, blaa Hav rundt om. »En liden Ø i Østersjø«. Mikkel Månsen fra Christiansø havde Ret, Havet er alligevel meget større. Men vi føler os ikke skuffede over at være blevet overbevist om vort Hjemlands ringe Udstrækning. Det friske grønne Løv og den afvekslende, rige Natur fængsler vort Sind, og saa dvæler vi ved Minderne om vore Forfædres gamle Borge, hvis Murrester findes her inde i Skoven.

Med Højsommeren faar vi en lunere Vind, og det sollyse, grønne Landskab faar varmere Toner, der kommer snart et gyldent Skær over en Ager, der svinger sig op ad et Højdedrag, og en krydret Duft kommer med den lune Vind nede fra Dalen, hvor Kløver og Græs staar i Stakke. Snart er Høsten inde, Solnedgangen er drejet længer mod Syd, og Eftermiddagens Skygger er blevet længere. Naar jeg fra Lensbjerg Højderne en sen Eftermiddag i Høsten har set Solen

dale over Højlandet i Vest, medens de sidste Straaler belyste Østerlars gamle Rundkirke, der knejser stolt over Landskabet og over 8 Aarhundreders bornholmske Slægter, da har jeg tydelig hørt den gamle Hyrdesang »Hådrivjem«, som min Mor lærte mig som Barn. Den synges ikke mere ude i Marken, men i gamle Dage sang Vogterpigen eller Vogterdrengen den, naar Kvæget blev drevet hjem ved Solnedgang. De klare, rene Barne-toner, der lød ud over Landskabet, gav Udtryk for Hjemlængsel og Taksigelse for, at Dagens Byrde og Kedsomhed var slut, og i Tonerne laa desuden den skønneste Landskabspoesi. Disse Toner ligger stadig i Æteren her ude over et Høstlandskab, naar man lytter ved Solnedgangstid.

Kommer Foraaret, Sommeren og Høsten end noget senere hos os end i det øvrige Danmark, saa faar vi til Gengæld en længere

Et særpræget bornholmsk Landskab møder vi overalt paa vor Vej. (Parksø fot.)

Ude paa den murkransede Klippeknude er der vid Udsigt til alle Sider. (Alfr. Kjoller fot.)

Eftersommer. — Det af Sommersolen opvarmede Hav gør sig nu gældende ved en Mildhed og Lunhed i Luften, der ytrer sig som en Kontrast til den mørke, barske Vinter og den kolde, sene Vaar. September har en egen Mildhed og blid Charme over sig, der præger Landskabsmilieuet og føles i Sindet som en Helligdag med Ro og Hvile ovenpaa anstrengende Arbejdsdage; da fuldmødnes Figner og Vindruerklaser ved solvarme Mure. Efteraarsfarverne i Løvet viser sig først rigtig ind i Oktober, og endnu senere paa Aaret gør det opvarmede Hav sin Virkning navnlig ved Kysterne. Lad os saa en solvarm, stille Efteraarsdag besøge Klippe-kysten, der er berømt ud over Landets Grænser for sin Egenart og Naturskønhed. Vi starter en tidlig Morgenstund for at naa Kysten et Sted mellem Svaneke og Hammen, medens Morgensolen staar paa, for hen

paa Dagen ligger lange Strækninger her i Skygge af Kystlandets høje Brinker, der dækker for den lave Efteraarssol. Paa de sidste 2—3 km, inden vi naa Kysten, maa vi sætte Bremserne haardt i vort Frihjul, for Vejen gaar stejlt nedad. Det gaar hurtigt, og vi faar kun et flygtigt Overblik af Landskabet, som Vejen fører igennem; men her som overalt paa det bornholmske Bonde-land ligger tæt med Huse og smaa Gaarde, hvoraf mange endnu har bevaret de gamle Stengærder omkring Frugthaverne. Vi suser forbi gyldne Stubmarker, nu og da en grøn Kløvermark med rødbrune Køer i Rækker, Skovlunde, Haver og Krat i Efteraarets Farvepragt, og længere borte til begge Sider ser vi farvestraalende Skovstriber ned ad Skraaningen parallelt med vor Vej. Det er de karakteristiske Aaløb, som her i Aartusinder har banet sig Vej mod Havet dybt

Vi passerer idylliske Fiskerlejer, hvor der dufter af Sild og Tjære. (Sven Tårck fot.)

nede i en skov- og kratbevokset Dalsænkning mellem Klippeknuder og Skrænter, der flere Steder faar et saa brat Fald, at Aaløbet danner en skummende Fos.

— — —
 I korte Glimt har vi hele Tiden haft det blaa Hav i Sigte forude, men naar vi kommer ned paa Kystvejen, faar vi pludselig hele den vældige blaa Flade udbredt foran os, som om vi stod paa Dækket af et Skib i rum Sø. Havet kan som foran nævnt vise sig voldsomt og brutalt, men det kan ogsaa ligge saa stille, at der overhovedet ikke er Bevægelse at se, og dette kan hænde paa enhver Aarstid, ogsaa om Efteraaret, men da varer det kun kort. En sollys Sommermorgen ved Klippekysten er altid smuk, men paa en stille Efteraarsmorgen, naar Solen glimter i en spejlblank Havflade og sender

sine Straaler i den farverige Vegetation paa Kystskrænterne og mellem Klipperne, da gives her et Farvespil og en Naturstemning, der overgaar alt andet. Det store, blaa Hav solglimtende, blidt og stille, Farveorgiet i Efteraarsløvet, der gløder og flammer alle Vegne mellem rosafarvede og violette Klipper, er tilsammen som et fantastisk Eventyrspil — det er næsten uvirkeligt.

Paa vor Vej langs Kysten kan Klippepartierne og det eventyrlige Farvespil pludselig blive afbrudt, og vi staar overfor en skinnende hvid Sandstrand. Den pludselige Afveksling, den rolige, flade, hvide Strand med Marehalmklitter og gamle Kystskanser giver Hvile for Øjne og Sind. Paa vor videre Færd langs Kysten mod Hammeren passerer vi idylliske Fiskerbyer, hvor der dufter — andre vil maaske sige stinker — af Silderøg,

Hvad kommer al denne Frugtbarhed af? (Erling Juul Nielsen fot.)

Fisk og Tjære; et særpræget bornholmsk Milieu møder vi overalt.

At den bornholmske Klippekystr har vundet Berømmelse viden om for sin Egenart er forstaaeligt. Man kan i fremmede Lande se Klippekystr og Skærgaarde, der i flere Henseender langt overgaar, hvad vi ser her, men den Frodighed af Planter, Vildroser, vilde Frugttræer og Buskads, ja endog store Løvtræer, som gror frem mellem Klipperne her, findes der næppe Mage til andre Steder i Klippeland.

Hvad kommer denne Frugtbarhed af? — Bornholmsk Muld er jo ikke mere ydende end Muld andre Steder.

Spørgsmaalet maa andre besvare. Men den Frodighed, der vælder frem mellem Klipperne fra den tidlige Vaar og indtil Løvet falder i det sene Efteraar, giver Klippeland-

skabet et idyllisk Præg, og dette gælder ikke blot ved Kysten, men ogsaa inde i Landet, hvor Klipper og Fjeld forekommer. Jeg mindes en Sommerdag i Rutsker Højlyng. Jeg gik her mellem Klipper og Lyng, hist og her en grøn Busk og et Træ, og flere Steder stod tæt af de lave Blaabærbuske (her kalder vi dem Byllenbær), der skinnede blaasort af modne, saftige Bær.

Paa en Højde standsede jeg og betragtede Landskabet mod Vest, hvor et gyldengrønt Agerland med Huse og Gaarde spredt mellem smaa Skove skraanede nedad mod Havet, der laa med en dyb blaa Farve i Baggrunden. Pludselig kom en lille solbrunet Pige i en lysrød Kjole frem bag en Busk, hun standsede, stak en Pegefinger i Munden og stirrede paa mig med et Par store, blaa Øjne. Et Øjeblik efter traadte en kraftigt bygget

Kvinde i 30 Aars Alderen frem med et Barn paa den ene Arm og en stor Kurv fyldt med Blaabær paa den anden. Hun bar en mørk-brun Kjole, der sad stramt om de fyldige Bryster og de brede, runde Hofter; Hovedtørklædet, der var bundet i en Knude under Hagen, var gledet ned bag Nakken, smaa Totter fra et lysblondt, fyldigt Haar viftede for Vinden, hendes runde Kinder var blussende røde, og da hun kom helt frem, saa jeg, at to smaa Børn holdt hende i Skørtet. De havde alle en bred, mørkrød Rand om Munden, der tydeligt røbede, at de havde spist mange Blaabær. Mødet kom aabenbart overraskende for os alle; men jeg gav mig straks i Samtale med Konen, der sagde, at hun var meget forbavset over at møde fremmede Folk her, for her kom aldrig andre end hun selv og Børnene. Da hun gik, sagde hun: »Her e æjla en hal næt Udsigt«, og saa gav hun et lille Nik med Hovedet mod Landskabet i Vest.

Skønt det nu er flere Aar siden, kan jeg tydeligt se for mig den plastiske Figurgruppe, den stoute Mor med sine fire smaa Unger staaende der mellem Klipper og Lyng med det skønne Landskab og det blaa Hav i Baggrunden. Hendes frodige Form og Farve var som groet op i et harmonisk Fællesskab med Vegetationen her mellem Klipperne; det var et pragtfuldt Syn!

Konen var et herligt Symbol paa vort naturskønne, frodige Hjemland.

Jeg begyndte Omtalen af vor Klippekystr med nogle Betragtninger paa en stille Efteraarsmorgen, lad mig da slutte med et Ophold ved Hammershus ved Solnedgang.

Ude paa den murkransede Klippeknude har vi vid Udsigt til alle Sider, men vi standser paa Vestsiden og betragter Omgivelserne her, medens Solen daler mod Havet. Høje, gyldne Bakkedrag med store, blaa Skygger paa Østsiden breder sig ind over Landet, Slotslyngens Blomsterhav gløder i Straalerne fra den lave Sol, medens vældige Skygger fra de høje Klippeknuder paa Kysten mod Vest bliver mørkere og mørkere. Lys og Skygger tegner skarpe Linjer og Konturer i det stærkt bølgeformede Landskab. Ved disse Mindernes gamle Borgrester er det naturligt, at vore Tanker gaar tilbage til hin Tid, da Kamp handlinger her fik afgørende Betydning for vort Hjemlands Skæbne. Vi vil dog ikke fordybe os i dette Emne, men hellere søge ind til Stemningen i det karakteristiske Landskab, det grønligblaa, glimtende Hav og den farverige Solnedgangs Himmel. Her fra dette minderige Sted har vore Forfædre mangan Gang i Ufredstider set Skyggerne hvile over Hjemlandet, medens Solen dalede og forsvandt i Havet — og lykkeligere Tider for Land og Folk er oprundet.

Ejn grøner Sjø om Soln saj lokte,
nu dølmær Brânijn mer å mer.
Ejn Dâ med Trubbel, Vravl å Ufred
ble hæjluer — då Soln gjik ner.

BORNHOLMS OLDTIDSMINDER

AF RENTIER PETER THORSEN, PEDERSKER

Nærværende Oversigt over Bornholms Forhistorie er ikke og kunde ikke blive en fyldig Fremstilling af vor Kultur gennem en halv Snes Tusind Aar; men jeg har søgt at give en stærkt sammentrængt Skildring af Menneskelivet, som det formede sig her paa Øen fra den Tid, da den første Rensdyrjæger saa Landet ligge i al sin Barskhed — nylig sluppet af med Isen — og indtil Mændene i de lange Klæder kom og lærte Vikingerne, at den er størst, som sejrer over sig selv.

Efter den Tid kan vi ty til det skrevne Ord, selv om det flyder sparsomt nok.

Til Orientering skal omstaaende anføres en arkæologisk Tidstavle, der giver en Oversigt over Inddelingen af Oldtiden fra Rensdyrtid til Vikingetid.

STENALDER

Rensdyrtid. Ved Slutningen af Istiden indvandrede Rensdyret til Bornholm, og det ser ud til, at Mennesket fulgte det i Sporet. Saaledes fandt jeg for nogle Aar siden i en Strandvold, aflejret indenfor Enekrogen vest for Hundsemyr, en stor Skiveskraber (nu i Museet), der efter Fundforholdene maa være aflejret der inden Fastlandstiden, mens Rensdyret endnu levede her paa Øen.

Fra den senere Tidsperiode, da Bornholm næsten var landfast med Tyskland og dækket af Fyrreskov, blandet med Asp og Hassel, og beboet af Rensdyrets Efterfølger Elsdyret, har vi adskillige Levninger fra Menneskets Færd. I Toruppegaards Mose i Klemensker er fundet en Tværøkse af Elsdyrtak og i Val-

lensgaardsmosen nogle Benharpuner og en gennemboret Vildsvinetand. Fra samme Tid stammer en Boplads, fundet i en Grusgrav paa Styrsgaards Grund, hvorfra man har en hel Del Flintskærver og Flintspidser — de saakaldte Mikroliter —, en Trindøkse af Grønsten, Slagsten, Trækul af Fyr og Hasselnødskaller, medens Skaar af Lerkar helt mangler.

Dette Tidsafsnit kaldes *Mulleruptiden* efter Mullerup Mose paa Sjælland, hvor de første Fund fra denne Tid blev gjort, medens senere andre Sager fra denne Tidsperiode er fundet i smaa Bopladser i Danmark, Sydsverige og Tyskland. »Benalderen« er den ogsaa blevet kaldt, fordi man til Redskaber anvendte Ben og Takker.

Det næste Tidsafsnit kaldes *Ærtebølltiden* efter en stor Køkkenmødding ved Limfjorden. Denne er ophobet der paa den Tid, da Egeskoven, iblandet Ask og Ælm, bredte sig paa Fyrreskovens Bekostning, og Kronhjort og Raadyr afløste Elsdyret. (Af Uroksen, som fandtes andre Steder i Danmark, har man her intet Spor, saa den har næppe været her.)

Efterhaanden indskrænkedes Brugen af Ben, og Menneskene lærte sig bedre at gøre Brug af Stenredskaber, saavel af Flint som Grønsten; man lærte sig Pottemageri, og man forstod at befare Havet.

Beboerne var et Jægerfolk, der med Bue og Pil jagede Dyr og Fuglevildt og med Spyd stangede Fisk i Søer og Aaløb. De gik næsten nøgne, da Klimaet var varmt gennem

ARKÆOLOGISK TIDSTAVLE

	Omtrentlig Aarsangivelse	Arkæologisk Tidsbetegnelse	De for den paagældende Tid karakteristiske:						
			Plantearter	Dyreformer	Gravformer	Fund			
Senere Jernalder	800—1000	Vikingetid	Egen og Fyrren fortrænges	Alle nukendte Husdyrformer almindelige	Fladmarksgrave Strandgrave	Sølvfund Skaalformede Spænder			
	500—800	Germansk Jernalder			Gravkuller med ubrændte Lig	Byzantinske Guldmønter			
Ældre Jernalder	300—500	Folkevandrings- tid			Bøgeskovenes Periode	Ubrændte Grave begynder Brandpletter	Dyreornamentik Perler af Mosaik og Glas		
	0—300 e. Kr.	Romersk Jernalder				Havre	Høns	Brandpletter	Romerske Sølvmonter
	400—0	La Tène Tid Keltisk Jernalder				Rug Hirse	Maaske Høns	Brandpletter Røser m. Muldrag	Fattige Grave
Broncealder	800—400	Yngre Broncealder	Maaske Hirse	Gæs almindelige	Urner under flad Mark Røser med Urne Røser med Stenkasse	Gravene meget fattige			
	1500—800	Ældre Broncealder	Bøg	Hesten almindelig	Stenhøje Rundtoppede Høje	Vaaben og Smyk- ker af Bronze og Guld			
Stenalder	3000—1500	Yngre Stenalder	Egeblandingsskov	Hvede og Byg	Faar, Tamokse, Svin, maaske Hest	Dysser, Jätte- stuer, Kistegrave	Slebne Økser, Dolke		
	5000—3000	Ærtebølletid		Ask Humle	Kronhjort Rensdyr forsvinder Elsdyr forsvinder	Ukendt	Skiveøkser og Kærneøkser		
	7000—5000	Mulleruptid	Fyrreperiode	Asp, Fyr, Hassel	Hund, Bæver, Elsdyr, Snehare, Rype	Ukendt	Mikrolitter, Bensager		
	Ca. 10,000 f. Kr.	Rensdyrtid		Fyr, Polarplanter	Rensdyr	Ukendt	Skraber i sen- glacial Strandvold		

•Mulleruptiden's Beboere — 6000 f. K. — levede af Jagt og Fiskeri. Her vender en Jæger med Danskernes første Husdyr, Hunden, hjem fra Jagt efter at have nedlagt en Hare. I Baggrunden lurer en Fisker paa at stikke Lysteren i en Fisk. (Fra Filmen 'Danmarks Oldtid', Preben Frank fot.)

•Ærtebølle-tiden's Folk, der i det varme og tørre Klima helt kunde undvære Klædedragt, beskæftiget paa forskellig Maade. I Forgrunden udhules ved Hjælp af Ild en Egestamme, der skal bruges som Bnaad. (Fra Filmen 'Danmarks Oldtid', Preben Frank fot.)

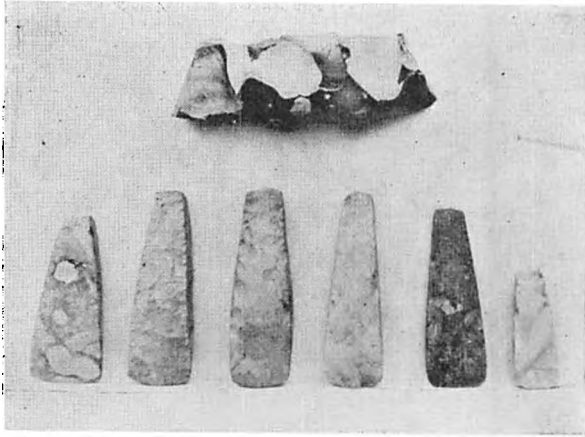

hele Stenalderen; om Vinteren dækkede de sig med Skind fra Vildtet.

Fra Ærtebølle-tiden haves mange spredte Fund, men af Køkkenmøddinger, der væsentlig ophobedes af Østersskaller, er her ingen, da der ikke ved Bornholm fandtes spiselige Skaldyr som ved Kattegats Kyster. Lidt nord for Aarsdale er i en Grusgrav fundet et Kulturlag, som vistnok hører denne Tid til; deri er fundet grove Lerkarskaar af en stor,

spidsbundet Krukke og et lille trugformet Kar (Lampe?), som begge er almindelige i Køkkenmøddingerne; desuden nogle Flint-sager, som er grovere end Mulleruptidens. To Former af Flintøkser, Skiveøkser og Kærneøkser, er typiske for Ærtebølle-tiden, men ikke helt ukendte i Mulleruptid.

Fra Hammeren, Frennemark, Snogebæk og andre Steder haves Fund, hvor der paa Bopladsen findes Sager saavel fra Ærte-

Haa Flintblok og smukt tilhugne Øks'er. Bornholms Museum.
(H. P. Holm fot.)

bølletid som fra de slebne Øksers Tid, en Blanding med den efterfølgende Tids Kultur, ganske paa samme Maade som paavist ved Havnelev- og Strandegaardsfundene paa Sjælland. To forskellige Grønstensøkser, Lihult- og Limhamnøksen fra Sydsverrig, træffes ogsaa ret hyppigt her.

Flinten er indført, antagelig fra Skaane, da den grove, hvidprikkede Kristiansstad-Flint fra Morænen, som man før hjalp sig med, ikke duede til større Redskaber. Iøvrigt brugte man Kiselskifer og Grønsten hele Stenalderen igennem, naar Flint ikke var for Haanden, og af ituslaaede Øks'er o. l. forarbejdede man mindre Redskaber saasom Flækker, Pileskærpe, Skrabere, Bor m. m.

Det ser ud til, at Ærtebøllekulturen har holdt sig som Fiskerlejekultur hele Jættestuetiden ud og maaske meget længere.

Stengraves Tid. Medens Jægerne i de forrige Tidsafsnit kun kendte Hunden som Husdyr, optræder nu et agerdyrkende Folk, der holder Kvæg, Faar og Svin. Om de tilige har haft Heste er uvist; maaske kom disse først til henimod Stenalderens Slutning.

Deres slebne, omhyggeligt tilhuggede, tyndnakkede Øks'er ser ud til at være forarbejdet af Flint, der er indført som raat tilhugne Blokke; saadanne »Planker« er fundet helt op i Bunden af den botniske Bugt og har været en søgt Handelsvare; Udvindingssteder har været baade Stevns og Skaane.

Dette Folk, der udbredte sig over Danmark og Sydsverrig, byggede store Stengrave til deres afdøde; først Dysser, senere Jættestuer. Dyssen i Langhøjen ved Vasegaard i Aaker har kun ét Kammer i den østlige Ende; i den vestre Ende findes en stor Kiste-grav fra Stenalderens seneste Tid. Den anseligste af de bornholmske Jættestuer findes paa Tornegaards Grund i Nylars; den er 6 m lang, 1,7 m bred og 1,4 m høj og er bygget af meget svære Granitblokke. Foruden denne findes i Nylarsker to andre Jættestuer, Aaker har én ved Grødby; Pedersker har haft én ved Tornegaard, Poulsker én ved Sejersgaard, Bodilsker to ved Stenseby og Ipsker én ved Knarregaard. Nordlandet synes ikke at have haft ret mange Storstensgrave, skønt der er fundet lige saa talrige Oldsager fra Stenalderen der som andre Steder paa Øen.

De store Stengrave er Fællesgrave, der har været forbeholdt en ringe Del af Befolkningen; Størstedelen af Jordfæstelserne er dog vistnok sket i simple Jordgrave, i hvilke der kan findes en Økse eller andet Redskab nedgravet indtil alendybte i Jorden undertiden med lidt Benrester ved. Hvor Gravgoods mangler, er Gravene jo ikke til at konstatere.

Fra Jættestuetiden hidrører den tunge, tyknakkede Økse, dels skraanakked, dels med tvær Bane, ofte med Tværegg; enkelte Steder er fundet Skaar af Lerkar med Aftryk af Byg og Hvede; i en nu sløjfet Jættestue ved Tornegaard i Pedersker fandt man Knogler af en Ko.

Skeletter er næsten altid daarligt bevaret, men de forefandtes i stort Antal; saaledes konstateredes i en Stue i den ene Gildeshøj i Povlsker Rester af ca. 40 Lig. Naar Gravkamret er blevet fuldt af Begravelser, har man tilsyneladende rensed det ud for Lig og Gravgoods, som saa er bleven nedgravet udenfor Indgangen for at give Plads for nye; derfor kan der findes ældre Sager udenfor end inde i Gravkamret.

Jættestuernes Længderetning er enten Nord—Syd eller Øst—Vest, og Gangen ud-

Stenalderkvinde med Barn. Ved Hjælp af et Flintredskab bearbejder hun Skindet af et Dyr, som Manden har nedlagt. (Fra Filmen »Danmarks Oldtid«, Preben Frank fot.)

Dagligt Liv paa en Stenalderboplads; en Raabuk bringes hjem fra Jagten og vækker Glæde blandt Beboerne. (Fra Filmen »Danmarks Oldtid«, Preben Frank fot.)

munder altid imod Øst eller Syd efter Stuens Længderetning. Byggeemnerne har hovedsagelig været Granit; dog er Sandsten oftest anvendt til Dørkarmen i Gangen og tillige til Dækstenene i Jættestuen ved Stenseby.

Naar man ikke har villet jordfæste flere i Jættestuerne, har man dækket Ligresterne med Jord og Sten eller Ler, et enkelt Sted ovenpaa et Lag Strandsand.

Jættestuerne og de store Høje findes kun

paa den gode Jord, hvor senere de gode Bøndergaarde kom til at ligge; dette tyder paa, at Folket har været de særlige Agerdyrkere og maaske Overklassefolket. Røsegravene, der bestaar af Ligrester, dækket af ophobede Marksten, træffes i Tusindvis, men kun paa Jord af ringe Beskaffenhed, Enkeltgrave oftest paa Udmarkernes Grus- og Klippestrækninger.

Kistegravene, der afløste Jættestuerne,

Grønstensøkse fra Vallensgaardsmosen. (H. P. Holm fot.)

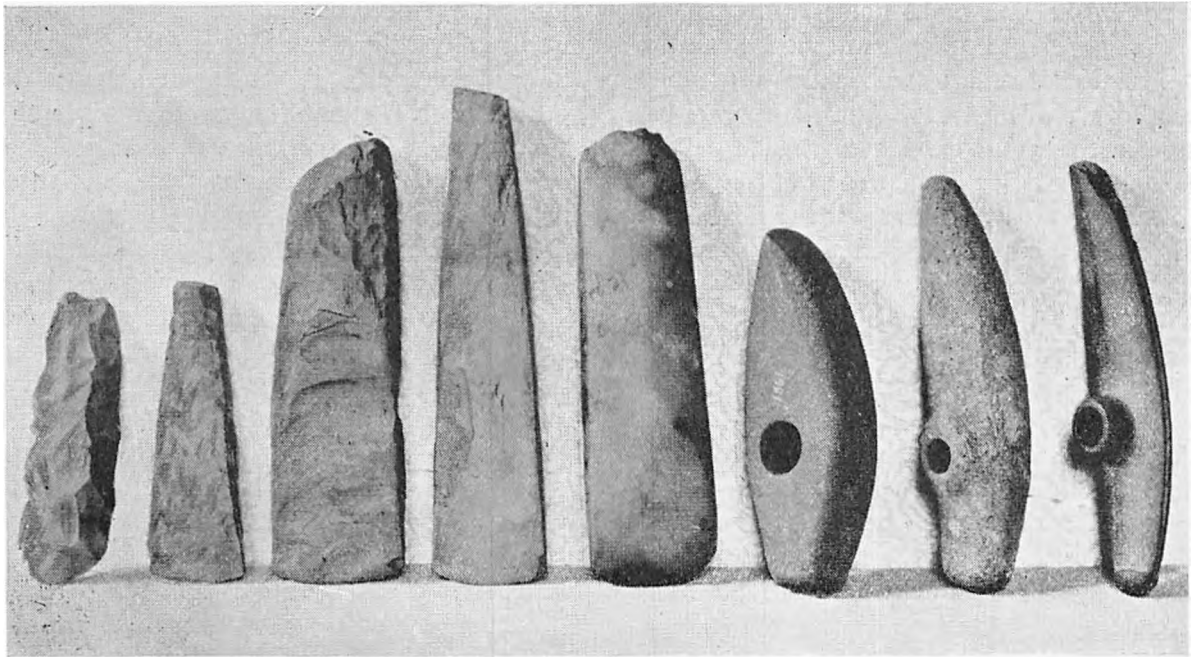
kan være næsten lige saa store som disse; heri findes undertiden en bredegget Økse af Flint, hyppigt Ravperler, men oftest en Flintdolk eller Skaar af Lerkar, hvis Form og Ornamentik svarer til det øvrige Lands Fund.

I den senere Del af Stenalderen bliver Grønstensøkserne med boret Skafthul ret almindelige; de optræder i flere Former og synes at være Efterligninger af Metaløkser, som vistnok kendtes ret tidligt, men som kun faa havde Raad til at anskaffe. En Kobberøkse af meget enkel Form er fundet i Nexø; men saadanne er meget sjældne. Endnu en Øksetype, der længe ikke kunde bestemmes, maa nævnes: den spidsnakkede Økse, der er sjælden og ikke findes i Gravene; man mener nu, at den skyldes Ærtebøllefolket og er afledt af Kærneøkser. Flintsager forekommer iøvrigt ret sparsomt i disse Grave.

Kistegravene benyttedes langt hen i Broncealderen, og det ser ud til, at det er visse Slægter, der har holdt sig til denne Gravform. Dolken er her almindeligt Gravgoods, Økser derimod sjældne; naar de træffes, er det enten af tyndbladet eller bredegget Type.

Boplads. Mange Steder træffes i Marken Pletter paa et Par Td. Land eller mere, hvor der findes Mængder af Flintaffald og Brudstykker af Stenredskaber, Skaar af Lerkar, sorte Askepletter efter Ildsteder og Bunker af ildskørnede Sten. Desuden træffer man paa Slibestene, trugformede Skubbekværne til Maling af Sæd, runde Knusesten osv. Paa min egen Grund, Matr. No. 80 i Pedersker, var en saadan Boplads, hvor jeg fandt over 100 saadanne Knusestene. Den største Stenalderboplads, jeg kender, findes paa Markerne omkring Ringborgen; en lignende findes paa en Mark ved Lille Loftsgaard i Aaker; andre Boplads er fundet paa Blykulle ved Læsaaens Udløb og paa Strandmarkerne nord og øst om Øen. Husrester fra hin Tid er sjældne; en Rundhytte er fundet i Nærheden af Listed. Denne er et Par Favne (ca. 4 m) i Tværmaal og er gravet omtrent 1 Alen ned i Gruset; der var en rund Vold opkastet udenom og et Ildsted indeni omgivet af Flintaffald. Hytten har rimeligvis været dækket af et Kegletag af Træ og Straa. Spor af lignende Boliger er vistnok ofte truffet; større Huse kan ogsaa have været i Brug, som Tilfældet har været andre Steder, f. Ex. paa Langeland, hvor Jens Winther paaviste Spor af lange Fælleshuse med lerklinede Vægge over Risfletning.

Gemmefund. Af og til træffes paa et Antal veludførte Flintsager hengemt i Jorden, saaledes paa en Vestskraaning af Rispebjerg paa Brogaards Grund i Pedersker 18 store skraanakkede Økser foruden nogle mindre og ringere. Fra en Ejendom ved Skyttegaard i samme Sogn stammer 9 tyknakkede Økser; fra Tuleborgs Grund i Rutsker næsten lige saa mange; fra Vallensgaards nogle meget store og smukke, tyndnakkede Økser og fra

Forskellige Økser af Flint og Grønsten fra Sten- og Bronzealder. Bornholms Museum. (H. P. Holm fot.)

Nylars to ualmindelig lange Spydspidser. Desuden mange mindre Fund rundt om paa Øen.

Nogle mener, at de er henlagt som Offer til de højere Magter (Votivfund), andre holder paa, at det kan være hengemte »Kapitaler«, da Redskaberne har repræsenteret et stort Arbejde og altsaa var Værdigenstande, som var værd at gemme.

Aandsliv. Kan vi dømme noget om hine Tiders Aandsliv? Aa jo; Gravene med deres Gravofre viser jo en Side af det. En Fløjte af Ben med 5 Huller i fandtes ved Salomons Kapel og viser, at man har forstaaet at blæse Melodier. Paa Gravkamrenes Dæksten og undertiden paa Sidestene træffes indhugget runde Fordybninger — ikke ulig en Æbleskivepande —; disse forklares af Sophus Müller som Ildens hellige Tegn, der skulde beskytte den afdøde i Dødsriget og maaske ogsaa de efterlevende mod Gengangere.

Man har dyrket Guddomme, maaske ikke just som personlige Væsener, men som Kraftkilder boende i Ild, Lys, Sol, Himmeligemer og maaske i den forfærdelige Torden, som

havde den velsignelsesrige Regn i Følge, i den gode Økse, som var Menneskets Ven, og maaske i Symboler paa den hemmelighedsfulde Avlekkraft, som findes indhugget eller indristet i store Sten.

Utvivlsomt har Stenaldermanden troet paa et Liv efter Døden, om ikke netop et evigt.

Særlige Fund, Folkeblending. Her skal behandles en Del Fund for sig, som ikke uden videre kan passe ind mellem Storstensgrav-Folkets Efterladenskaber.

I Enkeltgravene findes undertiden tyknakkede Økser, som ikke helt ligner Jættestuerne; desuden baadformede Stridsøkser med boret Skafthul. Saadanne findes ikke i de store Stengrave, men kendes fra Østverrig, Finland og sydøst om Østersøen. Man mener, at Enkeltgrave og Baadøkser tilhører et Folk, som er indvandret i Danmark ved den Tid, da Jættestuerne blev bygget, og som muligvis har indført Hesten som Husdyr, hvilket lettede dem Udbredelsen. Til Jylland indvandrede i hvert Fald ved samme Tid et Folk med Enkeltgrave og Stridsøkser (dog ikke Baadøkser), som dér synes at have fordrovet Jættestuefolket. Her har Storstens-

grav-Folket imidlertid holdt Stillingen især som Agerbrugere, medens det nyindvandrede — maaske ikke saa fastboende — væsentlig har drevet Husdyravl paa de uopdyrkede Arealer. Begge Folk har boet Side om Side helt op imod Broncealderens Slutning, da de to Folk synes at være smeltet sammen til en Enhed og nedsunket i Fattigdom som Følge af en Klimaforandring med kolde Somre og snerige Vintre, hvilket Mosernes Vækst synes at bekræfte.

Endnu et tredje Folk synes at have boet her i Stenalderen, nemlig Ærtebølle-Folket, der fremdeles har holdt sig ved Kysterne som et Fiskerlejefolk.

Disse 3 Folketyper blev vist med Tiden blandet, men jeg skulde næsten tro, at man endnu i vor Tid kan skelne dem i Folkeblandingen.

Hvorvidt Baadøks-Folket er indvandret sydfra, eller det i en sen Tid kom ind fra Sverrig, kan næppe paa nuværende Tidspunkt afgøres.

BRONCEALDER

Paa de samme Omraader, hvor man træffer Storstensgrave, findes tillige Mindesmærker fra det følgende Tidsrum, Broncealderen, der anslaaes at begynde omkring Aar 1500 f. Kr. Medens Gravhøjene før var ret lave, har den nye Tids Høje en mere toppet Form og rejser sig nu næsten i Halvkugleform over Jordsmonnet. De store toppede Høje maa være rejst af en ret faatallig, velhavende Overklasse, som har haft Raad til at tiltuske sig det nye, dyre Bronze, som efterhaanden afløste Flinten til Vaaben og Redskaber.

Overgangen fra Sten til Metal har dog ikke været brat, hvad det blandede Udstyr i Gravene fra denne Tid viser; det billigere Raastof, Flinten, anvendes endnu helt hen mod Broncealderens Slutning.

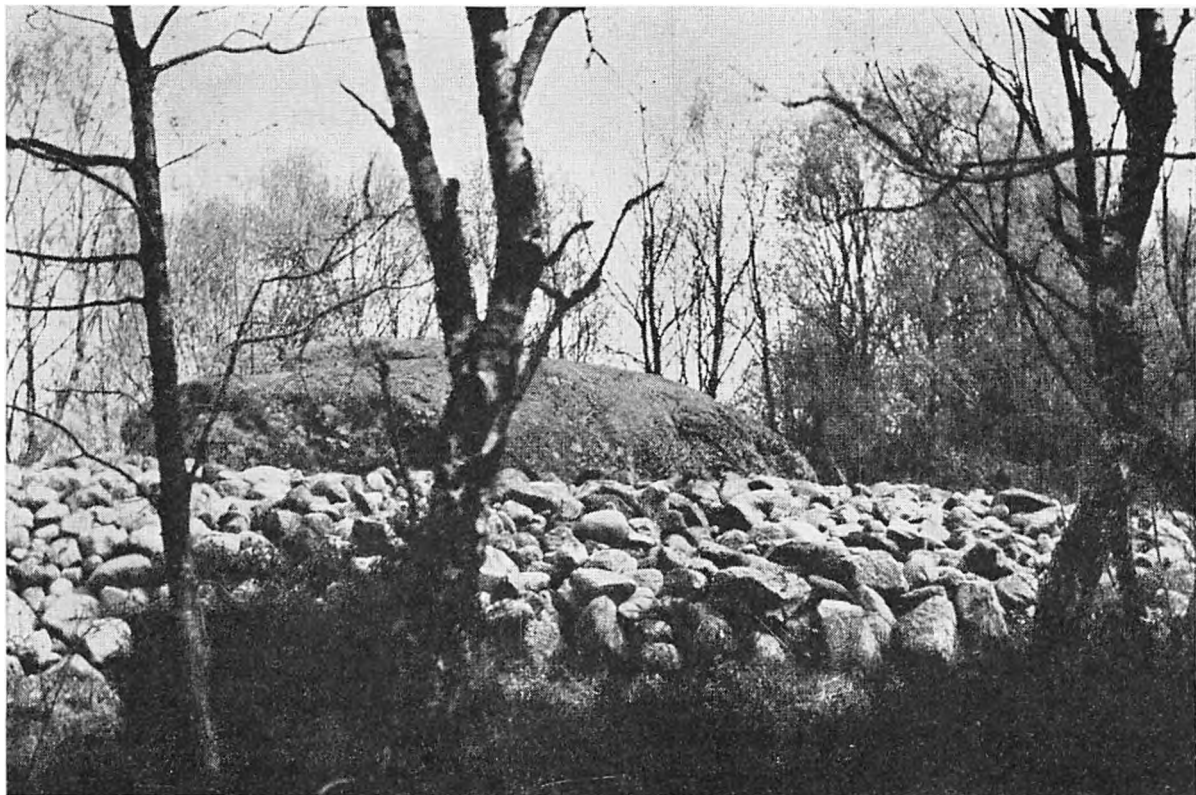
Da den nye Tid begyndte her, stundede den i Sydeuropa allerede mod Slutningen. Af den Grund optræder her i de ældste Bronze-

aldergrave fuldenst smukke Sager, som er erhvervet færdige fra sydligere Lande, hvortil gamle Handelsveje kan spores langs de tyske Floder. Ogsaa Guldsmykker viser sig samtidig med Broncen, men ikke Sølv.

Spørger man, hvad der stod til Raadighed som Betalingsmiddel, kan der henvises til den sparsomme Udførsel af Sæd til Landene ved den botniske Bugt, der betaltes med Skind og Pelsværk, som saa muligvis kunde anvendes sydpaa til Dækning af Metallernes Pris. Men der var endnu en »Vare«, som i hin Tid maaske betød mere, end vi nu tænker paa, nemlig Trælle — saavel hærtagne som hjemmefødte. Oldtidens Kulturer hvilede alle paa Trælleinstitutionen, saa man maa ogsaa regne med den her.

Den nye Tids Størhøje rummer ofte et Gravkammer, som er omhyggeligt sat af Sandstensplader, hvor denne Stenart har været for Haanden. Disse er omhyggeligt sammenpassede, og Dækstenene slutter tæt; Længden kan være indtil 3 m, Bredde og Højde 1,5 m, men vestre eller søndre Ende kan være lukket med en løs Stenplade eller med løst opstabilede Sten. I Højens Midte træffes en Stendynge, hvori de muligt tilstedeværende Oldsager kan findes. Oprindeligt er vistnok Liget lagt i en Trækiste, som man har dynget Sten om, men som nu er borttraadnet. Egekister, som kendes fra Jylland med Indhold af velbevarede Ligrester og hele Dragter, er ikke fundet her, men iøvrigt er Oldsagerne af ganske samme Type som andre Steder i Danmark. Desuden er her fundet en Del Exemplarer af den »bornholmske Fibula«, en stor Bøjlenaal med rombeformet Plade, som synes at have sit Hjemsted her, og som tyder paa, at vore Forfædre har lært sig at støbe deres egne Sager efter deres eget Hoved.

I Mandsgrave findes ofte et smukt Broncesværd, en Vaabenøkse og en Lansespids, dog ikke altid alle 3 Ting paa en Gang, Armringe, stundom af Guld, og undertiden Toiletredskaber. Kvindegrave kan indeholde et helt Sæt Smykker, Bøjlenaale, Halsringe, Bælteplader

•Stenrøret• i Rutsker Plantage. Oldtidsminde af uvis Oprindelse og Betydning. (Parkso fot.)

o. l. samt Toiletredskaber som Niptang, Kniv (Ragekniv?), Øreske og Neglerenser.

Former og Ornamentik veksler med Tiden, men Perioderne har udviklet sig jævnt af hinanden. De smukkeste Ornamenten bestaar vel af Spiralmotivet, som er varieret paa mange Maader og ofte dækker Bæltespænder, Sværdfæster og Økseblade helt.

Man deler Bronzealderen i en ældre og en yngre Del efter den Maade, hvorpaa Jordfæstelsen sker. Gravlægningen karakteriserer den ældre, Ligbrændingen den yngre.

Yngre Bronzealder. Den nye Gravskik, Ligbrændingen, der begynder omkring Bronzealderens Midte, fortrænger efterhaanden den gamle, og medens der i de store, rundtoppede Høje blev nedlagt Vaaben og Smykker ofte af stor Værdi og Skønhed, er Gravene fra den yngre Bronzealder oftest meget fattige paa Gravgods.

I Overgangstiden mellem de to Perioder

stod man en Tid vaklende m. H. t. Gravgemmet; de store Stenkister var jo overflødige som Gemmested for den Smule Aske og Benrester, Ligbaalet levnede; dog fandt man i Flyvesandet syd for St. Loftsgaard i Pedersker Stenkister af Mandslængde, i hvis Midte laa en Hob brændte Ben og lidt Gravgods. Senere gik man over til smaa Stenkister, ca. $\frac{1}{2}$ m i Firkant, eller blot et større eller mindre Lerkar, hvori Benresterne og maaske en lille Naal, Knap eller lignende Ubetydeligheder blev gemt.

I den ene, nu sløjfede Høj ved Pilegaard i Pedersker fandt man en saadan lille Kiste nedsat i en ret stor Høj, som ikke rummede andet; men ellers blev Kisterne eller Graverne nedgravet paa flad Mark eller maaske i en stor Høj, der i Forvejen rummede Grave fra den ældre Bronzealder.

Som Type paa en saadan Høj skal nævnes Bøsthøj paa Limensgaards Grund. Denne

Ligbegængelse i Broncealderen. (Fra Filmen 'Danmarks Oldtid', Preben Frank fot.)

blev for en Menneskealder siden tiidels sløjfet for at Jorden kunde udnyttes; men Arbejdet blev standset, da man fra Sydsiden naaede ind mod Midten, hvor man stødte paa 3 stensatte Kister. Den midterste er den største og ligger umiddelbart paa den oprindelige Jordoverflade i Højens Midte; den er ret rummelig og meget omhyggeligt bygget af Sandstensplader, der slutter tæt i Sider og Dække. Sydenden har været lukket med en løs Stenplade. Dette er aabenbart den Grav, Højen først har hvælvet sig over. Lidt til Siden for denne og lidt højere har man ved senere Nedgravning bygget en mindre Stenkiste, der er mere skødesløst udført. Endnu senere har man øst for de 2 andre og midt oppe i Højen anbragt en tredje, ret lille Kiste; et Stenleje af Smaasten i Højens Vestside er vist ogsaa en Grav.

Alle disse Grave maa tilhøre den ældre Broncealder; men Højen har senere tillige modtaget Grave fra Ligbrændingstiden, hvad et Par Askehobe omgivet af Smaasten midtvejs oppe i Højen og øverst et Lerkar med Aske bærer Vidne om.

Alt dette kunde ses i den blottede Brink; hvor mange Begravelser der er ødelagt i den sløjfede Del af Højen, og hvor mange den

bevarede Del endnu gemmer, kan man ikke vide.

Her er altsaa yngre Brandgrave nedlagt i ældre Høj; ogsaa i Stenaldergrave kan findes senere Tidens Baalrester, saaledes i Jættestuen ved Skovgaard i Aaker og i det østlige Kammer i Langhøjen ved Vasegaard i samme Sogn, hvor der ovenpaa Ligrester fra den ældste Tid laa en Bunke brændte Knogler og lidt Bronze.

Formentlig i Forbindelse med den sidste Gravlægning var der indhugget en Skibsfigur paa Dækstenen af samme Slags som træffes paa denne Tids Helle-ristninger.

Tidligere er nævnt *Røsegrave* i Forbindelse med Enkeltgravens Stenalderfolk paa de daarlige Jorder. Sammen med disse træffes ogsaa *Stenhøjene*, der er lige saa store som de ældre Broncetids-Høje, men de adskiller sig fra disse ved at være opført af Stenalene, medens Broncealderfolket byggede sine Høje næsten udelukkende af Jord. De maa derfor henregnes til Røsebegravelserne, der holdt sig gennem hele Broncealderen og den efterfølgende Jernalder.

I de Røser, Vedel regner for de ældre, ligger de brændte Ben i en Stenkasse paa højst $\frac{1}{2}$ m paa hver Led; Gravgodset er oftest ubetydeligt, men det, der findes, viser ren Broncealder. Lidt yngre synes de Røser at være, hvor Benresterne gemmes i en Urne af brændt Ler; disse er ogsaa Broncetid. Det næste Udviklingstrin bestaar af Røser, sammenhobet over Resterne af Ligbaalet, der er skrabt sammen under Midten og dækket af Stenlaget. I det sorte Askelag findes undertiden en lille Ring, Bæltehage eller Kniv af Jern; disse Røser hører saaledes til Jernalderen og skal ikke nærmere omtales her.

Boplads fra Broncealderen kendes ikke sikkert her paa Øen; men det kan tænkes, at enkelte af de kendte Stenalderboplads

Stensøt Grav med Urne i Midten af Stensætningen. Rungelundsgaard, Rø. (H. P. Holm fot.)

strækker sig langt frem i denne Tid. Andre Steder i Danmark er truffet svære Boplads-lag, som indeholder Spor af Broncestøbning, saasom Forme af brændt Ler eller Sandsten til Sværdklinger, Økser og Smykker. Men sammen med disse Bronzealderting findes i samme Lag Mængder af Flintaffald og Stenredskaber, hvilket beviser, at man er vedblevet med at bruge Flinten helt op i den yngre Bronzealder samtidig med det dyre Metal. At det samme har været Tilfældet her, fremgaar af det tidligere nævnte Bøsthøj-Fund, hvor Sværd, Dolk, Spydspids og nogle andre Bronzeegenstande er gravlagt sammen med en Spydspids af Flint. I en af de andre Grave i samme Høj laa en Broncedolk og 2 Flintdolke, og i en anden Høj tæt ved fandtes ligeledes Bronze- og Flintsager sammen.

Det fremgaar heraf, at Flintsager har været anvendt selv af Rigmænd i Bronzetiden, og det kan anses for sandsynligt, at Flint-

redskaber hos Fattigfolk har været i Anvendelse endnu langt frem i Tiden.

En Dyrkningsplads med Langagre, der synes at være bearbejdet med Plov, er fundet i Nylars Sogns Udmærk. Denne stammer rimeligvis fra Bronzealderens Slutning og er fredet, saa Eftertiden kan se Sporene af hin Tids Agerdyrkning. Ved Nationalmuseets Undersøgelser er det sidste Aar fastslaaet, at en lignende Plads findes længere østpaa i Blemmelyng; men denne er dog ikke undersøgt og klarlagt som den førnævnte.

Spor af hin Tids *Vejforbindelse* mener jeg at kunne paavise tværs over Sydlandet foruden enkelte andre Steder. (Se min Bog: *Fra Sydbornholm*, S. 63 ff.)

Helleristninger, der findes over hele Øen med Undtagelse af det ubeboede Indre, er Figurer, som er indhamret eller indslebet i store Stene og Klippeflader. Hyppigst ses de skaalformede Fordybninger, der er fra

Skibformet Helleristning.

2 à 3 cm til en Tværhaands Bredde og sjældent mere end 3—4 cm dybe. Saadanne Hulninger kan optræde i meget stort Antal, saa en Stenflade kan være næsten helt dækket deraf; andre Steder optræder de kun i et Antal af 3—4 Stk., f. Ex. paa Dæksten over Stenaldergrave.

Figurerne synes at være religiøse Symboler. Sophus Müller mente, at de var Ildens hellige Tegn og skulde ligne det Hul, der fremkom ved Ildboring i et Stykke Træ.

Af andre Figurer skal nævnes lange Riller, indslebet i Sten (Fenrisstenen i Østermarie vest for Lindholdsgaard, og — sammen med Skaalfigurer — i en Sten ved Vasegaard i Aaker). Fodsaalsfigurer findes i enkelte Sten, saaledes i en Klippeflade ved Brændesgaard i Østermarie, og et Par Mandsfigurer; den ene — ved Allinge — blev sammen med nogle Skibsfigurer ødelagt ved Stenbrydning, den anden — i Nylars — blev reddet og staar nu i Bornholms Museums Have.

Hjulfigurer findes paa en Sten ved Lille Strandbygaard i Nylars og paa en Fladklippe paa Madsebakke ved Allinge; paa sidstnævnte Sted findes tillige nogle Skibsfigurer. Saa-

danne forekommer ogsaa paa Storeløkkebakken ved Allinge og nordvest for Brogaard i Olsker. Paa Sydlandet findes Skibe paa en Dæksten i Vasegaards Langhøj og et meget utydeligt paa en Sten i et Skelgærde nord for Lille Strandbygaard i Nylars.

Betydningen af disse Ristninger er omtvistet, dog er man mest tilbøjelig til at antage, at de staar i Forbindelse med en Frugtbarhedsritus — maaske med Sol- og Ilddyrkelse.

Sammenlignet med Sverrigs Helleristninger er vore kun sparsomme; i de svenske træder Symboliken afgjort stærkere frem end i vore.

En Art Mindesmærker, der altid har vakt Opmærksomhed, er *Bautastenene*. Disse store oprejste Stene, hvoraf vel mere end et Par Hundrede endnu er bevaret, synes for en stor Del at være rejst i Broncealderen. Nogle staar paa Grave, baade paa Storhøje og Røser, enkelte er truffet inde i Høje, saaledes i en Høj ved Aaby, hvor et Par smaa Stenkasser med brændte Ben hver havde en Bautasten ved Siden; det hele var jorddækket.

Men langt de fleste Stene er rejst uden Forbindelse med Grave. Ofte staar de i Samlinger, et halvt Hundrede eller endnu flere, som i Louisenlund i Østermarie og i en lille Skov i Boelsker »Gryet«. Disse Steder staar de uden nogen bestemt Orden, mens de andre Steder er ordnede i Kredse, som paa Hjortebakken ved Skovgaard i Boelsker, hvor der foruden 2 Rundkredse staar nogle meget svære Stene, indtil 3,3 m høje, i forskellige Grupper udenfor Kredsene. I Østermarie har været en firekantet Gruppe i Præsteengene.

De indkredsede Pladser kan vel opfattes som hellige Steder, mens de øvrige maa have været magtfulde Helligdomme hver for sig; enkelte Stene bærer de hellige Skaalfigurer, saaledes en ved Grødby og en, som nu staar i Haven ved Bornholms Museum.

Bautastenene er rejst ind i den ældre Jernalder og maaske sparsomt senere hen, saa der er Forbindelse med Runestenene, som

(Parkso fot.)

Jættestuen ved Grodby

(Preben Frank fot.)

Stenalderboplads

Hautustene: Hestesten ved Gudhjem (Parksø fot.)

stammer fra Tiden omkring Aar 1000—1100.

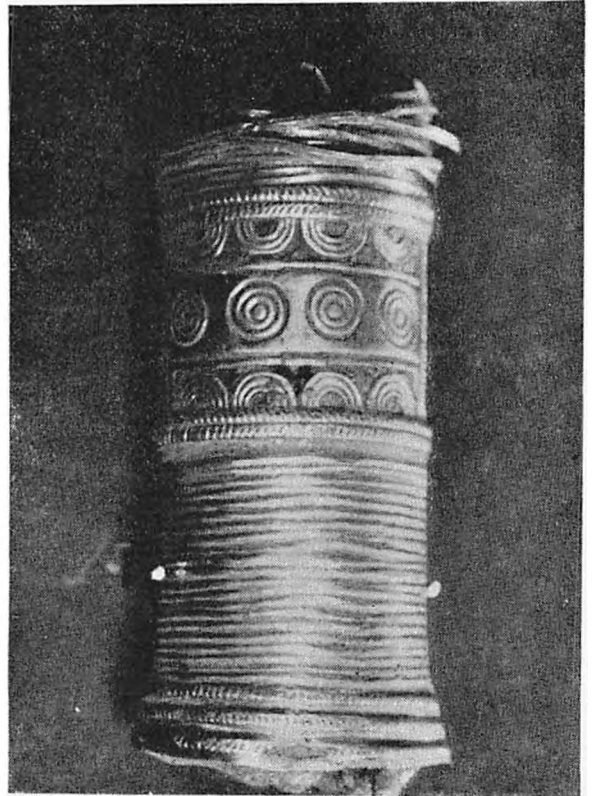
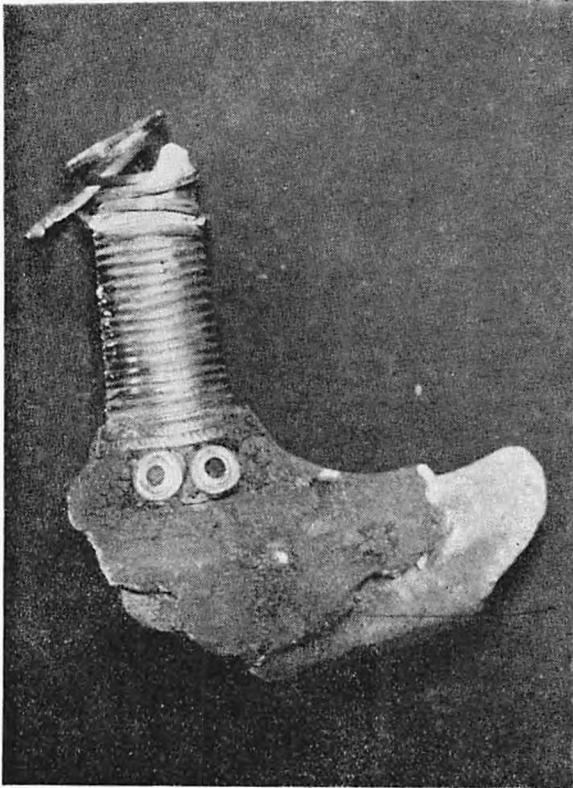
Paa Smaalynge i Pedersker, Matr. No. 78 tilhørende Conrad Hansen, findes en stor Granitblok, 4,70 m lang, 3,10 m bred og 1,50 m over Jordfladen. Paa Overfladen af denne, der synes at ligge dybt i Jorden, er indhugget en Del almindelige Skaalfigurer og omtrent paa Midten en kredsrund Fordybning, ca. 55 cm i Tværmaal og ca. 3 cm dyb, der danner en Skaal, hvori Regnvand samler sig. Man tør maaske antage, at Stenen i sin Tid har modtaget Offer i Form af Blod, smeltet Smør, Øl eller hvad man nu havde for Skik at ofre til »Magterne«, og at det har været en *Offersten*, hvis Lige kendes fra Amerika, Rügen, Smaaland og Norge. Sjælland har haft sine »Smørslaasten«.

Paa Matr. No. 32d i Ibsker fandtes en stor Sten, som kaldtes »Bé-Gudijn« (Bede-Guden); den har maaske ogsaa været en Helighed.

Af »*Tingborde*«, 3: store, flade Sten hvilende paa 4 mindre og lignende Borde, har der tidligere været adskillige. Et saadant er endnu tilbage i Almindingen paa Flade Halde.

Mens den yngre Bronzealder i det øvrige Land synes at have udfoldet sig lige saa rigt som den ældre, er der tilsyneladende her paa Bornholm hen imod Periodens Slutning indtraadt almindelig Fattigdom. Ikke alene Gravene fra denne Tid er fattige — det kunde skyldes Skik og Brug —, men de store Fund fra Mark og Mose andre Steder (Broncelurer, store Guldfund) mangler næsten helt hos os. De faa Sager, her findes, Brudstykker af snoede Halsringe, et Sværd m. m., er forøvrigt af samme Typer som kendes fra det øvrige Land.

Hvorledes *Klædedragten* har set ud paa den Tid her, vides ikke, men den har rimeligvis lignet de Dragter, der i Egekisterne er fundet andre Steder. Bornholmske Fund

Sværdhæfte med Guldprydelser fra den ældre Bronzealder. Fund fra Hallegaard, Nyker. (H. P. Holm fot.)

af Synaale med Øje fra Broncetid og Benaale med Øje fra Stenalder siger os dog, at syede Dragter er blevet baaret.

Ved Overgangen fra Bronzealder til Jernalder er Klimaet, der hidtil havde været varmt med milde Vintre, nu blevet mere fugtigt, saa Kvæget ikke kunde gaa i Skovene om Vinteren, og Sæden blev ødelagt af Væde om Sommeren. Husene maatte derfor bygges saa store, at de ogsaa gav Staldplads til Husdyrene, og Klædedragten maatte tilpasses efter Vejrliget.

De forskellige førømtalte *Folkegrupper* synes at være sammensmeltet til ét Folk, hvis ariske Sprog vistnok har været fælles for Nordtyskland og det meste af Norden. Kulturen i disse Lande havde fulgt de samme Linjer.

Med Jernalderens Indtræden tabte Flinten efterhaanden sin Betydning, og da man lærte at udvinde Jern af Landenes Myremalm, ser

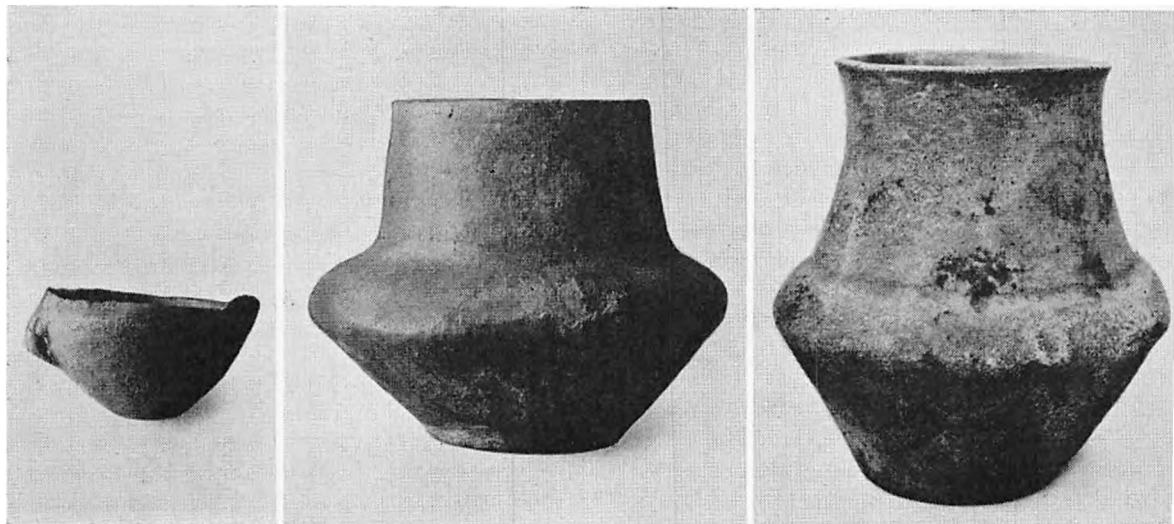
det ud til, at man tilsidst fuldstændig gik bort fra Flintens Brug.

Jernalderen var inde, og den skønne Bronzealder var svundet for stedse.

JERNALDER

Fra Tiden omkring Aar 400 f. Kr. traadte Kelterne frem i Mellemeuropa med en ren Jernalderkultur, og da Bornholm paa den Tid havde livlig Forbindelse sydpaa, kom Jernet og den nye Kultur, som fulgte med det, tidligere hertil end til Sjælland, hvor Broncen synes at have holdt sig længere.

En *Overgangstid* mellem de to Epoker repræsenteres i Mellemeuropa af den saakaldte Hallstadt-Kultur, der endnu brugte Bronze til Vaaben, men gav f. Ex. Sværdene en Egg af Jern, ligesom dette Metal ogsaa blev anvendt til Smykker. En Kniv fra denne Tid er fundet i en Gravhøj i Grødby.

Gravurner fra Broncealderen. Bornholms Museum. (H. P. Holm fot.)

Ældre Jernalder. Den keltiske *Jernalderperiode*, ogsaa kaldet *La Tène Tiden* efter et stort, bekendt Findested, danner Indledningen til den ældre Jernalder, der foruden dette Afsnit omfatter den *romerske Jernalder* og *Folkevandringstiden*.

De ældste Begravelser, der kan henregnes til ren Jernalder, er Røsegravene, i hvis Bund ligger et sort Askelag med brændte Knogler og Skaar af et grovt Lerkar, undertiden ogsaa lidt Jernsager: en Bæltehage, en trekantet Bøjlenaal, en lille Kniv eller andre Ting, der har hørt til det personlige Udstyr.

Til denne Tid hører den store Begravelsesplads ved Egeby, der rummer omkring 100 Røser og 8 Skibssætninger (d. v. s. lange, smalle til begge Ender tidspidsede Røsegrave); ligeledes en mindre Plads paa Bjerregaards Grund i Aaker med 3 Skibssætninger, 1 Stenhøj og 3 meget store Røser.

Brandpletter. Begravelsesmaaden er ændret lidt, idet Røsen, der tidligere var opkoblet over Baalresterne, nu gemmer en »Brandplet«, d. v. s. et lille, kedelformet Jordhul, hvori Baalresterne er samlet, og som derefter er dækket med Jord eller med en flad Sten, der kan stikke lidt op over Jordoverfladen. Brandpletgravene blev her paa Øen næsten eneraadende i omtrent 800 Aar,

og de findes ofte i meget stor Mængde sammen med Røserne, tildels anbragt i disse som sekundære Grave.

De ældste Brandpletter er meget fattige; de indeholder yderst sjældent Vaaben, kun lidt Benrester og iøvrigt de samme Ting som Røsegravene: Potteskaar og Smaating, der har tilhørt Klædedragten. I Størstedelen af de ældste Brandpletter mangler dog alt Metal; men ofte kan der i Mulden findes indblandet et Par smaa Flintspaaner, ikke Redskaber, blot tilfældigt formede Spaaner eller Fliser. Man kan formode, at Flinten her er tiltænkt en magisk Mission, enten at beskytte den døde mod onde Magter eller at hindre Gengangeri, ligesom en senere Tid brugte Staalet.

Efter den ældste, meget fattige Brandpletsperiode kommer en Tid, da Manden har faaet sine Vaaben med paa Baalet og i Graven. Spydspidser findes ofte parvis, en med Modhage og en uden, Økser, Sværd — baade enog tveggede, baade lange og korte —, Skjoldbuler og Skjoldhaandtag. Kvindegravene har Nøgler, grove Synaale, Tene, Sakse og undertiden Perler, Bøjlenaale og lignende Smaating.

Senere, vel omkring Aar 200 e. Kr., bliver det Skik at give den døde et helt Sæt Lerkar

med paa Baalet, hvis Skaar kan fylde hele Brandpletten; undertiden er der sammenbankede Metalkar eller delvis smeltede romerske Glaskar i Graven.

Henved Aar 400 bliver Brandpletterne afløst af *andre Gravformer*; dels bliver ubrændt Begravelse almindeligere — den var vist ingensinde helt forsvunden — dels findes smaa Klumper af brændte Knogler uden Iblanding af Aske og Gravgoods; omkring Aar 500 synes Ligbrænding helt at være ophørt, og den ældre Jernalder betragtes dermed som sluttet.

Tiden fra vor Tidsregnings Begyndelse til omkring Aar 300 kaldes Romersk Jernalder paa Grund af Paavirkninger fra Romerriget, hvis Magt strakte sig højt mod Nord. Af ældre Jernalders Gravpladser er den betydeligste — saavel i Udstrækning som i Tid — Pladsen ved Kannikegaard i Boelsker, hvor Amtmand Vedel gjorde et meget stort Udgravningsarbejde. Den rummer Grave fra hele Brandplettiden og lidt derudover. Brandpletter findes iøvrigt næsten i hvert eneste lille Højdedrag ud over Øen undtagen Højlyngen; en indholdsrig Plads fra den ældste Brandplettid var Kanegaardsskoven i Knudsker.

Spredt paa Brandpletpladserne findes af og til Grave med ubrændte Lig i Kister af tynde Stenplader. De stammer maaske fra Slægter, som havde holdt fast ved Gravlægningskikken fra den ældste Tid.

De gjorde Fund fra denne Periode fortæller os en Del om Befolkningens Levevis og Sædvaner; lad os fremdrage hvad vi ved herom.

Næringsveje. Agerbrug og Kvægavl har været de vigtigste Ernæringskilder hos det Bondefolk, der beboede vor Ø dengang. Allerede i den yngre Stenalder dyrkedes der Hvede og Byg; i Broncealderen kom Hirse til. Nu i Jernalderen var Klimaet blevet koldere med stærkt Snefald om Vinteren, hvilket har forringet Høstudbyttet af de nævnte Kornsorter; men nu er Rugen kommet i Brug som Brødkorn, senere kom Havre til.

Af *Husdyr* var Kvæg, Faar, Svin og Heste almindelig kendt. Mælken har sikkert altid været af stor Vigtighed for Ernæringen, Smør og Ost var kendt fra gammel Tid. Kvægets Foder har foruden Græs for en stor Del bestaaet af Løv, særlig af Asketræet, hvilket er brugt lige indtil for ca. 100 Aar siden og vel ikke helt er ophørt endnu i Norge og Sverrig. Dette har sikkert været en af Grundene til Skovenes Forsvinden, da de opvoksende Spirer blev afgravidet om Sommeren, og Vinterfoderet blev indsamlet ved at afhugge Træernes Kviste.

Faarenes Uld blev brugt til *Tøjer*; smaa Levninger af smukt og fint Uldtøj er fundet fastirret paa Metal, og Spor af grovere Tøj er ogsaa paavist. I Bornh. Museum er opbevaret gennemhullede Sandstene paa omkring 1 Punds Vægt, som har været brugt som Vævevægte til Rendegarnet i en opstaaende Væv, samt Spindestene bestaaende af en gennemhullet Stenskive paa en Tokrones Størrelse. Man forstod at garve og farve Huder og Skind til Bælter og Seler samt til Overtræk paa Skjolde, hvilket er konstateret ved Fund af en rigt udstyret Grav paa Pilegaards Grund i Pedersker, der tillige rummede Vaaben og en svær, bred Guldring med Fuglehoveder.

Af Fjerkræ var Gæs almindelige, Høns kom maaske først senere til ved Paavirkning fra Romerne.

Jernalderfolket har boet i *Huse*, hvoraf findes mange Spor. Ved Homannegaard ved Nexø fandt man ved Grusgravning mange Hustomter med Tømmer og lerklinet Risfletning; Taget har været støttet af Pæle, Grundplanen var rektangulær. Et af Husene var brandhærget, hvorved Leret var hærdenet saa meget, at det bar Aftryk af Stolper og Risfletning. Et Pælehul med forkullede Rester af Pælen blev i 1934 overført til Nationalmuseet. Paa samme Tomt fandtes Skaar af et stort Forraadskar og i Nærheden Skaar af et bundløst Kar, hvis Sider var tæt gennemhullet; rimeligvis et Ostekar, hvori Vallen er blevet presset fra Ostemassen ved

Vægten af en Sten. Desuden Skaar af et lignende større Kar og af et med gennemhullet Bund (Si, Dørslag).

Foruden de nævnte Huspladser har man fundet andre f. Ex. ved Smørenge, Sandegaard i Aaker og nogle Steder i Ipsker (Sylten, Sortemuld, Kulbrandsgade m. fl.) samt ved Stenbaltregaard i Pedersker.

Haandværksmæssigt set har Folket staaet højt. Smeden og Metalstøberen har frembragt propert Arbejde. — Man har Stumper af Bronzekar og Levninger af store Kedler af tilnippet Bronzeplade, hvis øverste Rand var af Smedejern. De har leveret Bronze- og Jernbaand til Bødkeren, der lavede smaa spandformede Stavekar i upaaklagelig Udførelse, og Metalbeslag til Drikkehorn.

Noget Smedeværktøj og Foringer af brændt Ler til Beskyttelse af Blæsebælgens Pibe er fundet i enkelte Grave.

Det kan se ud til, at der er udvundet Jern her paa Øen af det sparsomt forekommende Myremalm.

Handelen har næppe været ringe; saasomt nye Bøjlemaal kom i Brug i Tyskland, viser de samme Former sig her, ofte tillempet efter den stedlige Smag; man har tydeligvis efterlignet de indførte Forbilleder. Perler af brændt Ler og Glas indførtes tidligt og blev senere hen en meget efterspurgt Vare. Romerske Kar af Glas og »Terra sigillata«, en sjælden Lerart, er af og til fundet.

Af Møntfund skal nævnes nogle romerske Kejsermønter af Sølv og Bronze; 217 Sølvdenarer, alle meget slidte, den ældste fra Nero, den yngste fra Septimus Severus, er fundet paa Knudsker Udmærk. 16 Denarer fra Trajan til Commodus haves fra Borresø og 9 andre fra forskellige Steder, den yngste fra Alexander Severus.

Nogle smaa *Mosefund* af samme Karakter

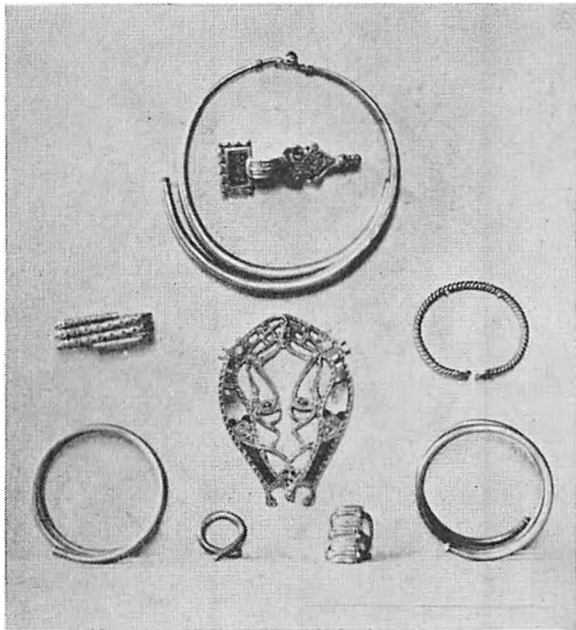

Jernalderfolk udvinder Jern af Myremalm. (Fra Filmen »Danmarks Oldtid«, Preben Frank fot.)

som de store Nedlægninger, der kendes fra Jylland og Fyn, er fremdraget i Knarre-mosen i Rutsker, Balsmyr i Klemensker og i Borresø. Det er Vaaben, forsætligt ødelagt ved Sammenbøjning eller banket sammen til en Klump; de maa antages at være ofret af Sejerherren i Kampe, maaske mod indtrængende Fjender, der blev berøvet Liv og Gods, maaske mellem Øens egne Slægter — hvem ved det?

Den senere Jernalder kan deles i den *efterromerske Tid* (Germansk Jernalder) og *Vikingetiden*. Her paa Øen er der dog ikke noget videre Skel i Gravskikken, næppe nok i Vaabenformer; det er næsten kun Bøjlemaalens skiftende Former, der kendetegner de skiftende Perioder fra ca. Aar 500 indtil den historiske Tid ca. Aar 1000 eller lidt senere.

Gravene er enten Stenkister under Jordsmonnet dækket med flade Kuller af Jord og Sten, eller Overfladegrave, hvor Liget er lagt i en meget grund Grav, som næppe hæver sig over Marken, men som undertiden er afmærket med en mønstret Stenlægning over Jorden. Vaaben findes sjældent, men undertiden findes Hest og Hund gravlagt hos den af-

Guldfund fra Jernalderen. Originalerne findes i Nationalmuseet. Kopier i Bornholms Museum. (H. P. Holm fot.)

døde. Et Par Steder har det set ud, som om en Træl eller Trælkvinde er dræbt og medgivet den gravsatte.

Kvindeligene er ofte prægtigt smykket med Perlesnore og anden Udsmykning.

Bøjlemaalene bærer først Ornamentik med Dyrehoveder, derefter med underligt forvredne Dyrekroppe. Senere bliver de til store, ovale, skaalformede Fibulaer, hvis Overflade er smykket med rig Dyreornamentik. Foruden de skaalformede forekommer desuden kløverbladformede og pladeformede. Spænder med indlagte Granater og Glasflusser er ikke sjældne, og Emaile findes anvendt af og til.

Den Ornamentik, som hovedsagelig træffes paa Spænder og Brystsmykker, er efter indgaaende Undersøgelser bleven karakteriseret ikke som primitiv, snarere som overudviklet, og den bliver ogsaa ved Kristendommens Indførelse afløst af helt andre Motiver.

Gravpladser fra senere Jernalder findes især paa Østbornholm. Ved Bækkegaard i Østerlars er Ligene begravet i Kuller med en Stenramme om Liget og undertiden en

lille Bautasten paa eller ved Kullen. Antallet af Kuller var mindst 220, og der fandtes mange Oldsager; i Mandsgravene Vaaben, en- og tveeggede Sværd, Skjoldbuler, Spydspidser, Knive m. m., i Kvindegravene mange, tildels prægtige Spænder, Mosaik-, Glas- og Lerperler.

Ved Stranden i samme Sogn er store Gravpladser ved Loftsgaard, Sandegaard, Melsted og Gudhjem, samt paa Bøgebjerg i Skoven Risen.

En ejendommelig Gravform findes i Rullestenslaget ved Stranden nord og øst om Øen. Her er nedlagt ubrændte Lig i aflange Hulninger mellem Stenene, undertiden omgivet af Kantstene, undertiden med en Ringvold af Sten udenom det stendækkede Lig, som efterhaanden er gaaet i Opløsning. Graven er derved faldet sammen og fremtræder nu som en Hulning, hvori kan findes lidt Benrester og Metalsager, som tidfæster Graven til den senere Jernalder. Smukke Samlinger af saadanne Grave findes ved Salne og nord for Nexø, hvor de fleste dog nu er ødelagte, samt ved Langeskanse. Fra Slamrebjerg haves Grave fra Oldtidens Slutning, hvor Ligene har ligget i Trækister; ligeledes ved Munkegaard i Poulsker, men her ligger Ligene med Hovedet mod Vest, hvilket tyder paa, at Begravelserne er sket i den kristne Tid.

Handelsvejene synes at have ændret sig i den senere Jernalder. Mens den tidligere Tids Forbindelser overvejende menes at være foregaaet fra nordtyske Flodmundinger langs Bornholms Østkyst og videre nordpaa, kommer der nu Forbindelser i Stand med Vesteuropa over Hedeby—Slesvig med Anløbspladser omkring Gudhjem—Melsted og Svanke. Nexøegnen har kun sparsomme Fund fra denne Tid i Forhold til den ældre Jernalder. Gotland faar stor Betydning for Handelen østpaa, og Bornholm synes at have faaet Del i Vareomsætningen efter den store Velstand at dømme, som Gravfund og Skattefund fra denne Periode udviser.

Møntfund er ret talrige. Lidt over 100 Guldsolide af østromersk Oprindelse er fun-

det forskellige Støder, deraf 36 ved Soldatergaard i Aaker, 29 ved Saltholmsgaard i Ipsker og 14 ved Kaasbygaard i Rutsker; men mange tidligere fundne Guldmønter er omsmeltet og forsvundet.

Nordiske Efterligninger af østromerske Guldmønter, de saakaldte »Guldbrakteater«, er fundet paa 3 Steder. De er slaaet i en tynd Guldplade med ensidigt Præg, den ene, der var meget stor men sønderhugget, bar Afbildning af et stort Mandshoved over et hornet Dyr. En blev fundet ved Sandegaard i Aaker, to i Nærheden af Rønne. Fra samme Tid som Brakteaterne stammer antagelig de saakaldte »Guldgubber«, smaa firkantede Guldplader med indstemplede Menneskefigurer, hvoraf nogle er fundet paa gamle Huspladser, saaledes paa »Sorte Muld« og ved »Sylten« i Ipsker samt ved Smøreng. Hængte Guld- og Sølvskatte er fundet rundt om paa Øen; det kostbareste er vel det, som fandtes paa Bækkegaards Grund i Klemensker, hvor svære Guldringe og Barrer blev pløjet op af en nybrudt Ager.

Af Sølv-»dirhem« fra de arabiske Riger haves mange, hvoraf en Del er møntet i Kufa, hvad der har givet alle disse Mønter Navnet »kufiske«, skønt de fleste er møntet andre Steder, saaledes i Samarkand og Bukara.

Flere store Sølvskatte fra Tiden omkring 1000—1050 er fremdraget, saaledes fandt man ved Enesgaard i Nylars forhuggede Hals- og Armringe af snoet Sølvtraad, Sølvbarrer, forbøjede Sølvstykker af forskellig Slags samt 859 Sølvmønter, af hvilke 7 var kufiske, Resten tyske og engelske og nogle faa danske, polske og ungarske. Lignende Fund er gjort i Vestermarie Udmark og ved Munkegaard i Ipsker. Iøvrigt haves mange spredte mindre Fund af samme Karakter og fra samme Tid, og alle har det tilfælles, at der i dem forekommer Sølvsmykker, som er forhugget og i Stykker, saa de kun kan have været brugt som Værdimetal og næsten alt indført som Betalingsmiddel.

Tilflugtsborge er bygget her ligesom i vore Nabolande — maaske i ældre Jernaldertid

men i hvert Fald i senere Jernalder, og de er vistnok blevet vedligeholdt og benyttet op i den tidlige Middelalder. Den mærkeligste er vel Gamleborgen i Ipsker. Denne er anlagt paa en fritliggende Klippebanke, hvis øverste, ret ujævne Klippeflade er indhegnet af en Vold af Jord og Sten, sine Steder mandshøj, andre Steder lavere; Forsiden bærer stedvis Spor af Beklædning med tør Mur, der har raget saa højt op over den bagved liggende Voldgang, at den har udgjort Brystværn. Det meste af Stenmuren er dog nu skredet ned, og Volden ligger som en rundet Rygning langs Bakkekanten. I Sydvest har der været en Opgang over Bakken, som fører hen til en Aabning i Volden, hvis Ender gaar forbi hinanden, saa Indgangen er dækket mod direkte Adgang. Paa Nordenden af Voldindhegningen ses en sammenstyrtet Portbygning, hvortil en Kørevej vistnok har ført. Midtvejs paa Bakkeskraaningens ses Rester af en lavere Vold, og i Dalene nedenfor er Rester af gamle Dæmninger, som har holdt Vandet tilbage i Lavningerne. Inde paa Borgpladsen er en lille Dam, som nu er tilgroet, men som dog selv i tørre Somre skal kunne indeholde Vand. Pladsen indenfor Volden er 240 Skridt i Nord—Syd og 95 Skridt i Øst—Vest.

Gamleborg i Almindingen er lidt større, men den ligner saavel i Beliggenhed som i Anlæg den førnævnte og er vist anlagt lige saa tidligt; den er dog i tidlig Middelalder udbygget med en Vestmur, sat i Kalk, og to Portbygninger.

Storeborg i Spellingemosen er meget mindre end de to omtalte; Borgen i Rø Plantage indtager langt den største Plads, men synes aldrig at være bleven færdigbygget.

Ringborgen paa Nordvesthjørnet af Rispebjerg i Pedersker er noget for sig selv, men tilhører maaske slet ikke Oldtiden. Om Tidspunktet for dens Opførelse kan intet bestemt siges, da Jordfund paa dette Sted helt mangler.

En Ringvold, der ikke havde stor Udstrækning, blev sløjfet omkring 1850 paa Bakken

ved Sejershøj i Ipsker; det siges at der var fundet Kværnstene og Menneske(?) -Knogler. Denne har næppe været nogen Borg men muligvis en Rideplads. Magister Aage Rohmann gengiver en gammel Mands Udsagn saaledes: »Der var nogle Diger opimod Højlyngen som kaldtes Ridedigerne, fordi de red der i gammel Tid«, og i Traps Danmark, sidste Udgave, omtales under Lyby Sogn i Viborg Amt et lignende Anlæg saaledes: »Sydøst i Sognet findes den saakaldte Ridebane (fredlyst), Befæstningsanlæg, muligvis fra Oldtiden«.

Ringvolden i Ipsker synes efter Beskrivelsen at ligne Ridebanen i Lyby Sogn, og den overleverede Beretning om Ridedigerne ved Højlyngen støtter Formodningen om, at man her har for sig en Plads, hvor Rideopvisning og andre Kampelege har fundet Sted.

Langvolde af stor Udstrækning, ofte af Mandshøjde og indtil 8 m i Tværmaal, har været anlagt forskellige Steder her paa Øen, og de skønnes at stamme fra Oldtiden. Det største Voldsystem har været det, der indhegnede hele Midtpartiet af Poulsker Sogn, og hvoraf en Del Rester er bevaret og fredet. Kurediget i Vestermarie og et svært Dige paa Duebjerg samt nogle mindre Anlæg hører ogsaa til disse Mindesmærker, som jeg anser for at være opført engang i Folkevandrings-tiden som Bygdeværn. De har været tæt tilplantet med Tjørn i Lighed med tilsvarende Anlæg i vore Nabolande. (Se iøvrigt min Fremstilling af Bornholmske Langvolde i Bornh. Samlinger Bd. XX og XXII.)

Runestene her paa Øen hører knap Oldtiden til, men da de andre Steder i Norden tilhører Oldtidsskik, maa de dog ogsaa nævnes her.

Ialt kendes vel omkring 40 bornholmske Runestene, dels hele, dels i Brudstykker.

De ældste Stene er næppe rejst før omkring Aar 1000, og de yngste er maaske ikke meget yngre end fra før 1150. De falder derfor udenfor Rammen for denne Artikel og vil blive udførligere omtalt under Kapitlet: Bornholms Historie.

Man kunde spørge: Hvorfra stammer det Folk, som tog Bo i vort Land?

Dertil maa svares: De ældste Indbyggere maa være komne fra Sydvest og sivet ind lidt efter lidt. Vistnok allerede i Rensdyrtid strejfede Hamborgkulturens Rensdyrjægere ind. Paa den Tid, da Mullerupkulturen herskede, strakte Bornholm sig nær til den tyske Kyst; da herskede der en ensartet Jæger- og Samlerkultur, med overvejende Benredskaber, over Nordtyskland, Danmark og Sydsvrige. Den senere Ærtebøllekultur har ogsaa en vestlig Forbindelse, men smeltede sammen med den foregaaende. Især er det tydeligt, at Storstensgravkulturen kan afledes fra den pyrenæiske Halvø.

Paa den Tid, da de store Jættestuer blev bygget, ser det ud til, at en Indlandskultur kom til Øen med et Folk fra Centraleuropa. De lagde deres Døde i Enkeltgrave og havde deres egne Former for Vaaben og Lerkar. De har ikke fortrængt det tidligere bosatte Folk, men de synes at have boet jævnsides helt op i yngre Broncealder, da det seneste indvandrede Folk blev det talrigste og paa trykte de andre deres Sprog, som vistnok var det ariske. Maaske nogle uforklarede Stednavne: Sose, Blemme, Skrubbe, Skrulle, Stagge, Slamre, Døvre, Tras, allesammen Kortnavne, stammer fra et undergaaet Sprog.

Ved Jernalderens Begyndelse taltes over hele Norden, Nordtyskland indbefattet, et arisk Fællessprog, men Folket selv var vistnok et Blandingsfolk, hvis forskellige Typer er kendelige den Dag i Dag. Endnu bor her imellem hverandre langskallede og kortskallede Mennesker, nogle blonde og andre sorthaarede, nogle langfjæsedede og andre med Hoved af Kugleform. Blandingen er ikke mere fremskreden, end at Spor af forskellig Afstamning viser sig endnu.

For den, som vil sætte sig nøjere ind i Emnet, maa henvises til E. Vedel: Bornholms Oldtidsmindesmærker og Oldsager 1886, med Efterskrift 1897. I P. Thorsen: Bornholms Forhistorie, Rønne 1938, findes en Litteraturfortegnelse over det vigtigste, der er udkommet om Emnet siden 1928.

BORNHOLMS HISTORIE

AF LEKTOR TH. LIND, RØNNE

DEN ÆLDRE MIDDELALDER

Bornholms Beliggenhed. Bornholms Historie har faaet sit Særpræg af Øens Beliggenhed ensomt ude i Østersøen ca. 40 km fra den skaanske Kyst. Fra Skaane — det eneste Land, hvorfra Bornholm kan ses — kom Tiderne igennem Indvandring og Kulturpaavirkning af mangfoldig Art, og i tre-fire Aarhundreder var Øens Skæbne i Hænderne paa Lundebispen. Afsondringen skabte en Befolkning med egne Sæder og Skikke, eget Folkemaal og i mange Maader en egen Karakter.

Bornholms Navn. Første Gang, Bornholms Navn nævnes, er i en Rejseskildring af en Skipper, der hed Wulfstan, og som omkring 890 foretog en Rejse fra Hedeby østpaa langs Nordtysklands Kyst. Han kalder Øen Burgendaland. I de følgende Aarhundreder træffer vi Formerne Burghændæholm, Burghændeholm og Burghændholm i Kong Valdemars Jordebog, Borgundarhólmr i islandske Sagaer, endvidere Borghundarholm, Borendæholm og Borendholm. Adam af Bremen kalder omkring 1075 Øen slet og ret Holm (paa Latin Hulmus), saadan som Befolkningen i Skaane benævner den den Dag i Dag. Sakse latiniserede Øens Navn til Boringia. Men tidligt blev den almindelige danske Form Boringholm, der brugtes endnu i det 18. Aarhundrede, og som jo stadig er Bornholmernes eget Navn paa deres Ø: Borrinholm. Den nu almindelige rigsdanske Form Bornholm kendes fra Midten af det 14. Aar-

hundrede og er vist først brugt i tyske Kilder.

Man har til Tider villet forklare Navnet som Burgundernes Land og altsaa ment, at Øen skulde have faaet sit Navn af den germanske Stamme Burgunderne. At afvise denne Mulighed er vel ikke let; men større Sandsynlighed er der vist for, at Navnet er afledet af Borg, d. v. s. en Klippeknude, og -und, d. e. Ø.

Bornholm en dansk Ø. Om de første historiske Tider er Kilderne meget faa og sparsomme. Den omtalte Wulfstan fortæller, at mens Skaane da hørte til Danmark, havde de paa Bornholm deres egen Konge. Naar Bornholm er blevet en Del af Danmark, er der ingen sikker Efterretning om; thi i omtrent et Par Aarhundreder er der ingen skriftlige Kilder. Først omkring 1075 fortæller Adam af Bremen, at Bornholm er Danmarks videst kendte Havn. I den mellemliggende Tid maa Øen da være kommet under Danmark, og sandsynligvis er det sket i sidste Halvdel af det 10. Aarhundrede, da Harald Blaatand »vandt sig hele Danmark«, som den store Jellingrunesten beretter.

Da Skaane var en Del af Danmark, var det naturligt, at ogsaa Bornholm blev det, og i de forløbne hened tusind Aar har Øen stadig været dansk undtagen i de to korte Perioder i 1645 og 1658, da den hørte til Sverige, til sammen i godt et Aar.

Herredsinddeling. Den danske Konge satte en Høvding over Øen og lod denne inddele i fire Herreder, en Inddeling, der sikkert blev

foretaget af militære Grunde som andre Steder i Landet. Hvert Herred skulde omfatte 120 Gaarde, og passer dette ogsaa her paa Øen, kan vi rimeligvis antage, at Befolkningen har talt omkring 3000 Mennesker. Herrederne, der i det væsentlige er de samme som nu, kaldtes Rothnæ (Vester), Haslæ (Nørre), Hønnings (Øster) og Miklingæ (Sønder) Herred; i de to første øjner vi de senere Købstadnavne Rønne og Hasle; de to sidste menes at stamme fra Navne paa Stormandsslægter.

Bebyggelse. Gaardene laa ikke samlede i Landsbyer, men spredt, saadan som vi kender det fra vore Dage. Grunden er vel, at der ikke har været bekvemt opdyrkelige samlede Arealer tilstrækkeligt store til Landsbymarke. Kun en mindre Del af Gaardene laa samlede 2—5 i Nærheden af hinanden. De fik da et Fællesnavn paa -by, som Aaby, Ringeby o. l., men om Fællesskab i Dyrkning var der ikke Tale; hver Gaard dannede en Enhed for sig. Meget taler for, at Gaardene laa, hvor der stadig ligger Gaarde.

Veseteslægten. Som Høvding paa Bornholm nævner Jomsvikingsaga Vesete og fortæller, at han havde to Sønner Bue den Digre og Sigurd Kaabe, der begge gik paa Vikingetog og blev optaget blandt Jomsvikingerne ligesom Vesetes Dattersøn Vagn Aagesøn, hvis Farfar var Palnatoke. Alle tre deltog i Jomsvikingerne's Tog mod Haakon Jarl i Norge. Bue faldt i Slaget ved Hjørungavaag, Vagn Aagesøn kom tilbage til Fyn, og Sigurd Kaabe flygtede fra Kampen og overtog sit Fædrenegods paa Bornholm, hvor han blev Stamfader til en stor Efterslægt. Saaledes fortæller Sagaen; men hvor meget heraf der er historisk, og hvor meget der er opdigtet, mangler vi Kilder til at afgøre. En Runesten, der nu staar i Nylars Kirkes Vaabenhus, er rejst af Kaabe-Sven efter hans Søn Bøse. Er Kaabe-Sven den rigtige Tolkning, kan han være en Søn eller en Sønnesøn af Sigurd Kaabe; men fuld Sikkerhed foreligger ikke, og det er jo et daarligt Bevis at

bestyrke noget usikkert med noget andet usikkert.

Handel og Vikingefærd. At ikke alle bornholmske Bønder altid sad hjemme paa deres Gaarde, men at nogle af dem færdedes paa Havet enten som Vikinger eller som Handelsmænd, har vi derimod god Hjemmel for. Bornholm laa gunstigt for Handelen i Østersøen paa Handelsvejen mellem Slesvig og Rusland og mellem Tyskland og Sverige. Den Handel, som Møntfund paa Øen viser, der allerede var i Oldtiden, fortsattes ind i Middelalderen. Fra det 8. til det 10. Aarhundrede fortæller Fund af arabiske Mønter om Forbindelse ad Handelsvejene ad de russiske Floder. Fra det 10. til det 12. Aarhundrede godtgør Fund af tyske, engelske og nederlandske Mønter, at nye Handelsveje har afløst de gamle. Som omtalt kalder Adam af Bremen omkring 1075 Bornholm Danmarks videst kendte Havn, og den omtalte Nylarsker Runesten, som Kaabe-Sven satte efter Bøse, meddeler, at denne blev dræbt i Kampen ved Ud-længe, der er tolket som Øen Utlängen ud for Blekings sydøstlige Hjørne. Om Bøse har været ude paa fredelig Købmandsfærd, eller hans Togt har haft en mindre fredelig Hensigt, er det naturligvis umuligt at afgøre. Det samme gælder den anden Runesten i Nylars Kirkes Vaabenhus, hvis Indskrift beretter, at den Alvard eller Halvard, Stenen er sat til Minde om, druknede ude med hele Skibsmandskabet eller »drukede i Følge med Alle Skipper«. Omkring 1200 meddeler Slesvig Stadsret, at bornholmske Købmænd var bosat der i Byen.

Ved Handelen samledes der Rigdomme paa Øen. Nogle Bønder blev rige Storbønder, de Stormænd, der havde Evne til at rejse Runestene for deres døde, for at de kunde mindes til evig Tid. Nu læser vi Navnene; men vi ved intet om den, Stenen skal hædre, ud over Navnet og maaske, at han var en »god Dreng«, d. v. s. en dygtig eller fornem ung Mand.

Angreb paa Øen. Men Rigdommen lokkede begærlige Fjender til. I det 11. Aarhundrede

begyndte Venderne deres Plyndringer. Knytlingasaga fortæller om, hvordan Egil Ragnarson, som Knud den Hellige havde gjort til Jarl paa Bornholm, kæmpede imod dem og mødte dem paa deres eget Element og slog deres Flaade, saa at han en Tid skaffede Øen Fred for dem. De gamle Bondeborge og Skanseanlæg maatte tages i Brug igen, naar Sørøverne gik i Land, og mangen en Bonde gravede sine Skatte ned, naar Angreb truede. Reddede han ikke Livet, blev Skatten liggende skjult, til vi tilfældigvis i vore Dage støder paa den, som da man 1928 paa Store Frigaard i Østermarie fandt en Sølvskat paa 1100 Mønter fra Aarene omkring 1120 gemt i en Krukke under Gaardspladsen.

Runestene. De stolteste Minder fra denne Tid er de mange Runestene. Omkring 40 Runeindskrifter er bevaret; men over Halvdelen findes paa Stumper af Runestene, idet Runestenerne er blevet brugt til Bygningssten og slaaet mere eller mindre i Stykker. Om nogle andre fortælles, at de er blevet sænket i Jorden under Plovdybde for ikke at genere Markarbejdet, og de er ikke senere blevet fundet. Men alligevel har Bornholm flere Runestene bevaret end nogen anden Del af Danmark af tilsvarende Størrelse. Ingen af dem staar paa det oprindelige Sted; kun faa staar nu ved Alfarvej som den aneligste af dem alle, den ualmindelig velbevarede Brogaardssten ved Landevejen Syd for Hasle; flest er anbragt paa Kirkegaarde eller i Kirker.

Skikken at rejse Runestene er kommet sent til Bornholm. Ingen af de bevarede Stene er fra ældre Tid end 1050, et Tidspunkt, da man i det øvrige Danmark næsten helt var hørt op at rejse Runestene. Skikken holdt sig saa her paa Øen i omkring 100 Aar. Den synes direkte at have fortsat den gamle Skik at rejse Bautastene. Som Tilfældet var med disse, rejste man Runestenen ved Alfarvej; var det en lille Sten, kunde den faa Plads paa en Høj; var den anelig af Højde, sattes den ved Højens Fod eller uden Tilknytning til nogen Høj. Flere af de bornholmske Stene

Brogaardsstenen. (Alfr. Kjoller fot.)

er meget anelige af Højde. Højere end Brogaardsstenen og Gyldensaastenen, der er over 3 m høje, er kun een Sten i det øvrige Danmark. Til Runestene har man brugt Granit eller i nogle Tilfælde en haard Sandsten, og man har gjort Forsiden, hvor Indskriften anbragtes, saa vidt muligt jævn. Runerne anbragtes i Reglen i et Baand langs Stenens Sider og Overkant («Portalindskrift»), paa nogle Stene i dekorative Baandslyngninger.

Baade ved Indskriftens Anbringelse, ved særegen Ornamentik, ved forskellige Runeformers Brug og ved den almindeligt brugte Paakaldelsesformel: »Gud hjælpe hans Aand og Guds Moder« peger de bornholmske Runestene mod Sverige. Den i 1911 i Bodils Kirke fundne Runesten viser ved Runeformer, Ordforraad og Bøjningsformer, at Runeristeren har været svensk, og de andre, at de er stærkt paavirkede fra Sverige, saa stærkt,

Runesten
fra Vestermarie.

at en svensk Indvandring til Bornholm af moderne Forskere menes at være den eneste mulige Forklaring.

Paa ingen bornholmsk Sten findes Paakaldelse af nogen af de gamle nordiske Guder eller andre Tegn paa, at den gamle Gudetro da var levende. Tværtimod har flere af dem kristne Paakaldelser som: »Gud hjælpe hans Sjæl«, »Gud lette Aanden evindeligt«, »Gud Herren og Sankt Mikael hjælpe hans Aand«, »Gud og Guds Moder hjælpe deres Aand«, »Krist hjælpe Sjælen«, »Krist og Sankt Mikkel og Sankta Maria hjælpe hans Sjæl« og endelig den længste af Paakaldelserne:

»Krist og Sankt Mikkel hjælpe Ødbjørns og Gunilds Sjæl i Lys og Paradis«. Andre kristelige Symboler er de paa en halv Snes af Stenene indhugne Kors, almindeligst St. Georgskorset med udsvajede Arme, desuden Flettekorset, d. v. s. St. Georgskorset med Armene flettet ind i hinanden i Korsskæringen, Processionskorset med den nederste Arm forlænget med en lille Tap, og det mærkelige Propelkors paa den ene Østermariesten. Paa den ene Nylarskersten og paa Nykerstenen er en Del af Indskriften anbragt saadan, at den omgivet af sine Rammestreger danner et Kors.

De mange anselige Runestene, der stod spredt rundt om paa Øen ved Vejene, hvor Folk færdedes, har mindet disse om Eftermælets Værdi, Udtryk som de var for den Tanke, der er udtrykt i Hávamáls Ord: Eet jeg ved, som aldrig dør: Dommen om hver en død.

At Tallet er saa stort paa Runestenene paa Bornholm — hvoraf sikkert mange er for-

svundne eller endnu ikke fundne —, maa vidne om den Velstand, der i de Aarhundreder raadede paa Øen.

Kristendommens Komme. Runestenene fortæller altsaa om, at Kristendommen var kommet til Øen. De ældste af dem kan dog godt være fra en Tid, da Kristendommen endnu ikke var almindelig paa Bornholm; de fortæller da blot, at nogle Bornholmere har lært den nye Lære at kende paa deres Rejser uden for Øen og er blevet vundet for den. Kristendommen kom nemlig sent til Bornholm. Hele det øvrige Danmark var kristnet, da Egin, der 1072 døde som Biskop i Lund, kom herover fra Skaane for at prædike Kristendom for Bornholmerne. Det har været kort efter 1060; noget nærmere ved vi ikke om det; men efter den Tid trængte Kristendommen ud til Menigmand, og Bornholm fik sine Trækirker, af hvilke ethvert Spor er forsvundet. De havde kun en kort Levetid, og midt i det 12. Aarhundrede begyndte man at bygge de 15 Sognekirker af Sten, solide Bygninger, der skulde tjene det dobbelte Formaal: at være Gudshuse og at tjene til Forsvar, naar Fjenden kom til Øen. Saa solidt blev de bygget, at de fleste af dem staar den Dag i Dag og opfylder deres Mission som Gudshuse. De fire, der er forsvundet, blev først revet ned i sidste Fjerdedel af forrige Aarhundrede og kunde sikkert ved forstandig Restaurering have været bevarede og i Brug som de andre i vore Dage; men en Trang til nye, rummelige Kirker sejrede den Gang over Respekten for det gamle overleverede.

Om Kirkerne har staaet deres Prøve som Tilflugtssteder i Krigstid, ved vi intet. Ikke heller har man i Kirkebygningerne fundet Spor af, at de har været udsat for Angreb.

To af Kirkerne fik Navn efter Jomfru Maria, en blev viet til Ærkeengelen Mikael (Rutskirke), fem til Apostle: Johannes (Aakirke), Andreas (Røkirke), Jakob (Ibskirke), Paulus og Peter, tre til nordiske Helgener: Knud, Olaf og Botulf (det sidste Navn, der paa Bornholmsk blev til Boel, er blevet misforstaaet og forvansket til Bodil),

tre til Helgenerne Klemens, Laurentius og Nicolaus (de to sidste knyttede til Østerlars og Nylars Kirke), og endelig blev en Kirke indviet til Alle Helgener: Alle Helgens eller Nykirke.

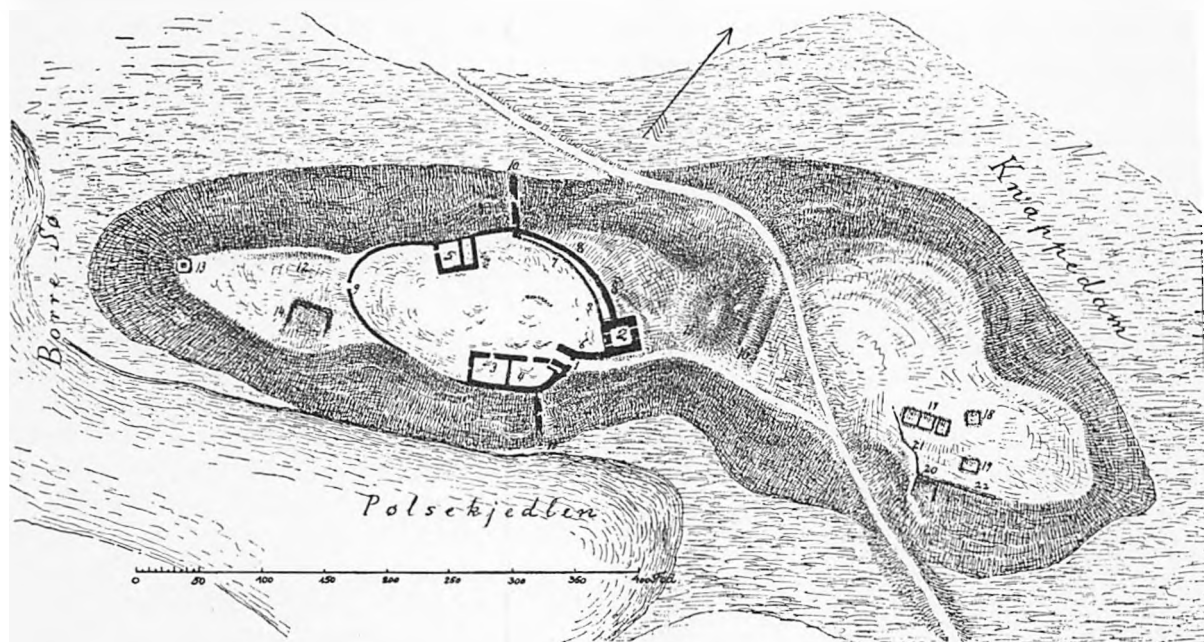
Da der ingen Landsbyer var paa Bornholm, kom Kirkerne til at ligge frit i Landskabet, og Sognet fik Navn efter sin Kirke. Disse Navne har holdt sig, men er i Folkemunde blevet afslebet saaledes, at Østre Marie Kirke Sogn er blevet til Østermarkersen, Jakobs Kirke Sogn til Ibskersen osv. De eneste Sogne, der ikke har beholdt Helgennavnet, er Aakersen, Rutskersen, Røsen (hvor Udeladelsen af »ker« tyder paa, at der ikke har været nogen Kirke saa tidligt som i de andre Sogne) og Nykersen. I vore Dage er det blevet almindeligt at sløjfe Endelsen -sen og kalde Sognene Nyker, Aaker osv., medens Kirkerne kaldes Nylarskirke, Rutskirke osv.

ÆRKEBISPETIDEN

Tre Herreder under Ærkebispem. Det var jo fra Skaane, Bornholm var blevet kristnet, og efter at Bispem i Lund 1104 var blevet

Ærkebiskop og der 1137 var kommet en kraftig og myndig Mand paa Ærkebispestolen: Eskil — og denne blandede sig i Stridighederne mellem de tre Tronkrævere Svend, Knud og Valdemar og ikke vilde bøje sig for Svend, da denne ved Deling blev Konge over Østdanmark, kom denne Strid til at indvirke paa Bornholms Skæbne. Svend fængslede Eskil, men maatte slutte Forlig med ham og for at opnaa dette 1149 afstaa til Ærkebispestolen de tre af Bornholms fire Herreder, saa at Kongen kun beholdt Vestre Herred. Noget Dokument om denne Overdragelse kendes ikke; men Hovedsagen var, at Ærkebispem skulde udøve de kongelige Rettigheder og opkræve de kongelige Afgifter, paa enkelte Undtagelser nær. Om Forholdet mellem Kongens og Ærkebispestens Rettigheder opstod der senere Gang paa Gang Stridigheder.

Men foreløbig gav Nyordningen ikke Anledning til Splid. I Valdemarernes Tidsalder var Forholdet mellem Kongen og Ærkebispem godt, og der høres ikke noget om Forviklinger paa Bornholm. I Kongens Herred byggedes engang i sidste Halvdel af det 12. Aarhundrede en Borg inde midt paa Øen, den vi

Plan af Lilleborg. Tegnet af P. Hauberg. (Bornh. Saml. Bd. VI).

Broen over Borreso. (Ivar Pedersen fot.)

nu kalder Lilleborg. Ogsaa Ærkebispen synes at have bygget sig en Fæstning i sin Del af Øen. Oplysningerne herom er usikre; men der er Grund til at tro, at han har bygget et befæstet Anlæg paa den Knude, hvor senere — ved Midten af det 13. Aarhundrede sandsynligvis — Hammershus kom til at ligge. Fund i de senere Aar paa Hammershus er maaske en Bekræftelse herpaa.

Strid mellem Konge og Ærkebisp. Da Valdemarernes Storhedstid var forbi, og der allerede under Valdemar Sejrs yngste Søn Kristoffer den Første kom Strid mellem Kongen og Ærkebispen, der nu var den kraftige og stridbare Jakob Erlandsen, naaede Stridighederne ogsaa Bornholm. Kongens Borg her var aabenbart i Ærkebispens Øjne en Trusel mod hans Herredømme paa Øen. I Aaret 1259 rykkede hans Broder Andreas Erlandsen sammen med Fyrst Jaromar af Rygen mod Lilleborg, belejrede og indtog Bor-

gen, nedhuggede eller lemlæstede den omkr. 200 Mand store Besætning og ødelagde og afbrændte Borgen.

Lilleborg. Lilleborg blev aldrig igen opbygget, og vor Viden om Borgen er ret ringe. Den stod i omkring 100 Aar; men om denne Tid ved vi egentlig ikke andet, end at den var Kongens Borg. Af Ruinerne bortkørte Lybækkernes Foged Schweder Kettingk (1556—73) Byggematerialer til Vallensgaard i Aaker, og i Begyndelsen af forrige Aarhundrede fjernede Skovrider Hans Rømer (1800—36) 2—3000 Læs Sten til forskellige Byggearbejder i Almindingen, bl. a. til en stensat Rende til Afledning af Vandet omkring Lilleborg. Det var derfor kun en Rest af Ruinerne, Nationalmuseet i vore Dage kunde foretage sine Udgravninger i; men i Hovedtræk kan dog Borgens Anlæg klarlægges.

Stedet var fortræffeligt valgt til en Fæstning. Det er en Klippeknude, der hæver sig

omtr. 14 m over den omgivende Lavning, og ved Opstemning kunde de tre Smaasøer ved Knudens Fod omdannes til en Sø, der helt omgav Borgen. Denne blev et ovalt Anlæg med et Taarn til Beskyttelse af Hovedindgangen og en svær Mur rundt om Knudens højeste Del. Borgpladsen blev omkr. 75 m lang og indtil 40 m bred. Adgangen var stejl og umulig at køre op ad. For første Gang paa Bornholm blev der ved Bygningen af Lilleborg brugt brændte Mursten og Rudeglas. En Svaghed ved Borgen var det, at der ingen Brønd var paa Borgpladsen; Vandet maatte hentes op fra Søerne ved Foden af Borgknuden. Dette kan have spillet en Rolle ved Borgens Indtagelse; men herom vides intet.

Hammershus. Efter Erobringen af Lilleborg satte Andreas Erlandsen sig fast paa Hammershus, som i Aarene forud — naar ved vi ikke med Sikkerhed — var blevet udbygget til en næsten uindtagelig Fæstning. Som Kerne var bygget det mægtige Manteltaarn i Forbindelse med en oval Mur, der indesluttede forskellige Bygninger omkring den indre Slotsgaard, altsaa et Anlæg i Lighed med Lilleborgs. Klippeknudens højeste Plateau omgaves af en solid Fæstningsmur med Hjørnetaarne, og ved Knudens yderste Rand værnede Palisader mod Angreb. Adgangen til Borgen var vanskelig, ad en Bro mod Øst, beskyttet af et Porttaarn. Ad Knudens Skrænter var det uhyre besværligt at storme. Knuden hæver sig 74 m over Havet; mod Vest gaar Skrænterne ned til Havet, hvor Kysten er utilgængelig Klippekystr, mod de andre Sider ned til dybe Dale; kun mod Øst er Skrænterne noget lavere; men her var den stærkt beskyttede Indgang. Med Datidens Angrebsvaaben maa Fæstningen have været saa godt som uindtagelig, og den, der besad Hammershus, beherskede hele Bornholm. Dette forstod de stridende Parter fuldt ud, og derfor ser vi, at de i det følgende trekvarte Aarhundrede Gang paa Gang gør store Anstrengelser for at komme i Besiddelse af Borgen.

Strid om Hammershus. Andreas Erlandsen sad foreløbig fast paa Hammershus, og Kongens vestre Herred havde mistet sit Værn; men 1265 vendte Lykken sig. Erik Klippings Hær indtog Hammershus, Kongen havde igen hele Bornholm i sin Magt, og i 11 Aar sad han uantastet paa Fæstningen. Dog var Kongens Styrke ikke saa stor, som det kunde synes. Hans Finanser var slette, og allerede 1266 maatte han give Fyrst Jaromars Søn Vester Herred i Pant for et Pengeleen, oven i Købet med Tilladelse til at afhænde Pantet til Tredjemand. Overfor Ærkebispstolen kunde han heller ikke holde Stand. 1276 maatte han bøje sig for den mægtige Kirke og ved et Forlig overlade Lundebispen de tre Herreder, som før havde staaet under Ærkebispen, naturligvis med Hammershus. Det saa allerede nu ud, som om hele Øen skulde glide ud af Kongens Hænder: i 1277 solgte Jaromars Søn Rønne Herred til den danske Drost Uffe Nielssøn Neb.

Ærkebispen sad igen paa Hammershus, og da en ny Strid blussede op mellem Erik Mændved og den nye kongefjendske Ærkebiskop Jens Grand, fik Hammershus stor Betydning som Tilholdssted for de fredløse, som Ærkebispen beskyttede, og for Jens Grand selv, da han var udfriet fra Fangenskab paa Søborg 1295 og sejlet over til Bornholm. Herfra drog han Aaret efter ned til Paven og klagede over Kongens Behandling af ham. I første Omgang støttede Pave Bonifacius VIII Jens Grand og idømte Kongen svære Bøder til Ærkebispen, der derefter vendte tilbage til Hammershus. Men længe fik han ikke Lov at sidde her. Erik Mændved ydmygede sig for Paven, Sagen blev taget op til ny Undersøgelse, og Kongen slap noget billigere ud af Klemmen: Jens Grand blev forflyttet til Riga, og Bøden blev omsat i Land, et skaansk Herred og det sidste Herred, Ærkebispstolen endnu ikke havde faaet lagt under sig paa Bornholm, og som regnedes for særlig attraaværdigt for Ærkebispen. Da dette jo midlertid var solgt til Drost Uffe Nielssøn Neb og efter dennes Død gaaet i

Arv til hans Søn, og da Kongen ingen Penge havde til at løse Pantet hjem, maatte han holde Ærkebisppestolen skadesløs ved foreløbig at overlade den endnu et skaansk Herred. Han paalagde dog allerede nu Beboerne i Rønne Herred at lyde Ærkebisen som deres verdslige Herre.

Endnu en Gang kom den danske Konge og Ærkebisen i Strid, og atter blev Bornholm Stridens Æble. Den nye Ærkebisp Esger Juul forpligtede sig nok til ikke at indsætte nogen Hovedsmand paa Hammershus uden Kongens Samtykke og til ikke at give nogen af de fredløse Tilhold paa Borgen; men han brød snart Forliget, tog Ophold paa Hammershus, samlede fredløse om sig og lyste Kongen i Band. Da han imidlertid hvervede Lejetropper og søgte Støtte i Sverige mod den danske Konge, fik han endog Kannikerne i Lund imod sig. Med Støtte af et Anklageskrift fra disse kunde Kongen indanke sin Sag for Paven, og Esger Juul følte nu Jorden brænde under sig og flygtede til Pommern, hvorefter Erik Mændved lod sin Marsk Ludvig Albertsøn Eberstein tage Hammershus i Besiddelse for Kronen 1319.

Marsken samlede Bornholmerne til et »Fællesting«, hvor de vedtog et Brev med Tilslutning til Kongen og Klager over Ærkebispens Undertrykkelse og Forurettelser, »ja endog Røverier og Udplyndringer paa Gods og Eje, Baand, Fængsel og Pinsler for os selv, vore Frænders og Venners Uddrivelse af deres Gods og Landsforvisning, nogles Lemlæstelse og ugudelige og grusomme Drab, desforuden Forsmædelser, utaalelige Forfølgelser og Retskrænkelser, alt udøvet af Hr. Esger, Ærkebiskop i Lund, og af hans Tilhængere«.

Kongen overtog Øen, og Domkapitlet i Lund overlod ham den med Hammershus i Pant, indtil det kunde godtgøre ham, hvad Krigen mod Esger Juul havde kostet ham. Ludvig Albertsøn blev Hovedsmand paa Slottet. Men inden Aaret var omme, døde Kongen, og imens var Esger Juul rejst til Paven, havde vundet ham for sin Sag og fik nu Ludvig Albertsøn lyst i Band. Den svage nye

Konge Kristoffer den Anden skyndte sig at slutte Forlig med Ærkebisen og afstaa Bornholm til ham 1321. Ludvig Albertsøn blev siddende paa Hammershus, nu som Ærkebispens Hovedsmand, og blev løst af Bandet — vel som Erstatning for, at Ærkebisen ikke kunde udrede den Godtgørelse til ham, som han efter Forliget skulde have til Dækning af sine Omkostninger ved Øens Erobring. Ogsaa Rønne Herred lagdes nu ind under Ærkebisppestolen, Uffe Nielssøn Nebs Arvinger mistede ved Dom deres Ret til Herredet.

Men Striden om Hammershus blussede op igen. Ludvig Albertsøn blev uenig med Kongen, og denne sendte sin nye Marsk Peder Vendelbo mod Hammershus, der blev indsluttet. I 16 Maaneder laa Belejringshæren omkring Borgen; først da dennes Forbindelse med Skaane blev afskaaret, maatte den aabne sine Porte for Kongens Hær 1325. At erobre Borgen paa anden Maade var ikke muligt for Belejringshæren. De sidste Hovedsmænd paa Slottet og især Ludvig Albertsøn havde forstærket Fæstningens Forsvarsmure. Kongen lovede ved Overgivelsen sin tidligere Marsk en stor Sum Penge og at give ham hans inddragne Godser tilbage.

Kongen havde altsaa igen Bornholm; men da Kristoffer 1326 blev fordrevet fra Danmark, maatte den unge Valdemar give Øen tilbage til Ærkebisen. Uffe Nielssøn Nebs Søn fik ganske vist 1327 Rønne Herred tildømt, og Kongen maatte som Erstatning overlade Ærkebisen et Herred i Skaane; men samme Aar købte Ærkebisen Rønne Herred af Uffe Nielssøns Søn for 1000 Mark nye skaanske Penge.

Hele Bornholm under Ærkebisen. Hermed var Kampen om Hammershus endelig forbi. I omtrent 200 Aar sad nu Ærkebisen som Bornholms Herre inde med Øens stærke Fæstning. Kun een Gang fik en dansk Konge Øen tilbage, før Ærkebisen endelig 1522 maatte overgive den til Kristian den Anden. Det var i 1361—62, da Domkapitlet i Lund overdrog Valdemar Atterdag Øen, muligvis

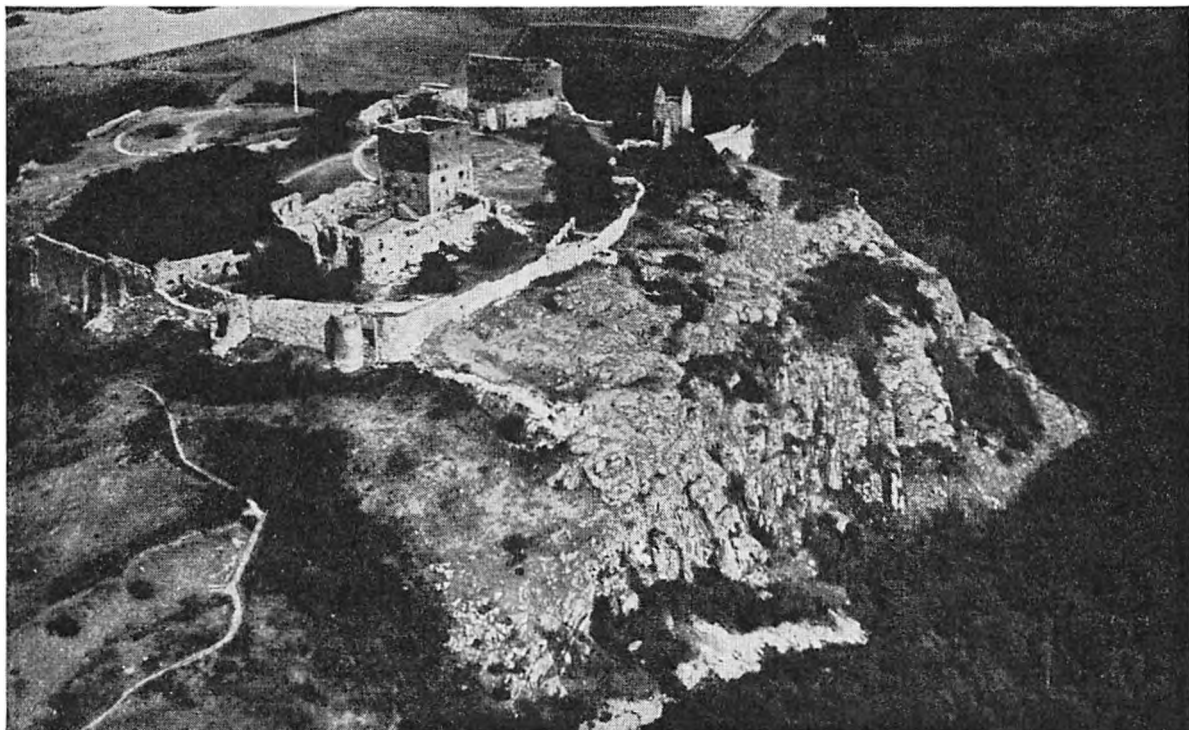
(Parkso fol.)

Rundkirken i Nyker

(Ivar Pedersen fol.)

Hammershus Ruiner

Hammershus Ruiner i Fugleperspektiv, set fra Sydvest. (Colbergs Boghandel, Ronne, eneberettiget).

for at hindre, at Øen kom i Svenskernes Hænder. Da Valdemar gav Ærkebisppestolen Øen tilbage, skete det paa Betingelse af, at den, naar Kongen forlangte det, skulde overleveres ham. Det var dette Løfte, Kristian den Anden støttede sig til, da han 1522 krævede Øen tilbage til Kronen og opnaaede det trods Ærkebisppestolens Protest. Allerede 1523 blev Kristian den Anden jo imidlertid fordrevet, og Frederik den Første maatte i sin Haandfæstning love igen at udlevere Bornholm til Ærkebispsten. To Aar endnu havde Ærkebispsten Bornholm, saa maatte den endelig slippe sig Tag i Øen, og denne Gang blev det for stedse. For den Hjælp, Lybæk havde ydet Frederik den Første i hans Kamp mod Kristian den Andens Tilhængere, forlangte Byen 158,000 lybske Mark, og til Dækning af dette Beløb overlod Kongen Lybækkerne Bornholm i 50 Aar. Øen tilbyttede Kongen sig af Ærkebispsten mod i Stedet at overlade ham Varberg Len.

Ærkebispstens Styre. Fra 1149 til 1525 var

altsaa de tre bornholmske Herreder og fra 1303 — i hvert Fald effektivt fra 1327 — ogsaa det fjerde lagt ind under Ærkebispsten i Lund. I sin Styrelse af Øen maatte Ærkebispsten rette sig efter Domkapitlets Bestemmelser og følge de Love, der gjaldt i Riget. I de fleste Henseender traadte han i Kongens Sted; men ikke alle Rettigheder var gaaet over fra Kongen til ham; saaledes kunde han ikke udstede nye Købstadsrettigheder og ikke ophøje nogen i Rigets Væbnerstand. Til at lede det verdslige Styre paa Øen indsatte Ærkebispsten en Hovedsmand paa Hammershus og en Landfoged, til at forestaa de kirkelige Forhold en Dekan eller Provst, der hvert Aar som Leder samlede Øens Præster til et Landemøde i Øens Hovedkirke Aakirke og med disse dannede et bornholmsk Kapitel.

Hvert af Øens Herreder fik tidligt — vistnok før Øen kom under Ærkebispsten — sit Herredsting, hvor Herredsbønderne samledes, og disse valgte selv deres Herredsfoged.

Rimeligvis ved Midten af det 13. Aarhundrede kom hertil Hammershus Birk, der omfattede Nordspidsen af Øen med Allinge og Sandvig og havde Tingsted i Hammershus Broting inden for Fæstningens Ringmur. Disse 5 Ting og de senere tilkomne 5 Byting blev Øens Underdomstole, hvorfra der appelleredes til Landsretten.

Navnet Tingsted i Vestermarie kunde tyde paa, at Landstinget, Øens Fællesting, oprindeligt samledes her; senere fik det Sæde i Aakirkes Vaabenhus. Dets Formand kaldtes fra 1429 Landsdommer. Institutionen bestod lige til 1813, da den sidste Landsdommer (Rogert) døde.

Tingene fulgte i Reglen Bestemmelserne i Skaanske Lov, men kunde dog ogsaa følge en anden Landslov og rettede sig i nogle Tilfælde efter Øens egen gamle Vedtægt, f. Eks. i Spørgsmaalet om Arveretten til Gaarden. Fra Landsretten kunde der appelleres til Domkapitlet i Lund, derimod ikke til Skaanes Landsting. Øen opfattedes altsaa som et særligt »Land« ved Siden af Skaane, ikke som underordnet denne Landsdel.

Skatter. De Skatter, der tidligere var opkrævet til Kongen, gik ved Ærkebispens Overtagelse af Øen over til ham, og han føjede snart dertil nye, saaledes at han baade oppebar Tiende, Bøder, Told, Afgifter af Fiskeriet o. a. m. Afgifterne erlagdes i Penge, Korn, Smør, Flæsk, Kvæg, Sild og andet lignende. Og hertil kom den Kørsel og det Arbejde, der maatte ydes ved Bygningen af Kirkerne og Hammershus. For Ærkebispesædet var Bornholm en rigt givende Indtægtskilde; for Bornholmerne var Bispevældet et Styre, der maatte føles trykkende og til Tider uberegneligt i sine Krav.

De bornholmske Gaarde. De otte Fæstegaarde, Kongen havde ejet paa Øen, kom ogsaa ind under Ærkebispens, og efterhaanden kom Ærkebispesædet i Besiddelse af et Dusin Gaarde, deriblandt de to Kannikegaarde i Bodilsker og Kannikegaardene i Klemensker og Aaker; den sidste brugtes en Tid til Præstegaard. Der var omkring 1300 949 Gaarde

paa Øen. Foruden dem, der hørte under Ærkebispesædet, var nogle i Hænderne paa indvandrede danske Adelsmænd, og i det 15. Aarhundrede ejedes en Del af de saakaldte Frimænd. Disse regnedes ikke for at høre til Adelsstanden, men stod over Selvejrbonden. Ærkebispens gav dem Frimandsrettigheder, men ikke fuld Frihed af deres Jordegods; deres Fæstebønder maatte betale Fogden forskellige Afgifter og Skatter. Tallet paa Frimændene blev efterhaanden 15—18. De opnaaede aldrig at blive anerkendt som danske Adelsmænd, men var en særlig bornholmsk Institution. Deres Gaarde beholdt dog ogsaa i nyere Tid forskellige Rettigheder; de kaldes Proprietærgaarde, deres Tal er 15.

Paa Resten af Gaardene — 680 i Tallet — sad Selvejrbønder. For dem gjaldt og hævdedes den gamle Vedtægt, at Gaarden skulde gaa udelt i Arv til den yngste Søn, eller, hvis der ingen Sønner var, til den ældste Datter. Var der ingen Børn efter den afdøde, skulde Gaarden lavbydes inden for Slægten paa Tinge, og først hvis ingen af Slægten ønskede at købe Gaarden, maatte den sælges til fremmede. Som Følge heraf nedarvedes mange bornholmske Gaarde i samme Slægt gennem Aarhundreder, saaledes Kofoedgaard i Østermarie, der var i samme Slægts Eje fra 1543 til 1918.

Sildefiskeri. Til Indtægten af Gaarden fik den bornholmske Bonde i det 14. og 15. Aarhundrede nye Indtægter, og de kom endda til at flyde rigeligere end Indtægterne af Landbruget. Det skyldtes, at der kom en overvældende Silderigelighed i Østersøen, saa at de allerfleste af Øens Bønder gav sig til at fiske Sild i Tiden fra den 24. August til den 9. Oktober, i hvilken Periode Silden optraadte i ukendt Mængde ved Øens Kyster, især ved dens Nordøstkyst. Ordentlige Havne kendtes endnu ikke; men hver Vig i Klippekylen, hvor der var lidt Læ, blev Havn for saa mange Baade, den kunde rumme. Det var mest Øens egne Beboere, der fiskede; men Fiskeeventyret kunde ogsaa lokke fremmede

Fiskere til; saaledes kom der i Aaret 1346 Fiskere helt fra Øland for at faa Del i Overfloden.

For at opkøbe Silden kom Skuder fra de præjsiske Hansestæder. Endnu kan man f. Eks. Syd for Svaneke, se Grundmure af de Huse, de fremmede Handelsmænd byggede til Boliger og Oplagsrum i Fisketiden. Det er solide indtil 9 × 3 m store Rum med Gavl og Indgangsdør ud imod Havet. Mønter, der er fundet i dem, fra Tiden mellem 1340 og 1475, fortæller os, naar de var i Brug. Men ogsaa Bygninger til andet Øjemed rejste sig, hvor de mange Mennesker samledes. Kirken benyttede Lejligheden til at faa Mængden i Tale ved at bygge Kapeller paa de mest søgte Steder og ogsaa til at faa sin Del af det rigelige Udbytte. Ærkebispens opkrævede en Sildetiende, og ved de forskellige Kapeller er der sikkert ofret mangan en Mønt i den hellige Kilde eller skænket Gaver til Prædikan-ten for hans Gerning.

Kapeller. Endnu ligger betydelige Ruiner af Salomons Kapel paa Hammerens Nordspids med en 12 × 5 m stor Kirkesal og et rummeligt Vaabenhus, bygget ved en hellig Kilde. Af de andre Kapeller er næsten intet levnet. Kun eet, St. Annas Kapel i Gudhjem, bevaredes i Brug lige til nyeste Tid; men 1896 maatte det vige, det meste reves ned, kun smaa Rester af Murene fik Lov at staa. For Kapellet ved Helligdomskilden i Rø er det nu vanskeligt at se Stedet, og af St. Anders's Kapel ved Frennegaard i Ibsker er der intet Spor, end ikke Pladsen, hvor det skal have ligget, kan paavises. Som for Salomons Kapel var ogsaa for Hellig Trefoldigheds Kapel i Rø og St. Anders's Kapel i Ibsker deres Rolle udspillet, da Silderigeligheden snart efter 1500 forsvandt og med den de indbringende Fiskerier. Men i Folkets Erindring levede de gyldne Tider videre. Efteraaret fik ligefrem Navnet »Fisket«, og dette Navn »Fiskjed« bruges den Dag i Dag af Bornholmere, længe efter at Anledningen til Navnet er glemt.

Købstæderne. Fra denne Fisketid, da Han-

Salomons Kapel. (Alfr. Kjoller fot.)

delen med Omverdenen i saa udstrakt Grad tog til, stammer Øens første Købstæder. 1319 gav Kongen Rønne Købstadrettigheder, 1346 kom Aakirkeby og Neksø til. Hasle og Svaneke fik først deres Købstadret omkring 1500. Det var for en stor Del de fremmede Handelsmænd, der satte Liv i disse Byers Handel; mange af dem slog sig ned paa Øen og blev der.

Rønne fik især Handelsforbindelse med Greifswald, hvorfra seks Skippere i Aaret 1330 stiftede et Jomfru Marias Gilde i Rønne. Ærkebispens stillede sig gunstigt til Gildebødrene, gav dem Tilladelse til at købe Grund i Byen og bygge et Herberge til deres Møder uden Skat til Ærkebisppestolen og fritog dem for Vragafgift, hvis deres Skibe strandede ved Rønne. Endelig fik de 1433 Lov til at bygge et Jomfru Marias Kapel Nord for Rønne Kirke. I Neksø slog Handelsmænd fra Kolberg sig ned; ogsaa de havde deres Gilde og fik fri Handel og Toldfrihed i Neksø mod at Neksøkøbmænd fik samme Rettigheder i Kolberg.

Plyndringer. Fiskeriet og Handelen skaffede Velstand til Bornholm; men Øen blev derved et lokkende Bytte for Sørøvere og lignende Folk. 1391 gjorde Fetaljebødrene, hvis Opgave ellers var at bringe Levnedsmidler fra Rostock og Wismar til Stockholm, som Dronning Margrethes Hær belejrede, Landgang paa Øen og brandskattede den, og det samme gentog sig to Aar efter. I det mellemliggende Aar var en Sørøver fra Rostock

her med sin Bande og huserede. Baade Bornholmerne og de fremmede Handelsmænd led under disse Røverier. Dronning Margrethe paatænkte et Fæstningsanlæg paa Ærteholmene for at standse Fetaljebrødrenes Togter; men det blev ved Tanken, og Røverierne paa Bornholm blev ved. Nu traadte Lybækkerne oven i Købet ind i Sørøvernes Rækker og begyndte paa de Plyndringstogter, som de fortsatte næsten hundrede Aar igennem, naar Lejlighed gaves. 1428 afbrændte de Halvparten af Øens Gaarde og brandskattede Resten for 500 Køer, 100 Øksne, 600 Faar og 6 Læst Smør. Henimod Aaret 1500 fordrev de efterhaanden de præjsiske Stæder fra Bornholm; de blev ved denne Tid Herrer i Østersøen, og 1509 tog Angrebene paa Øen fat med fornyet Kraft. Det Aar brandskattede de Bornholm for 8000 Mark Sølv. 1510 afbrændte de Neksø paa tre Huse nær. Ærkebispens Folk søgte forgæves med Bornholmerne at standse Lybækkernes Fremtrængen ind paa Øen. Aakirkeby blev afbrændt, og store Dele af Øen blev plyndret. 8000 Lod Sølv maatte Øen udrede, før Fjenden forsvandt. Endnu 1511 kom Lybækkerne; de tilstod Bornholmerne fri Sejlads paa Lybæk og tre andre Byer mod en Brandskat paa 100 Okser, 200 Lam og 2 Læst Smør. Men dette Aar mødte den danske Flaade dem snart efter ved Nordbornholm og tvang dem efter en Kamp til at vige, og en Fredslutning 1512 skaffede Bornholm Fred i 10 Aar.

Tilbage under Kronen. Saa kom endelig det Aar, da Bornholm igen kom tilbage til den danske Konge. Christian den Anden krævede 1522 efter Løftet til Valdemar Atterdag Øen fra Ærkebispens, og denne maatte, hvor meget han end protesterede, udlevere Øen. Men det blev et frygteligt Aar for Bornholm, dette første Aar, Øen igen var under Kongen. Tre Gange maatte den gennemgaa Plyndring i det ene Aar. Først kom en svensk Flaade — Svenskerne havde rejst sig imod Christian Tyran — og brandskattede Bornholm for 4500 Lod Sølv, 100 Øksne, 200 Faar og 4 Læst Smør. Derefter sejlede Flaaden til Trave-

münde og forenede sig med en Flaade fra Lybæk og Stralsund, og den forenede Flaade styrede mod Bornholm. Et Sogn blev hærget, 3000 Lod Sølv, 200 Øksne, 240 Faar og 100 Tønder Øl pressedes ud af Bornholmerne; Kirkernes Kostbarheder maatte til, for at Skatten kunde udredes. Derefter marcherede Lybækkerne mod Hammershus. Borgen holdt kun ud i halvandet Døgn, — den var ikke mere den uindtagelige Borg, efter at Ildvaaben var kommet i Brug. Den blev nu afbrændt og forladt som delvis Ruin. Endnu samme Maaned afkrævede Danzigs Flaade en Brandskat; der var ikke meget at faa paa Øen mere, og man nøjedes med 30 Øksne og 100 Faar. Hen paa Efteraaret gik endelig Lybækkerne igen i Land og fortsatte deres Ødelæggelse af Hammershus ved at nedbryde saa meget af Murene, de kunde overkomme, hvorefter de satte Øens egne Bønder til at fortsætte Nedbrydningen og sejlede bort. At Nedbrydningen ikke fortsattes ret længe, ligger i Sagens Natur.

Den sorte Død. Megen Velstand var der i Ærkebispetiden kommet til Øen; men mange Ulykker havde denne ogsaa været udsat for. Foruden de omtalte maa endnu nævnes den, der ramte Øen i 1350, da »den sorte Død« raserede og bortrev en meget stor Del af Befolkningen. Hvor stor en Del vides ikke; men Sagnet fortæller, at kun liden Elna var tilbage, da Soten var standset. Hun begav sig ud over Øen for at træffe Mennesker og traf endelig Rudolf, som var hjemvendt fra en Rejse i Udlandet. Fra disse to skulde saa de senere Bornholmere stamme. Det er Ingemanns Gengivelse af Sagnet i »De underjordiske paa Bornholm«. Naturligvis kan intet sikkert sluttes af dette Sagn; men det fortæller dog, at »den sorte Død«s forfærdelige Rasen har bundfældet sig i Erindringen. — Ved Aaret 1300 anslaaes Øens Befolkning til at have været omkring 7000. Tallet paa Ofrene for »den sorte Død« menes at have været omtrent Halvdelen af den dalevende Befolkning.

At Bornholm stod under Ærkebispens, kom

nødvendigvis til at betyde, at Øens Udvikling paa mange Maader blev forskellig fra det øvrige Lands. Da det meste af Danmark efterhaanden i det 14. Aarhundredes første Halvdel kom i forskellige Panteherrers Hænder, var det sikkert Øens Forhold til Ærkebispem, der friede den for at dele samme Skæbne.

LYBÆKKERTIDEN

Lybsk Styre. 1525 fik Øen imidlertid at føle, hvad det vilde sige at komme under en Panteherrers Styre. Ganske vist beholdt Kongen Overhøjheden over Øen og den saakaldte gejstlige Jurisdiktion. Han kunde holde en Foged og en Landsdommer paa Øen og havde Domsmyndighed til at dømme i Sager, som Bornholmerne rejste mod de lybske Fogder. Lybækkerne maatte ikke forringe Hammershus eller andre Bygninger paa Øen, intet bryde ned, men heller intet bygge op uden Kongens Tilladelse. Øens gamle Vedtægter og Retspleje skulde respekteres og intet nyt indføres. Lybækkerne skulde være med til at værge Øen mod Angreb. Men trods disse paa Tro og Love givne Løfter blev det for Bornholm at komme fra Ærkebisppestolen under Lybækkerne det samme som at komme fra Asken i Ilden.

Lybækkernes Foged, som tog Ophold paa Hammershus, fik Myndighed som en dansk Lensmand. Han fik Ret til at opkræve alle Skatter paa Øen, undtagen af Kirkens og Gejstlighedens Gods, og alle Naturalydelse og alt Pligtarbejde, som fra gammel Tid paahvilede Bønderne. Rytterofficeren Berent Knop, som blev Lybækkernes første Hovedsmand paa Bornholm, nøjedes imidlertid ikke med dette. Baade opkrævede han flere Skatter end lovligt, og han krævede Ægtkørsel og andet Pligtarbejde ud over det vante. Da han rykkede ind paa Hammershus, fandt han Fæstningen i en meget ødelagt Tilstand, Følgerne af Lybækkernes egne Ødelæggelse faa Aar i Forvejen. Taget manglede for en stor Del, og Berent Knop maatte bede Kongen om

Tilladelse til at lade bygge det nødvendige til, at han kunde ligge og sove tørt paa Slottet. Det fik han Lov til; men Reparationerne indskrænkede ikke til det mest nødvendige. Der sattes efterhaanden store Arbejder i Gang, saa at Hammershus igen blev en brugelig Fæstning. Det Ekstraarbejde, dette paalagde Bønderne, vakte mere og mere Had mod de nye Herrer, og allerede i Lybækkernes første Aar klages der over deres Fremfærd.

Der blev meget at klage over. Greifswalderne i Rønne og Kolbergerne i Neksø generedes ved nye Toldafgifter og Bestemmelser, der fik følelige Følger for Byernes Handel. De Rettigheder, danske Adelsmænd, som i Ærkebispetiden havde erhvervet Gods paa Øen, efter almindelig dansk Ret nød paa dette, krænkede, ligesom de bornholmske Frimænd led under Indgreb i deres Særrettigheder. Ikke engang Kirkens Ejendom lod Berent Knop i Fred. Den hørte stadig under Lunds Domkirke; men Knop vidste at skaffe sig Del i de rigtflydende kirkelige Indtægter.

Opstand mod Lybækkerne. 1533 døde Frederik den Første, og Aaret efter kastede Lybækkerne sig ind i Grevens Fejde for at hjælpe Kristian den Anden paa Danmarks Trone. Men Krigen gik ikke efter Lybækkernes Forventning, i Foraaret 1535 blev Christian den Tredje hyldet som Konge, og midt paa Sommeren deltog Udsendinge fra Bornholm i Hyldingen i Lund og fik Kongens Opfordring til at drive Lybækkerne bort fra Øen med hjem. Under Landsdommer Hans Jensens Førerskab samlede bevæbnede Skarer sig mod Lybækkerne, og det kom omkring 1. August 1535 til en Kamp paa Eglænge Syd for Aakirkeby, hvor de uøvede Bønder ikke kunde staa sig imod Lybækkernes krigsvante Landsknægte. Knop tog en haard Hævn med Henrettelse og Mishandlinger af Oprørerne, Landsforvisninger og Berøvelse af Gods. Kirkernes Skyts, baade Kartover og Hagebøsser, blev ført til Hammershus, som Knop stadig arbejdede paa at udbedre. Han udbyggede det til at kunne modstaa Ildvaaben, for-

Gravsten i Allinge Kirke over Blasius v. Wickeden, der var Bornholmerne ventligsindet. (Alfr. Kjøller fot.)

højede Manteltaarnet og byggede fem halv-runde Taarne paa Fæstningsmuren og tre paa Slotskærnen. Til alt dette anvendtes Mængder af Mursten, som brændtes paa Slottet, og hvortil Bønderne maatte køre Brænde.

Christian den Tredje lovede efter den triste Kamp ved Eglaenge at komme Bornholmerne til Hjælp og meddelte snart efter, at han sendte Skibe, Folk og Heste til Bornholm. Men Skibene splittedes af Storm, og Kongen maatte nøjes med at sende sin kærlige Tak for Bornholmernes Opstand og love at skærme dem mod Vold og Uret, samtidig med at han igen opfordrede dem til at gøre Fjenden al mulig Modstand og Afbræk efter den nye Landsdommer Mogens Ufs Anvisning. I 1536

maatte han ved Freden i Hamborg overlade Bornholm til Lybæk i yderligere 50 Aar, alt-saa til 1626 — en ejendommelig Opfyldelse af Løftet til Bornholmerne om Hjælp imod Lybækkerne!

Klager over Knop. Kongens Hjælp kom dog snart. Ganske vist maatte han udskrive Skatter for at bøde paa de Ulykker, Grevens Fejde havde bragt over Landet, og paa det i Forvejen plagede Bornholm føltes disse Skatter tyngende; men han tog i de samme Aar Kampen op med Raadet i Lybæk om Berent Knops Styre. Stadig indløb Klager over Knop, stadig gjorde Kongen Forestillinger i Lybæk. Lybske Raadsherrer og danske Rigsraader sendtes til Bornholm for at undersøge Forholdene og dømme Knop og Bornholmerne imellem. Saa kuede var de bornholmske Bønder, at de til de lybske Raader intet havde at klage over; først for de danske Udsendinge løsnedes Tungerne, og der blev meget at kræve Lybækkerne til Regnskab for. Berent Knop havde skaffet Lybæk større Indtægter, end Ret og Billighed tillod, og Raadet i Lybæk havde forlænget hans Hovedsmandstid og ment at tage Brodden af Bornholmernes Klager paa Herreds- og Landsting ved at forlange, at disses Retsafgørelser skulde indankes for Raadet i Lybæk og ikke mere for de danske Herredage. Men fra dansk Side hævdedes med Styrke, at det sidste var Brud paa Øens Lov og Ret, og saa megen Uret og saa mange Voldshandlinger fra Knops Side blev konstaterede, at Raadet i Lybæk 1543 fandt det kloggest at lade ham gaa af som Hovedsmand.

von Wickeden. En Mand af en helt anden Støbning, en Junker Blasius von Wickeden blev hans Efterfølger. Han fik kun Lejlighed til at styre i 4 Aar; men det blev Aar, da Bornholmerne ligesom aandede op igen efter Knoptidens Mareridt. Hans Styre var præget af Ro og Stræben efter at gøre Ret og Skel; lidt blev der vel at klage over; men mest tyngede i de Aar den Ekstraskat, Kongen 1544 udskrev.

Herman Boitin. Lybækkernes tredje Hø-

vedsmand paa Hammershus var en universitetsuddannet Mand Herman Boitin. Han var Magister i Romerretten og var Sekretær ved Raadet i Lybæk, før han kom til Bornholm. Han interesserede sig især for de kirkelige Forhold og var optaget af at faa lutheriske Præster i Øens Sogne; i de fleste af dem havde man maattet lade de katholske blive siddende efter Reformationens Indførelse, med Forpligtelse til at tilegne sig Luthers Lære og prædike efter den.

Boitin lod Kapellet paa Hammershus — St. Margrethes Kapel — restaurere eller næsten forny. Det blev beklædt med Mursten baade udvendigt og indvendigt og forsynet med tre Murstenschvælvinger, ligesom Kirke-taarnet op til Manteltaarnet blev forsynet med Ribbehvælving.

Ligesom Berent Knop havde arbejdet paa at berøve Befolkningen dens egen Retspleje paa Herreds- og Landsting og indskrænket disses Møder, indskrænkede Boitin den yderligere, og stadig arbejdede Lybækkerne paa at faa gennemført, at Lybæks Raad blev Øens øverste Domstol. Men Christian den Tredje veg ikke, og da nye Klager indløb fra Bornholm, gennemtvang Kongen et Møde mellem lybske Udsendinge og danske Rigsraader i August 1555 til endelig Afgørelse af alle gamle Klagespørgsmaal. Blandt Rigsraaderne var Peder Oxe, der to Aar i Forvejen havde købt tredive bornholmske Gaarde, og som nu blev Vært for Kommissionen paa sin Gaard Maglegaard i Østermarie. Her mødte 116 Borgere og Bønder med Klager over Lybækernes Forurettelser — Henrettelser, Lemlæstelser, Landsforvisninger, ulovlige Bøder og Udpresninger — under Berent Knops Regimente; 2 mindre Klager førtes mod von Wickedden og 3 mod Boitin. I alle Tilfælde fik Klagerne tilkendt Erstatning, undtagen i eet, der blev afvist, fordi det tidligere var forligt, og Lybækkerne maatte gaa ind paa at betale omkr. 4000 Lod Sølv — langt fra fuld Erstatning for Forurettelserne, men dog en stor Oprejsning for den bornholmske Befolkning og et føleligt Skaar i det lybske

Overskud af Bornholm. Føleligere blev det, fordi Kommissionen ved samme Møde dømte Lybæk til at betale Kongen 3625½ danske Mark, som Knop og von Wickedden uretmæssigt havde opkrævet af Kirkens Gods.

Foruden dette Resultat opnaaedes, at de lybske Udsendinge gik ind paa en fast Ordning af Bøndernes Skatter og Afgifter; det blev bestemt, i hvilken Udstrækning Landgilde, Gæsteri, Ægter og Arbejde skulde ydes, og denne Ordning blev gældende i de næste hundrede Aar.

Schweder Kettingk. Herman Boitin følte ingen Lyst til at fortsætte, da hans Tid som Hovedsmand udløb 1556, men fratraadte sin Stilling og efterfulgtes af Schweder Kettingk. Denne var en jævn lybsk Borger, der handlede med Humle og bryggede Øl og paa sine Købmandsrejser kom rundt i Danmark. Han købte Vallensgaard i Aaker og deltog 1555 i Mødet paa Maglegaard som udset Efterfølger af Boitin. 1556 udnævntes han til Hovedsmand for ti Aar.

Schweder Kettingk havde paa det lybske Raads Vegne lovet at betale Bornholmerne de 4000 Lod Sølv til Paasken 1556; men Lybæks Raad var mere end uvilligt til at betale, og Kettingk blev derfor mødt med alt andet end Velvilje af Bornholmerne. Endnu i 1558 maatte Kongen minde Lybækkerne om at betale Erstatningen.

I Modsætning til sine Forgængere fulgte Schweder Kettingk Bornholms gamle Retspraksis og lod baade Bornholmernes og sine egne Sager endeligt afgøre paa Herredagene i København. Med Bønderne kom han i et ret godt Forhold, idet han overholdt den Ordning med deres Skatter og Ydelser, som var truffet paa Maglegaardsmødet. Men et og andet blev der altid at klage over, og med Borgerne i Købstæderne kom Kettingk snart i bitter Strid. I en Skrivelse til Raadet i Lybæk taler han om, at han møder Trods og forræderisk Sindelag, som fører Folket i Oprør, ja, han mener at vide, at onde Mennesker for to Aar siden har tragtet efter at hælde Gift i de Kar og Kander, han spiser

og drikker af. Dette tyder just ikke paa et godt Forhold mellem Hovedsmanden og Befolkningen. Kongen ønskede alle Strids-spørgsmaal afgjort paa en Herredag i København Mikkelsdag 1563; men inden denne Dag kom, begyndte den nordiske Syvaarskrig, Herredagen blev aldrig samlet, og Kettingk og Bornholmerne fik andre, alvorligere Ting at tænke paa end deres Kævlerier.

Syvaarskrigen. Lybæk stod paa Danmarks Side under hele Krigen, og Kettingk satte sig straks det Maal at ruste Bornholmerne for at hindre enhver svensk Landgang paa Øen. Da Lybæks indbringende Handelsforbindelse med Rusland truedes af den svenske Flaade, der hver Sommer krydsede i Farvandet omkring Bornholm, var Byen rede til at støtte Kettingk i hans Forsvar af Øen. Denne var forsvarsløs siden 1535, da Berent Knop efter Kampen paa Eglaenge afvæbnede Bornholmerne. Nu sendte Lybæk Kettingk Skyts og Ammunition og dertil 400 Landsknægte, som Bornholmerne foreløbig gav Kost og Sold; men da Kongen hvert Aar krævede en stor Krigsskat af Befolkningen, maatte Lybæk betale Landsknægtenes Sold. Bornholmerne blev ogsaa kaldt under Vaaben, og Kettingk fik opøvet en Styrke paa 1800 Mand, som han paa sin egen Bekostning forsynede med Vaaben. Allerede 1566 kunde han da nøjes med 200 lybske Landsknægte og de følgende Aar nogle faa, skønt Kongen i 1564 og 1565 hvert Aar udtog 300 Mand til Flaaden. 1566 lykkedes det ham at gøre Kongen forstaaeligt, at Bornholm umuligt kunde undvære nogen, da Øens Forsvar stadig krævede en krigsdygtig Styrke.

Skanser blev bygget, Bavner rejst, og stadig var Mandskabet paa Vagt ved Stranden. Den svenske Flaade nærmede sig Aar efter Aar Kysten, forsøgte Gang paa Gang Landgang og beskød ofte Øen. Men Kettingk var paa Færde overalt, forhindrede Landgang og besvarede flere Gange Svenskernes Beskydning. Han udrustede paa egen Bekostning Skibe til at udspejde Svenskernes Bevægelser og kunde gentagne Gange give Kongen vig-

tige Meddelelser om den svenske Flaade. Endog Kaperi drev han og gjorde Svenskerne al den Skade han kunde. Havde Fjenden forsøgt Landgang det første Aar, havde det sandsynligvis ikke været muligt at forhindre den. Naar det senere lykkedes, skyldtes det Kettingks Energi og Evne til at vinde Bornholmerne og rejse deres Forsvarsvilje. Uden hans Indsats er det lidet sandsynligt, at Bornholm var undgaaet lignende Hærgninger som i Ærkebispetiden. Dette erkendte ogsaa Frederik den Anden, som til Løn derfor gav hans Gaard Vallensgaard adelige Friheder, overlod ham Brugen og Indtægten af Spidlegaard i Aaker og gjorde ham til gejstlig Jurisdiktionsfoged, hvad der gav ham betydelige Indtægter.

Kettingks sidste Tid. Efter Syvaarskrigens Afslutning saa det da ud til, at Schweder Kettingk sad æret og anset paa Hammershus; men Klagerne meldte sig snart. Medens nu Lybæk stillede sig paa Kettingks Side og støttede ham mod hans Angribere, vendte Kongen sig uventet skarpt imod ham. Sandsynligvis skyldtes dette især, at Kettingk, da Kongen 1571 og 1572 udskrev en Ekstraskat, prøvede at overbevise ham om, at Bornholmerne var for fattige til at udrede den. De havde maattet udrede Ekstraskatter under Krigen, Kvægpesten havde gennem tre Aar gjort lyst i deres Besætninger af Køer og Faar, Sildefangsten slog fejl, og Øens Kornhøst dækkede ikke dens eget Forbrug. Kettingk kendte nu Øen og dens Beboere, han saa anderledes paa dem end før Krigen, og hans Skrivelse til Kongen var sikkert ganske uselvvisk. Men Kongen havde faaet den Tanke, at Kettingk vilde spare Befolkningen for Skat til Kongen, for at Lybæk kunde faa sit. Uden Forhandling med Lybæk sendte han en Kommission til Bornholm for at undersøge Kettingks Forhold. Den synes at være vendt tilbage i Hovedsagen tilfreds med Kettingks Styre; men Kongen havde taget sin Beslutning. Han rettede haarde Anklager til Lybæks Raad mod Kettingk for at have styret uretfærdigt og forlange hans Afsættelse.

Raadet maatte følge Kongens Ordre, og 1573 overgav Schweder Kettingk efter 17 Aars Styre Hammershus og Øens Styrelse til sin Eftermand Kort Hartkingk.

Sine sidste Aar levede Kettingk i Lybæk, uretfærdigt behandlet baade af Kongen og af Raadet i Lybæk, der ikke vilde erstatte ham det, han havde ofret af sine egne Penge paa Styrelsen af Bornholm, og ikke tillod ham at sælge Vallensgaard. Først efter at Bornholm var befriet fra Lybækkerne, gav Kongen ham Tilladelsen. Sine to Hustruer havde han begravet i Aakirke, og i Gravkammeret her kom han selv til at hvile. Gravstenen med Billeder af Kettingk og de to Hustruer staar nu i Kirkens Vaabenhus.

Kort Hartkingk bad sig straks ved sin Tiltrædelse afløst af en anden Hovedsmand, og til Stillingen som saadan udnævntes for otte Aar Raadsherren Matteus Tideman, der under Syvaarskrigen havde været Admiral for den lybske Flaade. Men han kom ikke til at beklæde Stillingen i otte Aar. I 1575 meddelte Frederik den Anden Lybæk, at Bornholm skulde rømmes, da de 50 Aar var til Ende. Lybækkerne paaberaabte sig Christian den Tredjes Løfte i 1536 om Forlængelse af de 50 Aar med andre 50; men Frederik den Anden hævdede, at dette Løfte var ugyldigt, da Christian den Tredje paa det Tidspunkt, han gav Løftet, endnu ikke var kronet, og da det danske Rigsraad aldrig havde godkendt det. Lybækkerne tryglede da om at beholde Øen i 40 Aar, i 20, 10, 5, ja, blot i 1 Aar. Men Frederik den Anden var ubøjelig. Den 1. August 1576 maatte Lybækkerne overgive Hammershus og Styrelsen af hele Øen i to danske Rigsraaders Hænder.

BORNHOLM SOM DANSK LEN

Dansk Lensstyre. Bornholm blev nu et dansk Len. Styrelsen, ogsaa den gejstlige, blev lagt i Hænderne paa en dansk Adelsmand, der som Lensmand tog Ophold paa Hammershus. Her var imidlertid ingen behagelig Bolig, Bygningerne var i Forfald,

navnlig var det en stadig Vanskelighed at faa de forskellige Tage til at holde tæt, og allerede inden der var gaaet en Snes Aar, flyttede Lensmanden til Lensgaard i Østerlarsker, og de senere Lensmænd boede enten altid eller til forskellige Tider af Aaret paa en eller anden Gaard paa Landet eller i Rønne.

Frederik den Anden gav Ordre til at holde Hammershus vedlige uden store Omkostninger, og uden at der byggedes nye Bygninger; men det blev snart nødvendigt baade at reparere og bygge nyt, og saadan blev det ved. Skaansk Kalk hentedes fra Simrishamn, den skulde binde bedre end den bornholmske, og lybske Mursten indkøbtes. Siden 1543 brændtes ingen Mursten paa Slottet; men bornholmsk Ler udførtes til Lybæk og kom tilbage som Mursten. Hvor meget man lappede paa Fæstningen, blev den ved at kræve nye Reparationer. Det var Skruen uden Ende.

De første Lensmænd skiftede ofte. De lærte ikke at kende meget til Befolkningen; de opkrævede de Skatter og Afgifter, de skulde opkræve, og betalte Kongen det, han skulde have, og Befolkningen følte, den med alle de Byrder, der hvilede paa den, dog var kommet ind under roligere Forhold. Først den første Hans Lindenov (1594—1610) var Lensmand i en længere Aarrække, og han lærte Befolkningen nærmere at kende, men ikke for det gode, han gjorde. Han benyttede sin Magt til i stor Udstrækning at skaffe sig ulovlige Indkomster. Bønderne maatte betale mere Skat, end Ret var, deres Ægtkørsel krævedes hyppigere end ellers. Der kom igen Utryghed over Tilværelsen. Men den anden Hans Lindenov (1610—21) var en rettænkende Mand, som gjorde Ret og Skel mod enhver. Under Efterfølgeren den skotske Adelsmand Andres Sinclair, der var gift med en jydsk Adelsdame Fru Kirsten Kaas, kom der nok en Del at klage over paa Herredstingene — Fru Kirsten tog nemlig sig selv til Rette, naar Hr. Sinclair var bortrejst, og begik Overgreb mod Bønderne —; men allerede efter fire Aars Forløb døde han, og

under Holger Rosenkrantz, der styrede Bornholm længere end nogen anden Lensmand, nemlig i 20 Aar (1625—45), var Forholdene rolige; Befolkningen led ingen alvorlige Overgreb.

Øens Tilstand. Aarene fra Lybækkervældens Ophør, til Bornholm igen fik Krigens Ulykker at føle, de omtrent 70 Aar fra 1576 til 1645, var stort set rolige Aar for Øen. Der indtraf en voldsom Pest i 1618, under hvilken omkring 5200 Mennesker døde, d. v. s. rimeligvis to Femtedele af Befolkningen, og i Aarene 1602, 1630, 1637 og 1638 hærgede Pesten i mindre Omfang; men ingen Krig forstyrrede Øens rolige Vækst, ingen fremmede Angribere brandskattede Befolkningen. Denne levede sit nøjsomme Liv. Kvægavlen var den vigtigste Side af Landbruget, skønt Kreaturerne just ikke blev stærkt opfedede af at græsse i Højlyngen. Kornavlen kunde ikke dække Øens Forbrug; Korn maatte kø-

bes for en Del af det, man fik for det udførte Kvæg. Kvægavlens Betydning ses af, at Smørskylden var den tungeste Byrde, der paahvilede Bønderne. For Byerne var Søhandelen stadig en vigtig Indtægtskilde. Endnu 100 Aar efter 1576 drev de en livlig Handel med Lybæk. Derimod var Sildefiske-riet ikke længere af større handelsmæssig Betydning. Adskillelsen mellem By og Land var ikke gennemført. De Gaarde, der laa nærmest Byerne, købtes af Borgere, deres Bygninger forfaldt og reves ned, og Jorderne dreves som »Stæle« fra Byen. Borgerne drev ofte paa een Gang Søfart og Landbrug. Denne Driftighed i By og paa Land gjorde det muligt for Befolkningen at udrede de store Ekstraskatter i Christian den Fjerdes Tid uden at forarmes. I Aarene 1620—58 var der hvert Aar mindst een Ekstraskat, ja, der kunde være indtil 4 paa eet Aar.

Bornholms Forsvar. Det dygtige Forsvar af Øen, Schweder Kettingk havde gennemført under Syvaarskrigen, prøvede Frederik den Anden at gøre konstant. Han paabød, at hver Mand skulde være forsynet med en god Bøsse, Kugler og Krudt; men saa længe Øen ikke var udsat for noget Angreb, viste det sig at være vanskeligt at gennemføre. Først da Bornholm under Kalmarkrigen igen kom i Farezonen, kom der Gang i Forsvaret. Nu genrejstes Bavernerne, og der holdtes Vagt ved Kysterne. Det var Lensmanden den yngre Hans Lindenov, der satte Fart i det; han skaffede ogsaa fra Tøjhuset i København Bøsser, som Befolkningen kunde købe for 3 Rdl., og 600 Bornholmere købte en saadan. Men smaat var det endda med Forsvaret; der var ude paa Øen kun seks smaa Kartover, og Hammershus havde ikke flere, hvorfor andre seks nu kom over fra København til Fæstningen.

Bornholms Militæ. 1613 besøgte Christian den Fjerde Bornholm og mønstrede paa Hammershus Bondeværnet. Først han skabte en varig Forsvarsordning paa Øen, Militæsen, der bestod lige til 1867. Tanken var, at enhver vaabenfør Bornholmer skulde være med til

Pesttavle fra Rønne Kirke 1618. (H. P. Holm fot.)

at forsvare Øen. Straks 1613 oprettedes 4 Herredskompanier, hvert med sin Kaptajn. Efter at Kongen 1624 havde mønstret Militzen, udskiltes 1631 2 Landskompagnier af Soldater mellem 18 og 30 Aar, et for Nørre og Vester Herred og et for Øster og Sønder Herred, hvert under en Landskaptajn, og samtidig oprettedes et Borgerkompagni i hver Købstad. Militzen skulde ikke kæmpe uden for Øen; kun til Flaaden udtoges Baadsmænd fra Bornholm.

Nu skulde Kystskanserne holdes vedlige og Bavner altid være parate til at tændes. I Krigstider var der stadig Vagt i Skanserne, og der gik Kystvagt Nat og Dag. Nærmede fjendtlige Skibe sig Øen, blev der slaet Alarm, Bavnerne tændtes af Bavnemestrene, Trommen gik, og det vaabenføre Mandskab skyndte sig til Skanserne, og Samlingsstederne. Militzens øverste Officer næst efter Øens Kommandant var en Major; han og de andre Officerer var oftest Gaardmænd paa Øen, i Byerne ansete Borgere.

Christian den Fjertes Interesse for Bornholm gav sig iøvrigt Udslag paa flere andre Maader. Han var blevet overbevist om, at der kunde udvindes Sølv af de bornholmske Klipper. I Vestermarie var der fundet to Sølvmalmbjerger, og et Bjergværk kom i Gang. Kongen skulde have Tiendedelen af al Guld-, Sølv- og Kobbermalm; men hverken for Kongen eller for Bjergværksselskabet blev der Fortjeneste. Bedre gik det ikke med Kulbrydningen Syd for Hasle. 1640 lod Kongen en Grubemester Robert Wright og fem Kulgravere hente fra Skotland og grave Skakter; men de Kul, der som en Prøvesending sejledes en Skibsladning af til København, fandt Kongen var saa daarlige, at han allerede i 1641 standsede Kulbrydningen. Et Forsøg paa at udvinde Salpeter strandede ligeledes. Der blev bygget en Salpeterlade ved Stokkekilden i Aakirkeby; men Syderiet maatte standse paa Grund af Brændemangel. Eksperimenter, Kongen lod foretage med Limensgadesten for at prøve dens Anvendelighed til Bygningssten og med det bornholm-

Bavnen er parat til at tændes. (H. P. Pedersen fot.)

ske Lers Brug til Mursten, førte heller ikke til noget.

Jordebog 1616. Som omtalt udskrev Christian den Fjerde ofte Ekstraskatter paa Øen. For at faa et fast Grundlag for Skatteudskrivningen udarbejdedes i 1616 en Jordebog, hvori Hartkornet ansattes efter Jordebogsskatten; men denne Ansættelse viste sig snart uholdbar. Varigere Følger fik Jordebogens Nummerering af Gaardene; den har holdt sig til vore Dage. I hvert Sogn fik Selvejergaardene et Nummer, idet man begyndte i Nord og derfra gik solret gennem Øst, Syd og Vest tilbage til Nord. Vornedgaardene (d. v. s. de Gaarde, hvis Beboere havde Gaarden i Fæste af Kongen, en Frimand eller en eller anden dansk Adelsmand) maatte derimod vente med deres Gaardtal til 1671, og da de laa spredt i Sognene, blev Nummereringen uden fast System.

Krig med Sverige. I Januar 1644 kom der Efterretning til Bornholm om, at den svenske General Torstensson i December var rykket op i Jylland, og nogle Uger efter landede Flygtninge fra Ystad, hvor Svenskerne ogsaa var trængt plyndrende ind, paa Bornholm. Man maatte her paa Øen forberede sig paa et muligt Angreb, og Militzen blev sat paa sin første alvorlige Prøve. Forsvaret af Øen blev ganske overladt til den og den lille Besætning paa 60 Mand paa Hammershus. Lensmanden Holger Rosenkrantz forsøgte forgæves at faa øvede Tropper herover; han

fik kun een Mand, en Vagtmester til Hammershus, hvis Forsvar krævede 200 Mand. Af Øens Befolkning paa 10—11,000 Mennesker bestod Militzen af omkr. 2000 vaabenføre Mænd og 600 gamle, der kun var bevæbnede med Spade og Økse og anvendtes ved Skansearbejdet. Af de 2000 Mand var kun de to Landskompagniers 500 Mand øvede Folk; det var som omtalt dem i Alderen fra 18 til 30 Aar. Noget Rytteri havde Militzen ikke, og dens Artilleri var kun ringe.

Krigsforberedelser. I Begyndelsen af 1644 sattes Militzen paa Krigsfod; hver formuende Bonde skulde skaffe sig en god Bøsse, 80 Kugler, 1½ kg Krudt og en Patrontaske, hver fattig Bonde en Morgenstjerne og en langskaffet Økse; Udrustningen skulde ligge parat i Sognekirkerne. Hver Nat holdtes der Vagt ved Kysterne. Opdagede Kystvagten en fjendtlig Flaade, skete der straks Melding til nærmeste Nabo og til Kaptajnen, Kirkeklokkerne klemte og Baverne tændtes, Mandskabet mødte paa Samlingsstedet og førtes derhen, hvor Landgang kunde ventes. Skulde det ske, at Militzen ikke kunde staa sig mod den landsatte Styrke, havde Officererne Ordre til at føre Mandskabet til Hammershus til Forsvar af denne Fæstning. Rosenkrantz følte det som sin Opgave at blive paa Hammershus og forsvare dette Øens vigtigste Punkt; han færdedes ikke ude paa Øen, men udnævnte 1645 Landskaptajn Christian Maccabæus til Militzens Major og Øverstbefalende ude paa Øen. Begivenhedernes Forløb skulde vise, at det ikke blev til Gavn for Øens Skæbne, at Rosenkrantz blev siddende paa Hammershus og ikke selv ledede Forsvaret af Øens Kyster.

FØRSTE GANG UNDER SVERIGE

Svensk Angreb 1645. 1644 forløb uden Angreb paa Kysterne. Flere Gange var der svenske Krigsskibe i Nærheden af Øen, og Militzen samledes for at afslaa en Landgang; men større Krigshandlinger kom ikke i Gang. Paa Svaneke Red tog Svenskerne en dansk

Galej, og paa Neksø Red erobrede en Snes Bornholmere en otte Kanoners Bojert, som tilhørte den svenske General Carl Gustaf Wrangell. Muligvis fik den sidste Erobring Indflydelse paa det, der skete i 1645. Svenskerne var det Aar ganske Herrer i Østersøen, og der begyndte i Februar Fredsunderhandlinger i Brømsebro. Her drøftedes Bornholms Afstaaelse til Sverige; de danske Underhandlere raadede Christian den Fjerde dertil og støttedes af det danske Rigsraad; men Kongen afslog enhver Tale derom. Under disse Forhold skete Wrangells Angreb paa Øen.

Den 9. Juni saa man fra Rønne en Flaade paa 29 Skibe sydfra nærme sig Bornholm og for en kraftig Sydvestvind sejle østpaa langs Øens Sydkyst. Borgerkompagniet i Rønne samledes og marcherede til Aakirkeby. Enkelte herfra var redet til Neksø, som man regnede med vilde blive angrebet. Ved Halvottetiden om Morgenen saa man fra Neksø Flaaden komme sejlene op mod Byen; snart efter blev denne kraftigt beskydt, og Flaaden ankrede op uden for Byen og beredte sig til Landgang. Fra Byens Skanser blev der imidlertid skudt saa kraftigt paa Landgangsbaadene, at disse opgav Landgang paa Byens Strand og roede nordpaa for at finde et belejligt Sted at gaa i Land. Det blev Kysten ved Malkværn, de først stiledede imod; men i Malkværnsskansen havde den halve Snes Ibskerbønder, som var naaet til Skansen, faaet Hjælp af en Snes unge Svanekeborgere, og disse brugte de to Kanoner, der var, saa kraftigt, at Landingsbaadene igen maatte ro sydpaa, til de endelig fandt et Landingssted i Madvigen, hvor de ret uhindret kunde gaa i Land. De 30 Mand i Malkværnsskansen blev nu saa kraftigt beskydt af de landsatte 500 svenske Musketerer, at de maatte forlade Skansen. Tre unge Mænd fra Svaneke blev dræbt, deriblandt Albret Wolfsen.

Plyndring af Neksø. De landsatte Svenskere rykkede nu nordfra mod Neksø. Resten af Svaneke Borgerkompagni paa 75 Mand, som var naaet frem til Fods, for-

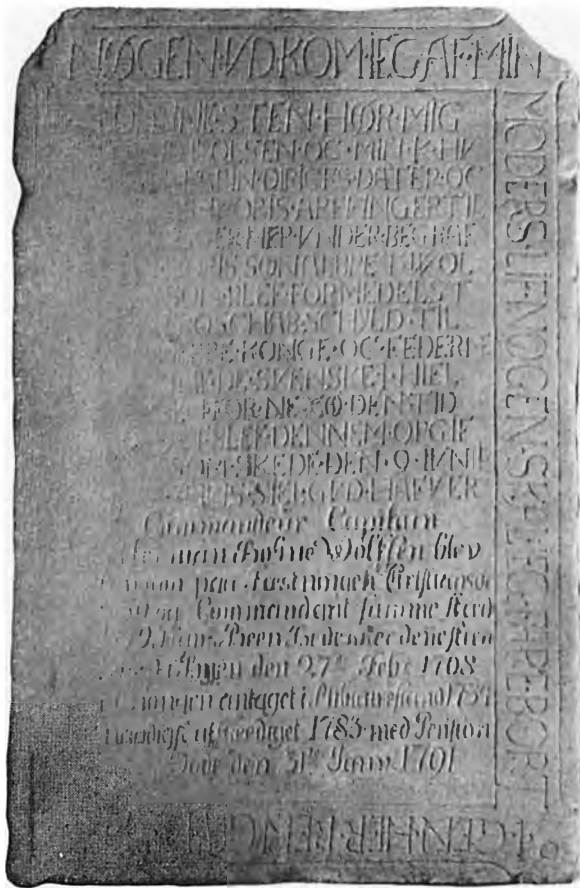

Malkværnskansen. (Alfr. Kjoller fot.)

maaede ikke at standse dem lige saa lidt som de vel 100 Neksøboere, der forsøgte at værne deres By, og af hvem fire faldt. Wrangell kom nu selv i Land, førte sin Bojert og Byens otte Kanoner ud til Flaaden og overgav Byen til fire Timers Plyndring. Ogsaa nogle nærliggende Gaarde plyndredes, og det røvede Gods — deriblandt Kirkens Kostbarheder og Præstens Klæder — blev ført ud til Flaaden. Efter endt Bedrift drak de svenske Soldater sig fulde i det røvede Øl og Vin og laa snart drukne i Gaderne.

Militsens Optræden. Her maatte være en god Lejlighed for Militsen til at gøre et virksomhedsfuldt Angreb. Men hvor var Militsen? Enkelte fra Aakirkeby var, som omtalt, under Borgerkaptajn Christen Gregerssen, kommet til Hjælp, ligesaa nogle Bønder fra Sønder Herred under Herredskaptajn Sivert Gagge; de havde tappert deltaget i Forsvaret af Neksø. Men Hovedstyrken fra Vestlandet

blev under Herredskaptajn Mads Kofoed staaende i Aakirkeby, og da en Flaade var observeret Vest for Øen, vilde Kaptajnen føre Styrken, der var paa 600 Mand, tilbage til Vestermarie Klint for her at værne Vestlandet. Planen blev dog forpurret af Kaptajn Gregerssen, der fra Neksø var redet tilbage til Aakirkeby for at faa fremskyndet Marchen mod Neksø. Det lykkedes ham at faa Mads Kofoed til at føre sin Styrke østpaa; men allerede uden for Aakirkeby gjorde denne Holdt, og skønt Major Maccabæus sendte Bud paa Bud og der kom Ordre fra Rosenkrantz paa Hammershus, nægtede Mads Kofoed at lystre. Under kraftig Paavirkning af Kaptajn Gregerssen rykkede han efterhaanden frem til Egeby, 8 km fra Neksø. Her stod han ved Solnedgang med en Styrke, der ivrigt ønskede at komme østpaa imod Svenskerne, og sammen med de 300 Mand fra Nordlandet, der stod Nord for Neksø, og som

Gravsten i Svaneke Kirke over Albret Wolfsen. (Joh. Hummer fot.)

ligeledes blot længtes efter at komme i Lag med de drukne Svenskere, vilde de have kunnet tilføje Wrangell saa alvorlige Tab, at denne rimeligvis vilde have opgivet videre Angreb paa Øen. Mads Kofoed lod sig imidlertid paavirke af Wrangells Truselsbrev til Bornholmerne om at underhandle om en Brandskat, hvis de ikke vilde se deres egen Undergang. Han førte sin Styrke imod dens Ønske til Rispebjerg og slog sig ned her for Natten. Styrken uden for Neksø vilde Major Maccabæus ikke føre mod Byen, før Hovedstyrken under Mads Kofoed kom; ogsaa den slog sig til Ro for Natten. Imens fik Wrangell ved egen kraftig Optræden sine sovende Soldater vækket ved Hjælp af sin Stok og fik dem om Bord henad Midnat.

Den 10. Juni rykkede Gregerssen med sine Folk østpaa til Neksø, og senere paa Dagen

kom endelig Resten af Militzen samme Vej, saa at hele Militzen nu var samlet uden for Byen. Wrangell synes ikke nu at have haft Mod paa en ny Landgang, men søgte ved List at faa Underhandlinger i Gang. Herredskaptajn Just Nicolai havde han allerede vundet for sig Dagen i Forvejen, saa at Nicolai den foregaaende Aften havde svoret paa, at Svenskerne havde 2000 Mand i Land, for at skræmme Militzen fra Angreb paa dem. Den 10. Juni lod han Gagge, som han havde taget til Fange den foregaaende Dag, skrive et Advarselsbrev til Militzen om ikke at gøre Modstand mod den store Overmagt, men i Stedet at akkordere med Wrangell, og han sendte sin Sekretær med dette Brev ind til Neksø til Forhandling med Maccabæus. Fra Rosenkrantz kom der Opfordring til at kæmpe mod Fjenden, og henad Aften kom Slottets Vagtmester med Lensmandens Brev om, at der snart vilde komme 600 Soldater til Undsætning med danske Orlogsskibe. Men nu var Maccabæus og andre af Militzens Officerer stemt for Underhandling, og skønt Militzens Mandskab stadig var ivrigt for at vove en Dyst med Fjenden, sejlede den næste Dag et Par Udsendinge for Militsofficererne ud til Admiralskibet og tilbød at betale en Brandskat paa 10,000 Rigsdaler. Wrangell modtog Tilbudet og affattede en Overenskomst derom, som samme Dags Aften blev underskrevet af ham, Maccabæus, Gagge, Mads og (hans Broder) Jacob Kofoed. De 4000 Rdl. skulde udredes i Penge og Sølv inden tolv Dage, Resten i Penge eller Varer inden to Maaneder til nogle Købmænd i Lybæk. Bornholmerne paatog sig al Skylden for ved deres fjendtlige Modstand at have foraarsaget Neksøs Ødelæggelse og givet Grund til at udplyndre hele Landet. Ved at betale de 10,000 Rdl. frikøbte de sig for denne Udplyndring. Øens Indbyggere skulde begive sig hjem og ikke vise Fjendtlighed mod Svenskerne; til Gengæld lovede Wrangell at sikre dem mod Overlast fra svensk Side og mod Bortførelse fra Øen. Samme Dag samtykkede de andre Kaptajner og enkelte andre, deriblandt

Landsprovsten for alle Øens Sognepræster, i Overenskomsten; men da Major Maccabæus Dagen efter meddelte den forsamlede Militz Akkorden, svarede denne, at den ikke ønskede nogen Akkord, men vilde kæmpe mod Svenskerne. Den var jo imidlertid blevet forraadt af sine egne Officerer og maatte nu, truet med Wrangells Forfølgelse af de opsætsige, falde til Føje. Kun to af Borgerkaptajnerne, Christopher Rømer i Neksø og Knud Christensen i Svaneke, skrev ikke under paa Tilslutningen til Akkorden.

Hammershus erbores. Efter at Wrangell havde faaet sin Plan gennemført, sejlede han med sin Flaade op langs Kysten til Sandvig, hvor han den 14. Juni gik i Land. I Løbet af to Dage lod han $\frac{1}{2}$ km Øst for Slotsbroen opkaste en Skanse og anbragte her to Halvkartover, mens Flaaden lagde sig i Sænebugten. Den 16. Juni begyndte han fra begge Sider Beskydningen af Slottet. Paa Slottet saa det sørgeligt ud. Til at forsvare den omfangsrige Fæstning havde Rosenkrantz kun een Vagtmester og 58 Soldater, som under Krigen var hvervet blandt Øens vaabenføre Mandskab, og kun een, Slottets gamle Arkelimester, forstod at behandle Fæstningens Kanoner; der var af dem tre Ottepunds og enkelte mindre. Den 12. Juni havde Rosenkrantz givet de to Landskaptajner Maccabæus og Anders Hansen streng Ordre til at komme Hammershus til Hjælp med deres Landskompagnier; men kun Anders Hansen mødte paa Hammershus, og da var den Herre alene; hans sidste 30 Soldater blev staaende uden for Slottet, og Rosenkrantz turde ikke sende Soldater ud for at hente dem ind, da han ikke stolede paa dem! Under disse Forhold var Hammershus's Skæbne at forudse. Et af de første Skud saarede Arkelimesteren saa alvorligt, at han blev ukampdygtig og senere døde af sine Saar. Efter Beskydning til næste Dags Formiddag sendte Wrangell en Trommeslager hen til Slotsbroen og lod melde, at han vilde storme Fæstningen, hvis den ikke overgav sig. Med de faa Soldater turde Rosenkrantz ikke udsætte Hammershus

for en Storm, men overgav ved Middagstid samme Dag den 17. Juni Fæstningen. Da Slotsporten var spærret, maatte Wrangell og hans Folk rykke ind gennem den lille Dør Øst for Hundetaarnet, som siden kaldtes Svenskehullet.

Burdon Kommandant. Til Hammershus stævnedes Wrangell Bornholmerne til Møde St. Hansaften, for at de skulde hylde den svenske Konge. Til Kommandant paa Fæstningen og Styrer af Bornholm indsatte han Oberst John Burdon, en skotsk Adelsmand, der var blevet optaget i den svenske Adel for sine Fortjenester i Krigen. Nogle Dage efter sejlede Wrangell hjem til Sverige med Forvisningen om, at Bornholm nu var blevet en svensk Ø.

Ud fra samme Indstilling indrettede Burdon sig paa Bornholm. Han styrkede Hammershus ved at indrette et Kanonbatteri oven paa Smørkældereren og ved at bygge to Voldtrekanter foran Slotsporten og Svenskehullet, og kort Tid efter samlede han Militzen uden for Slottet for at mønstre den, hed det sig; men han tvang den til at aflevere alle Vaaben, som senere førtes til Sverige. Dette var Brud paa Wrangells Akkord og gennemførtes, mens Fæstningens ladte Kanoner var rettede mod Militzen.

Nu risikerede Burdon ikke mere at møde Modstand. Hensynsløst opkrævede han Skatter og krævede ganske efter eget Skøn Arbejdsydelser paa Slottet. Hvad der manglede paa Hammershus af Senge og Sengeklæder, Fødevarer og Redskaber, Tømmer og Kalk, skaffede han sig fra Befolkningen, ganske vist med Løfte om Betaling, men denne kom aldrig.

Den 13. August sluttedes Freden i Brømsebro, og her bestemtes, at Bornholm skulde tilbage til Danmark. Da Burdon fik Efterretning om dette, benyttede han det sidste Par Maaneder til en brutal Udplyndring af Øen. Den sidste Del af Brandskatten fra Neksø blev opkrævet til 1. Oktober. Skuder med Kreaturer, Smør, Korn o. lign., som var afpresset Bønderne for Røverkøb, sejledes til

Sverige. 50 fuldt udrustede Heste udskreves til Brug for hans Dragoner. Militzens Felt-skyts førtes bort fra Øen. Alt dette kostede Øen omtrent en lignende Sum som Brand-skatten. Hertil kom den inddrevne Landgilde, hvis Værdi var 8800 Rdl. Al Modstand mod Udpresningerne blev slaaet ned med hensynsløs Haardhed.

ATTER DANSK LEN

Troskabseden til den danske Konge. Den 29. Oktober kom en Militærkommission til Øen for at overtage den i Kongens Navn. Kun Kongens absolutte Vilje til at beholde Bornholm som en dansk Ø skyldtes det, at Øen ikke denne Gang blev svensk. I fire Maaneder havde Svenskerne regeret paa Øen og regeret saadan, at Befolkningen ikke glemte det, men næste Gang, Svenskerne kom, tog sig selv til Rette og drev Svenskerne væk. At Krigen i 1645 fik saa sørgeligt et Forløb for Øen, skyldtes ikke Menigmand, men en lille Skare Officerer, som under falske Foregivender og Trusler tvang deres Vilje igennem. Nu modtog Kommissionen den 8. November Bornholmernes Troskabsed til den danske Konge, Befolkningen aandede op, den 1. November havde Burdon forladt Øen; kun de Officerer, der havde forraadt Øen, ængstedes for den Straf, der nu forestod dem.

Straffen over Officererne. Kongen var vel tilfreds med det bornholmske Militandskab; men »den Rosenkrantz, som slap Boringholm«, som han skriver, skulde undgælde og ligeledes de kompromitterede Officerer. Da Herredagen imidlertid frikendte Rosenkrantz, gik Kongen ogsaa mildere frem mod Officererne. Maccabæus, Mads Kofoed, Gagge og Just Nicolai, som var dømt til Døden, be-naadedes med Landsforvisning og Inddragning af deres Gods. Landsforviste blev ogsaa nogle faa andre. Nogle af dem døde i Udlandet, andre som Maccabæus og Gagge fik Fredebrev af Frederik den Tredje og vendte hjem til Øen, hvor deres Hustruer havde be-

holdt deres Arvegods, saa at de kom hjem til gode Kaar.

Ebbe Ulfeld. Til Lensmand over Bornholm indsatte Christian den Fjerde Ebbe Ulfeld, der var gift med Kongens Datter Hedevig. Uheldigere Mand kunde han vanskeligt have valgt. Han var knapt 30 Aar; han havde hele sin Ungdom været i Krig og havde tilegnet sig et ganske militært Syn ogsaa paa det civile Styre. Han forlangte af Befolkningen militær Lydighed, fejede Love og Vedtægter til Side, og da han manglede Indsigt i alt, hvad der vedrørte den civile Forvaltning, var det i meget hans Skriver, der kom til at føre det store Ord. Hans Forsøg paa at indføre militær Disciplin blandt Befolkningen mislykkedes, og bedre gik det ikke med Disciplinen hos Militzen, hvorfor han greb til at indsætte fremmede, for en Del tyske, Officerer og Underofficerer undtagen i Borgerkompagnierne. Hans Fremfærd overfor Bønderne var hensynsløs; de fik paalagt store Byrder, fik Rytterindkvartering og mishandlede og krænkedes paa flere Maader. Der indgaves derfor Klager imod ham, ja, det tegnede ligefrem til oprørske Bevægelser; Bønderne samledes i Højlyngen for at drøfte Stillingen. Ulfeld var imidlertid flyttet til Simlegaard i Klemensker. Hammershus var i den Grad i Forfald, at han ikke kunde bo i tørre Stuer. Taget var utæt, og trods Reparationer lykkedes det ikke at faa det tæt, saa han maatte sende sit Bohave over til sin Gaard i Skaane for ikke at faa det ødelagt. Da hans Folk paa Hammershus ikke mere var paalideligt, begyndte Stillingen at blive uholdbar, og han bad selv 1650 Kongen om at sende en Kommission herover for at dømme ham og hans Modstandere imellem. To Rigsraader og en Sekretær kom til Hammershus, og der blev mange Klager fra Bornholmerne over Ulfelds Færd at dømme om. Hele Ulfelds Styre blev gennemgaaet, hans ulovlige Udpantninger og Fængslinger, hans Udskrivninger af for mange Arbejdsdage og meget andet. I de allerfleste Tilfælde fik Klagerne Ret og i mange tilkendt Erstatning.

(H. Nielsen fot.)

Fredet Areal i Finnvedalen

(Ebbe Junil Nielsen fot.)

Kastellet og Arsenalet ved Ronne

Frederik den Tredje indsaa, at Ulfeld maatte fjernes fra Bornholm, og kort efter Nytaar opsagde han ham Lenet til Fratrædelse den 1. Maj 1651.

Fortsat Lensstyre. Til ny Lensmand over Bornholm udnævntes i Stedet Joakim Gersdorff, der var Statholder i København, senere Rigshofmester og derfor ikke kunde bo paa Bornholm. Han fik da Lov til at passe Embedet ved Hjælp af Lensskrivere, medens Oberstløjtnant Albret Friis blev Kommandant over Militsen. Der kom nu rolige Aar for Øen; men i August 1653 begyndte en alvorlig Pest i Neksø; den bredte sig over hele Øen, varede til Marts 1655 og bortrev 4900 Mennesker, især gamle og midaldrende. Haardest ramt blev Aaker og Aakirkeby med 557 døde. Af Øens 15 Sognepræster døde de 6. Mellem to Femtedele og Halvdelen af Øens Befolkning blev Ofre for Pesten. Af 804 Bøndergaarde skiftede mellem 1650 og 1658 463 Ejere, i de fleste Tilfælde sikkert som Følge af Pestens Hærgen.

Militsen. 1655 paabød Kongen Borgerkompagnierne at holde aarlige Øvelser og Mønstringer, og det paalagdes Kystbyerne at levere Baadsmænd til Flaaden, medens Aakirkeby skulde stille Soldater til Landhæren. 1656 og 1657 sendtes hvert af Aarene 24 Baadsmænd over til Flaaden. Der blev gjort Tilløb til at danne et særligt Artilleri og et Kavalleri paa Øen; foreløbig blev det ved Tilløbet. 1657, da Frederik den Tredje begyndte Krig mod Sverige, blev 400 Mand af Militsen under Albret Friis indskibet paa den danske Flaade og sejlet til Rygen for at være med til en Landgang der; men denne blev opgivet, og de 400 Mand blev sejlet tilbage til Bornholm. Det er den eneste Gang, Militsen er blevet ført bort for at kæmpe uden for Øen.

ANDEN GANG UNDER SVERIGE

Bornholm bliver svensk. 1645 havde Christian den Fjerde reddet Bornholm for Danmark, ved Roskildefreden den 26. Februar 1658 maatte Frederik den Tredje afstaa Øen

til den sejrige svenske Konge Carl Gustaf fra den 15. Marts at regne. Østersøen laa imidlertid tillagt af Is, og først den 20. April kom en Fiskerbaad fra Ystad med Bud om Afstaaelsen og Paabud om at bede fra Øens Prædikestole for den svenske Konge. Endelig den 29. April landede den Mand, som Carl Gustaf havde udnævnt til Lens- og Slotshøvding paa Bornholm, den ca. 40-aarige Oberst Johan Printzensköld, i Sandvig med 120 Mand, 4 Kanoner, 2000 kg Krudt og 3000 Musketkugler og tog Bolig paa Hammershus. Det var ikke let for ham at finde en Bolig her. Kun to Kamre fandt han, som kunde beboes. I Breve til sin Konge har han fortalt, i hvilken Forfatning Hammershus var. Fæstningen var næsten helt tagløs. Teglstensmurene i selve Slotsbygningen styrtede ned Dag for Dag; kun Undermurene, der var af Kampesten, stod uskadte; men inden for dem faldt Hvælvingerne næsten daglig ned. Ringmuren maatte han udbedre med Tørv. For at styrke Fæstningen byggede han en Portskanse og to Kanonbatterier. Men usund at bo i var Fæstningen med dens Fugtighed og Kulde; i de første to Maaneder døde af 100 Soldater de 5 af Sygdom.

Allerede den 11. Maj holdt Printzensköld et Møde i Rønne med Øens Embedsmænd, Borgere og Bønder og skaffede sig Oplysninger om Tilstanden paa Bornholm i borgerlig, kirkelig og militær Henseende, om Skatteforhold og Erhvervsliv. Den 22. Juni lod han optage en Krigsrulle over det vaabenføre Mandskab fra Landet, der blev opgjort til 19 forhenværende Over- og Underofficerer, 682 Musketerer, 183 Bøsseskytter, 261 Skansegravere, ialt 1145. Af opvoksende unge Mænd over Femtenaarsalderen var der 120. Endelig var der 48 Ryttere, altsaa af voksent Mandskab 1193. Købstæderne gik fri for at stille Soldater, men skulde stille Baadsmænd. At det vaabenføre Mandskab ikke var talrigere, maa tilskrives Pesten faa Aar i Forvejen. Øens Befolkning har i 1658 sikkert kun været ca. 8200 Indbyggere.

Troskabsed til Sverige. Den 25. Maj 1658

maatte 74 Udsendinge fra Bornholm paa deres Landsmænd Vegne i Malmø sværge den svenske Konge Troskabsed, en Ed, der i Kongens Navn modtoges af Corfits Ulfeld.

Printzenskölds Styre. Printzensköld følte det som sin Opgave lempeligt at gøre Bornholm til en svensk Provins som de andre svenske Provinser. De Udskrivninger, som Carl Gustaf krævede, men som Printzensköld saa vilde forarme Øen, søgte han Gang paa Gang at lempe paa. Hans Breve til Kongen fortæller om, hvordan han modarbejder Kongens Krav om Skattepaalæg, om Udførselsforbud, Udskrivning af Mandskab o. lign. Men Carl Gustafs Krav var strenge, og Printzensköld matte oftest bøje sig for disse Krav; det højeste, han kunde opnaa, var at skære Kravene lidt ned. Den 25. Juni fik han Ordre til at sende 400 Mand til Stettin; han sendte 350, idet han hævdede, at flere Gaarde ellers vilde blive folketomme og uopdyrkede. Den 28. August lød Ordren paa 50 Ryttere til Riga; Printzensköld sendte 45. Endelig krævedes 48 Baadsmænd; den 7. November sendtes 40 til Helsingborg. I September 1657 havde Frederik den Tredje udskrevet 1000 Par Skindbukser, Strømper og Sko, som ikke var blevet leveret; nu inddrev Printzensköld 720 Par til den svenske Hær.

Sammensværgelse mod Svenskerne. Saaledes søgte Printzensköld Gang paa Gang at mildne sin Konges strenge Krav; men Befolkningen vidste jo intet om dette og opfattede den svenske Landshøvding som den fremmede Undertrykker. Dog mærkedes der ingen Bevægelse i Befolkningen, før Efterretningen naaede Øen om, at Carl Gustaf den 7. August var gaaet i Land i Korsør og igen havde begyndt Krig mod Danmark. Nu var Svenskerne atter blevet Fjender, Printzensköld hørte Rygter om Undsætning ad Søvejen til Bornholmerne, og han udbad sig sendt Hjælp til Forsvar af Hammershus. Udgaet fra Hasle dannedes der en Sammensværgelse, som foreløbig bredte sig paa Nord- og Vestbornholm, om at fordrive Svenskerne. Igen sendte Printzensköld Bud om Hjælp,

denne Gang om 40 Ryttere til at bevogte Kysterne, da han ikke turde stole paa Øens Folk. Han synes dog endnu ikke at have haft Kendskab til Sammensværgelsen. Det fik derimod Frederik den Tredje, som først lod sin Kancelisekretær skrive et Opmuntringsbrev til Bornholmerne og derefter den 8. November selv rettede en kraftig Opfordring til dem om at befri sig fra Svenskerne og give Øen tilbage til Danmark, idet han som Løn lovede dem Privilegier. Dette pustedes naturligvis yderligt Liv i Oprørsstemningen, og maaske mere virkede det, at Carl Gustaf netop under disse Forhold paalagde Øen en Krigsskat paa 12 Rdl. af hver Bonde og 8 Rdl. af hver Præst, hvilket var det tredobbelte af, hvad den danske Regering nogensinde havde krævet. Printzensköld holdt et Møde i Rønne med Herredernes Sendemænd om Paaligningen af Skatten og nedsatte den paa egen Haand til 10 $\frac{2}{3}$ Rdl., til hvis Betaling han indrømmede tre Tidsfrister. Men denne Skat vakte i den Grad Bevægelse, at Printzensköld nu følte sig alvorligt stillet og den 18. November skrev efter Ryttere til at bevogte Kysterne, indtil en større Hjælpestyrke kunde komme; »ellers er jeg lige saa utryk for Indbyggerne som for en aabenbar Fjende«, skrev han til Kongen; han havde da paa Hammershus kun 60 Mand, som kunde bære Skydevaaben, og af Artillerister kun een svensk Løjtnant.

Printzensköld anede stadig intet om selve Sammensværgelsen. Den virkede meget skjult, og hvordan den i Enkeltheder havde tænkt sig at naa sit Maal, ved vi ikke. Vi ved kun, at saa snart Kirkernes Stormklokker klemmede, skulde Borgere og Bønder begive sig fuldt rustede til Rutskirke og derfra samlede drage mod Hammershus. Desuden skulde en Snes bevæbnede Ryttere holde sig rede fil med en Times Varsel at samles i Skuleskov ved Blykobbegaard 5 km Nord for Rønne den Dag, man fik Nys om, at Printzensköld red fra Hammershus til Rønne.

Den 8. December 1658. Denne Dag kom uventet den 8. December. Ved Middagstid

red Printzensköld fra Hammershus vist kun ledsaget af en Fændrik. Han standsede i Hasle og truede her Borgmesteren Peder Hassel med at lade Krigsskatten inddrive ved Indkvartering af Soldater, hvorefter han fortsatte sit Ridt ad Rønne til. De sammensvorne i Hasle bestemte sig nu til at fange den svenske Hovedsmand, og Byfogden Niels Gumløes, Borgerløjtnant Claus Nielsen og Korporal Aage Svendsen red bevæbnede til Skuleskov. Imens kørte Præsten Poul Ancher og Købmand Jens Kofoed i Slæde til Nyker Præstegaard, hvor Jens Kofoed hos Præsten Jacob Treslov fik Bøsse og Hest og skyndte sig til Skuleskov, hvor han traf de nævnte tre sammensvorne fra Hasle og Lensskriver Jens Risom, der ogsaa var fra Hasle. Alle fem red derefter til Rønne. Før de tre Haslemænd var naaet til Skuleskov, var Printzensköld kommet uskadt forbi og var ved Firetiden i Rønne taget ind hos Rønnes ældste Borgmester Peder Lauridsen Møller, der boede i Storegades Østside (hvor nu Nr. 30 ligger). Mens han her sad og spiste, kom Jens Kofoed, Gumløes og Risom ind i Stuen bevæbnede og erklærede ham for deres Fange. Printzensköld gjorde Modstand, væltede det tunge Stenbord over mod sine Angribere og dækkede sig bag det; men flere sammensvorne trængte ind, og han maatte overgive sig. Han blev derefter ført ud paa Gaden for at bringes i Arrest i Raadhuset, der laa knapt 100 m sydligere. Paa Vejen blev han i Nærheden af Raadhuset skudt af Villum Kelou, maaske fordi det var lykkedes ham at slide sig løs fra sine Vogtere. Et Par Stene, den ene en Runesten, i Storegade uden for Rønne Statsskole viser Stedet, hvor han sank død om i Sneen.

Samme Aften kom det ganske uafhængigt

Stenene, der viser, hvor den svenske Hovedsmand faldt.

Jens Kofoed.

Printzensköld.

af Begivenhederne i Rønne til et Oprin, der klart viser, hvor ophidset Stemningen blandt Befolkningen var. I et af Sognene, rimeligvis Nylarsker, greb Bønderne til Vaaben mod en lille Afdeling paa 11 Musketerer og en Fændrik, som kom for at opkræve Krigsskatten. Fændrikken og 6 Musketerer faldt, 3 blev taget til Fange, kun 2 undslap i Mørket.

Opstanden breder sig. Efter Drabet paa Printzensköld red Jens Kofoed og Gumløes straks til Ruts Præstegaard og meddelte Poul Ancher, hvad der var sket i Rønne. De var enige om, at nu maatte Opstanden rejses med det samme. Der blev sendt Ilbud ud til alle Vestlandets Sogne om, at Kirkernes Stormklokker skulde klemte. Kun Rutskirkes Klokker turde man ikke klemte med, da Kirken ligger for nær Hammershus; her maatte Samlingen ske gennem mundtligt Bud.

Imidlertid var der jo Fare for, at nogen kunde advare Svenskerne paa Hammershus. Jens Kofoed, Gumløes og fjorten andre Hasleborgere red derfor nordpaa for at bevogte Adgangen til Fæstningen, og hos Sandemanden i Rutsker havde de det Held at fange den eneste svenske Artillerist, som var paa Vej til Hammershus. Senere fangede Jens Kofoed i Allinge og Sandvig tre svenske Mænd, en Kvinde og en Dreng, som samme Nat skulde sejle til Simrishamn, mens en svensk Kvartermester, der ikke vilde overgive sig, blev hugget ned. Efter at have samlet en Skare unge Mænd fra Allinge og Sandvig drog Jens Kofoed derefter ad Hammers-

hus til, nedhuggede en svensk Soldat ved Slottets Vejrmølle, da han ikke vilde lade sig tage til Fange, og lagde sig med sin Skare i Skjul Øst for Slotsbroen for at holde Udkik med al Færdsel til og fra Hammershus.

Hammershus overgiver sig. Tidligt næste Morgen kom Poul Ancher, Gumløes og Hassel i Spidsen for den om Natten samlede Skare marcherende sydfra mod Slottet og tog Opstilling i Slagorden. Lidt senere sluttede sig til dem Rønne Borgerskab under Kaptajn Claus Kames og Bønder fra Vester Herred med den forhenværende Herredskaptajn Esber Jørgensen. Skaren var bevæbnet, men havde slet ingen Kanoner, saa det maatte synes et umuligt Foretagende at erobre Fæstningen.

Paa Hammershus residerede Printzenskölds Enke Anna Hård, og øverste Befalingsmand var Løjtnant Pehr Lagman. Til dem sendte Ancher og Hassel en truende Skrivelse om at overgive sig, hvis ikke Printzenskölds Hoved skulde sendes ind paa Slottet, mens Claus Kames viste sig iført Printzenskölds Dragt og tæt omringet af Vagt, der stadig truede ham. Krigslisten lykkedes. Løjtnant Lagman sendte Bud ud om, at man var villig til at overgive Fæstningen, og han mødte selv med tre Soldater til Forhandling i Slotskroen, hvor Kames, Jens Kofoed og Skipperne Herman Bohn og Hans Lauridsen fra Rønne mødte for Angriberne.

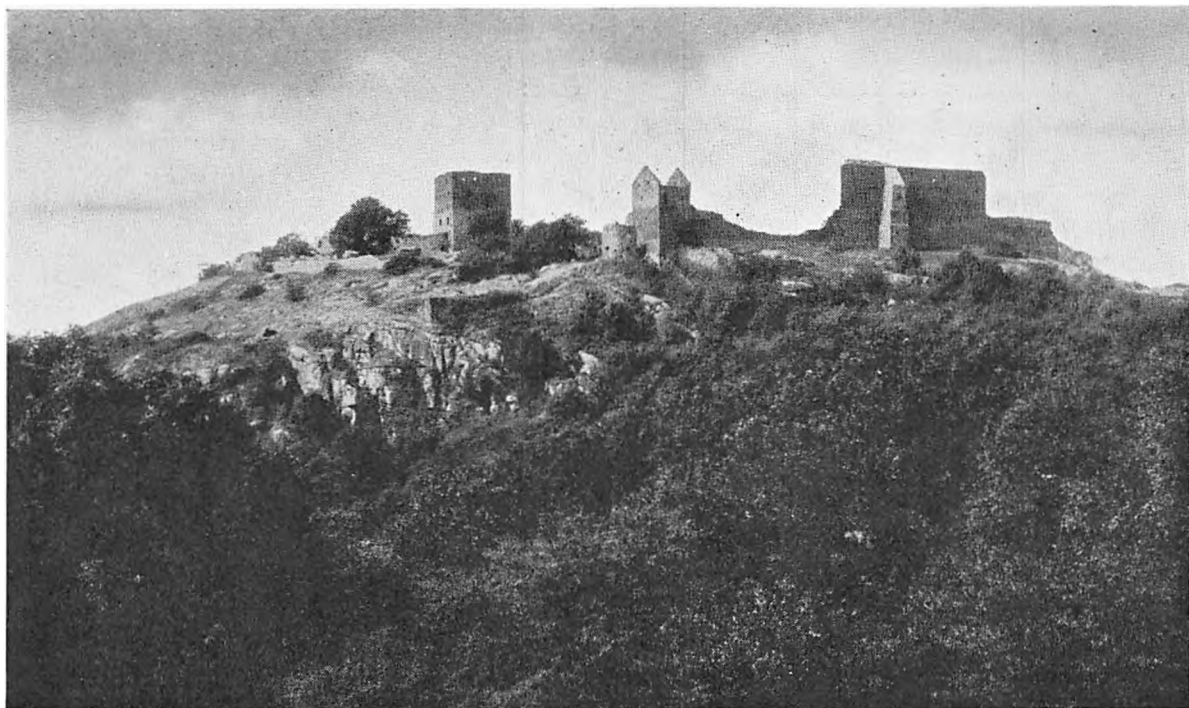
Da Aftalen var i Orden, marcherede Pehr Lagman ud med sine 60 Soldater og nedlagde Vaabnene, og Bornholmerne marcherede ind i Fæstningen og førte Svenskerne som Fanger i Forvaring. Derefter plyndrede de Slottet og huserede vildt, til Kames fik bragt Orden og tog Kommandoen paa Slottet.

Øens nye Ledelse. Hermed var Bornholm igen vundet tilbage fra Svenskerne. Med Overgivelse af Hammershus var det Foretagende, de sammensvorne havde sat sig for at gennemføre, bragt til en lykkelig Afslutning. Dagen efter, den 10. December, lod Opstandens Ledere den ved Slottet samlede Mængde danne et Stændermøde, der skulde

fastsætte, hvordan Øen foreløbig skulde styres. Den tidligere Sættedommer Peder Hassel tog Ledelsen af Mødet og lod sig vælge til Formand for de Udsendinge, der skulde give Frederik den Tredje Bornholm tilbage, og som kom til at bestaa af syv andre af Opstandens Ledere fra Rønne, den tidligere Ridefoged Peder Jensen, ogsaa fra Rønne, og to Repræsentanter for Landet.

Til at styre Øen i Printzenskölds Sted valgtes Claus Kames, der blev paa Hammershus med sit Borgerkompagni. Sæde paa Hammershus fik ogsaa Jens Kofoed, der blev Militærets øverste Leder.

Om Søndagen den 12. December bad Præsterne i Nørre og Vester Herreds Kirker for den danske Konge; i Øster og Sønder Herred var man endnu ikke med i Begivenhedernes Udvikling. For om muligt at faa Tilslutning ogsaa fra Østbornholm, saa at Sendemændene til Kongen kunde optræde paa hele Øens Vegne, udsatte disse Afrejsen i ti Dage, skønt der var den store Fare ved Udsættelsen, at en svensk Flaade, som man ventede til Øen, kunde ankomme, før man havde naaet at tilkalde Hjælp fra København. Da de ti Dage var gaaet, turde de ikke vente længere, men afsejlede den 20. fra Rønne. Imens var især Poul Ancher paa Færde ude paa Øen for at sikre Opstandens Forløb; han hvervede nye Tilhængere for Frihedsbevægelsen, han sørgede for, at der var Kystvagter ude, han satte Mod i dem, der ængstedes for, hvad der kunde ske, naar den svenske Flaade kom. Det blev imidlertid kun en svensk Galiot, der kom, og den ankrede heldigvis op ud for Sandvig, hvor der var Mandskab til at tage Affære. Galioten havde 63 Ryttere og 42 Heste om Bord til Hjælp for Printzensköld; ingen paa Skibet anede noget om, hvad der var sket paa Bornholm. Rytternes Ritmester gik først i Land sammen med en Kaptajn, der havde været bortrejst nogen Tid fra Hammershus; de blev begge taget til Fange af Jens Kofoed og hans Folk og ført til Ruts Præstegaard. Næste Morgen sejlede bornholmske Baade Skipperen, Styrmanden og

Ruinerne af Hammershus, set fra Sydøst. (Alfr. Kjoller fot.)

30 Ryttere i Land; de blev alle fangne. Derefter anede Løjtnanten Uraad, han lod sig sætte i Land og blev gjort til Fange, og nu gik Korporalerne og de sidste 33 Ryttere først fra Borde, da Løjtnanten var blevet tvunget til at give det aftalte Tegn. Hele Skaren blev uden Overlast ført til Raadhusfængslet i Rønne.

Bornholms Overgivelse til Frederik III. De bornholmske Udsendinge var allerede efter et Døgn's Sejlads den 21. December kommet til København uden at være antastet af den svenske Flaade, som belejrede Hovedstaden. De blev modtaget med stor Glæde af Frederik den Tredje, der efter deres Ønske udnævnte Oberstløjtnant Mikael Eckstein til Kommandant paa Bornholm med baade militære og civil Myndighed. Den 29. December foregik den højtidelige Overdragelse af Bornholm til Kongen. De elleve Sendemænd blev modtaget af Frederik den Tredje paa København Slot, og paa deres Vegne overrakte den nysudnævnte Landsdommer Peder Hassel Kongen Bornholmernes Gavebrev, i hvil-

ket Øen overdroges Kongen og hans Arvinger til evig Arv og Eje. Til Gengæld udstedte Kongen til Bornholmerne et Privilegiebrev, i hvilket han lovede »saadanne Privilegier og Benaadinger baade paa Udskrivning, Skat og i andre Maader, hvorved Landets Bedste og Opkomst kan søges«.

Foruden Gavebrevet overrakte Udsendingene Kongen det saakaldte Bornholms Manifest, et Klageskrift over Svenskerne's Fremfærd paa Øen, og en Liste over de 22 Mænd, som havde været Opstandens virksomste Deltagere. Som Nr. 1 anføres Poul Ancher, og om ham bemærkes, at han »har været baade i Raad og i Daad til al denne Hans Kgl. Majestæts Tjeneste med Tog, Vagt, Rejsning og endnu flittig besøger Landvagterne«. De andre 21 er kun nævnt ved Navn, først 9 Hasleborgere, deriblandt Niels Gumløes, Peder Hassel og Jens Kofoed, derefter 10 Rønneborgere, hvorimellem Claus Kames, Hans Lauridsen, Hans Storch og Villum Kelou, og endelig 2 fra Nyker. Da Kongen spurgte, hvem der havde skudt Printzensköld, blev

der skrevet ved Kelous Navn: Han skød skød Printzensköld.

Som Belønning udstedtes for Kelou gennem Kancelliet et Brev om, at han for sin Levetid fritoges for Landgilde af Rabekkegaard i Knudsker, for Hans Lauridsen et om, at han i sin og sin Hustrus Levetid maatte nyde Herligheden af Spidelegaard i Aaker kvit og frit, for Hans Storch et, hvorved han udnævntes til Tolder paa Bornholm og Ting-skriver i Vester og Nørre Herreder, endelig et for Jens Kofoed, hvorved han fritoges for al retslig Tiltale i Anledning af en Drabssag fra 1655.

1658 i *Folkemindet*. Ved Bornholmernes egen Rejsning var Bornholm igen blevet en dansk Ø, og Frederik den Tredje blevet Arvekonge her, før han blev det i det øvrige Land. Intet Under, at denne Bedrift for Bornholmerne siden har staaet som deres største Bedrift, som den Daad, der viste Verden, at de var Danske og vilde vedblive at være Danske. Om hvem der skulde have Hovedæren for Bedriften, har der derimod været nogen Uenighed. I Folkemunde blev det Jens Kofoed; han blev »Bornholms Befrier«, og det er let at forstaa. Han var Handlingens Mand, der ved sin Indsats ude i Marken sikrede Opstandens Gennemførelse, altid parat til at vove Pelsen. I Prinsenskjoldsvisen blev det ham, der fik Tyrannen fældet, 600 Svenskere fanget og 965 dræbt (»den store Svineslagting«). I vore Dage har Undersøgelser af Kilderne imidlertid vist, at Poul Ancher bør have sin Del af Æren for Øens Befrielse. Han var den kloge Raadgiver, som de andre sammensvorne søgte til, Hjernen i Foretagendet og, da Opstanden brød ud, utrættelig i ogsaa i Marken at arbejde for at holde Folk til Ilden.

Som nævnt (S. 147) viser fra ældre Tid Printzensköldstenene i Rønne, hvor den svenske Kommandant blev dræbt. I vore Dage er der paa Torvet i Hasle sat en Sten med de sammensvorne Hasleborgeres Navne til Minde om, at Opstanden udgik herfra; i Sandvig er for faa Aar siden rejst en Mindesten for Jens Kofoed med Paaskriften »Born-

holms Befrier«; nær ved Slotsbroen forkyn-der en høj, slank Sten med Karl M. Kofoeds Ord:

Folket brød sit Fremmedaag
her, hvor Klippen bryder Sø.
Frifødt Æt har Fædres Sprog,
end Bornholm er Danmarks Ø.

BORNHOLM SOM DANSK AMT

Frederik III's Privilegiebrev. Bornholmerne havde uden Hjælp udefra taget deres Ø tilbage fra Svenskerne og den 29. December 1658 overgivet den til Frederik den Tredje; men hermed var Øens fremtidige Stilling dog ikke sikret. Overgivelsen var kun foretaget af Folk fra Vestbornholm, hele Øens Tilslutning maatte officielt sikres, og det skete paa et Stændermøde den 19. Januar 1659, hvor Tilslutning til Gavebrevet blev givet enstemmigt, men hvor man ogsaa vedtog at kræve Kongens Forsikring om ikke igen at udlevere Bornholm til Sverige. Løftet herom gav Kongen i sit »Privilegiebrev« af 3. Maj, hvori han bekræftede, at Bornholmerne havde foræret ham Øen, og lovede at forsvare dem »mod alle og enhver efter yderste Formue« og »aldrig overgive dem til vore Fjender de Svenske«, men »i alle Maader bete og ervise os mod dem som en naadig og mild Herre og Øvrighed«.

Svenske Generobringsforsøg. Danmark og Sverige var jo imidlertid stadig i Krig, og Bornholmerne kunde vente, at Svenskerne vilde gøre Forsøg paa at erobre Øen tilbage. Det skete ogsaa. En svensk Flaade ankrede den 4. Juli op ud for Allinge og begyndte en kraftig Beskydning af Øen; men den nyoprettede Militz satte sig under Kommandant Eckstein til Modværge, og det lykkedes at afslaa Angrebet. Et senere Forsøg paa ved Agitation blandt Befolkningn at faa den til at slutte sig til Sverige mislykkedes ogsaa, og yderligere Forsøg gjorde Svenskerne ikke.

De fem Tønder Guld. Den 27. Maj 1660 sluttedes endelig Fred i København, og under Fredsforhandlingerne blev Bornholms

Skæbne naturligvis Genstand for indgaaende Drøftelser. Baade for Danmark og Sverige var det af stor Værdi at eje Øen som Støttepunkt i Østersøen Nogen endelig Afgørelse blev ikke truffet; det blev fastslaaet, at Øen ifølge Roskildefreden var svensk, men Svenskerne indrømmede Frederik den Tredje Ret til at beholde den til den 24. Juni 1661, da den skulde tilbagegives Sverige, hvis der ikke forinden var blevet Enighed mellem de to Magter om dansk Køb af Øen. Underhandlingerne blev besværlige, men sluttede dog med en Overenskomst om, at Danmark som Vederlag for Øen skulde give 8500 Td. Hartkorn og love aldrig at afstaa den til nogen fremmed Magt. Frederik den Tredje købte derefter de krævede Td. Hk. af danske Adelsgodser i Skaane for 5 Tønder Guld eller 500,000 Rigsdaler, og dermed sikredes Bornholm for Danmark.

Den 15. September 1661 landede Grev Christian Rantzau i Neksø for at modtage Bornholmernes Troskabsed til den danske Konge. I Løbet af 14 Dage aflagde alle Bornholmere Ed; men derefter kom Rantzau frem med sit andet Ærinde. Han samlede den 21. Oktober Stænderne i Aakirkeby og forelagde Kongens Regning paa 5 Tønder Guld med paaløbne Renter til Betaling for Løskøbelsen fra Sverige. — Stænderne svarede, at de hverken ejede 5 eller 1 Tønde Guld, og udbad sig Tid til Drøftelse og Forhandling om Sagen. Et nyt Møde kom da i Stand den 28. Oktober paa Hammershus, og her lovede Stænderne, at Bornholmerne vilde betale en Tiendedel af deres Formue, som det yderste de kunde afse. Det blev $1\frac{1}{3}$ Procent af det stillede Krav eller 6840 Rigsdaler, som blev betalt inden den 7. November. Det var ikke engang Dækning af de paaløbne Renter; men hele Kravet om, at Bornholmerne skulde betale for den Gave, de havde givet Kongen, faldt dem stærkt for Brystet. De havde haft store Udgifter siden den Dag, de overgav Øen til Kongen. Paa det nævnte Stændermøde den 28. Oktober blev det godtgjort, at de indtil da havde udredet 84,460 Rdl. til

Underhold af de Soldater, der var kommet herover med den nye Kommandant Eckstein og senere, Soldater, af hvilke navnlig Rytterne havde gjort sig alt andet end afholdte ved deres ofte voldsomme Optræden overfor Befolkningen.

Adolph Fuchs. Skyld i denne Optræden havde ogsaa den Guvernør, Frederik den Tredje i 1659 satte over Bornholm, Adolph Fuchs. Som Christianshavns Kommandant havde han under Stormen paa København vist stor Tapperhed, men optraadte ved forskellige Lejligheder saa voldsomt og brutalt, at Kongen, som selv havde indkaldt ham fra Tyskland, lod ham fængsle og forvise til Bornholm som — den første danske Guvernør efter Øens Overgivelse til Danmark! Kongen paalagde ham ganske vist at vise »en smuk sømmelig Optræden mod Indbyggerne«; men hans Færd paa Bornholm blev helt igennem en Tyrans. Hidsig og raa som han var betjente han sig overfor høj og lav af Skældsord og Stokkeprygl, hvis han ikke greb til Pistol eller Kaarde.

Kendt er Fuchs's Optræden overfor Corfits Ulfeld og Leonora Christine, da de sad som Fanger paa Hammershus fra Juli 1660 til December 1661. Paa Grund af hans grove Mund og stadige Chikanerier var det, at de i Marts 1661 flygtede fra deres Fængselsrum i Manteltaarnet for at naa over til Skaane, men blev paagrebne i Sandvig og blot opnaede at blive endnu haardere behandlet, til de i December ydmygede sig for Frederik den Tredje og med Tabet af alt deres Gods slap ud af Fængslet. Ikke for sin Optræden mod Ulfeld og Leonora, men for sin Færd mod Øens Befolkning maatte Fuchs efter Rantzaus Henstilling til Kongen gaa af som Guvernør over Bornholm i Februar 1662. Samme Aar i November blev han i Brygge dræbt ved et Dolkestød af Christian Ulfeld, der derved tog Hævn over sine Forældres Plageaand.

Amtmandsembedet. Frederik den Tredje satte altsaa som Styre af Bornholm en Guvernør. Da Danmark efter Enevældens Indførelse blev delt i Amter, blev Bornholm et

Amtmand J. C. Urne.

Amt; men i lange Tider blev Amtmands-embedet og Stillingen som Øens Kommandant ved at være forenede i Guvernørstillingen. Først 1740 fik Øen sin første Amtmand, der ikke var Kommandant — nemlig J. C. Urne; men endnu var hans

Virkefelt ikke skarpt afgrænset, og 1742 oprettedes Den bestandige Kommission, bestaaende af Kommandanten som Formand, Amtmanden, Landsprovsten og Amtsforvalteren, som skulde samles den første Søndag i Marts og Oktober for at »drøfte og overlægge hele Landets Bedste«. Dette medførte mange Stridigheder mellem Kommandant og Amtmand, især i de første Aar. Fra 1772 overlod Kommandanterne Forsædet til Amtmand Urne, der ved sin Afgang som Amtmand 1778 af Regeringen opfordredes til at blive som Formand i Kommissionen. Aaret efter trak han sig tilbage, 74 Aar gammel. Hans Efterfølger som Amtmand mente, der kun var saa lidt at gøre for en Amtmand, at han godt kunde undværes, og da han 1780 lod sig forflytte, fulgte Regeringen hans Henstilling og lagde 1781 Amtmandens Arbejde ind under Den bestandige Kommission, der kom til at bestaa af Kommandanten som Formand, Landsdommeren og Amtsforvalteren; Amtsprovsten tilkaldtes kun til Forhandlinger om Kirke, Skole og Fattigvæsen. Kommissionen mødtes nu omtrent hver Maa-
ned.

Nedlæggelsen af Amtmandsembedet vakte imidlertid Røre i Befolkningen, og en Ansøgning med mange Underskrifter sendtes til Kongen for at faa en Amtmand igen. Alle-rede 1787 udnævntes en ny Amtmand, Nordmanden Christen Heiberg, der tog Bolig i Neksø. Den bestandige Kommission fortsatte med Kommandanten som Formand, Amtmanden, Landsdommeren og Amtsforvalteren som

faste Medlemmer, og da Nordmanden Andreas Undall blev Kommandant samme Aar, som Heiberg blev Amtmand, fortsatte den ogsaa med den gamle Kompetencestrid mellem Kommandant og Amtmand. Efter Undalls Forflyttelse 1791 kom der igen fredelige Tilstande i Kommissionen; men da der 1801 efter Heibergs Død kom en meget virksom Amtmand Jacob Mandix, foreslog denne Rentekammeret at ændre Kommissionen, der ofte havde været et Splidens Sæde, men nu mest var blevet en Selskabsklub, saaledes at den blev til Nytte. Svaret var, at Kommissionen ophævedes 1802.

Endnu en Gang blev Amtmandens Stilling beskaaret. Under Krigen med England 1807—14 blev Øen stillet under en sømilitær Guvernør, og det kom snart til Strid mellem ham og Amtmand Fr. Thaarup, der 1809 krænket søgte sin Afsked og blev afløst af Byfoged Chr. Jespersen i Neksø som midlertidig Amtmand. 1814 ophævedes Guvernør-embedet, og Chr. Jespersen blev virkelig Amtmand. Siden da har Amtmanden været Øens højeste Embedsmand, fra 1836 med Bolig i Rønne.

YDRE HISTORIE SIDEN 1660

Fæstningsbyggeri. Da Skaane blev afstaaet til Sverige, fik Bornholm en meget udsat Stilling langt borte fra det øvrige Danmark og beliggende imellem Skaane i Nord og Svensk Pommern i Syd. I Erkendelsen heraf og samtidig i Forstaaelsen af Øens Betydning som Støttested for den danske Flaade i Østersøen overvejede den danske Regering at styrke dens Forsvar og sendte 1662 sagkyndige herover for at undersøge Muligheden af at anlægge en Flaadehavn og for at besigtige Hammershus. Hammersøen blev udpeget som det bedste Sted for en Flaadehavn, og det skønnedes, at Hammershus ved Restaurering og Nyanlæg kunde blive en stærk Fæstning; men begge Dele vilde koste mange Penge, og Regeringen henlagde Planen. Da Øens Betydning for den danske Flaade virkelig blev

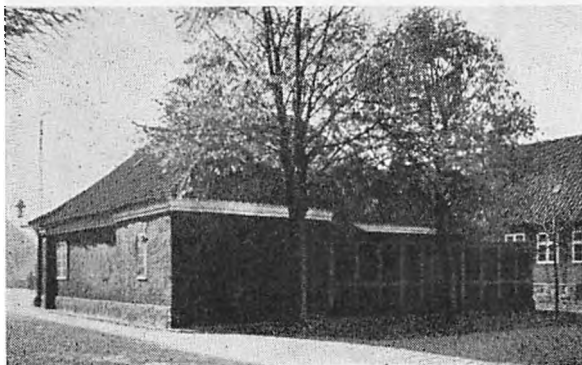
erkendt under den skaanske Krig, toges Sagen op igen, og selveste Niels Juel kom herover 1683 for at udpege Stedet for en Flaadehavn. Denne Gang blev Bugten ved Arnager valgt; men heller ikke denne Plan blev gennemført. Derimod gav Christian den Femte Aaret efter Ordre til at anlægge Fæstningen Christiansø og udbygge en Flaadehavn derovre. Det blev gjort allerede samme Aar; men noget Værn for Bornholm var ikke vundet derved. Hammershus havde faaet Lov at forfalde yderligere, og der førtes nu Sten derfra over til Fæstningsbyggeriet paa Christiansø. Hammershus's Rolle som Fæstning var dermed udspillet. Christian den Femte gik imidlertid stadig med Planer om en Fæstning paa Bornholm, og han bestemte nu, at der skulde bygges en Fæstning ved Rønne. 1688 byggedes Kastellet her, og der anlagdes Volde og Bastioner uden om Byen, men 1690 standsedes Byggeriet. Voldene blev snart sløjfede af Befolkningen, og tilbage stod kun Kastellet fra dette Fæstningsbyggeri. Endnu en Gang tænkte Regeringen paa at gøre Rønne til Fæstning. Det var under Christian den Sjette. 1743 begyndte man at bygge Hovedvagten af Sten fra Hammershus; 1744 stod den færdig; man gjorde enkelte Forarbejder til mere Fæstningsbyggeri; men 1747 lod Frederik den Femte hele Arbejdet standse. Rønne blev aldrig Fæstning, og Hammershus fortsatte man Nedrivningen af lige til 1822. Den gamle Fæstning brugtes ligefrem som Stenbrud. Læs efter Læs af de store røde Mursten brødes ned og kørtes bort til Brug i Gaarde og Huse rundt om paa Øen. Først 1822 frededes de Rester, der da var tilbage, fattige Rester af det, der engang var, men dog saa meget, at de danner den mest storslaaede Middelalderruin i Norden.

Militsen. Nogen Fæstning fik Bornholm da ikke. Forsvaret af Øen overlodes til Øens Milits alene. Allerede 1659 blev denne genoprettet og forstærket med et særligt By- og Birkekompagni for Hammershus Birk med Sandvig og Allinge. To af de sammensvorne fra 1658, Jens Kofoed og Niels Gumløes, blev

Kastellet ved Rønne. (H. P. Holm fot.)

Landskaptajner og fik som deres Officersgaarde henholdsvis Maglegaard i Østermarie og Frennegaard i Ibsker. Nogle Aar efter — 1666 — blev de to Landskompagnier til tre, hvert paa 143 Mand, idet det saakaldte Livkompagni fik en omhyggeligere Skoling under Kommando af Vicekommandanten paa Hammershus. Rytterkompagniet kom nu op paa 162 Mand. Nogen meget krigsdygtig Hær blev Militsen dog ikke. Officererne, undtagen de højeste, var Gaardmænd og ansete Borgere, og Forholdet mellem dem og de menige kunde til Tider blive helt kammeratligt, hvad der nok kunde gaa ud over Disciplinen. En ivrig Militær blandt Kommandanterne kunde da 1741 foreslaa at skærpe Lydighedspligten og indføre de strenge Straffe, som brugtes i den almindelige danske Hær. Men Kancelliet udtalte, at »Folket paa Bornholm er af en egen Geni«, og Kongen resolverede: »Vi vil ikke, at Folkene paa Landet med for stærk Rigueur maa trakteres«.

Hovedvagtten i Rønne. (H. P. Holm fot.)

Straffene for Efterladenhed i Tjenesten blev da de vante: Bøder og Pantning. I det store og hele viste Militsen sig dog i Stand til at løse de Opgaver, der stillede den. Det blev ingen store Krav, den kom ud for efter 1658. Den kom efterhaanden til at bestaa af fire Vaabenarter: Infanteri, Artilleri, Jægere og Dragoner. Tjenesten betragtedes ikke som afskrækkende eller som Soldatertjenesten i det øvrige Land under Stavnsbaandet som en Straf. I Fredstid bestod den i Vagttjeneste efter Tur paa Vagtposterne Kysten rundt og i nogen Eksercits. Dertil kunde komme Arbejde paa Skanserne o. lign.; ved Fæstningsanlæggene paa Christiansø og ved Rønne arbejdede henholdsvis 50 og 150 Mand af Militsen. Under Christian den Sjette satte en Forordning 1733 lidt skrappe Bestemmelser for Eksercitsen. Den knyttedes til Søndagsgudstjenesten, som om Sommeren skulde være færdig Kl. 11 og om Vinteren Kl. 12. Enhver i Militsen skulde gaa i Kirke hver Søndag, og efter Gudstjenesten ekser-

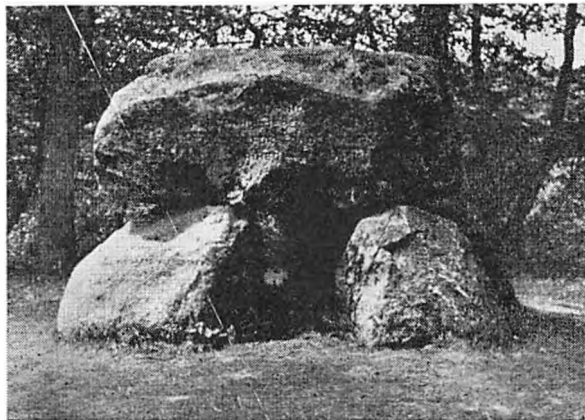
ceredes der ved Kirken. Man mødte i sin civile Dragt; Rønne Borgerskab rostes for at møde nogenlunde ens klædt i brune Frakker og hvide Strømper. Senere indskrænkedes Eksercitsen igen, og omkring 1830 hører vi, at den er indskrænket til 4 Dage om Aaret. Til Militsens Ophævelse var de fire aarlige Mønstringsdage store Folkefester for Omegnens Beboere.

Bornholm i Krigstider. I Krigstid blev der naturligvis stillet større Krav til Militsen; men ikke tit blev Freden forstyrret. Under den skaanske Krig forsøgte den svenske Storflaade, 36 Skibe med 1800 Kanoner, i 1677 Landgang ved Sandvig; men dens Baade blev saa stærkt beskydt fra Kystskanserne, at »der blev neppe nok til at ro Baadene ud igen«, Flaaden opgav Landgangen, og flere Forsøg blev ikke gjort fra Svenskernes Side paa at angribe Bornholm under den Krig. Dog fik Øen Besøg af Svenskerne, men meget imod disses Vilje. Natten mellem den 4. og 5. December 1678 strandede en svensk Transportflaade, der var paa Vej fra Stralsund til Sverige, ved Sose paa Bornholms Sydskyst. 19 Skibe gik paa Grund, og af dem knustes straks de tre. Henved 1000 Mennesker druknede, 3000 reddede sig i Land. Da Militsen om Morgenen kom til, blev der skudt nogle faa Skud fra begge Sider; derefter blev de skibbrudne Svenskere afvæbnede og sat i Forvaring paa Øen, bevogtede af Militsen, Vinteren over og om Foraaret hentet til København af danske Krigsskibe. Andre Gæster paa Bornholm under den skanske Krig var 80 skaanske Friskytter og en Del fordrevne dansksindede Skaaninger. Disse sidste og mange af Friskytterne bosatte sig paa Øen, især i Gudhjem og Tejn, og efterfulgtes i Aarene efter Krigen af andre Flygtninge fra Skaane og Blekinge. Fra en indvandret Skaaning stammer Familien Tranberg, mens Familien Madvigs Stamfader kom fra Blekinge.

Heller ikke under den store nordiske Krig blev Militsen stillet paa nogen haard Prøve; der løsnedes et Par Gange (1710 og 1716) Skud fra Rønne to Batterier mod svenske

Skibe; et Angreb paa Sandvig 1711 afværgedes uden Besvær. Og saa var der Fred i mange Aar, lige til Krigen med Englænderne i forrige Aarhundredes Begyndelse. Engelske Skibe beskød Kystbyerne en og anden Gang, og 1808 blev Christiansø bombarderet. Angrebet her blev afslaaet af Øens Kommandant Kohl, og i Kystbyerne anrettedes ingen videre Skade. Madvig fortæller i sine Livserindringer, at en Kugle bortskød en Gren paa det bedste Æbletræ i hans Forældres Have i Svaneke; det eneste Blodbad, han hørte om, var Drabet paa en Ko. Men uden for Øen deltog Bornholmerne i Krigen med Liv og Sjæl. Fra ingen Del af Danmark drevs Kaperiet med saa stor Iver som her fra Øen. I 1810 prisedømtes i Rønne 49 Skibe til en Værdi af over 3½ Million Rigsdaler og ligesaa i 1813. Det er Tal, der nærmer sig Tallene for Københavns Prisedomstol. Berømttest som Kaperkaptajn blev Caspar Wolffsen fra Rønne, der kaprede 30, deriblandt nogle meget værdifulde Skibe og Ladninger, og hvis Kapertogter strakte sig helt over til Skotland. Han blev som Belønning for sine Bedrifter udnævnt til Ridder og kaldtes senere oftest Ridder Wolffsen. Et Minde om den Rolle, Kaperiet har spillet, har vi endnu i den Børneleg, der i Rønne kaldes »Kap« og i Svaneke »Kapper«. Hvad de voksne virker, leger Børnene.

Dette var alle de Prøver, Militsen havde at bestaa siden 1660. Endnu til 1867 eksisterede den, og lige til den Tid var Bornholmerne fritagne for at gøre Krigstjeneste uden for deres Ø. De var derfor hverken med i Krigene 1848—49—50 eller i 1864. Da man i 1849 vilde danne et frivilligt Jægerkompagni, der skulde deltage i Krigen, blev der nægtet det Tilladelse til at forlade Øen. Det voksne Mandskab skulde blive og forsvare Øen, om Fjenden forsøgte et Angreb, hvad der ikke skete. Dog var der Bornholmere med i Flaaden og enkelte frivillige til Lands i begge Krige. Blandt de sidste er den mest kendte Løjtnant Anker, Helten fra Skanse Nr. 2 i Dybbølstillingen i 1864.

Mindesten i Almindingen over de faldne i Krigen 1861.
(H. P. Pedersen fot.)

1867 blev Militsen endelig ophævet. Nu skulde de bornholmske værnepligtige uddannes til Soldater som alle andre Danske. Men Bornholm beholdt dog i nogen Grad en Særstilling: Efter aftjent Værnepligt traadte den paa Bornholm bosiddende unge Mand ind i Bornholms Væbning og skulde som Soldat i den deltage i Øens Forsvar. Saaledes var Ordningen til 1923, da Væbningen ophævedes, og Bornholm i militær Henseende blev stillet omtrent som de andre danske Landsdele. 1933 genoprettedes væsentligst ved den daværende Kommandant Oberst O.B. Schouboes energiske Arbejde den gamle Ordning fra Væbningens Tid under Navnet: Bornholms Værn.

LANDBRUGET SIDEN 1660

Den store Auktion 1644. Ikke længe efter at Bornholm havde givet sig tilbage til Danmark indtraf der en Række Misvækstaar, der ramte Øen saa meget haardere, fordi Befolkningen i Forvejen var forarmet gennem Pest, Krig og Skatter. Snart var det haarde Vintre, snart langvarig Tørke, der i 1660'erne og 70'erne drev Folk fra Gaardene, saa mange af disse stod øde og udyrkede eller blev overtaget af Kronen for Skatterestancer. Nogle udvandrede til det øvrige Danmark eller til Tyskland eller begav sig ud paa Landvejen og tiggede sig Føden til. Regeringen

maatte nedsætte Hartkornsskatterne; men den maatte alligevel, som nævnt, overtage flere Gaarde, saa at Kronen til sidst ejede 221 Gaarde, 10 Huse og 3 Jordlodder, ialt 1535 Td. Hartkorn. Alt dette blev under Christian den Sjette i April 1744 bortsolgt ved offentlig Auktion. Der var derimellem Gaarde som Lensgaard og Kobbegaard i Østerlarsker, Maglegaard i Østermarie, Frennegaard i Ibsker og Simlegaard i Klemensker. Siden da har alle bornholmske Gaarde praktisk talt været Selvejergaarde, selv om der af de gamle Vornedgaarde stadig skulde betales Landgilde. Vornedskab i den almindelige Betydning af Ordet har aldrig eksisteret paa Øen. Her har nemlig ingen Herregaarde været. De Gaarde, der endnu kaldes Vornedgaarde, har som Regel været i Kongens Eje, og der har paa dem ikke været Tale om personlig Ufrihed. Naar Landgilden og de andre Afgifter blev betalt, var Bonden iøvrigt frit stillet.

Da der fra gammel Tid, som omtalt, bestod den Skik, at Gaarden nedarvedes udelt til den yngste Søn (Gaarddrønten) eller, hvis der ingen Sønner var, til den ældste Datter, en Skik, der lovfæstedes ved Forordn. 1773, blev det en Slags Privilegium at besidde en bornholmsk Gaard, og paa en Tid, da det øvrige Lands Bønder var sunket ned til socialt at være en Underklasse, udvikledes der her en udpræget Standsfølelse, der yderligere øgedes ved, at mange ansete Bønder var Officerer i Militzen. Først ved en Lov i 1887 ophævedes denne ejendommelige Arveordning.

Mageskiftning. De store Landboreformer i Slutningen af det 18. Aarhundrede kom ikke til at berøre Bornholm i samme Grad som det øvrige Land. Her fandtes ikke Stavnsbaand da her ingen Herremand var, som behøvede Arbejdskraft. Kun af Hensyn til Militzen var det bestemt, at ingen maatte forlade Øen uden Pas fra Øens Kommandant; men Udskrivningen til Soldat følte ikke som en Straf. Fællesskab fandtes ikke her; altsaa blev her ikke Tale om Udskiftning og Udflytning som i det øvrige Land. Derimod om en

Mageskiftning, da Gaardene ofte havde deres Jorder liggende spredt, undertiden med Stykker inde i andre Sogne. De blev nu efterhaanden samlet omkring Gaarden. Men dette var et Arbejde, der tog Tid og var vanskeligt paa Grund af Jordens meget forskellige Godhed. Her var nemlig aldrig optaget nogen virkelig Jordebog. Nu kom der Landmaalere til Øen; 1816 tog de fat, 16 Aar varede deres Arbejde, og omkring 1840 var Mageskiftningen, der ikke var gaaet af uden Rivninger, endelig færdig. Det viste sig da, at der for hver skattepligtig Td. Hartkorn herovre kun fandtes 49,600 Kvadratalen Normaljord, medens der i det øvrige Land regnedes med 72,000 Kvadratalen, saa at det bornholmske Hartkorn kun var ca. $\frac{2}{3}$ (nøjagtigere $3\frac{1}{15}$) af det almindelige danske. Øens Hartkornsskat var nemlig 1671 ikke blevet udregnet efter en Undersøgelse af Jordens Godhed, men paa Grundlag af Gaardens gamle Landgildeydelse, saa at f. Eks. den Gaard, der svarede 1 Td. Smør, blev sat til 12 Tdr. Hartkorn, og en Landgildeydelse paa 1 Høne gav 1 Fjerdingkar Hartkorn. Det viste sig altsaa, at ganske vist var Bornholms Skat lavere end i det øvrige Land; men den var i Virkeligheden højere, end man havde ment, da de bornholmske Gaarde var ansat i for mange Tønder Hartkorn.

Fremgang i Landbruget. Det varede længe, før bedre Landbrugsredskaber blev indført. 1826—27 fik man Svingploven i Stedet for den gamle Hjulplov. Man lærte et fornuftigere Sædskifte end Trevangsskiftet, Hvede og Kløver blev mere almindelige, og da der efter 1850 kom gode Tider for Landbruget, viste Følgerne af Reformerne sig snart i almindelig Opgang i Landmændenes Kaar. Da en Omlægning af Landbruget i hele Landet blev nødvendig i 1870'erne og 1880'erne, fordi det danske Korn blev konkurreret ud af det amerikanske og det russiske, blev ogsaa Bornholm flæske- og smørproducerende. Her byggedes Mejerier i alle Sogne og 1890 et Andelssvineslagteri i Rønne, og de bornholmske Eksportvarer kunde fuldt ud staa

Maal med det øvrige Danmarks. Den i 1852 stiftede Bornholms landøkonomiske Forening har haft stor Betydning for Højnelsen af det bornholmske Landbrug.

SKATTEKRIGEN

Paa Vagt mod Uret. Her levede altsaa en til Tider fattig, men selvbevidst Bondestand, og Gang paa Gang hører vi i disse Aarhundreder om, at denne Bondestand træder op imod Forurettelser, virkelige eller indbildte. Ingen Uret taales. Frederik den Tredje havde jo lovet Bornholmerne Privilegier, og dette forstodes som Skattelettelser. Løftet var imidlertid holdt i stor Almindelighed, og hver Gang Regeringen lagde nye Skatter paa, var Bornholmerne der straks med Klager. Særlig alvorligt saa det ud i Midten af det 18. Aarhundrede. 1762 paalagde Regeringen en personlig Ekstraskat, der skulde betales med 12,000 Rdl. hvert Aar. Straks opstod der stor Gæring i Befolkningen, og der sendtes Klager til Kongen. Regeringen tænkte paa militær Eksekution ved Militzens Hjælp, men den viste sig uigennemførlig, fordi Militzens Officerer var imellem Klagerne, og Regeringen maatte nedsætte Skatten til det halve og begrænse den til tre Aar. 1768 kom en ny Ekstraskat. Atter opstod der stor Gæring; man betalte ikke Skatten; militær Eksekution viste sig igen umulig, og Skatten blev atter nedsat. Gæringen blev imidlertid ved, og Regeringen tænkte i 1770 alvorligt paa at sende to Krigsskibe med 1000 Mand og Kanoner over for at tvinge Bornholmerne til at falde til Føje. Endnu en Gang bestemte Regeringen sig dog til at følge den Opfattelse, der kommer til Orde i Christian den Sjettes Forordning 1741, at Bornholmerne ikke bør tages med Rigueur. Bornholmeren, den store Jurist Peder Kofoed Ancher, sendtes over til sin Fødeø, og i Løbet af fire Dage lykkedes det ham ved klog Forhandling paa en Rejse rundt paa Øen at faa Sindene til at falde til Rø. Skatten blev nedsat, og nu betalte Bornholmerne.

Samtidig udsendte Regeringen en Forklaring paa de Bornholm givne Privilegier, hvori den paaviste, at Bornholm havde Privilegier: Øen havde meget lavere Hartkornsskat end det øvrige Land og betalte ikke Kongetiende eller Folke- og Familieskat, ligesom Bornholmerne var fri for Udskrivning til Krigstjeneste uden for Øen. Regeringen kunde ikke love, at Øen kunde blive fri for Ekstraskat i Fremtiden, men den skulde blive lempeligt behandlet. Og nogle Skatteprivilegier vedblev virkelig at bestaa lige til Skattelovene 1903.

UDMARKSSAGEN

Udmarken. En anden Sag var af langt mere langvarig og alvorlig Art end Skattekrigen. Det var Udmarkssagen. Fra gammel Tid laa store Strækninger af Øen udyrkede hen, Almindingen, Højlyngen, Indmarkerne mellem Gaardene og Strandmarkerne rundt om ved Kysten. Jorden var her stenet og ufrugtbar; der voksede mest Lyng og Ene eller som i Almindingen Skov. Beboerne lod deres Kreaturer græsse der, de rev Lyng og skar Tørv, hentede Brænde, plukkede Nødder og fældede Træer til deres Huse og Redskaber. Fra Tid til anden blev ogsaa et og andet Stykke taget ind derfra til Opdyrkning. Her rettede man et Gærde ud og indvandt en Strimmel Udmarksjord, hist indhegnede man et Stykke Udmark, som laa særlig gunstigt i Forhold til en Mark. Naar det ikke generede Naboerne, gik dette upaataalt hen. Undertiden søgte man Lensmandens Tilladelse dertil.

Retten til Udmarken. Den sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede var, som omtalt, en streng Tid for Øens Befolkning. Misvækst hærgede Landet; 1682 laa 146 af Øens Gaarde øde. I den Tid var der ingen Trang til at opdyrke Udmarksjord. Men i Slutningen af Aarhundredet gik det lidt frem igen, og atter tog Opdyrkingen af Udmarken fat. Amtsskriveren gav Tilladelse dertil; men da Anmodningerne stadig voksede i Tal, spurgte

Amtmanden (Reedtz) i 1708 Rentekammeret om, hvordan han skulde forholde sig til Sagen. Rentekammeret lod Spørgsmaalet undersøge og bestemte i 1709, at Udmarken ikke maatte indhegnes, da den var fælles Græsgang, af hvilken Bønderne ydede Skat og Landgilde. Beboerne tog sig imidlertid selv til Rette og inddrog ny Jord til Dyrkning, og Spændingen holdt sig. Frederik den Fjerde mente 1718, at hvis Opdyrkningen ingen Skade voldte, skulde den tillades; men en Kommission, der samme Aar var nedsat for at faa en endelig Ordning af Sagen, og som 1720 begyndte sin Virksomhed paa Øen, gik strengt frem overfor Nybyggerne og mødte derfor megen Modstand. Man nægtede at huse dens Medlemmer, og da den bestemte, at tidligere Tilladelse til Opdyrkning ikke gjaldt, sendte Beboerne Folk til København for at klage til Kongen, ja, stævnedes Kommissionens Medlemmer for Øens Domstole. Kommissionen skønnede, at Udmarken var Kongens Ejendom; men Rentekammeret stod usikkert, en ny Kommission blev kort Tid efter nedsat, og Striden fornyedes. Igen hed det: Alt er Kongens, den gamle Tilladelse til Opdyrkning er ugyldig, ny skal indhentes mod at betale Skat, og ny Opdyrkning er forbudt. Klagere rejste over til København; da de ikke kunde faa Pas, rejste de uden. Et Par af dem havnede i Kastellet i København; men intet knækkede Stridslysten hos de bornholmske Landboere. Stadig tog de ny Jord ind af Udmarken, ja endog i den Udstrækning, at der kom Strid mellem Gaardmændene, fordi enkelte af dem følte sig generede af Opdyrkningen. 1739 talte man for de foregaaende 10 Aar 375 Syndere, der havde opdyrket Jord. Man lod dem betale Bøde og tage Jorden i Fæste, og saa tillod man, at aarlig mellem 50 og 100 unge Mænd fra 10—18 Aar og Kvinder over 16 Aar maatte udvandre til det øvrige Danmark og blive der, til de kunde finde deres Udkomme paa deres Føde. I Aarene 1746—53 fik 481 Karle og 207 Piger Rejsetilladelse. Men Folketallet steg stadig, og ny Jord opdyrkedes. Efter-

haanden blev Rentekammeret ked af Striden; det tog lempeligere paa Forbudet, stadfæstede Opdyrkningen og greb 1769 til den Udvej at ville bortfæste alt. Nu protesterede imidlertid Landboerene imod, at Lyngen skulde opdyrkes! Sagen synes pludselig at være stillet paa Hovedet. Da Rentekammeret endelig 1774 udbød hele Almindingen til Salg, blev der kun budt 3707 Rdl. for det hele, og det maatte lade Sagen falde. Omslaget i Landboernes Stilling skyldtes, at Husdyravlen omkring 1750 blev meget indbringende for Bornholm. Medens Kvægpest 1745—51 hærgede det øvrige Land, gik Bornholm fri og kunde udføre en Mængde Kvæg. A. P. Bernstorff fik 1765 bornholmsk Kvæg til sine Godser i Hannover, og Prøjserkongen Frederik den Store fik i den præjssiske Syvaarskrig (1756—63) Heste fra Bornholm. Man frygtede da her paa Øen for Mangel paa Foder, hvis Højlyngende opdyrkedes. Denne Opfattelse holdt sig. Da Rømer 1809 begyndte Nyplantningen af Almindingen og Jespersen 1819 af Sandflugtsstrækningen mellem Rønne og Hasle, blev de begge Genstand for Overlast fra Befolkningens Side. Nu takker vi dem for de skønne Skove, der blev Resultatet af deres samfundsnyttige Arbejde.

Udmarken deles. I Aarene 1784—1810 lod Regeringen Højlyngen opmaale. Den viste sig at være 5076 ha, hvoraf 1536 ha var opdyrkede. Derefter bestemte Regeringen sig 1832 til en endelig Ordning af Udmarksagen. Udmarken blev delt; 9500 Td. Land blev henlagt som Statens Eje, medens 13,000 Td. Land blev Sogdenes Ejendom og skulde deles mellem dem efter Sogdenes Hartkorn. Men der var ikke givet Regler for, hvordan denne Sogdenes Andel skulde udstykkes, og Bønderne foretog da Udstykningen efter hver Bondes eget Hartkorn. Omkr. 1850 var Olsker færdig med Udstykningen af sin Andel. Men herved blev det ikke. 1851 indsendte 1000 Husmænd en Klage til Regeringen; de følte sig forurettede ved Gaardmændenes Ordning af Udstykningen; de havde jo haft Adgang til Udmarken ligesom Gaardmæn-

dene, og nu blev de ganske udelukkede fra dens Goder. 80 Gaardmænd stillede sig paa Husmændenes Side og tiltraadte Klagen, der indeholdt et Ønske om, at Udmarken maatte blive Kommunens Ejendom uden Udskifting. Regeringen henviste til Proces, og efter mange Aars Retsforhandlinger og store Udgifter dømte Højesteret 1862, at Husmændene havde Ret til Del i Udmarken, men angav ingen Regler for Fordelingen.

Husmændenes Ret til Udmarken. Endnu var der et Stykke til Vejs Ende; men Øns Landstingsmand O. E. Sonne, der tidligt havde taget sig af Husmændenes Sag, satte et energisk Arbejde ind for at naa til et blivende Resultat og opnaaede, at der i Rigsdagen 1866 blev vedtaget en Lov, der bestemte, at Udmarken var Kommunens Ejendom. Den, der havde anvendt Bekostning paa inddraget Jords Opdyrkning, skulde beholde Jorden mod Betaling efter Vurdering til Kommunen. Resten skulde dels udlægges til Skovplantning, dels sælges eller bortarvefæstes. En Kommission, hvori O. E. Sonne blev Medlem, blev nedsat, og under dens dygtige Formand Amtmand Vedels energiske og forstaaende Ledelse lykkedes det snart at faa Sagen ført ud i Livet. Resultatet blev, at 9000 Td. Land solgtes eller bortarvefæstedes, 4137 udlagdes til Skovplantning; hvert Aar skulde 78 Td. Land tilplantes, og imens skulde Udmarken benyttes til Lyngrivning. Hermed begynder da det sidste store Afsnit af Højlyngens Opdyrkning, da Stykke for Stykke af Lyngens stenede Jord toges ind til Dykning, da Ager efter Ager arbejdede sig frem til Almindingsgærdet. Her blev af arbejdsomme Rydningsmænd gjort en Idsats, som maa aftvinge enhver den allerdybeste Respekt. Nævnes bør Otto Jespersen, Ejeren af Splitsgaard i Klemensker, der opdyrkede 122 ha Højlyngsjord og deraf 1889 udskilte en ny Gaard Lyngholt paa 104 ha, H. C. Kofod, der anlagde en Frugt- og Blomsterhave, »Graneli«, paa 42 ha Højlyng, og de mest svenske Nybyggere, der opdyrkede Østermarie Udmark (»Ny Sverrig«).

Helt i Orden var Forholdene dog endnu ikke hos Rydningsmændene i Udmarken. De Fæstere, der havde opdyrket Udmarksjord tidligere, fik 1850 deres Kaar forværrede ved en Bestemmelse om, at den gamle Ansættelse i Td. Sædsjord og Td. Kløvgang skulde omsættes i geometrisk Maal. Ved 1 Td. Sædsjord forstodes blot saa stort et Areal, at der deraf under Hensyn til dets Godhed kunde paalægges det en Afgift paa 6 Skp. Havre, ved 1 Td. Kløvgang saa meget, at der deraf kunde betales 2 Pd. Smør. Nu bestemtes det, at 1 Td. Sædsjord eller 1 Td. Kløvgang skulde være lig 1 Td. Land. Ved Opmaaling viste det sig, at Ejendommenes Omraade var flere Td. Land end det Antal Td. Sædsjord eller Kløvgang, som Fæstebrevene lød paa, og Resolutionen sagde da, at det Antal Td. Land, der var for meget, var ulovligt indtaget og skulde tilfalde Kronen; kun mod nyt Fæstebrev med Indfæstningspenge og særlig ny Afgift maatte Fæsteren beholde Jorden. Fæsterne, der følte sig truede i deres Eksistens, maatte give efter; men de utrygge Forhold førte til at mange unge i de følgende Aar udvandrede til Amerika. — Enkelte Mænd kæmpede for Husmændenes Sag, og endelig udvirkede de, at der i 1913 efter en Kommissionsbetænkning kom en Lov, der gav 30 pCt. Afslag i Fæsteafgiften og bestemte, at denne skulde afløses efterhaanden og bortfalde senest 1971.

Skattekrigen og Udmarkssagen fortæller om, at Bornholms Befolkning har været stridbar. Den taalte ingen Indgreb i sin Ret. Den var vant til at sidde frit paa sine Gaarde og vant til at pløje Vandet. Langt ned mod vore Dage var Landmanden her paa Bornholm ogsaa Sømand og Fisker, saadan som Husmanden, der bor ved Kysten, er det den Dag i Dag.

TRÆK AF UDVIKLINGEN I DET SIDSTE AARHUNDREDE

Forbindelsen med Omverdenen. Til ned i sidste Halvdel af det nittende Aarhundrede følte det, som om Bornholm laa langt borte

fra det øvrige Land. Her kom fremmede til Øen, Købmænd og Embedsmænd og ogsaa Indflyttere; flere kendte Slægter paa Bornholm stammer fra indflyttede som Ancher, Bohn, Müller, Rasch, Wichmann og Wolfsen. Men i det store og hele var Befolkningen indfødt. 1801 talte den 19,507 Mennesker, 1901: 40,889 og 1940: 46,542.

Forbindelsen med Øen var tilfældig, og Rejsen herover besværlig. 1808 sejlede en Løjtnant fra København den 26. Juni og kom til Rønne den 12. Juli; han maatte ind til Køge, over Land til Stege, derfra med Baad via Rygen! Det var ganske vist i Krigstid; Forsinkelsen skyldtes, at engelske Krigsskibe truede. Men ogsaa under fredelige Forhold kunde Rejsen tage Tid. Da Rawert og Garlieb i 1815 vilde over for at undersøge Øen, var de 7½ Døgn under Vejs. De sejlede med en bornholmsk Jagt i Juni Maaned; men Rejsen maatte paa Grund af Storm lægges om ad Falster, hvor de sinkedes i 4 Dage, og da de endelig naaede Rønne, gik Skuden paa Grund! Havnene var smaa, selv Rønnes, der var den bedste.

Bornholm som Forvisningssted. Paa Grund af sin Afsondrethed fra det øvrige Land kunde Øen bruges som Forvisningssted, og mange er de forulykkede Eksistenser, der blev sendt herover, »forhærdede Forbrydere, fritalende Studenter, stivsindede Præster, uskoledede Officerer, Slægternes brydsomme Taaber, Fædres vanartede Sønner; sære brudne Menneskebørn, som man vanskeligt kunde omgaas, sendte vilkaarlige Kongebud af Vejen til Borringholm« (Zahrtmann). Blandt de mest kendte er Griffenfelds Anklager Otto Mauritius, Lægen og Guldmageren Johan Conrad Dippel, der var den sidste Statsfange paa Hammershus, og den sidste og mest kendte af dem alle Dr. Dampe, der for et i Nutidens Øjne ubetydeligt Angreb paa Enevælden i 1820 blev forvist til Christiansø, efter at han havde siddet fængslet i Kastellet i København, og endelig i 1840'erne levede som forvist i Rønne.

Postforbindelsen. Lige til 1815 kom Breve

kun til Øen ved tilfældig Lejlighed og alene ved Skipperes Velvilje. 1815 bestemte Regeringen, at enhver Skipper, der sejlede til og fra Bornholm, skulde medtage Breve og hente og aflevere saadanne paa Børsens Havnekontor. Men kom et Brev til Bornholm om Efteraaret, kunde det blive liggende hos Skipperen i Rønne til om Foraaret. Blev Vinteren streng og Østersøen islagt, var Øen ganske afskaaret fra Omverdenen, ret tit temmelig længe. Christian den Ottendes Død den 20. Januar 1848 blev først kendt herovre den 17. Februar.

Dampskibe og Flyvere. I Midten af det 19. Aarhundrede blev Forbindelsen bedre. 1850 fik Øen sin første Damper; den hed »Valdemar« og skulde holde Forbindelsen vedlige 1 Gang om Ugen i Sommertiden. Men det blev med Afbrydelser. 1857 kom »Mercur«, en træbygget Hjuldamper, 2 Gange ugentlig i Sommerhalvaaret; men ogsaa for den kunde det knibe. Først da der 1866 var dannet et Dampskibsselskab i Rønne, kom der mere Stadighed i det. Dog opretholdt Selskabets Damper til 1873 kun Forbindelsen om Sommeren. Om Vinteren maatte man nøjes med at sejle med Jagten »Ørnen« til Ystad. Fra 1873 har Øen haft Dampskibsforbindelse med København hele Aaret rundt, og endelig 1887 naaede man til daglig Forbindelse i Sommerhalvaaret og 6 Gange om Ugen i Vinterhalvaaret, og i 1900 til daglig Forbindelse Aaret rundt. 1877 var Det østbornholmske Dampskibsselskab kommet til, saa at ogsaa Nord- og Østbornholm fik regelmæssig Forbindelse med København hele Aaret. Endelig fik Bornholm i 1940 regelmæssig Flyverforbindelse mellem Rønne Flyveplads og Kastrup Lufthavn.

Oplysningen. Fra 1512 havde Rønne med nogle Afbrydelser haft en Latinskole, og i nogen Tid havde ogsaa Neksø en saadan. Danske Skoler fik Byerne ved Midten af det 18. Aarhundrede med Undtagelse af Rønne, der først fik sin 1808. Det kunde knibe med at holde Undervisningen i Gang, saaledes i Aakirkeby, hvor man kun kunde faa en

Murer til Lærer og han snart igen tog fat paa Murskeen, da han kunde tjene mere ved det! Paa Landet gik Degnen i Tiden fra Mikkelsdag til Paaske rundt paa Gaardene een Gang om Ugen og holdt Skole. Undervisningen var altsaa i Gang før Almueskoleloven kom i 1814, selv om det var smaat bevendt med den. Da der nu efter Loven skulde bygges Skoler i alle Sogne, kneb det med at faa det gennemført. Nogle Sogne vilde nødig; men Regeringen tvang det igennem, og sidst i 1820'erne havde alle Sogne Skoler. Saa kneb det med Lærere, og et Seminarium blev oprettet i Nylarsker for at tilfredsstille det bornholmske Behov. Efterhaanden kom Bornholm lige saa godt med i Udviklingen som det øvrige Land med Hensyn til Skolevæsenet.

Pressen. Et Led i den almindelige Oplysning blev Pressen. Bornholm fik sin første Avis i 1828, den samme, der endnu bestaar som »Bornholms Avis«. Den var lille af Format, kom kun et Par Gange om Ugen og blev i den første Snes Aar kun holdt af et Par Hundrede Mennesker. Først Treaarskrigen vakte forøget Interesse for Bladet. Da Befolkningen efterhaanden fik større politisk Interesse, kom her flere Blade, og i 1866 begyndte det næste Blad, der stadig udkommer: »Bornholms Tidende«, sin Tilværelse. Det tredje af de for Tiden udkommende bornholmske Dagblade, »Bornholms Social-Demokrat«, begyndte at udkomme 1902. Foruden de nævnte har Øen i kortere Perioder bl. a. haft et »Bornholms Dagblad«, en Tid udgivet i Neksø, og »Bornholms Venstreblad«.

Politiske Forhold. Det politiske Liv vaagnede sent paa Bornholm. Ved Valgene til Stænderforsamlingen i Roskilde var Interessen ringe, og det blev ikke stort bedre, da den almindelige Valgret gennemførtes 1848, ved Valgene til Den grundlovgivende Rigsforsamling. I intet Amt var Valgdeltagelsen saa ringe som her. Aarsagen var vel Øens afsondrede Beliggenhed med den uregelmæssige og ofte besværlige Forbindelse med det øvrige Land, og Øens Avis gjorde intet for

at vejlede Befolkningen politisk. Det var derfor ikke efter politiske Synspunkter, Befolkningen valgte sine Repræsentanter paa Tinge. Det blev de paa Øen kendte og ansete Mænd, man samledes om, og saadanne personlige Hensyn var bestemmende for Valgene i mere end en Snes Aar. Havde Vælgerne bestemt sig for en Mand, støttede de ham ofte i en længere Aarrække.

Først Bornholms Tidende, som Philip Rasch Dam oprettede i 1866, kom til at betyde noget for Befolkningens politiske Interesse, og i 1870'erne, da de politiske Partier Højre og Venstre fik klarere Rammer med faste Programmer, blev den politiske Agitation ogsaa i Bornholms Avis livligere. Efter at Befolkningen nu mere havde skilt sig i Partier, var Højre i Flertal i 1. Folketingskreds og Venstre i 2., men allerede i 1881 erobrede Venstre ogsaa 1. Kreds. I Kampaaene i Provisorietiden 1885—1894 blev ogsaa herovre Modsætningerne skarpe mellem Højre- og Venstremænd. Mange politiske Modstandere havde svært ved at være i Stue sammen, og selv ind i Familierne trængte Splittelsen.

Da Venstre i 1898 havde erobret Landstingsmandatet, var Bornholm i nogle Aar kun repræsenteret paa Rigsdagen af Venstremænd. Men kort før Aarhundredskiftet var Fagforeningsbevægelsen kommet til Bornholm, og da Bornholms Social-Demokrat begyndte sin Agitation 1902, voksede der snart et socialdemokratisk Parti op, og allerede 1909 valgtes en Socialdemokrat i 1. Kreds, som derefter siden 1913 stadig har været repræsenteret af en Socialdemokrat. I 2. Kreds valgtes 1913—20 en radikal Folketingsmand; derefter blev Kredsen igen en sikker Venstrekreds. Landstingsmandatet havde Venstre til 1936, da det — ved Lodtrækning — gik over til Socialdemokratiet.

Af Bornholms 28 Rigsdagsmænd har 21 været indfødte Bornholmere. Alle har de — uanset Partifarve — virket for Øens Fremgang, og forskellige af dem har set store Resultater af deres Arbejde for de Sager, der i

deres Tid var Øens Mærkesager. Af Højremænd var Farvermester, Kaptajn O. E. Sonne Rigsdagsmand i 14 Aar, den senere Tøjmester, Kaptajn Lucianus Kofod i 18, Partiets sidste bornholmske Folketingsmand. Af Venstremænd repræsenterede Borgmester, Kaptajn Ph. R. Dam 2. Kreds uafbrudt i 35 Aar (1857—92), hans Efterfølger Lærer N. Ingvard Jensen i 21 Aar, medens Gaardejer, senere Kreditforeningsdirektør M. P. Blem repræsenterede 1. Kreds i 28 Aar (1881—1909). — Socialdemokratiets første Folketingsmand paa Bornholm, Redaktør, senere Handels- og Indenrigsminister C. N. Hauge sad i 1. Kreds i 8 Aar og efterfulgtes 1920 af Kredens nuværende Repræsentant, Folketingets Formand Hans Rasmussen, der altsaa snart har haft Kredsen inde i 24 Aar. Øens eneste Folketingsmand af Det radikale Venstre var Adjunkt, nuværende Finansminister K. H. Kofoed (1913—20).

Religiøst Liv. Medens det politiske Liv, som nævnt, vaagnede sent paa Bornholm, var den første Bevægelse, der slog ned i Befolkningen, den religiøse. Det var Præsten Trandberg, der ved sin flammende Forkyndelse i 1860'erne vakte et stærkt religiøst Røre over hele Øen. Siden har den religiøse Interesse stadig været stor, bl. a. paa Grund af Chr. Møllers Virksomhed. — Karakteristisk for Bornholm er en i det øvrige Land ukendt religiøs Splittethed. I Rønne er der 16 Bygninger til religiøst Brug, og selv ude i Landsognene kan der være 3—4 Missionshuse. Sin første Højskole fik Øen i Aakirkeby 1856, oprettet af Lucianus Kofod; men den blev opgivet to Aar efter. Et nyt Forsøg i 1870'erne, begyndt i Østerlarsker og fortsat i Østermarie, fik heller ingen lang Levetid. Først den i Ekkodalen 1893 byggede Højskole har vist sig at være levedygtig.

Lægevæsen. Først i det 18. Aarhundrede kom her enkelte Læger til Øen. 1734 ansattes en Landkirurg, som fik Bolig i Neksø, og 1759 fik J. F. Dircks Ret til at praktisere i Rønne. Han blev saaledes den første praktiserende Læge paa Øen; men skønt han 1760

fik Tilladelse til at drive et Apotek i Rønne — det første paa Bornholm —, kunde han ikke som Læge og Apoteker samtidig tjene nok til Livets Ophold. Da Øens Skarpretter døde 1780, søgte han derfor dennes Embede og fik det! Men da der en halv Snes Aar efter virkelig blev Brug for Skarpretteren, bad han sig fritaget fra Bestillingen, en Skarpretter fra København hentedes og foretog Henrettelsen, hvorefter Dircks igen fik Skarpretterembedet og beholdt dets Indkomster til sin Død 1802!

1788 fik Øen en ny Landkirurg, der ligesom den før nævnte fik Bolig i Neksø, hvor der nu stadig var en Landkirurg eller Landfysikus, til denne 1837 flyttede til Rønne. Militsten havde sine Regimentskirurger fra det 18. Aarhundrede, og disse har sandsynligvis ogsaa praktiseret blandt Befolkningen. Denne nøjedes dog langt ned i det 19. Aarhundrede med de gamle Husraad og med at søge »kloge Koner« eller »kloge Mænd« for sine Sygdomme.

1817 fik Allinge sin første praktiserende Læge. Derimod synes ikke den 1802 afdøde Dircks at have faaet nogen Efterfølger i Rønne før 1829. 1836 nedsatte en Læge sig i Svaneke, 1840 en i Hasle, 1841 en i Neksø og 1846 en i Aakirkeby. Siden har der saa godt som til Stadighed været praktiserende Læger i de bornholmske Byer. Øen har nu over tyve Læger, og deraf bor fire i Landdistrikterne.

Efterhaanden lærte Bornholmerne ogsaa at bruge Medicin. Medens Rønne Apotek stadig voksede, oprettedes 1873 et Apotek i Nexø og 1898 et i Allinge.

I det 19. Aarhundrede indrettedes smaa Sygehuse i Rønne (1822) og Neksø (1825). Det lille Sygehus i Neksø nedlagdes 1838 og fik først en Afløser i 1862, der heller ikke fik lang Levetid. Rønne første Sygehus i Torvegade, hvor Lysbadeanstalten nu er, brugtes kun i 10 Aar, hvorefter det flyttedes til et straaetækt Bindingsværkshus ved »Stettebondeleddet«, hvor Bornholms Museum nu har sin Bygning. 1853 afløstes det

af to grundmurede Bygninger paa samme Sted, medens det gamle Hus flyttedes ud ved Haslevej, hvor det endnu ligger. Sygehuset af 1853 byggedes baade for Rønne og Amtet og brugtes til 1892. Dette Aar byggedes Bornholms Amtssygehus Syd i Rønne, der siden stadig er blevet udvidet og moderniseret, saaledes at det efter den sidste Udvidelse vil raade over en kirurgisk Afdeling med 97 Senge, en medicinsk med 83 Senge, en lukket epidemisk-psykiatrisk med 20 Senge og en Tuberkuloseafdeling med 26 Senge og tilknyttet Tuberkulosestation. Desuden rummer det en Røntgenafdeling, en Lys-, Bade- og Massageafdeling og et medicinsk Laboratorium. Til Amtssygehuset er knyttet to Overlæger.

1898 fik Aakirkeby sit Sygehus, 1900 Neksø, 1909 Allinge og 1914 Svaneke hver sit; de er alle senere blevet forbedrede og udvidede.

Almindelig Fremgang. Den bedre Forbindelse mellem Bornholm og det øvrige Land medførte en stærkere Udvikling i mange Forhold, der før havde staaet i Stampe eller kun været i langsom Vækst. Byerne, der langt ned i Aarhundredet havde været smaa, fik Gavn af de bedre Afsætningsforhold. Havnene blev forbedrede, Fiskeriet tog til, Silde- røgeriet blomstrede op, Industrien voksede og bredte sig. Dermed kom i Tiden omkring Aarhundredskiftet Arbejderorganisationerne. Udviklingen blev paa mange Punkter som i det øvrige Land.

Det bornholmske Særpræg forsvinder. Det stærkere Samkvem med andre Danske og

Hærloven af 1867, der forlangte, at Bornholmeren skal i Kongens Klæder som Soldat, medførte, at meget af det bornholmske Særpræg forsvandt. Mange Ikke-Bornholmere bosatte sig herovre og blandede sig med Bornholmerne. Følgen blev, at den gamle bornholmske Dialekt blev mere rigsmaalspræget, først i Byerne, især i Rønne, derefter ud over hele Øen, saa at nu væsentlig den ældre Generation paa Landet magter det Bornholmsk, der taltes i 1860'erne og 1870'erne, før den stærke Paavirkning udefra tog Fart. Nationaldragterne forsvandt; endnu i 1890'erne kunde man se gamle Koner gaa i Kirke med Korsklæde; nu er det en saga blott.

I dette Aarhundrede er der begyndt en Bevægelse for at vække Interessen for det gamle bornholmske. Rundt om paa Øen har man opført Skuespil paa Bornholmsk med gammelbornholmsk Interiør og de gamle bornholmske Nationaldragter. Nævnes bør Skuespil af Laurits Wessel, Hans Hjorth og Margrethe Kofoed. Forskellige Sangkor, især Bornholmerkoret og Canto, har gjort de gamle bornholmske Melodier kendt, og man har indøvet de gamle Folkedanse. Ikke faa bornholmske Digte og Hjemstavnskildringer paa Prosa har set Lyset i de sidste 20—30 Aar, af Christian Stub-Jørgensen, Jørgen Vibe, Otto Lund, K. H. Kofoed, J. P. Kuhre o. a. Borriijnholmaralawed har arbejdet direkte paa at faa Befolkningen til at tale det gamle bornholmske Maal igen, energisk ledet af P. Møller, og i de sidste Aar har der lydt Røster for at faa indført Bornholmsk som Fag i Folkeskolen.

LITTERATUR OM BORNHOLMS HISTORIE

Den første Behandling af Bornholms Historie gav Aakerdegnen Rasmus Pedersen Ravn 1671 i sin *Chronica Borringiaca*, der henlaa i Manuskript, til Johannes Knudsen 1926 udgav den for Bornholmsk Samfund. Den giver især for det 17. Aarh. et Væld af værdifulde Oplysninger om Øens Historie og Befolkningens daglige Liv.

Om Forholdene paa Øen i det 18. Aarh. samlede J. C. Urne i sin Amtmandstid 1740—1778 omfattende Oplysninger, der vedrører f. Eks. Landbruget, Dialekten, Retsforhold o. m. m. Af dette er endnu intet udgivet. Kun de Oplysninger, Urne gav Thurah, er offentliggjorte af denne i hans store Beskrivelse over Bornholm 1756. I sit Eksempel af dette Værk, som Urne har forsynet med mange Tilføjelser, har han skrevet: »Det er bedre, vi fik noget, som kand forbedres siden, end at have slett Intet!«

En senere Amtmand Fr. Thaarup (1804—09) samlede ligeledes et righoldigt Kildestof til sin Tids Bornholmshistorie. Han udgav 1806—10 Smaae Bidrag til Bornholms Statistik, 1810 Kort Oversigt over Bornholms Amt og 1839 Bornholms Amt samt Christiansø og efterlod sig syv haandskrevne Bind og en Brevsamling om bornholmske Forhold.

Om Befolkningens daglige Liv og forskellige økonomiske og andre Forhold skrev Bornholmeren P. N. Skougaard i Beskrivelse over Bornholm (1804), Rawert og Garlieb i Bornholm beskrevet paa en Reise i Aaret 1815 (1819) og J. S. N. Panum i Beskrivelse over Bornholm (1830).

Rige Oplysninger om Bornholmernes Levevis, Sæder og Skikke i første Halvdel af det 19. Aarh. gav Ph. R. Dam i Folkeliv og Indstiftelser paa Bornholm, hvoraf 1. Del udkom 1895 og en samlet Udgave 1933, og Johan Hansen i En bornholmsk Haandværkers Erindringer, udgivet 1934.

Den første samlede Behandling af Øens Historie udkom 1900—01 i J. A. Jørgensens Bornholms Historie I—II. Mere dybtgaaende og selvstændigt behandlede M. K. Zahrtmann det store Stof, som han mestrede som ingen anden, i sit Tobindsværk Borringholmerens Historiebog, 1934—35.

I Manuskript foreligger Oberst O. B. Schouboes grundige Arbejde Bornholms Værn gennem Tiderne. Manuskriptet opbevares paa Bornholms Amtsbibliotek.

Om Bornholms politiske Historie fra 1848 til vore Dage (d. v. s. 1910), I—V 1936—40, har Finansminister K. H. Kofoed skrevet det største historiske Arbejde, der foreligger om et bornholmsk Emne. Foruden den politiske Udvikling og de ledende politiske Personligheder behandles heri mange af de Spørgsmaal, som var oppe i Tiden, f. Eks. Brændevinsbrændingen, Militisen, Trandbergbevægelsen, Jernbanen o. m. fl.

Iøvrigt behandles historiske Emner vedrørende Bornholm i:

Bornholmske Samlinger I—XXIX 1906—43.

M. K. Zahrtmann: Rønne By og Borgere. 1928.

Hilsen fra Bornholm til M. K. Zahrtmann paa hans 70 Aarsdag. 1931. Heri Fortegnelse over Zahrtmanns historiske Arbejder, udarbejdet af E. Gøtzsche.

Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen paa hans 70 Aars Fødselsdag. 1942.

E. Kofoed og E. Gøtzsche: Bøger om Bornholm (1928) giver en systematisk Fortegnelse over Litteraturen om bornholmske Emner.

BORNHOLMS GAMLE KIRKER

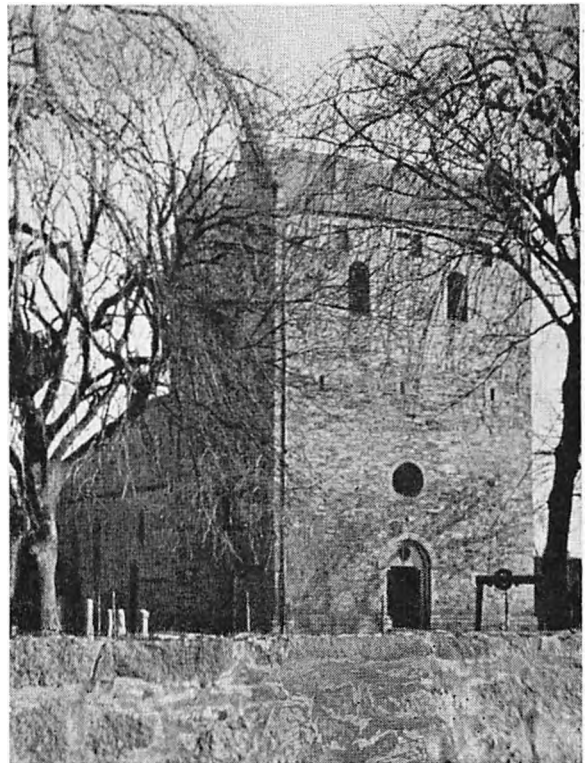
AF SOGNEPRÆST ARNE ROHDE, KLEMENSER

Naar jeg i dette Værk skal behandle de bornholmske Kirkebygninger, ser jeg det ikke som min Opgave at skildre alle kirkelige Monumenter herovre. Købstadkirkerne og de nybyggede Kirker paa Landet har ingen større arkitektonisk Betydning, hvorfor jeg mener at kunne se bort fra dem. De gamle Smaakapeller, der nu er saa godt som forsvundne, enten helt eller delvis nedrevne eller ogsaa omdannet til Ukendelighed, har været meget beskedne Bygninger og, saa vidt vi kan skønne, uden større arkitektonisk Værdi; de vil følgelig kun kunne gøre Krav paa en ganske kort Omtale. Derimod er de middelalderlige Sognekirker, for saa vidt de staar endnu, saa mærkelige og betydningsfulde, at jeg hovedsagelig vil samle min Fremstilling om dem, pege paa deres Ejendommeligheder og sætte dem ind i historisk Sammenhæng. Kunde jeg give en og anden Læser Lyst til at se mere paa vore gamle Kirker og Hjælp til bedre at forstaa det set, er mit Formaal med de følgende Sider naaet.

Bortset fra de geologiske Overfladedannelser er Bornholm et ældgammelt Stykke Land, hvis Undergrund vi kan følge helt tilbage til Urtiden, mens selv de dybeste Jordlag, vi i det øvrige Danmark har kunnet bore os ned til, alle er yngre end de bornholmske.

Man skulde næsten tro, at de bornholmske Kirker i sin Tid er skudt op af Øens gamle Jord. I hvert Fald er de saa primitive og barske i deres Ydre, at Professor Hans Holm 1878 har betitlet et stort anlagt Værk om

dem »Bornholms ældgamle Kirkebygninger«. De er imidlertid ikke saa gamle, som den gerne vil tro, der kommer fra Danmarks andre Øer, hvor hvidkalkede Landsbykirker med røde Tage og takkede Gavle ligger og sender deres Søndagssmil ud over en frodig Egn. Det er ikke Alderen, men Oprindelsen, der sætter Skel imellem Bornholmskirkerne og de almindelige danske Smaakirker.

Laa Kirke. (Parksø fot.)

Særlige Forhold har gjort sig gældende paa Bornholm, da Øens Stenkirker blev rejst. Først kan nævnes, at Bornholmerne næppe har været velstillede, hvad f. Eks. var Tilfældet med Befolkningen paa Gotland, hvor man den Dag i Dag paa Kirkebygningernes Størrelse og dekorative Overdaadighed kan aflæse Befolkningens eller i det mindste Bygherrerens Rigdom i hine Tider. Dernæst bør man holde sig den Kendsgerning for Øje, at det bornholmske Kirkebyggeri er foregaaet i Tider, da man frygtede eller havde i frisk Erindring Sørøveres Overfald paa Øens Kyster. Ønsket om at bygge stort og smukt til Guds Ære maatte derfor ofte vige for Hensynet til egen Sikkerhed. Saaledes opstod da paa Bornholm de mærkelige Kirkeborge, der halvt var Gudshuse halvt befæstede Tilflugtssteder.

En lignende Kombination af Kirke og Fæstning finder vi mange Steder i det øvrige Land. Paa Sydsjællands Østkyst fik baade Store Heddinge og Lille Heddinge Kirker oven over Gudstjenestenummet eet eller flere Stokværk indrettet til Forsvar. I Køge, Herfølge og Højelse Kirker findes Glugger formet som Skydeskaar. I Tranbjerg paa Samsø og flere Steder i Aarhusegnen har Kirketaarnene nedad rettede Skoldehuller. Endelig blev Kalundborg Kirkes ottekantede Taarn forsynet med meget sindrigt konstruerede Skydehuller, der var usynlige udefra. Disse spredte Eksemplers Tal kan let forøges.

Naar det imidlertid paa Bornholm er en Regel, hvad der i det øvrige Danmark kun er Undtagelser fra Regelen, at Forsvarshensyn gjorde sig gældende ved Kirkebyggeriet, hænger det sikkert sammen dels med Øens udsatte Beliggenhed, dels med dens ringe Udstrækning. Alle Sognene var *Kystsogne*, hvis Befolkning derfor i særlig Grad havde en Borg behov, og Afstandene var ikke større, end at man ved Opførelsen af en Kirke let kunde hente Ideer fra en hvilken som helst anden Kirkebygning paa Øen.

Kan de bornholmske Kirker saaledes ikke

siges paa Grund af deres Forsvarspræg at være enestaaende inden for dansk Kirkebygningskunst, er dog saavel de svære bornholmske Kirketaarne som især Øens fire Rundkirker højst ejendommelige og fra et fortifikatorisk Synspunkt et nøjere Studium værd. Imidlertid kan en dybere Forstaaelse af de bornholmske Kirkebygninger næppe vindes under denne Synsvinkel, hvorfor vi i det følgende vil søge at stille dem ind i en mere snæver historisk Sammenhæng.

Geologisk set er der nøje Forbindelse mellem de tæt ved hinanden liggende Landsdele Bornholm og Skaane. Ogsaa et kulturelt Slægtsskab, som det ikke her kan være Opgaven at drøfte i sin Helhed, maatte paa Forhaand synes rimeligt at antage. Hvad angaar de bornholmske Kirkebygninger, der repræsenterer en enkelt Side af Øens Kultur, er Sagen klar. Kirkerne fortæller nemlig paa deres Maade, hvad Historien beretter paa sin: At Kristendommen lagde Vejen hertil over Skaane. Da Svend Estridssøn Aar 1060 foretog en Nyordning af de danske Stifter, gjorde han Skaane til Virkeplads for to Bisper. I Lunds Bispestol sattes Henrik, sandsynligvis som det nye Stifts aandelige Overhoved; fra Dalby skulde Egin antagelig lede Missionsarbejdet i Skaane og denne Landsdels nærmeste Omgivelser, hvortil Bornholm naturligt hørte.

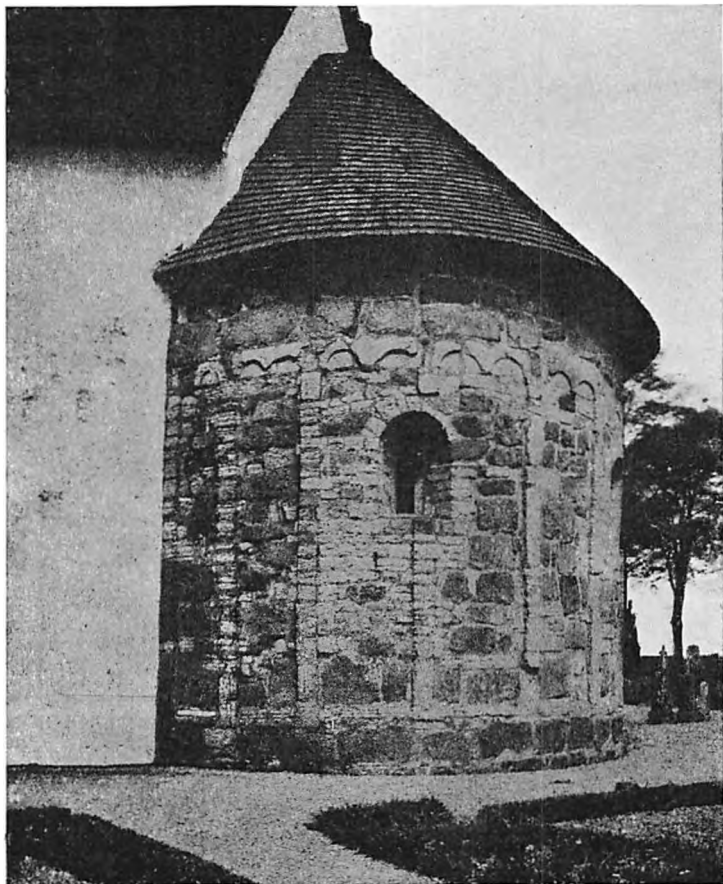
En Bispeby bør have en tilsvarende Kirke. Det vides, at Svend Estridssøn i Dalby lod opføre en anselig Katedral, mens det for Lunds Vedkommende berettes, at Knud den Hellige grundlagde Laurentius' Domkirke som Afløser af en mindre. De to Domkirkers Historie blev meget forskellig. Da Biskop Henrik døde efter kun seks Aars Virke, blev Egin hans Efterfølger paa Bispestolen i Lund, og Bispeembedet i Dalby nedlagdes. Kirken i sidstnævnte By sank først ned til at blive Klosterkirke for et Samfund af Augustinermunke og degraderedes senere til almindelig Landsbykirke, hvad den er den Dag i Dag. Kirken i Lund, der med Oprettelsen af Ærkestiftet 1104 ophøjedes til Hovedkirke for hele

Norden, maatte underkaste sig gennemgribende Ombygninger og Udvidelser for at kunne tjene sit nye Formaal. Disse Byggearbejder, hvis Resultat stort set er den nuværende Domkirke, strakte sig over det meste af det tolvte Aarhundrede.

Som en almindelig Regel gælder, at Domkirker sætter sig dybe Spor i de omliggende Landsbykirkers Arkitektur. For Skaanes Vedkommende er det da klart, at den mægtige Kirkebygning i Lund maatte afspejle sig i Ærkestiftets Smaakirker langt mere end den forhenværende og langt mindre Bispekirke i Dalby.

Blandt Kendere af Lundekatedralen vil der være almindelig Enighed om, at set udefra er Alterrundingen Kirkens mest vellykkede Parti. I flere Etager løfter Pillefremspring, Halv- og Højsøjler, forbundne med enkelte eller dobbelte σ : koncentriske Buer, sig over hinanden saaledes, at hver ny Etage virker lettere og festligere end den lavere liggende. Er Synet betagende for Nutidens Mennesker, hvor meget mere greb det da ikke Middelalderens Fromme!

Blandt Smaakirkerne i Skaane lægger man da ogsaa Mærke til flere, hvis Alterrundinger vidner om Inspiration fra Domkirken i Lund. — I Skaanes nordøstlige Hjørne ligger en stærkt mishandlet, men dog henrivende lille Bygning, Klosterkirken i Vä. Alterrundingen er tydeligvis en Aflægger af Domkirkens: Ved fire Halvsøjler deles den i fem Blindingsfelter, der foroven afsluttes af en Rundbuefrise bestaaende af Dobbeltbuer. En Snes Kilometer Øst for Lund ligger Hammarlunda Kirke, hvis Alterrunding prydes af en Rundbuefrise, som bæres af et Par snoede Smaasøjler. Her er det ikke blot Arrangementet, der peger mod Stiftsstadens,

Østerlars Kirkes Korrunding. (Nationalmuseet fot.)

men de snoede Søjleskafter har deres Forbillede i Domkirkens Krypt.

Det lod sig let gøre at finde flere Eksempler fra Skaane; vi vender imidlertid vort Blik mod Bornholm. En almindelig dansk Landsbykirke fra romansk Tid bestod som Regel kun af Skib (Menighedshus) og Kor (Gudstjenesterum). Undertiden var dog Koret i Øst udbygget med en halvcirkelformet Alterrunding, Apsis. Skønt et saadant udvidet Kor var Undtagelse og ikke Regel, blev samtlige 15 romanske Kirker paa Bornholm opført med Apsidekor. Alene denne Omstændighed kan muligvis skyldes Paavirkning fra Lund. Men hertil kommer visse Alterrundingers arkitektoniske Udsmykning. Tydeligst gør Slægtskabet sig gældende ved Østerlars Rundkirke. Apsiden er ved svage lodrette Pillefremspring, Lisener, inddelt i en halv

Ruts Kirkes Korrunding. (Parkso fot.)

Snes Felter, der foroven afsluttes med en Rundbuefrise af Tvillingbuer, d. v. s. at hvert andet Bueben svæver i Luften, hvert andet fortsættes nedefter i en Lisen (se Billedet). Pouls Kirke hører ligeledes med i denne Sammenhæng. Foroven er Apsiden smykket med en Bort, som bestaar af en Række Sten, lagt med Hjørnet udad, og danner en saakaldt Musetak; den skyldes rimeligvis Bygmesterens frie Fantasi. Paa Koret findes en Rundbuefrise, dannet af Halvcirkler med dobbelt Kontur, udsparet i Kirkemuren. Langhuset har derimod en normal, ud over Murfladen fremtrædende, Dobbeltbuefrise. Korets og Langhusets Friser er sikkert inspireret fra Dobbeltbuefriserne paa Domkirkens østlige Partier. Ogsaa Øens gamle Hovedkirke, Aa Kirke, der nu er bedst kendt paa Grund af sin fornemme gotlandske Døbefont, røber sin Afhængighed af Lund. Den meget anelige Apside er foroven prydet med en Rundbuefrise, som fortsætter hen over Korets Sider.

En Særstilling indtager Ruts Kirke. Alter-

rundingen er ved Lisener delt i syv Felter, der foroven afsluttes af Tvillingbuer, og hører saaledes sammen med de ovennævnte Apsider til Lunds Domkirkes Kreds. I det midterste Felt findes under et Cirkelvindue en søjledelt Niche. En saadan Anordning kendes i det nuværende Danmark kun fra Nørre Jernløse paa Sjælland; men Forbindelsen skal for Ruts Kirkes Vedkommende snarere søges omkring Ringsjön i Skaane med Benedektinernes Klosterkirke i Bosjö og Landsbykirken Fulltofta. Videre kan man dog for Tiden ikke komme. Motivet, den søjledelte Niche, viser nemlig ikke tilbage til de store Kirkebygninger i Lund eller Dalby i deres nuværende Skikkelse. Den samme Ejendommelighed, en Forbindelse med skaanske Landsbykirker, som ikke med Sikkerhed kan føres igennem til Hovedkirkerne i Stiftet, gør sig ogsaa gældende ved de bornholmske Kirkers Taarne og Portaler.

De fleste danske Landsbykirker fra romansk Tid blev opført uden Taarn og stod kullede helt frem til sengotisk Tid. Omkring Aar 1500 blev det almindeligt til en ældre Kirke at føje et Taarn ved Skibets Vestgavl. Det byggedes i Kvadrat, smallere end Skibet, virkede højt og slankt og havde Bræddeloft til Adskillelse mellem de forskellige Etager; dog overhvævedes nederste Stokværk og satte ved Hjælp af en Bueaabning i Forbindelse med Skibet.

De bornholmske Kirketaarne gør sig bemærkede ikke blot derved, at en Del af dem er jævngamle med Kirkerne, men især fordi de er af en særlig Type. Seks Kirker, Aa, Bodils, Ibs, Knuds, Rø og Østermarie blev opført med Taarne, bredere end Skibet, hvorved Kirkens Grundplan blev hammerformet. Murene gjordes svære, de forskellige Etager adskiltes med Stenhvælvninger, og hele Taarnbygningen virker, baade udefra og indvendig, kraftigt, men tungt. Uvilkaarligt stiller man sig selv det Spørgsmaal: Hvorfra er Ideen til disse svære Vesttaarne hentet?

Selve Tanken om at bygge brede Vesttaarne kunde i og for sig godt være afledet

fra Domkirken i Lund, der med sit mægtige Vestparti og sine imponerende Dobbelttaarne maatte friste til Efterligning. Som en Slags Kopier, ganske vist i det smaa, maa da ogsaa de nu nedrevne eller omdannede Tvillingtaarne ved Kirkerne i Vä og Färlöf (Nord for Kristianstad) opfattes. Mere tvivlsom er Forbindelsen imidlertid imellem Domkirken og de brede skaanske Vesttaarne paa Grund dels af disse Taarnes Beliggenhed, dels af deres Alder. De samler sig nemlig ikke omkring Lund, men ligger spredt navnlig langs Skaanes Syd- og Sydøstkyst. Og Tryde nu nedrevne Kirke (c. 25 km Nord-Øst for Ystad), som netop havde et saadant Taarn, skal efter en Notits paa Pergament, fundet i Kirkens Alter, være opført 1160, en Datering som stemmer med flere af de paagældende Monumenters Arkitektur. Domkirkens Vestparti er derimod antagelig først opført under Ærkebiskop Absalon, d. v. s. i Aarene omkring 1200. Kan Domkirken i Lund saaledes næppe anses som direkte Ophav til Skaanes brede Vesttaarne, kan der dog godt være en indirekte Forbindelse. Igennem Størstedelen af det tolvte Aarhundrede færdedes paa den store Byggeplads i Lund Arkitekter og Stenmestre fra vidt forskellige Egne af Europa, bl. a. Italien, England og Tyskland, og i Sachsen menes de brede Vesttaarne at have deres Hjemsted. Naar disse har fundet Vej til Skaanes Kyster, kan Ideen meget vel være bragt med af Mænd, hvis Rejse til Norden gjaldt Lund, men som efter endt Arbejde ved Domkirken søgte sig Byggeopgaver i Omegnen.

Af de brede Vesttaarne var der som omtalt seks paa Bornholm. Heraf er Rø fuldstændigt og Østermarie omtrent nedrevet. Tilbage staar fire, som alle er et Besøg værd. Det bedst bevarede er Ibs Kirkes Taarn. Det er fire Stokværk højt, hvoraf de tre nederste er overhvelvede. Underste Stokværk, der er overdækket af to parallelle Tøndehvælv, aabner sig ind mod Skibet med en dobbeltbuet Aabning, hvis Buer mødes paa en svær firkantet Midtpille. En Trappe fører i selve

Murtykkelsen fra Taarnets indvendige Sydøsthjørne mod Vest op i andet Stokværk, herfra i Nordmuren op i tredje og endelig i Vestmuren til fjerde og sidste. Baade andet og tredje Stokværk er overhvelvet med to parallelle Tøndehvælv. I Taarnets øverste Rum ser man i Ydermuren til alle Sider store — nu til Dels tilmurede — Aabninger, der gør Indtryk af at have gjort Tjeneste som Skydeskaar. At Taarnbygningen er opført i det mindste delvis til Forsvar, synes hævet over enhver Tvivl. Bodils Kirkes Taarn ligner Ibs, men er mindre, enklere i Systemet og mere medtaget af Ombygninger og Reparationer. Skønt Taarnet sikkert i sine nedre Partier er jævngammelt med den øvrige Del af Kirken, ses Skibets vestre Gavltrekanter dog tydeligt indvendig i Taarnets øverste Stokværk, hvoraf man kan slutte, at Taarnet, paabegyndt samtidig med Skibet, dog er fuldendt senere end dette. Aa Kirkes Taarn overgaar i Mægtighed de andre bornholmske. Det har imidlertid — efter Arkitekt Charles Christensens endnu ikke publicerede Undersøgelser — paa et tidligt Tidspunkt undergaaet en Ombygning. Desuden har det 1874 været Genstand for en haardhændet Restaurering. Som Taarnet staar i Dag, danner det en Firkant knap 13 Meter i Nord—Syd, godt 11 Meter i Øst—Vest og har Mure, der forneden er indtil 2½ Meter svære. Det er delt i fire Stokværk, hvoraf de tre nederste er overhvelvede, det underste med tre Tøndehvælv, hvis Længdeakse ligger i Øst—Vest, de to følgende med fire Tøndehvælvinger, hvoraf tre kortere har Længdeaksen i Øst—Vest og et længere nærmest Kirkeskibet i Nord—Syd. I øverste Stokværk ses endnu Spor af Skydeskaar og Tinder, et yderligere Vidnesbyrd om dette Taarns forsvarsmæssige Betydning. Trapperne laa oprindeligt overalt inde i selve Murtykkelsen, men Restaureringen har ogsaa paa disse virket stærkt forstyrrende. Ejendommeligt er Knuds Kirkes Taarn. Mellem Taarnets nederste Stokværk og Skibet er der anbragt to Mure umiddelbart op ad hinanden.

Den vestre Mur er gennembrudt af to rundbuede Aabninger, een paa hver Side af en Midtpille, den østre blot af een stor Rundbue. Forklaringen paa denne mærkelige Konstruktion faar man i Taarnets andet Stokværk, hvor »Vestmuren« standser og kun »Østmuren« fortsætter opefter: Under Opførelsen af Taarnet har man rimeligvis fortrudt dets ringe Dimensioner og bestemt sig til at udvide det. Man har derfor, i Stedet for at fortsætte Arbejdet paa Østmuren, sat en ny Mur inde i Kirken umiddelbart Øst for den i Forvejen staaende. Muren med de to Buer er saaledes den første, ufuldendte Østmur, Muren med den ene Bue den sidste og egentlige. Denne usædvanlige Taarnudvidelse har forøvrigt sat sig Spor i en Udkrægning, der stadig ses paa Kirkens Nordside.

Ogsaa en anden Form for Kirketaarne har særlig Tilknytning til Bornholm, nemlig de fritstaaende Klokketaarne med Underdel af Kampesten og Overbygning af Bindingsværk eller Træ. Disse Taarne findes ikke blot ved Rundkirkerne og Pouls kullede Kirke, men mærkeligt nok ogsaa ved Langkirker med Taarn: Ibs, Bodils, Ruts, foruden de i nyere Tid nedrevne Taarne ved Aa, Klemens og Østermarie Kirker. De fleste af disse Taarne er sikkert opført efter Reformationen; men det er et Spørgsmaal, om der ikke i nogle af dem skjuler sig Rester af middelalderlige, maaske endog romanske Bygninger. Først en omfattende Undersøgelse vedrørende den kemiske Beskaffenhed af den Mørtel, der anvendtes herhjemme i Middelalderens forskellige Perioder, vil muligvis kaste Lys over denne Sag.

Man kunde forøvrigt fristes til at spørge: »Hvorfra stammer den Tanke at forsyne een Kirke med to Taarne?« Ideen er ikke specielt bornholmsk. Ovre i Skaane findes flere Kirker, der har frit liggende Klokketaarne, Kastaler, i Lighed med de bornholmske; men disse bringer os ikke Gaadens Løsning nærmere. Derimod er det af særlig Interesse, at man paa Gotland ved en halv Snes Kirker finder en Kastal helt eller delvis bevaret.

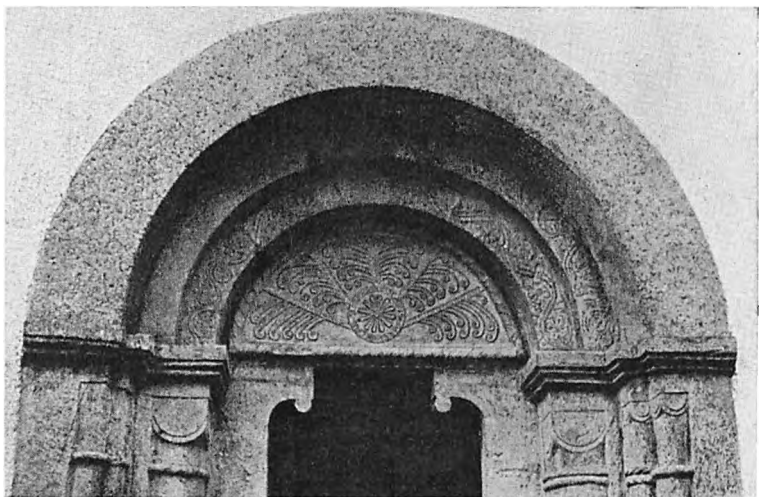
Kastalens Beliggenhed i Kirkens umiddelbare Nærhed har givet Anledning til flere Formodninger. Saaledes har afdøde Professor Nils Lithberg i Forbindelse med omfattende Undersøgelser fremsat den Hypotese, at de gotlandske Kastaler i gammel Tid anvendtes som Præsteboliger. Der fandtes ogsaa ofte ved de store Bondegaarde lignende Fæstningstaarne, til hvilke man i Ufredstider kunde trække sig tilbage. Endvidere har man, grundet paa den Omstændighed, at visse af de gotlandske Kastaler synes at gaa tilbage til førkristelig Tid, tænkt sig en Udvikling omtrent som følger: Først bygger Storbonden sig en Gaard med de mange dertil hørende Bygninger, blandt andet et Fæstningstaarn. Senere, naar Bonden, der tillige er Købmand, paa en af sine Handelsrejser i Udlandet har antaget Kristendommen, føjer han efter sin Hjemkomst en Kirke til sit Gaardkompleks, og denne Kirke forsynes efter almindelig kristen Sæd med et Taarn. Nu ligger der da Side om Side to Taarne, et ældre Fæstningstaarn og et yngre Kirketaarn. Efterhaanden lærer man at forenkle Fremgangsmaaden og slaar ved nye Gaardanlæg de to Taarne sammen til eet. Saaledes opstaar da det befæstede Kirketaarn, har man ment.

Paa Grænsen mellem Kirkens Ydre og Indre staar Portalen. Lad os se lidt nærmere paa den bornholmske Kirkeportal og tage vort Udgangspunkt i Östra Herrestad godt en Metermil Vest for Simrishamn (se Billedet). Paa Syddørens halvrunde Dæksten, Tympanon, læses i en Cirkel: CARL STENMESTER SCAR THENNA STEN. Uden om denne Indskrift ses i Dørfeltet stiliserede Palmeblade. Tympanon indrammes af en Tovsnoning, og uden om denne danner tre retvinklede Bueslag — de to inderste dekorerede med sammenslyngede Bladornamenter — en aftrappet Overgang mellem Portal og Kirkemur. Karmstenene, der bærer Tympanon, danner konsolagtige Fremspring, paa hvis Underside der findes en lille Rundstav med Længdeaksen pegende imod Kirkens

Indre. Paa hver Side af Portalen slutter sig til Karmstenen en svær Kvartsøjle, hvis Søjlehoveds nedre Afslutning dannes af en Halvcirkel, og hvis Søjlefod har udhævede Sider, der mødes i en skarp buet Kant, en Form, der er vanskelig at beskrive, men ikke desto mindre let at opfatte som mærkelig.

Vi betragter derefter Bornholms interessanteste Portal, den nordlige Indgang til Østerlars Kirke. Tympanons centrale Prydelse er et smukt Dobbeltkors i en Dobbelttring. Et spinkelt mindre Kors er lagt paa et større og bredere. Mellem det store Kors' Arme ses en Glorie, og det hele omgives af to tovsnoede Ringe. Uden om disse er anbragt ornamentale Bladslyng. Hvorledes Ornamentikken paa östra Herrestads Tympanon forholder sig til Østerlars Kirkes Nordportal, er et Spørgsmaal, som unddrager sig den ikke sagnkyndiges Bedømmelse. Her maa det være tilstrækkeligt at meddele, at en Forbindelse imellem Ornamentikken paa de to Portaler maa anses for anerkendt, men at der endnu hersker Uenighed om, hvorledes denne Forbindelse skal forstaas. Derimod er en anden Ejendommelighed ved disse Portaler lettere tilgængelig.

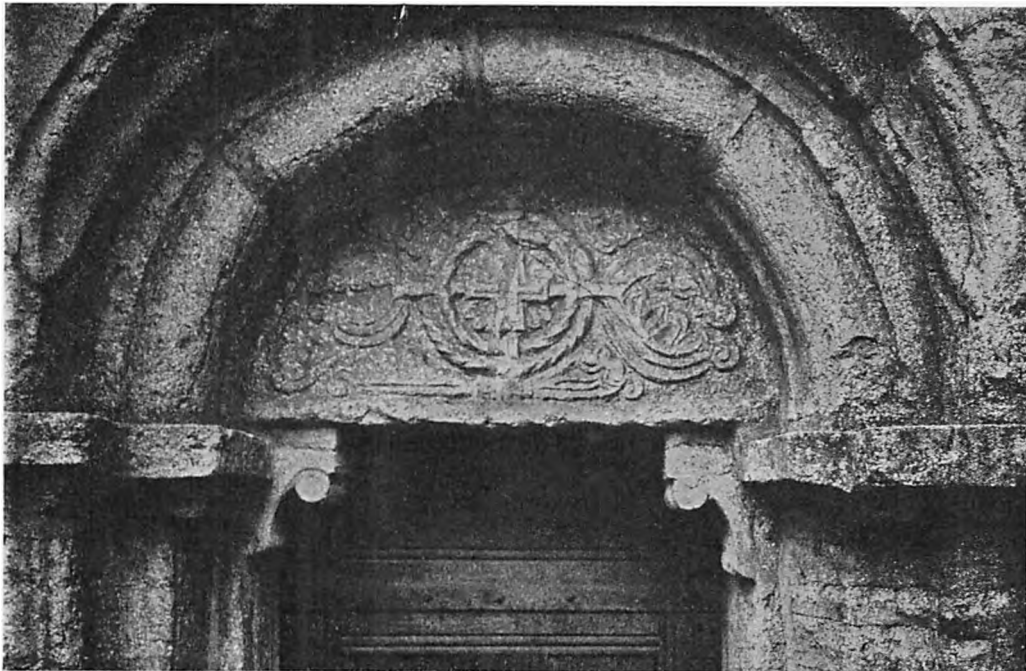
Ved danske Landsbykirker plejer man at se Tympanon hvilende direkte paa Portalens lodrette Sider. Østerlarsportalens Dæksten hviler dog ikke paa selve Karmstenene, men paa deres konsolagtige Fremspring. Ligheden med östra Herrestad er tydelig; den strækker sig endog til Rundstaven paa Konsollens Underside. Disse rundstavprydede Konsoller findes paa adskillige af de skaanske Portaler, som henføres til Carl Stenmesters Værksted eller Skole. Paa Bornholm har vi dem saavel paa Nord- som Sydportal ved Aa og Pouls samt paa Sydportalerne ved Bodils og Peders Kirker.

Ö. Herrestad Kirke i Skaane. Sydportalens Bue og Tympanon. (Lunds Universitets hist. Museum fot.)

Hermed er imidlertid östra Herrestadportalens Forbindelse med Bornholm ikke udtømt. Vil man sammenholde Søjlehoved og Søjlefod fra östra Herrestadportalen med de tilsvarende Detailler fra Syddørene ved henholdsvis Østermarie og Bodils Kirker, forstaar man, at ogsaa disse maa høre ind under Carl Stenmesters Virkekreds.

I sin Bog »Skånes stenmästare före 1200« (S. 201) omtaler Monica Rydbeck et tydeligt Rombemønster paa östra Herrestadportalens Sider og Søjleskafter. Desværre beskrives dette Mønster ikke nærmere af Forfatteren, og mine egne Optegnelser angaaende Portalen svigter paa dette Punkt; men det synes mig dog Omtale værd, hvad Monica Rydbeck formentlig har overset, at Tympanon over to bornholmske Portaler, Syddørene i Ny og Nylars Kirker netop er forsynet med et Rombemønster og saaledes maaske viser Forbindelse med östra Herrestad. Tydeligst er Mønstret i Ny Kirke paa den iøvrigt i al sin Enkelhed meget smukke og velformede Portal. Langs Randen af de Bueslag, der omgiver Tympanon, ses en Dobbelttrille, hvis Betydning ikke staar mig klar. Enten drejer det sig om Dekoration af de paagældende Stene eller ogsaa kun om Ridser, efter hvilke Stenhuggeren skulde tildanne Stenenes Cirkelform.

Østerlars Kirkes Portal. Tympanon. (Nationalmuseet fot.)

Endelig vil jeg nævne en Detail, som muligvis kan siges at kendetegne Østerlarsportalen til Forskel fra dens Slægtning i Östra Herrestad. I Østerlars er Døraabningen en Ubetydelighed smallere foroven end forneden, et Træk der er hyppigt ved bornholmske Kirker, som Regel blot langt tydeligere end ved Norddøren i Østerlars. Det genfindes f. Eks. ved Døraabningerne i Rotunden i Østerlars Kirkes andet Stokværk, ved Syddøren i Østermarie og forskellige Steder i Ols Kirke, saaledes ved begge Kirkens Portaler, ved den tilmurede Dør i andet og Skydeportene i tredje Stokværk. Døraabninger, der konvergerer opæfter, findes flere Steder i Skaane, f. Eks. i Östra Herrestads Nabokirke Östra Ingelstad, men viser ikke videre til Domkirken. Man antager, at denne for bornholmske og skaanske Kirker fælles Ejendommelighed skyldes Paavirkning fra Irland.

Ogsaa i Bornholmskirkernes Indre spores deres Forbindelse med Skaane. I romansk Tid stod næsten alle vore Kirkerum overdækket af flade Bjælkelofter. En Undtagelse dannede Apsiden, over hvilken der laa et Halv-

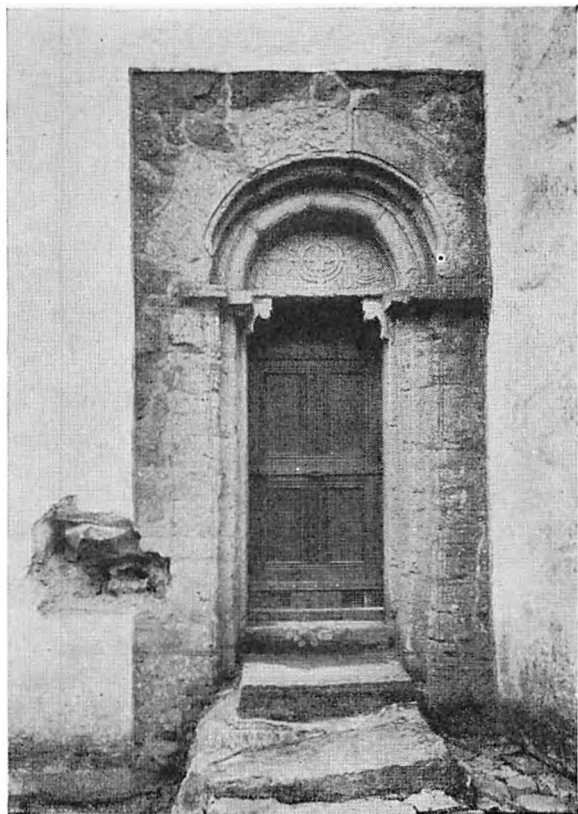
kuppelvælv. Først i gotisk Tid blev det almindeligt at overhvælve Kor og Skib med Hvælvinger af en mere sammensat Form, de saakaldte Krydshvælvinger, saaledes som de her paa Øen ses over Korbygningerne i Aa og Ruts Kirker. Paa Bornholm finder vi imidlertid det romanske Tøndehvælv, ikke blot som ovenfor omtalt i adskillige Taarne, men ogsaa inde i selve Kirkerummet som Overdækning over Koret, nemlig i Ibs, Knuds, Ny, Nylars, Ols og Østermarie Kirker.

Ogsaa Skaane har eller har haft godt en halv Snes Kirker med tøndehvælvende Kor, og disse blev sikkert alle opført med Lunds Domkirke som Forbillede. Domkirkekorets nuværende Krydshvælvinger er nemlig ikke oprindelige, men har afløst et Tøndehvælv, der ødelagdes ved en stor Tagbrand, som hærgede Kirken i Aaret 1234.

Romanske Tøndehvælv var, bortset fra Skaane og Bornholm, yderst sjældne i Danmark. Naar en Kirke som Bjernede paa Sjælland har tøndehvælvende Kor, formoder man derfor Afhængighed af Domkirken i Lund, en Formodning, der bekræftes ved

Ny Kirkes Portal. (Knare Rasmussen fot.)

Osterlars Kirkes Norddør.

Forekomsten af skaanske Sandstenskapitæler i Kirkens andet Stokværk. Denne Kirke har forøvrigt endnu en Ejendommelighed, som kan have Forbindelse med Skaane. Paa hver Side af Korbuen findes en halvrund Niche til Anbringelse af et Sidealter. Ganske vist forekommer saadanne Sidealternicher spredt over hele Nordeuropa, og en hel Del danske Eksempler kendes; men særlig hyppige synes de at være i Skaane, f. Eks. Färlöf og Borrie (c. 10 km Nord for Ystad) og navnlig paa Bornholm, hvor Bodils, Peders og Ruts har dem i velbevaret, Knuds, Ny og Pouls Kirker i mere medtaget Skikkelse. Af de 15 Kirker her paa Øen har saaledes 6 — eller 40 % — været udstyret med Sidealternicher i Triumphvæggen σ : den Mur, i hvilken Korbuen findes, hvad der antagelig betyder, at disse Nicher procentvis er mere end 10 Gange saa hyppige her som i det øvrige Land, Skaane naturligvis ikke medregnet.

Ideen til Sidealternicher i Smaakirkerne er hentet fra de store Kirker, i nogle Tilfælde fra deres Sideskibe, hvis østre Afslutning undertiden var en halvrund Niche, i andre fra Tværskibet, i hvilken Østvæggen kunde være forsynet med saadanne Nicher (Ribe Domkirke) eller med Indgange til Smaakapeller (Lunds Domkirke). I Lundekatedralen fremhævedes Kapelindgangene i særlig Grad ved Anbringelse af pragtfulde Baldakiner. Yderligere fandtes i Kirken før Branden 1234 en meget iøjnefaldende Alterniche midt i Skillemuren mellem Skib og Kor. Antagelig ligger i disse Forhold ved Stiftskirken Forklaringen paa den hyppige Forekomst af Sidealternicher i Skaane og paa Bornholm.

Hidtil har vi beskæftiget os med de Sider af den bornholmske Kirkearkitektur, hvor der ikke blot har kunnet paavises Forbindelse med Skaane, men hvor denne Landsdel har været givende og Bornholm modtagende.

Østermarie Kirkeruin set fra Taarnrummet mod Skibets Østmur, hvor man over Triumfbuen ser Sporene af Skibets to parallelle Tøndehvælvinger.

Vi vil nu rejse Spørgsmaal om, hvorvidt de bornholmske Kirkebygninger kun er at opfatte som Efterligninger af de skaanske, eller om vor Ø har ydet sit selvstændige Bidrag til dansk Kirkebygningskunst i Middelalderen.

Da man i Østermarie havde besluttet sig til at opføre en ny Kirke og i 1890 var godt i Gang med Nedbrydningen af den gamle, opdagede man forskellige Mærkværdigheder ved Bygningens Konstruktion, som bevirkede, at Nedrivningen blev standset. Som Ruin staar nu Alterrunding og Kor, Skibets Syd- mur samt de nederste, sydlige Dele af Taarnet. Den første af de gjorte Opdagelser bestod i, at man efter Fjernelse af en Bræddeforskalling paa Triumfmurens Østside over Korbuen saa de halvcirkelformede Aftryk af to parallelle Tøndehvælvinger (se Billedet), som viste sig at være bygget, foruden paa

Skibets Ydermure, paa en indvendig Mur, der stod i Øst— Vest midt op igennem Kirkerummet. Denne Mur, forlængst nedrevet, havde været gennembrudt af tre rundbuede Aabninger, Arkader, og havde hvilet paa Taarnmuren i Vest, Triumfmuren i Øst og to Piller, der stod i Kirkeskibets Midtakse. Pillefundamenterne kan stadig ses. Et Murstensparti over Korbuen viser endnu Stedet, hvor det østligste Bueslag forenedes med Triumfmuren. Oven over Korbuen, der rimeligvis paa Grund af Længdemurens Anbringelse er af en usædvanlig Bredde, ses en Døraabning, som før en større Istandsættelse af Ruinen i 1932 havde en mindre Tilspidsning opefter.

Denne Dør fører ind til et lille hvælvet Rum over Koret. Hvælvingen har en stærkt tilspidset Form, og Oversiden af den danner sammen med Kor-

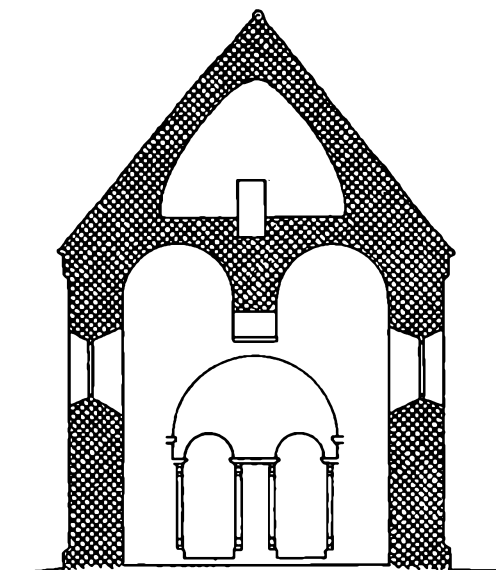
hvælvingens Ydersider to skraa Flader, paa hvilke der ligger fastmuret Sandstensfliser som Tagdække, saaledes at Taget over Koret har været et massivt Stentag uden Anvendelse af Tømmer. Ved nøjere at betragte Skibets Gavlmur ser man endnu over de to Tøndehvælvinger svage Spor af en buet Linie, hvis Form svarer til Taghvælvingen over Koret, et Forhold, som viser, at der ogsaa over Skibets Tøndehvælvinger har været et hvælvet Rum, uden paa hvilket der sandsynligvis har hvilet et lignende massivt Stentag som over Koret. Nyttens af disse øvre tøndehvævede Hulrum er indlysende; ved Hjælp af dem formindskedes Tagets Vægt i meget betydelig Grad.

Den Ejendommelighed ved Østermarie Kirkes indvendige Længdemur, at dens østlige Arkade løb af paa Triumfmuren umiddelbart over Korbuens Toppunkt, altsaa belastede

Muren paa dens svageste Sted, har faaet Bygningskyndige til at betvivle Konstruktions Forsvarlighed. Arkitekt C. M. Smidt har imidlertid ved sine interessante Undersøgelser i 1932 klarlagt Sagen. Han konstaterede, at Triumfmurens Fundament har fortsat hen under hele Korbuens, undersøgte dernæst denne Bue nærmere og saa, hvorledes Buestikkets Sten kun er glathugget nærmest ud mod Kor og Skib, hvad der viser, at Buens midterste Parti ikke har været synligt. Han sluttede af disse Omstændigheder og enkelte andre Detailler, at Triumfbuen har været tvedelt forneden med en Midtpille, flankeret af to smaa »Triumfbuer«, og at der over disse Smaabuer har været opført en tynd Støttemur, der sluttede sig til Midterpartiet af Korbuens Underside, saaledes at selve Korbuens saas som en rundbuet Blindning saavel fra Skibet som fra Koret. Paa denne Maade blev den haardt belastede Korbuens tilfredsstillende afstivet (se Billedet),

Ogsaa Korbuens i Peders Kirke er i denne Sammenhæng Omtale værd. Noget under Buens Vederlag (∩: Overgangen fra den lodrette Mur til selve Buen) ses et Par mærkelige Fremspring. Muligvis er de Rester af en senere nedbrudt Mur, i hvilken to eller tre Bueaabninger har dannet Forbindelse imellem Kor og Skib. Maaske har Fremspringene dog blot haft den Opgave at bære en Tværbjælke, paa hvilken et Krusifiks skulde anbringes.

Nær beslægtet med Østermarie er Aa Kirke. Op igennem Skibet stod indtil Restaurationen en Længdemur, ligesom i Østermarie, men større, hvilende paa fem Piller, af hvilke de yderste var anbragt umiddelbart op til henholdsvis Kirkeskibets Vestmur og Triumfmuren (se Billedet). Den elegante Løsning fra Østermarie, hvor de yderste Buer var direkte forbundne med Taarnmur og Triumfmur, er saaledes ikke naaet i Aa Kirke, en Omstændighed, der kan tolkes saaledes, at Aa Kirke enten anses for ældre end Østermarie, eller omvendt som en lidt ubehjælpelig Efterligning af denne. Betydning

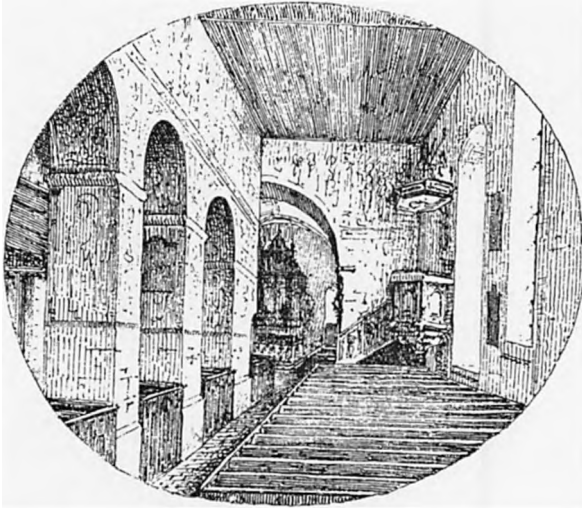
ØSTERMARIE 1939 C. M. Smidt
100 0 5 10
CTM. REKONSTRUKTION METER

Rekonstrueret Tværsnit af Skibet, set mod Øst, med Tagrumshvælving og Stentag, de to parallelle Tøndehvælvinger samt de i Triumfbuen indbyggede mindre Buer.

gen af Længdemuren i Aa Kirke forstaas ud fra Østermarie. Dens Opgave var at bære to parallelle Tøndehvælv. Imidlertid skal de nyeste Undersøgelser, foretaget af Arkitekt Charles Christensen, have gjort det usandsynligt, at de planlagte Hvælvinger er kommet til Udførelse. Tanken om et massivt Stentag over Aa Kirkes Skib maa derfor antagelig falde.

Problematiske er ogsaa et Par andre Stentage: over Korbygningerne i Ols og Nylars Kirker; derimod ligger det oprindelige massive Stentag endnu over Knuds Kirkes lille Kor, dækket under en nyere Tagkonstruktion. I denne Kirke findes der til Forskel fra Østermarie intet Hulrum over Koret. Den kompakte Stenmasse mellem Hvælv og Tagflader hviler saaledes med en meget betydelig Vægt paa Korbygningens Mure.

Ogsaa fra Skaane kendes massive Stentage. Östra Ingelstad har over Skibet en rundbuet, over Koret en nærmest spidsbuet Tøndehvælv, og over begge disse Bygningsdele er

An Kirkes Indre for 1874.

der, uden indskudt Hulrum, fundet Rester af massive Stentage. Valleberga (1½ Metermil Øst for Ystad) har en Korbygning med rundbuet Tøndehvælv og derover en lignende Tagkonstruktion som östra Ingelstad. Nogle Bemærkninger i Brunius' »Skånes konsthistoria« (S. 129 og 167) bør muligvis forstaas saaledes, at ogsaa den nu nedrevne Ingelstorp Kirkes Kor (Nabokirke til Valleberga) har været dækket af et massivt Stentag.

At disse skaanske Kirker i deres Oprindelse har haft Forbindelse med Østermarie og Knuds Kirker paa Bornholm er hævet over enhver Tvivl. Tagkonstruktionen, som de har fælles med Bornholmskirkerne, skiller dem fra alle Landsdelens øvrige Kirker; og desuden ligger de netop i det ved Bornholm nærmeste Hjørne af Skaane. Spørgsmaalet bliver da, hvor Forbilledet og hvor Efterligningerne er at finde. Den kulturelle Strøm gik stort set fra Skaane til Bornholm, og flere Forskere vil mene, at de massive Stentage ikke danner nogen Undtagelse fra Regelen. Men afgjort er Sagen ikke. En dansk Arkitekt har i sin Tid godtgjort, at de massive Stentage i Skaane og paa Bornholm har deres Oprindelse paa Irland, hvor de gennemløb en lang Udviklingsbane. Fra primitive, famlende Forsøg er man omsider naaet frem

til højtudviklede og praktiske Konstruktioner, netop som de ses i Østermarie Kirke. Da denne Kirke er den eneste af de bornholmskaanske Langkirker, der har Tøndehvælv i to Etager, er det ikke usandsynligt, at den irske Tagkonstruktion er overført direkte til Østermarie (Aa Kirke?), hvorfra den i forenklet Form kan have forplantet sig ud over Øen og til Skaane.

Formodningen om, at Kunsten at anvende Tøndehvælv i flere Etager over hinanden er primær paa Bornholm i Forhold til Skaane, bestyrkes af Øens fire Rundkirker, Bornholms betydeligste Bidrag til den danske Middelalderarkitektur.

Af disse Rundkirker er Østerlars ikke blot den største og af Turister bedst kendte, men tillige i Plananlæg den rigest udformede og antagelig den ældste. Det vil derfor være rimeligt at skænke denne Bygning en noget udførligere Omtale. Selve Rundkirken bestaar af Skib, Kor og Apsis, hvilke Bygningsdele alle tre er større eller mindre Cirkelstykker. Desuden findes et Vaabenhus mod Syd

Østerlars Rundkirke. (Alfr. Ijoller fot.)

og Vest for Kirken det fritstaaende Klokke-taarn. Syv svære Piller støtter Kirkens Mure i Nord, Vest og Syd. De er af senere Oprindelse end Bygningen selv, maaske fra det fjortende Aarhundrede.

Mens Skib og Kor endnu er dækket af Puds og Hvidtekalk, blev Apsiden 1874 renskrabt og saaledes ført tilbage til sin oprindelige Skikkelse. Som Materiale er hovedsagelig anvendt Kamp; men til de svagt fremtrædende Murlister, Lisener, og den paa dem hvilende Rundbuefrise benyttede man »bornholmsk Cementsten«, Kalksten fra Limensgade i Aaker. Da denne Rundbuefrise mod Sædvane er ret lavtsiddende, maa det formodes, at den øverste Del af Murværket ikke er oprindeligt. Man lægger Mærke til, at hvert af Apsidens tre aabenbart gamle Vinduer er saa uheldigt anbragt, at Vinduesaabningen selv eller dens Karmsten overskærer en Lisen. Denne Ejendommelighed viser, at Vinduerne, skønt de gaar tilbage til romansk Tid, dog ikke oprindeligt hørte med til Apsiden.

Et lille usædvanligt Træk ved Kirkens Sokkelprofiler bør ikke undgaa den besøgendes Opmærksomhed. Skibet hviler paa en Dobbeltsoffel (to Skraakanter over hinanden), mens Soklen under Kor og Apsis kun har enkelt Skraakant. Det er ellers en fast Regel i romansk Kirkebygningskunst, at hvis man gør Forskel paa de forskellige Bygningsdeles Sokler, skal Apsis og Kor, som de i Forhold til Skibet fornemmere Dele af Kirken, have den rigest udformede Sokkelprofilering. Et lignende omvendt Forhold med Hensyn til Soklerne træffes ved to andre Kirker her paa Øen, idet baade Aa og Østermarie Kirker har Dobbeltsoffel under Taarnet, men kun enkelt under Skib, Kor og Apsis. Med de skaanske Kirker i Stora Herrestad lidt Nord og Gleminge noget Øst for Ystad samt Fjälkinge i Omegnen af Kristianstad forholder det sig iøvrigt paa tilsvarende Maade.

Østerlars Rundkirkes Indre virker meget ejendommeligt. Kirkerummet faar sin særlige Karakter derved, at der fra en Cylinder midt i Rundhuset er spændt et ringformet

Tøndehvælv ud til Ydermuren. Seks uregelmæssige Bueaabninger fører ind til den hule Midtpilles Indre »Ovnen«, der dækkes af en Kuppelhvælving med fire flade Korsribber, som løber ud paa enkle Kragsten.

Paa Midterpillen findes nogle i sin Tid af Professor Kornerup restaurerede Kalkmalerier, vist fra Slutningen af det fjortende Aarhundrede. Under gotiske Buer fremstilles Jesu Fødsel og Barndom samt hans Lidelse og Død. Derimod forbigaas som ellers oftest i Middelalderens Kunst Jesu »Liv og Lære«. Den samme Ejendommelighed møder os som bekendt i Trosbekendelsens Ord: »Født af Jomfru Maria pint under Pontius Pilatus«. Sandsynligvis er den middelalderlige Kunst paa dette Punkt afhængig af den oldkirkelige Bekendelse.

Særlig Interesse knytter der sig imidlertid til en større Billedkomposition, ligeledes anbragt paa Midtpillen. Den er beslægtet med flere Kalkmalerier i sjællandske Kirker fra det følgende Aarhundrede. Fremstillingen er delt i flere Afdelinger, men uden gotisk Rameværk. I Midten ses Kristus tronende som Dommer paa Regnbuen. Paa en anden Bue støtter han sine Fødder, til højre og venstre for ham findes Solen og Maanen, og tveægede Sværd udgaar af hans Mund. Ved hans højre Side staar de frelste, alle nøgne, med Ansigtet vendt imod ham; ved hans venstre Side drages de fortabte, ligeledes nøgne, bort mod Helvede, der er fremstillet som et uhyre Gab, hvor Djævelen sidder som en grinende Trolde. Øverst paa Billedet ses Maria og de tolv Apostle omgivende Kristus. Fremstillingen flankeres af basunblæsende Engle, der fremhæver Billedets Dommedagskarakter. Med sine c. 150 Figurer er Dommedags-scenen i Østerlars Kirke eet af den danske Middelalderkunsts anselige Malerier og det største Middelalderbillede her paa Øen.

Ogsaa andre bornholmske Kirker har gamle Kalkmalerier. Paa Midtpillen i Nyker findes en Række Kristusbilleder fra omtrent samme Tid som Malerierne i Østerlars, groft udført, men nænsomt restaureret i 1937 af

Midtpillen i Nylars Kirke. (Alfr. Kjoller fot.)

Konservator Lind. Smukke er de romanske Billeder fra det trettende Aarhundrede paa Midtpillen i Nylars Kirke, restaurerede af Kornerup. De fortæller det første Menneskaps Historie fra Adams Skabelse til Udrivelsen af Paradis. Paa Ruts Kirkes Korhvælv er tre Gange malet dekorative Ornamenter. Det midterste Sæt fra Midten af det sekstende Aarhundrede blev 1930 restaureret af Konservator Lind og giver nu et meget tiltalende Indtryk af, hvad Renæssancetiden formaaede i Retning af at dekorere gotiske Kirkehælv.

Fra Koret i Østerlars Kirke fører en Trappe op til de øvre Stokværk. Den løber udvendig i Nordmuren undtagen for de nederste Trins Vedkommende. De staar nemlig som Fritrappe langs Muren. Denne Ordning synes ikke at være oprindelig. Muligvis beror den paa en i tidligere Tid foretagen

Ombygning af Koret i Forbindelse med Korbuens Udvidelse. C. 20 Trin oppe i Trappen gør denne et skarpt Knæk paa det Sted, hvor Korets og Skibets Cirkler mødes. C. 8 Trin højere fører en rundbuet Dør ind i andet Stokværk, der belyses gennem et Vindue i Sydøst; en rundbuet og to firkantede Aabninger ses dog tilmurede. I Nordvestmuren findes en større rundbuet Døraabning med Tærskel, bred Karm og uden for denne et Bomhul paa hver Side. Gennem Aabningen har man, efter at en Stige var rejst, kunnet bringe sine vigtigste Ejendele i Sikkerhed paa en lettere og hurtigere Maade, end det lod sig gøre ad Murtrappen. I Aabningen var anbragt en Dør, som kunde stænges udefra. Iøvrigt svarer Konstruktionen af andet Stokværk til det underste: omkring en Cylinder gaar det ringformede Tøndehvælv.

Fra Mellemstokværket fører en rundbuet Aabning ind over Korloftet og derfra en lige afsluttet videre ind under Apsidens Tag. Inde over Koret kan man iagttage, at Korhvælvingen hæver sig ualmindelig højt over de to Døraabninger. Denne Hvælvning er derfor næppe oprindelig; man maa tænke sig, at Korets nederste Stokværk ved en eller anden Ombygning er forhøjet. Dette Forhold bliver saa meget tydeligere, som man fra Korloftet kan se det nederste af en højtsiddende Døraabning, der med et Par Trin har ført ned fra Rundhusets tredje Stokværk til Koret. Denne Dør viser, at ogsaa Koret sandsynligvis har haft tre Stokværk, saaledes som Tilfældet er med den med Østerlars nærbeslægtede Rundkirke i Hagby, Syd for Kalmar.

Den samme Trappe, som førte nede fra Kirkerummet op til andet Stokværk, fører herfra videre til tredje. Trappemundingen, der beskyttes af en ret godt bevaret Hjælm, fører ud i en c. 1 Meter bred Skyttegang. At denne Gang oprindelig har været aaben, synes at fremgaa af Gulvets Beskaffenhed. Det er nemlig lagt med udadhældende Kalkstensfliser og forsynet med flere Spygatter. Skyttegangens Ydermur er for den øverste

Halvdels Vedkommende af nyere Dato, hvad der baade ses af de Teglsten, som er indblandet i Byggematerialet, og de Lysaabninger med spidsbuet Afslutning, som findes i Murens paagældende Partier.

Hvilket Udseende Skyttegangens Ydermur oprindeligt har haft, kan ikke længere med Sikkerhed afgøres. Muligvis har den været forsynet med Tinder og Skaar, muligvis blot lige afsluttet for oven. I hvert Fald har det store Antal Huller, der i vandret Række findes omtrent øverst paa Ydersiden af Rundhusets Mur, og som efter Arkitekt Charles Christensens Undersøgelser alle gaar omtrent helt igennem Murtykkelsen, sikkert været anvendt til Anbringelse af Tømmerstokke, hvorpaa der kan have ligget en udvendig Løbe-gang i Lighed med, hvad der har været Tilfældet ved Ols Kirke.

Fire Trin leder fra Skyttegangen ned til det indenfor liggende Vagtrum. Hængselsrester i Døraabningen viser, at Rummet har kunnet spærres. I Muren findes fordelt otte smalle Lys- og Skydehuller. Fra Vagtrummet fører en Dør ind til Midtertaarnet, som her har en betydelig mindre Diameter end i de to nederste Stokværk. Herved ser man i Muren tre Lysaabninger, hvoraf den ene sidder 40 cm højere end de andre for at korrespondere med et af Skydehullerne i den mellemste Mur.

Den nuværende Tagkonstruktion er ikke oprindeligt. Maaske gaar den tilbage til 1744, hvilket Aarstal findes paa Sydsiden af Rundhusets Ydermur og paa »Kongen«, den Bjælke, der findes anbragt lodret i Tagkonstruktionens Midte. Den oprindelige Ordning var antagelig en anden, efter hvilken Taget hvilede paa Skyttegangens Idermur, da denne Gang, som nævnt, synes at have været aaben. Men Centraltaarnet har sandsynligvis løftet sig op over Taget paa lignende Maade, som det stadig kan ses i Thorsager og Bjernede Rundkirker.

Efter denne forholdsvis udførlige Gennemgang af Bornholms mest betydningsfulde Rundkirke, vender vi os til de tre øvrige.

Med deres hvidkalkede Bygninger, sorte Spaantage og fritstaaende Klokketaarne minder de allerede paa Afstand om deres store Slægtning i Østerlars. Og Slægtskabet bekræfter sig ved nærmere Eftersyn. I alle tre Kirker gaar gennem Rundhusets Centrum Bygningens lodrette Akse, ganske vist svundet ind fra en stor Cylinder til en mindre, massiv Murpille, men forbundet med Ydermuren ved et ringformet Tøndehvælv. Et fælles Træk er ligeledes Kirkernes to Indgange, Mandsdøren mod Syd, Kvindedøren mod Nord, hvad der er normal Byggeskik ved Langkirker, mens Rundkirker sædvanligvis kun har en Syddør. Ligeledes har alle de bornholmske Rundkirker en Døraabning, der fra andet Stokværk fører ud i det frie. Ny Kirke har denne Dør fuldt bevaret, i Nylars er den omdannet til et Vindue, i Ols staar den tilmuret bag en udvendig Støttepille. Neden for den sidstnævnte Dør findes ved Siderne to firkantede Huller, beregnet til Anbringelse af et Par Bjælker, der har dannet Underlag for en udvendig Podest.

Men selv om Slægtskabet mellem de tre mindre Rundkirker er stærkt fremtrædende, har de dog hver især deres Ejendommeligheder, af hvilke de vigtigste her skal omtales.

Vi begynder i Nylars Kirkes Kor. Øverst oppe i Apsidehvælvet ses fem Huller. Det er Aabningerne af nogle paa Hovedet stillede Lerkrukker, »Lydpotter«. Formaallet med deres Anbringelse har været at forstærke Sangen under Gudstjenesten. En Række Lydpotter findes ogsaa indmuret i Vestmuren af Aa Kirkes Kor og kan ses oven over det senere indbyggede gotiske Hvælv. I Skaane kendes Lydpotter fra Valleberga Kirkes Apsidehvælv og fra Vestmuren i Bosjö Klosterkirkes Skib. Her sidder Lydpotterne, godt 20 i Tallet, i flere Rækker over hinanden.

De Trapper, der fra Kirkerummet fører op i Bygningens øvre Etager, tager alle deres Udgangspunkt i Koret, saaledes som vi saa det i Østerlars; men Trappesystemerne selv er af to forskellige Typer. Ny Kirke følger paa dette Punkt Østerlars, idet Trappen lig-

ger i Bygningens Nordside og i eet Løb fører op igennem hele Rundhusets Mur. I Nylars og Ols Kirker er der to Trapper, som begge er lagt i Sydmuren, saaledes at den første munder ud eet Sted i Mellemstokværket, og den næste fra et andet Sted i samme Stokværk fører op til øverste Etage. Dette sidstnævnte Trappesystem er forsvarsmæssigt det bedste, da det forøger Mellemstokværkets fortifikatoriske Betydning.

Andet Stokværk er anlagt meget forskelligt i de tre Kirker. I Ny Kirke danner det nu Bygningens øvre Afslutning; men eftersom Trappen fortsætter fjorten Trin videre i Ydermuren, har et tredje Stokværk utvivlsomt været planlagt, muligvis tillige opført. Da Ydermuren ikke viser Spor efter Hvælvinger og desuden fortsætter lodret opefter i forholdsvis betydelig Højde over Gulvet, har andet Stokværk næppe skullet overhæves, men blot adskilles fra den følgende Etage med et Træloft. Af interessante Enkeltheder i dette Stokværk kan nævnes nogle Stilladshuller i Midtpillen, i hvilken man endnu kan se Rester af de i Hullerne anbragte Tømmerstokke. Arkæologen Peter Thorsen har gjort mig opmærksom paa, at der paa Pillens Sydside omtrent i Brysthøjde er indmuret en gammel Kværnsten. En lignende Sten kan forøvrigt ses i Gulvet i Ibs Kirkes andet Stokværk umiddelbart Syd for Midtpillen.

Mellemstokværket i Nylars Kirke er af særlig Interesse, først og fremmest fordi vi her genfinder Konstruktionen fra Kirkerummet med en Midtpille, der sammen med Ydermuren bærer et ringformet Tøndehvælv. Denne Hvælving fortæller en hel Del om, hvorledes den er blevet til. Over et buetformet Stillads, beklædt med Planker og lignende, lagde man Sten og Mørtel; med andre Ord man murede ikke Hvælvingen, man støbte den. Aftryk af Stilladsets Planker ses endnu. Omtrent ved Døren ud til det frie har en Baadside været anvendt som Underlag for Hvælvingen. Baaden var klinkbygget og Plankerne holdtes sammen af Nagler, hvoraf nogle imidlertid var faldet ud paa det Tids-

punkt, da Baaden fandt Anvendelse i Kirken. Aftryk af gammelt Bygningstømmer er iagttaget i Hvælvingerne i et Par bornholmske Kirker: Ols Kirkes andet Stokværk (Arkitekt Mogens Clemmensen) og Ibs Kirketaarns to mellemste Stokværk (Peter Thorsen). I Gulvet tæt ved Ydermuren i Nylars Kirkes Mellemstokværk findes et dybt Hul. Det er nu tilmuret forneden, men har oprindeligt aabnet sig ned lige inden for Mandsdøren og været et saakaldt »Skoldehul«, hvorigennem en indtrængende Fjende kunde angribes med kogende Vand, Sten, og hvad man ellers havde ved Haanden. Af andre Enkeltheder kan nævnes, at der mangler Aabning i Rundhusmuren ind imod Korloftet. Denne mærkelige Omstændighed kunde tyde paa, at Ordningen over Koret ikke var den sædvanlige. Muligvis laa der over denne Bygningsdel et massivt Stentag.

Ols Kirke slutter sig i andet Stokværk til Østerlars og Nylars med Midtpille og ringformet Tøndehvælv. I Ydermuren nede ved Gulvet ses nogle Spygatter, der antagelig har skullet tjene som Kloakledninger, naar Mennesker i Ufredstider benyttede Kirken som Opholdssted. Som allerede nævnt har Tanken om et massivt Stentag over Ols Kirkes Kor været fremsat. Man har i denne Formodning støttet sig til Hans Holms Værk om de bornholmske Kirker, i hvilket der (Tavle 14) paa Overgangen mellem Skib og Kor ses nogle skraa Streger, som ikke finder deres Forklaring i Teksten, men af Arkitekt V. Koch (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed ... 1895, S. 247 f.) udlægges som en Antydning af Fliser fra et oprindeligt massivt Stentag. Dette er aabenbart Grundlaget for Dr. Hugo Frølen's Antagelse af en Stentagskonstruktion over Koret (Nordens befästa rundkyrkor 1910—11 I. S. 27 og II. S. 85, paa hvilket Sted nogen Uklarhed synes at raade), og muligvis ogsaa for samme Anskuelse hos Dr. Francis Beckett (Danmarks Kunst I. S. 55), og Arkitekt C. M. Smidt (Aarbøger ... 1940 f. S. 101). Da det romanske Tagtømmer over Koret endnu er i Behold,

Nylars Rundkirke. (Alfr. Kjoller fot.)

og da Arkitekt Charles Christensens Undersøgelser skal have vist, at det nu staaende Kor er det oprindelige, og da yderligere hverken Arkitekt A. Clemmensen (Beskrivelse og Tegninger af Østermarie Kirke 1894 S. 10) eller Frölen (nævnte Værk II. S. 85 f.) har kunnet konstatere Spor af massivt Stentag, maa Hypotesen om et saadant over Ols Kirkes Kor antagelig siges at savne tilstrækkeligt Grundlag.

Ligesom Østerlars Kirke er ogsaa Nylars afsluttet foroven af et tredje Stokværk. I Midten af dette staar et kort Stykke af den massive Pille, der her har større Diameter end i de nedre Stokværk, maaske et Tegn paa, at Pillen har skullet bære et Centraltaarn. Ydermuren er forsynet med Skaar og Tinder, der efter Arkitekt Charles Christensens Undersøgelser dog ikke skal være oprindelige. Langs Ydermuren gaar en Skyttegang med Spygatter og udad skraanende Gulv, hvad der tyder paa, at Taget oprindeligt har hvilet paa Gangens Indermur.

Mens Nylars Kirke med Hensyn til sit øverste Parti saaledes slutter sig nær til Østerlars, gik man ved Opførelsen af Ols Kirke en ganske anden Vej. I denne Kirkes tredje Stokværk er Rundmuren forsynet med Skydeporte, hvis Gulv er udsparet dybt ned mellem Ydermuren og den lavere liggende Etages Hvælving. Højst ejendommelig er tredje Stokværks øvre Afslutning, saaledes som den blev klarlagt af Charles Christensen under Kirkens Restaurering. Paa svagt skraanende Bjælker, der førte fra den spinkle Midtpille ned i Huller i Ydermuren, laa et Plankelag, der baade var tredje Stokværks Loft og Bygningens Tag. En Del af Bjælkehullerne gik helt igennem Muren, yderst ude med stærkt Fald, aabenbart for at bortlede Regnvandet. Rundmuren fortsætter opefter oven over Hullerne og har dannet et Brystværn for Forsvarerne, der fra det flade Tag, Bygningens fjerde Stokværk, kunde væge deres Borg. Imidlertid findes der neden under de omtalte Bjælkehuller 22 andre, der er

Ols Rundkirke. (Alfr. Kjoller fot.)

betydelig større og gaar vandret igennem hele Murtykkelsen. I disse har der kunnet anbringes Bjælker til at bære et udvendigt Trægalleri, fra hvilket Kirken kunde forsvares mere effektivt, end det var muligt fra Bygningens Indre.

For Læsere af foranstaaende Sider turde det nu være indlysende, at der bestaar et stærkt Slægtskab mellem de fire bornholmske Rundkirker. Men der er endnu ikke kastet Lys over Spørgsmaalet om, hvilken Plads disse Kirker indtager blandt danske Arkitekturmindesmærker fra den tidlige Middelalder. Romanske Rundkirker findes ogsaa i det øvrige Danmark, f. Eks. Bjernede paa Sjælland (fuldendt inden 1186), Thorsager i Jylland (fra c. 1200) og Horne paa Fyen. Den sidstnævnte Kirkes oprindelige Anlæg kan paa Grund af Ombygning ikke længere med Sikkerhed erkendes, men baade Bjernede og Thorsager Kirker har i Rundskibet fire Piller, der sammen med Ydermuren bærer ni

Krydshvælvinger eller Dele deraf, og er saaledes af en fra de bornholmske Rundkirker forskellig Type.

Imidlertid har Arkitekt C. M. Smidt ved Udgravninger i Søborg Slot paa Sjælland fundet Rester af et Borgkapel, der bestod af et rundt Skib og et polygonalt Kor. Da begge disse Bygninger stod i umiddelbar Forbindelse med Ringmuren, har de antagelig som Fæstningstaarne været opført i flere Stokværks Højde og peger med deres Sammenkobling af to Taarne mod Østerlars. Men da Rundhuset i sit Indre havde ikke een, men tre Piller, viser Borgkapellet i Søborg samtidig i Retning af Bjernede.

Nævnes kan i denne Forbindelse Museumsintendant Mårtenssons Virksomhed. I Helsingborg fandt han under Udgravningsarbejder i en Afstand af ca. 70 Meter fra »Kärnan« en Borgkirke, bestaaende af et Rundskib med cirkulært Kor. Skibet laa sammenbygget med Ringmuren og har formentlig tjent som Fæstningstaarn, hvad ogsaa en Tegning fra 1670 synes at vise.

Muligheden af den her omtalte Forbindelse mellem Søborg og Østerlars, eventuelt med Helsingborg som Mellemed, understreges af den Omstændighed, at Ærkebiskop Eskil grundlagde Søborg (omkring 1150) og desuden i Aarene mellem 1149 og 1161 var i Besiddelse af de tre af de fire Herreder paa Bornholm.

Ogsaa Skaanes anden Rundkirke, Valleberga, er i Slægt med Kirkerne paa Bornholm. Baade har den massivt Stentag over Koret, som Knuds og Østermarie, og to Indgangsdøre, som Øens Rundkirker, og endelig Lydpotter indmuret i Apsidehvelvet, som Nylars. Derimod staar det fast, skønt Ordningen af Kirkens Indre endnu er under Debat, at Vallebergakirken blev opført uden ringformede Tøndehvælv.

Rester af et saadant Hvælv i andet Stokværk ses imidlertid endnu i den smaalandske Rundkirke i Hagby, 17 km Syd for Kalmar. Denne Kirkes Udseende præsenterer den allerede paa Afstand som værende af Bornholms-

typen. Da Koret endnu staar i 2½ Stokværks Højde, har det aabenbart oprindeligt været et tre Etagers Kor i nøje Overensstemmelse med Forholdene ved Østerlars Kirke. Ogsaa Vårdsberg, otte Kilometer Sydøst for Linköping, skal i tidligere Tid have haft Rester af et ringformet Tøndehvælv i nederste Stokværk samt, indtil Aaret 1753, et ottekantet Taarn, der gik op igennem Rundhusets Tag og hvilede paa en Cylinder, som fornedet opløste sig i seks Piller.

Disse to svenske Kirker er maaske de bornholmske Rundkirkers nærmeste Slægtninge. De kan dog ikke opfattes som Forbilleder, men kun som Efterligninger. Vægten ligger her ikke paa dekorative Enkeltheder, som muligvis kunde tyde paa, at de svenske Kirker er yngre end de bornholmske. Afgørende er derimod to Omstændigheder:

I. Samlet paa et lille Omraade som Bornholm findes fire Rundkirker af samme Type, hvoraf de tre har Tøndehvælvninger i to Etagers, og fandtes tillige i hvert Fald een Langkirke, Østermarie, der var overhvælvet paa lignende Maade. En tilsvarende Koncentration af Kirker med denne Hvælvingskombination kendes ikke fra nogen anden Egn i det middelalderlige Danmark eller Sverige, et Forhold, der sandsynliggør de bornholmske Rundkirkers Primat.

II. Paa Bornholm gør Indflydelse fra irsk Arkitektur sig stærkt gældende. Ikke blot vil man i denne Sammenhæng henvise til de mange Dør- og Vinduesaabninger, der konvergerer opefter, men især peger de massive Stentage i Knuds og Østermarie Kirker mod Irland. Særlig den sidstnævnte Kirke staar med sin elegant udførte Forbindelse mellem Langskibets Arkademur og Triumfmuren paa den ene Side og Taarnmuren paa den anden som et fint Stykke Arkitektur og hæver sig som den eneste Kirke paa Bornholm og i Skaane, i hvilken det irske Konstruktions-system fuldt ud findes gennemført, langt over de øvrige Stentagskirker i disse Egne. Østermarie Kirke aflægger et tydeligt Vid-

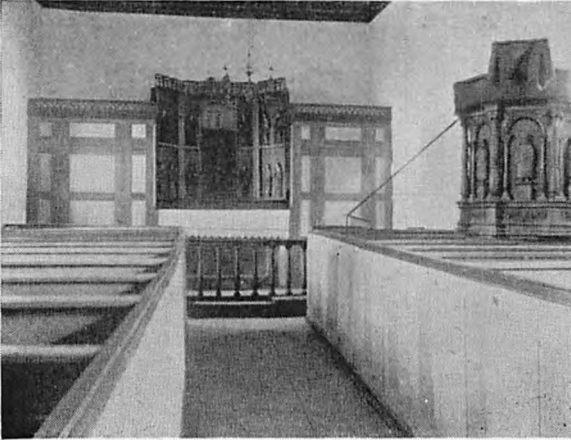
nesbyrd om, at den selv var givende, de andre modtagende.

Det umiskendelige Slægtskab, der bestaar imellem Østermarie Langkirke og de bornholmske Rundkirker, bestyrker Formodningen om, at disse maa ses som et selvstændigt Indskud i den danske Middelalderarkitektur, eller lidt kraftigere og mere populært udtrykt: Næst efter Esbern Snares femtaarnede Kirkeborg i Kalundborg er rimeligvis de fire runde Kirker paa Bornholm de mærkeligste Kirkebygninger i Danmark.

Med Hensyn til de gamle bornholmske Kirker staar Spørgsmaalet om deres Alder endnu tilbage at omtale. Vanskelighederne er store paa dette Punkt, især for en Amatør, der let fristes til at drage forhastede kronologiske Slutninger ud fra almindelige historiske Forhold, gamle literære Beretninger, Møntfund gjort paa Stedet o. l. Hovedvægten maa lægges paa Monumenterne selv og deres arkitektoniske Forbindelser.

Det staar fast, at Paavirkning fra Lunds Domkirke har gjort sig gældende paa Kirker i Stiftet senest fra Tiden omkring Midten af det tolvte Aarhundrede. Imellem c. 1150 og Slutningen af den romanske Periode et Aarhundrede senere maa de bornholmske Kirker være opført. Nogle af Kirkebygningerne tilkendegiver selv tydeligt omtrent hvor i den paagældende Periode, de hører til. Pouls Kirkes smukke Nordportal har blandt Ledføjningerne en tilspidset Rundstav og maa derfor tilhøre Tiden op imod det trettende Aarhundredes Midte. Peders og Ny Kirker, den første med sin hesteskoformede Triumfbue og begge med den paa Indersiden stærkt smigede (tragtformede) Syddør, synes ogsaa at tilhøre den senere romanske Tid. I Ruts Kirke kan man derimod se, hvorledes Korvinduerne næsten helt mangler Smig. De synes derfor at stemple Bygningen som opført i Periodens første Del.

For at kunne foretage en virkelig Tidsbestemmelse af de bornholmske Kirkebygninger kræves der imidlertid ikke blot et betydeligt Kendskab til middelalderlig Arki-

Sct. Anna Kapel.

tektur, men Tidsfæstelsen kan kun ske efter indgaaende Undersøgelser af saavel Bornholmskirkerne selv som deres skaanske Slægtninge. Disse Undersøgelser er endnu langt fra tilendebragt. Arkitekt C. M. Smidts Undersøgelse vedrørende Østerlars Kirkes Nordportal med den paafølgende videnskabelige Diskussion (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1935 S. 63 ff, Skånes stenmästare S. 218 ff, Aarbøger 1940 S. 109 ff) viste paa eet Punkt, at der kræves baade mere dybtgaaende Undersøgelser og mere indgaaende Kendskab til det foreliggende Materiale, før end Sagkundskaben kan sige det afgørende Ord om de bornholmske Kirkers Alder.

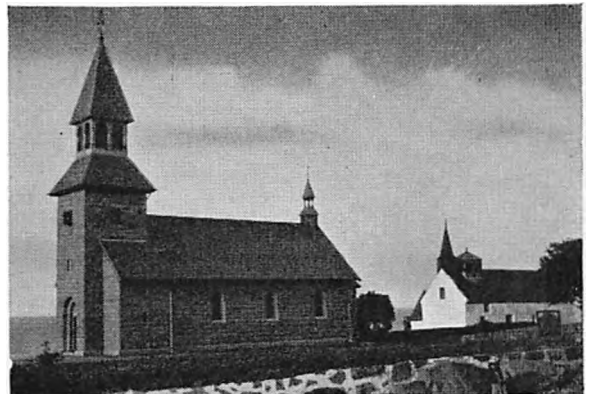
Indtil videre maa vi derfor nøjes med at konstatere, at de seneste Undersøgelser sandsynliggør den Antagelse, at Flertallet af Bornholmskirkerne blev opført i sidste Halvdel af det tolvte Aarhundrede.

Foruden de i det foregaaende behandlede

egentlige Kirker, som i Kraft af deres Arkitektur dels danner Bro ud til den store Verden, dels viser en selvstændig Indsats, findes der ogsaa Rester af middelalderlige Smaakirker, de saakaldte Kapeller.

Paa Bornholms Nordspids rejstes, maaske omkring Aar 1300, et Kapel, af hvilket der i skønne Naturomgivelser endnu staar en malerisk Ruin. I det øde Terrain blev Guds- huset ikke rejst for kirkeligt at betjene en fastboende Befolkning, men til Gavn for de Søens Mænd, der sæsonvis holdt til paa denne Kant af Landet for at drive det storstillede Fiskeri, som Hansestæderne stod bag. Til lignende Brug maa Sct. Anders' Kapel paa Frennemark i Ibsker antagelig være bygget. Kapellet selv er forsvundet, men Rester af en næsten kilometerlang Fiskergade fandt man i 1893.

Oven over Aasen i Gudhjem ligger Fiskerlejets gamle Kirke i Ruiner. Opført omkring 1300, nedrevet 1896, tjente Sct. Anna Kapel c. 600 Aar Gudhjemboerne til Opbyggelse. Kapellet var rektangulært, bygget i to Tempi, knap 17 Meter langt og godt 5 Meter bredt med Vaabenhus mod Nord. Over Kapellet Vestgavl sad en Tagrytter, og umiddelbart Øst for denne var anbragt et lavt Udkigstaarn. Kirkerummet var tarveligt, men havde en værdifuld Prydelse i en katolsk Fløjaltertavle fra Slutningen af det femtende Aarhundrede. Tavlen er godt restaureret og findes nu i Bornholms Museum. Et

Gudhjem Kirke og Sct. Anna Kapel.

Arbejde af lignende Art og fra omtrent samme Tid, men af større kunstnerisk Værdi er Hasle Kirkes Altertavle.

Ligeledes efter beskedne Maal byggedes et Kapel i Rønne, men med Byen gennemgik ogsaa Kapellet en betydelig Udvikling. I det fjortende Aarhundrede foretoges en Forlængelse af Bygningen mod Vest. En spidsbuet Dør og et Indvielseskors paa Nordmuren vidner endnu om denne Kapellets første Ombygning. Det følgende Aarhundrede medførte Udvidelse af Koret, som fik en tresidet Afslutning mod Øst. Omkring 1500 eller lidt senere opførtes Taarnet, maaske som Afløser af et ældre Vagttaarn. I Slutningen af det syttende Aarhundrede tilbyggedes paa Kirkens Nordside et Gravkapel, der i Slutningen af det attende blev afløst af en stor Tværfløj, som gav Kirken T-Form. Endelig foretoges 1915—18 en gennemgribende Ombygning, hvorved den treskibede Korskirke opstod, som nu er Øens Hovedkirke og anseligste Gudshus.

Ogsaa Nexø, Allinge, Hasle og Svaneke Kirker maa antages at have begyndt deres Tilværelse som middelalderlige Kapeller.

Iøvrigt har nogle af Øens Kapeller været opført i en mere speciel Hensigt. I Østermarie ligger Rester af et Kapel for Sct. Mau-

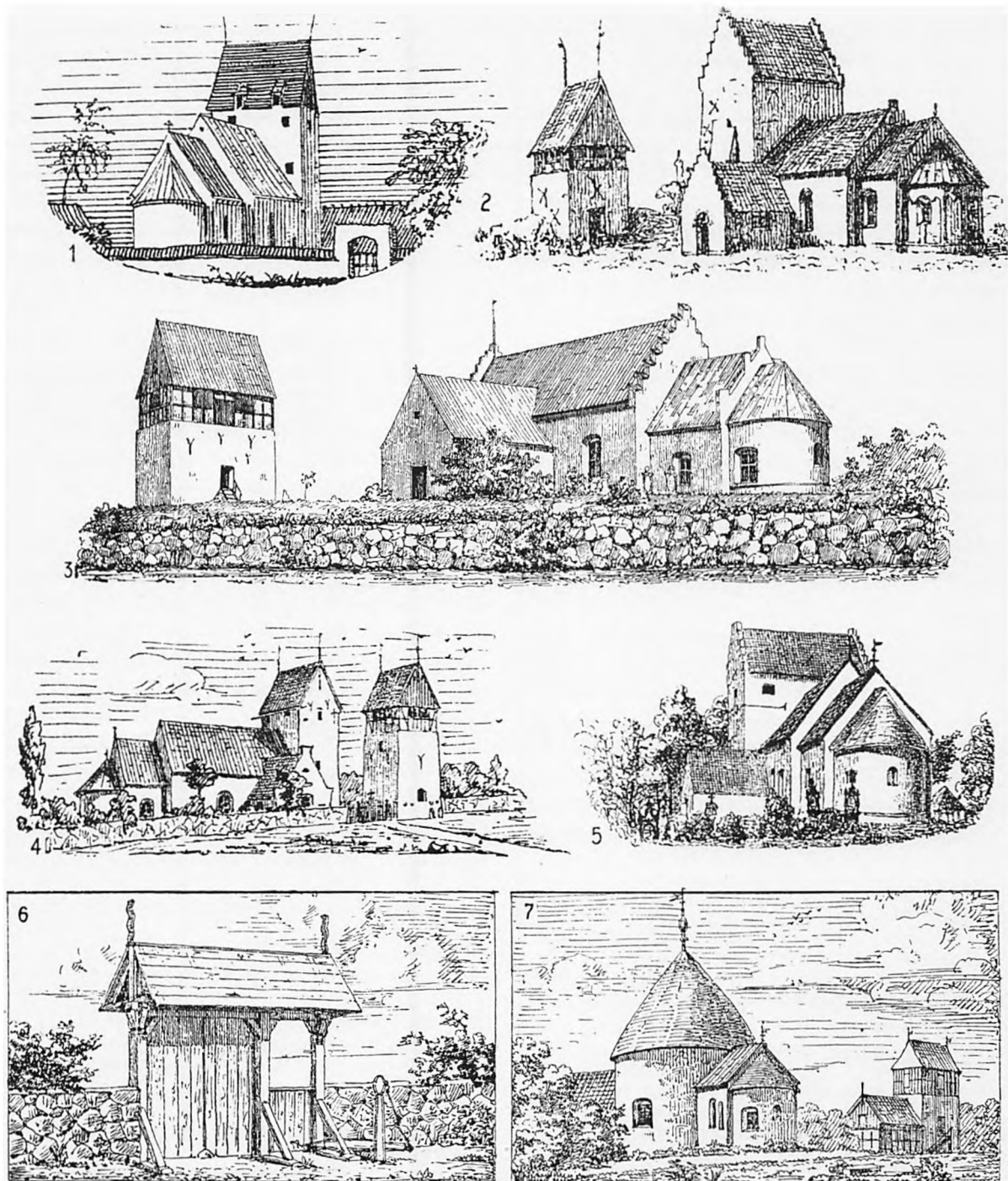
ritius og Sct. Margrethe. Det opførtes i Begyndelsen af det femtende Aarhundrede som Huskapel for Ejerne af Maglegaard. I Aaker ses endnu Ruiner af Sct. Jørgens Kapel, knyttet til et middelalderligt Spedalskhedshospital, og paa Hammershus indrettedes et Sct. Margrethe Kapel som Fæstningens Kirke. I Nærheden af Helligdomskilden i Rø rejstes Trefoldighedskapellet til Brug for de Middelalderens fromme, der valfartede til den hellegilde Kilde.

Alle disse Kapeller har ikke været Bygninger af fornem eller interessant Arkitektur; de har hver især blot skullet løse en beskeden kirkelig Opgave. Dog var de saa nøje knyttet sammen med Bornholms Historie, at de maaske kunde gøre Krav paa at blive nævnet, naar Talen var om Øens gamle Kirker.

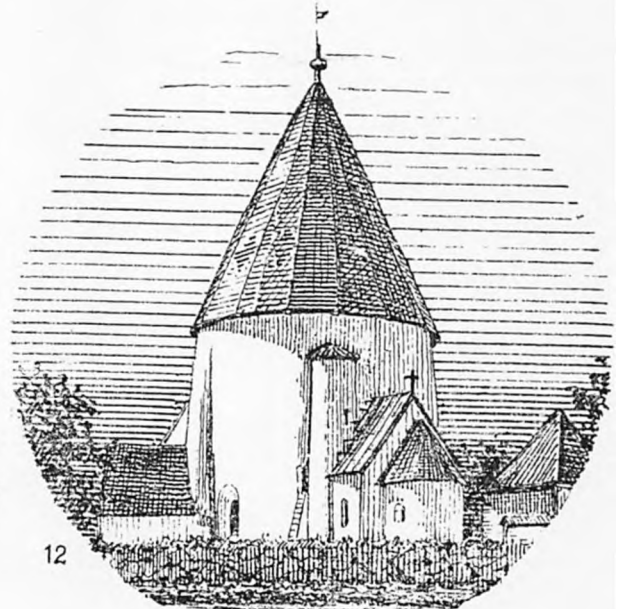
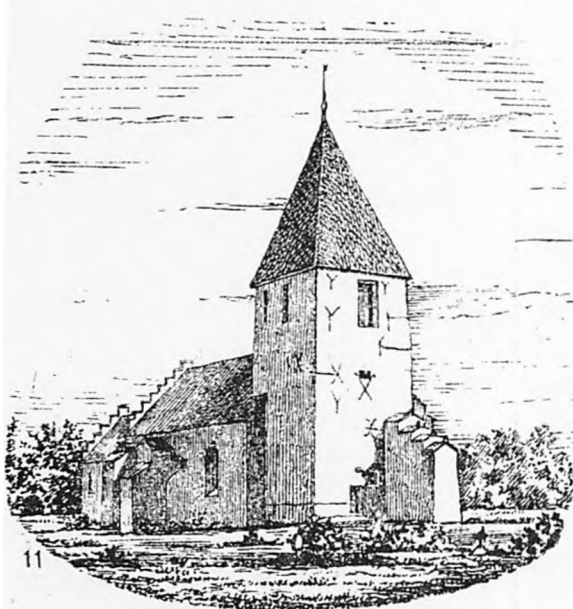
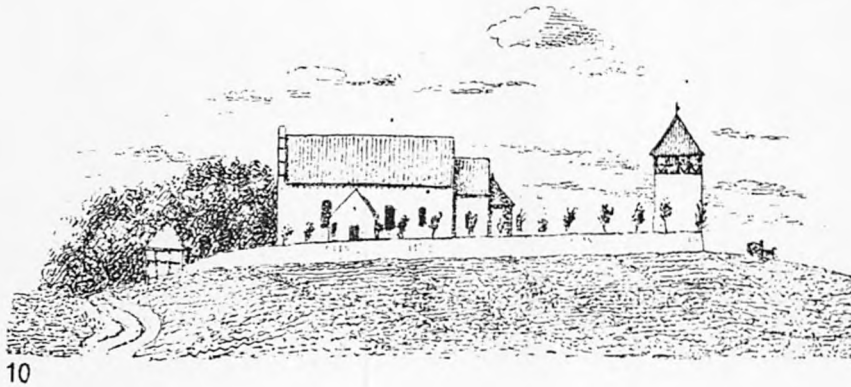
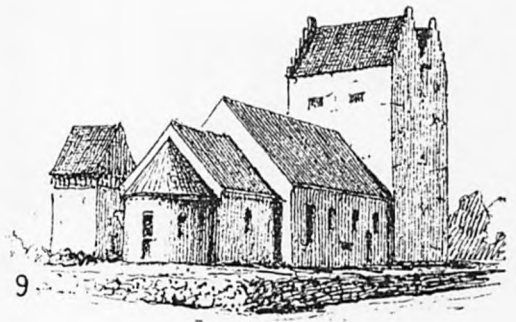
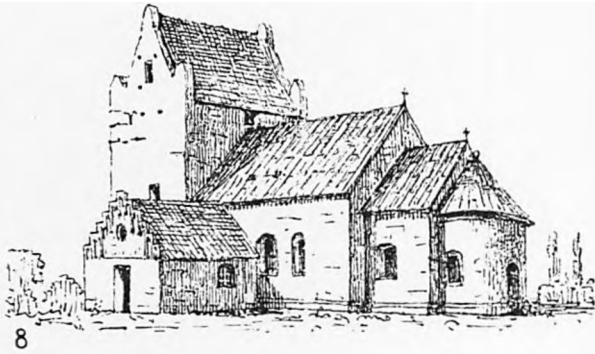
— — —
Paa de efterfølgende 3 Sider findes Penne-tegninger af samtlige bornholmske Sognekirker paa Landet, saaledes som de saa ud i 1874, gengivet efter Prof. H. J. Holms Værk: Bornholms ældgamle Kirkebygninger, hvorfra ogsaa Tegningen paa Side 176 er hentet. Kirkerne menes opført i Tidsrummet 1150—1250; de fleste er bygget af raat til-dannet Kampesten med Anvendelse af Kalksten til Indfatning af Vinduer, Døre m. m.

LITTERATUR:

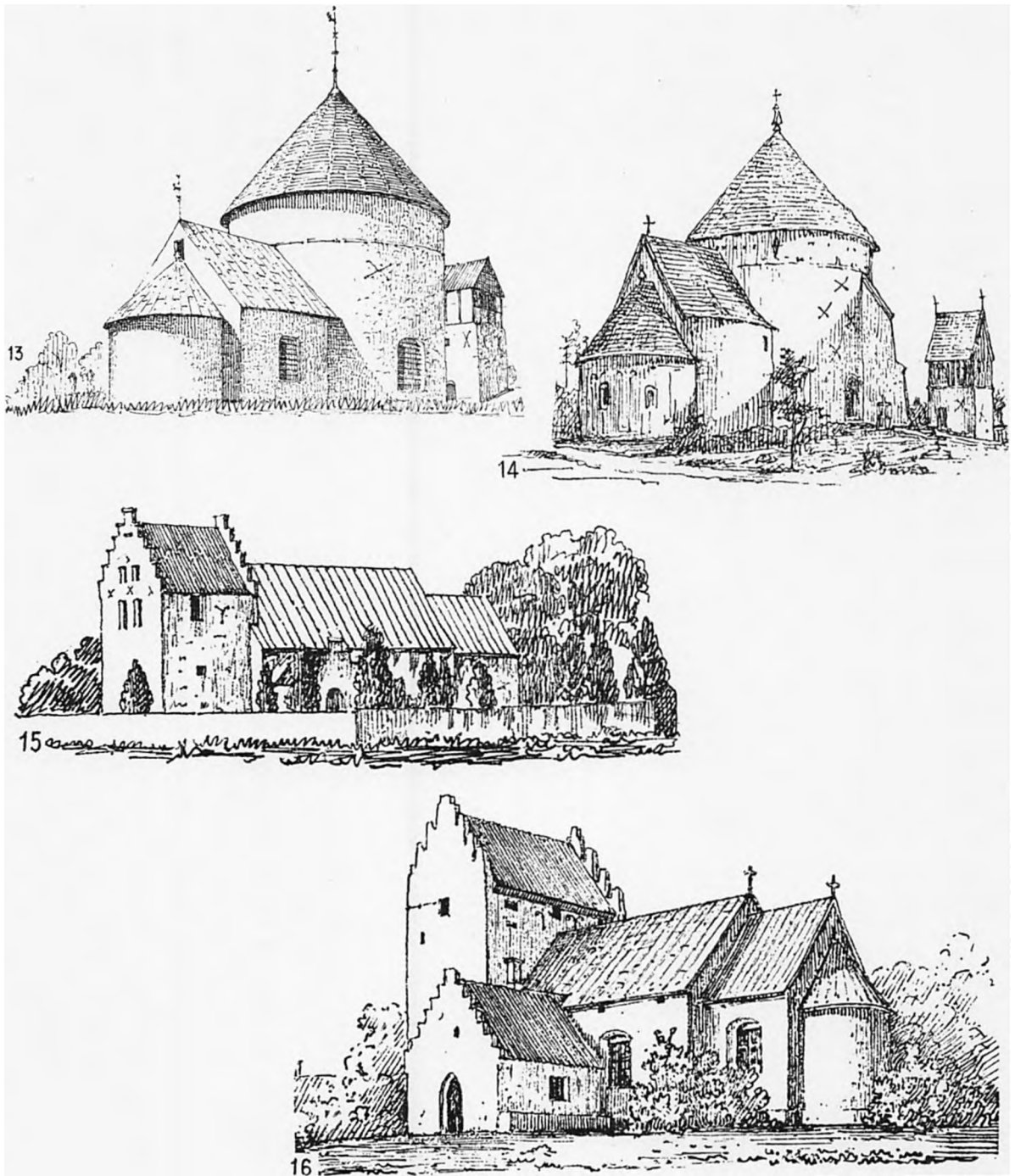
- Brunius: Skånes konsthistoria för medeltiden. 1850.
• Konstanteckningar under en resa til Bornholm. 1860.
Hans Holm: Bornholms ældgamle Kirkebygninger. 1878.
Wimmer: Døbefonten i Aakirkeby Kirke. 1887.
A. Clemmensen: Beskrivelse og Tegninger af Østermarie Kirke. 1894.
V. Koch: Om normanniske og irske Bygningsformer i danske Kirker. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed. 1895.
M. Petersen: Kalkmalerier i danske Kirker. 1895.
F. Laska: Die vier Rundkirchen auf Bornholm. 1902.
M. Mackeprang: Lydpotter i danske Kirker. Aarbøger 1905.
H. Frølen: Nordens befæstede rundkyrkor I—II. 1910—11.
H. Hjørth og M. Bidstrup: Afhandlinger i Bornholmske Samlinger. 1912—15.
M. Mackeprang: Vore Landskyrker. 1920.
H. Hjørth: De middelalderlige Døbefonter paa Bornholm. Bornholmske Samlinger 1922.
F. Beckelt: Danmarks Kunst I—II. 1924—27.
W. Anderson: Skånes romanska landskyrkor. 1926.
Torsten Mårtensson: Hålsingborgs slot under medeltiden. 1934.
C. M. Smidt: Ærkebiskop Eskils Borganlæg paa Søborg. Aarbøger 1934.
C. M. Smidt: Østerlarsker paa Bornholm. Fra Nationalmuseets Arbejdsmærk. 1935.
Monica Rydbeck: Skånes stenmästare före 1200. 1936.
Peter Thorsen: Långs Østkysten. 1939.
C. M. Smidt: Østermarie Kirke. Aarbøger 1940.
E. Lundberg: Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden. 1940.

No. 1: S. Knuds Kirke i Knudsker Sogn, ombygget 1879 (Ark. J. D. Herholdt). — No. 2: S. Michaels Kirke i Rutsker, væsentlig ombygget, Vestaarnet nedrevet 1887 (Ark. M. Bidstrup). — No. 3: S. Clemens Kirke i Klemensker, helt nedrevet først i 80'erne. Nybygning af Ark. L. H. Knudsen. — No. 4: S. Maria Kirke i Østermarie, næsten helt nedrevet sidst i 80'erne. Nybygning af Ark. A. Clemensen. — No. 5: S. Andreas Kirke i Rø, nedrevet 1887. Nybygning af Ark. M. Bidstrup. — No. 6—7: Allehelgens Kirke med Kirkegaardslaage i Nyker.

No. 8: S. Jacobs Kirke i Ibsker, restaureret 1870. — No. 9: S. Johannes (Hans) Kirke i Aakirkeby; stor Ombygning i 1874 (Ark. T. H. Blickfeldt). — No. 10: S. Pauls Kirke i Poulsker, restaureret i 1881 og 1920. — No. 11: S. Maria Kirke i Vestermarie, nedrevet 1885; Nybygning af Ark. M. Bidstrup. — No. 12: S. Olafs Kirke i Olsker, restaureret 1878 af Ark. Herholdt.

No. 13: S. Nicolai Kirke i Nylars, restaureret 1882 af Ark. M. Bidstrup. — No. 14: S. Laurentius Kirke i Østerlars, restaureret 1881. — No. 15: S. Peters Kirke i Pedersker, restaureret 1880 af Ark. M. Bidstrup. — No. 16: S. Botulfs Kirke i Bodilsker, restaureret 1911 af Ark. M. Bidstrup.

BORNHOLMS MUSEUM

AF APOTEKER K. TH. JØRGENSEN, RØNNE

Fra Bornholm, som er det paa Oldtidsminder rigeste Amt i Landet, var der i Tidens Løb indsendt mange værdifulde Oldsagsfund til Nationalmuseet. Enkelte af disse var fremkomne ved nogle af en Løjtnant Jansen omkr. 1820 foretagne Gravninger i Høje, men de fleste var fundne tilfældig i Mark og Mose eller ved Sløjfning af Gravhøje.

Amtmand *E. Vedel*, der overtog sit Embede her i 1866, var den første Arkæolog, som foretog systematiske Undersøgelser i større Stil her paa Øen. Der blev ikke gravet med Nutidens minutøse Teknik, men Udbyttet var stort og fyldte godt i Montrer og Skabe; ogsaa det videnskabelige Udbytte var stort. Undersøgelserne af Brandpletterne kastede Lys over hidtil dunkle Perioder af Danmarks Oldtid.

Allerede 1871 forlod Vedel Øen for at blive Amtmand i Sorø, men i over 25 Aar vendte han hver Sommer tilbage og fortsatte Gravningerne. Hans betroede Mand og fortrinlige Medhjælper var gennem alle Aarene Lærer *J. A. Jørgensen* i Ibsker. De to Mænd stod i nøje Samarbejde gennem alle Aar, og desuden foretog Jørgensen Undersøgelser for egen Regning, for Nationalmuseet og senere for Bornholms Museum.

Disse Arbejder vakte omkring paa Øen Folks Interesse, og der opstod ogsaa nogen Fortrydelse over, at alle Fundene gik til København. Man ønskede at bevare nogle af dem her, og da der netop i disse Aar oprettedes Museer i forskellige Provinsbyer, laa Tanken nær at lave et saadant paa Born-

holm. For at virke herfor dannedes 1. April 1893 en Forening, som gennem et nedsat Udvalg søgte Forhandling med Nationalmuseet for at opnaa Statsstøtte. Samme Efteraar holdt *Bornholms Museumsforening* sin konstituerende Generalforsamling og valgte Lærer Jørgensen til Formand, en Stilling, som han beklædte lige til sin Død 1908.

En Kreds af Mænd gik i Gang med i alle Sogne og Byer at indsamle Genstande til Museet, og allerede den 16. Juli 1894 aabnede det sine Lokaler i det gamle Sygehus paa Hjørnet af Sct. Mortensgade og Ll. Madsegade, som Rønne Byraad gratis stillede til Raadighed, og som blev Museets fremtidige Hjem. Der var til at begynde med kun to Afdelinger, en oldnordisk og en kulturhistorisk, men utrætteligt arbejdede Lærer Jørgensen og hans Medarbejdere, især Gdr. Anker, Strangegaard, paa at udvide Museet. Senere Bestyrelser med Professor Bidstrup, Overlærer Tryde og for Tiden Lektor Lind som Formænd arbejdede videre paa det skabte Grundlag, men det skyldes den saa heldigt gennemførte Start, at Museet nu er saa stort og righoldigt, som det er. Den ene nye Afdeling kom til efter den anden. Ejendommen blev skænket Foreningen, den blev udvidet, ombygget og i sin nuværende Skikkelse indviet af Kongen den 25. Juli 1923.

Et Festskrift, der skildrer Udvikling og Historie, vil udkomme nu i Jubilæumsaaret. Dette Emne vil vi derfor lade ligge og i Stedet for ved en kort Gennemgang se, hvad Bygningerne rummer.

Indgang til Museet. (H. P. Holm fot.)

Lad det først være sagt, at med Undtagelse af den ældre Del af Kunstsamlingen har alle Genstande Relation til Bornholm, ogsaa den etnografiske Del, idet den er samlet af Bornholmere paa deres Færd omkring i Verden.

Se, lige før De gaar ind, paa Trappegelænderet, det er hjemligt Kunstmedearbejde. Halvdelen er gammelt, fra 1767, fra Konsul Birchs Gaard i Nexø.

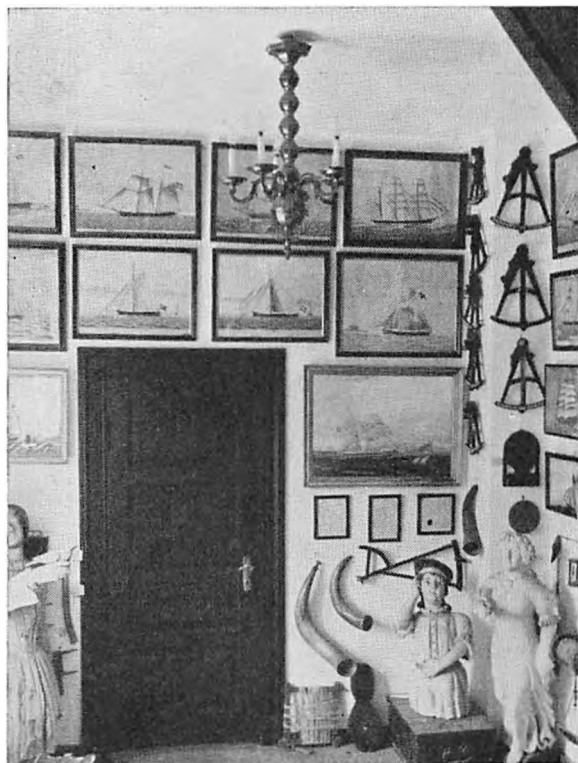
I Forhallen og paa Trappegangen er Søfartsafdelingen samlet. Mængder af Skibsbilleder hænger paa Væggene. De fleste Billeder er af Sejlskibe, malet paa den traditionelle Maade, saa man ser det samme Skib baade fra Siden og agterfra. Det var saadanne Billeder, som hang i alle Sømandshjem, og de fleste er testamenterede til Museet. Mange af de bedste er malet af Skipper *J. P. Olsen*, død 1869. Det er intet Under, at hans Dattersøn, den nuværende Kustode, omfatter denne Afdeling med særlig Interesse. Paa Væggene hænger gamle nautiske Instrumenter og Fangstredskaber fra den Tid, da hele Flaader af bornholmske Skibe hvert Aar sejlede paa Robbefangst i Ishavet. I Montrene ser man store og smaa Modeller af Skibe og Baade, bl. a. en af den ikke mere brugte Ege, en aaben Fiskerbaad med et stort Raasejl midtskibs og to smaa Stagejl for og agter.

I Stueetagen gaar man først ind i den geologiske Afdeling. Studerer man Skole-

montren, faar man et Overblik over alle de Jordperioder, der har sat deres Spor paa Bornholm, lige fra Urkjældet Granit over Haslekul, som er en forholdsvis ny Dannelse, til Kildekalk og Tørv. Vil man uddybe Kendskabet til særlige Afsnit, ser man i de andre Montrer Farver, der viser Vej.

Langs alle Vægge er der Skabe med *udstoppede Dyr*. Der er flest Fugle, men selv om der er mange, er dog endnu ikke Halvdelen af Øens Fuglearter repræsenteret, dog er der mange Sjældenheder. Fugle som Biæder, Ellekrage, Steppehøne, østlig Turteldue, Dværgtrappe, Dværggaas, for kun at nævne enkelte, ses saaledes langt fra hvert Aar her i Landet.

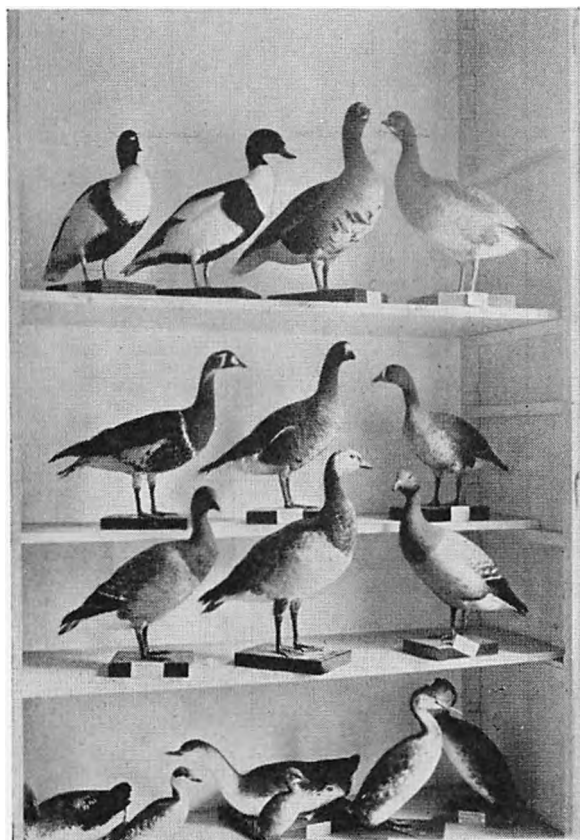
I den oldnordiske Samling, som rummes i de to næste Rum, lægger man sikkert først Mærke til de dér opstillede store mosefundne Skeletter. Der er mægtige Geværer af Rensdyr, Eldsdyr og Kronhjort. Rensdyrene er de ældste; om der i deres Tid fandtes Menne-

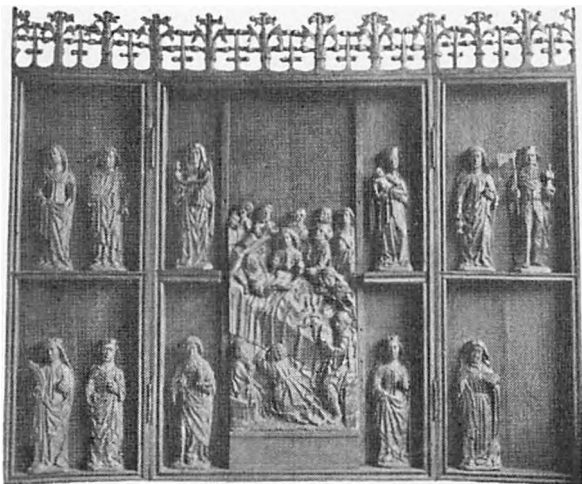
Hjørne i Søfartsafdelingen. (H. P. Holm fot.)

sker her, er tvivlsomt. Dog kan en enkelt lille Flintskraber, som ligger længst til venstre i Skolemontren, være tabt af en Rensdyrjæger. Den ser ud som mange andre fra en senere Tid, men den Lokalitet, en Strandvold i Bodilsker, hvori den blev funden af P. Thorsen, gør det muligt at bestemme dens Alder til op mod 10,000 Aar. Montren, hvori den omtalte Skraber ligger, indeholder udvalgte og karakteristiske Prøver paa Oldsager, ligefra Mulleruptidens Harpuner over Jernalderens forskellige Afsnit, Bronzealderen, ældre og yngre Jernalder op til Vikingetid. Kast et Øje paa et Osteekar fra Jernalderen, man ser ikke et lignende mange Steder, og paa de pragtfulde Smykker fra Vikingetiden (Kopier). Nogle af disse fremkom ved Vedel og Jørgensens Udgravninger.

I Skabene findes der Stenoldsager og Urner. Muligvis synes man, at alle Stensager

Sjældne udstoppede Svømmefugle. (H. P. Holm fot.)

Altartavle fra Sct. Anna Kapel i Gudhjem. (Nationalmuseet fot.)

ser nogenlunde ens ud, men giver man sig lidt Tid, kan man let se, hvorledes Bearbejdelsen med Tiden blev bedre og bedre, og nye Typer kom til.

Der er flere samlede Fund af Stenøkser; smukke er det Fund paa ni pragtfulde, slebne, brednakkede Økser, som for faa Aar siden blev erhvervet. Om de har været nedlagt som Offergave, eller det er en Handelsmands Lager, er ikke godt at afgøre. Flinten er i alle Tilfælde ikke bornholmsk, men rimeligvis fra Skaane. Det har været en risikabel Sejlads, i Baade ikke meget bedre end udhulede Træstammer og med en Last af Sten.

Pottemagerarbejderne viser ikke den samme fremadskridende Teknik som Stensagerne. Karrene fra Sten- og Jernalderen er de køneste. Bronzealderens var baade hvad Form og Materiale angaar simplere. Et morsomt Eksempel paa, at det ikke udelukkende var Husflidsarbejde, ser man i to Krukker, som er fundne paa hver sin Kant af Bornholm, men prydet med samme Stempel. De er sikkert lavet af en Pottemager, som drog fra Gaard til Gaard og arbejdede for Folk.

En Foraarsdag 1259 blev *Lilleborg* i Almindingen stormet og afbrændt. Over 600 Aar senere blev Ruinerne udgravede; der blev fundet mange middelalderlige Genstande, som nu ligger som et samlet Fund

Museets Midtergang set fra Kirkesalen. (H. P. Holm fot.)

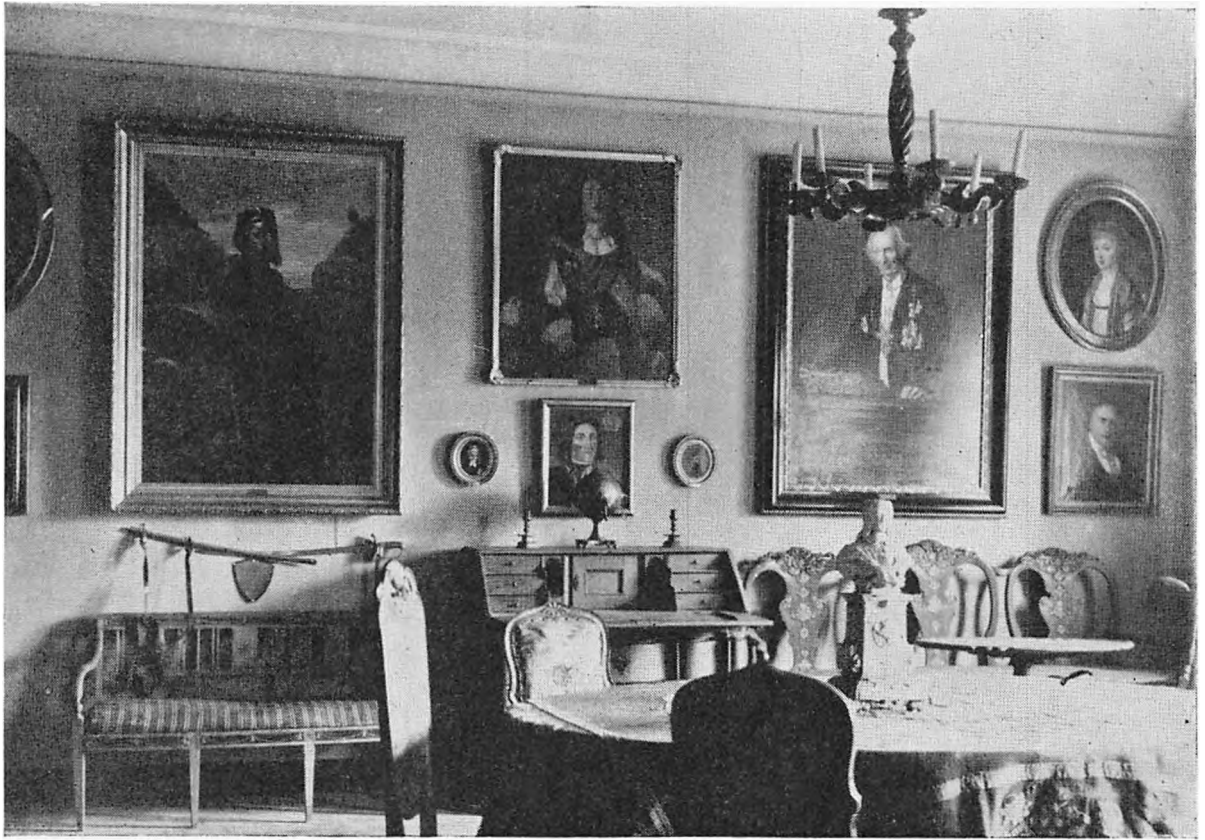
paa Museet. Der er middelalderlige Potteskaar, Genstande af Ben, saasom en Benskøjte, og Kamme, Jernting, f. Eks. Spænder, Bidsler, Hestesko og Hestekosom. Om Kampen, som gik forud for Slottets Indtagelse, vidner de talrige Armbrøstbolte, der vel er afskudt mod den belejrede Besætning. Fra Slottets Kornkammer er der Rester af forkullet Korn. Der er sikkert i Tidens Løb ført mange Bygningsmaterialer bort; men en enkelt romansk Søjle og Rester af blyndfattede Ruder giver dog en Anelse om Bygningsmaaden. At Slotsbanken har været beboet i langt tidligere Tid, viser de Lerkarskaar, som man fandt under Ruinerne.

I *Kirkesalen* er en Del Ting, som tidligere stod i de Kirker, som i Slutningen af forrige Aarhundrede blev nedrevet og genopbygget. Naar man ser, hvor kønne nogle af Altertavlerne er blevet efter en nænsom Restaurering, forstaar man ikke, at de ikke blev overflyttede til de nye Kirker. Den inter-

essanteste Genstand er allerede kort efter Museets Aabning bleven overladt det af Nationalmuseet. Det er den gamle Altertavle fra *Sct. Anna Kapel* i *Gudhjem*, hvortil den er kommen ca. 50 Aar før Reformationen. Kun sparsomme Rester af gammel Maling sidder nu paa Figurerne, men nok til, at man kan se, hvor køn den engang har været. Prædikestolen fra samme Kapel staar i Nærheden, den er særdeles velbevaret, men ogsaa omtrent 200 Aar yngre.

I gamle Dage var det Skik og Brug i Familiebiblen at opnotere Fødsler, Dødsfald og særlig mærkelige Begivenheder. I en saadan Bibel, den første danske fra 1550, som er fremlagt, har den daværende Ejer skrevet: »Anno 1658 den 8de December, da bleff vor Lands Herre iell skoden udi Rønne, som hed Johand Prinsends Skiold«. Et ganske samtidigt Vidnesbyrd om den store Begivenhed.

Om gamle Møbler paa Bornholm siges det ofte med mere eller mindre Ret, at de har

Gammel Stue med Portrætter af Løjtnant Anker, Printzensköld, Jens Kofoed, Madvig m. fl. Under Ankers Billede hænger hans Sabel fra 1864. (H. P. Holm fot.)

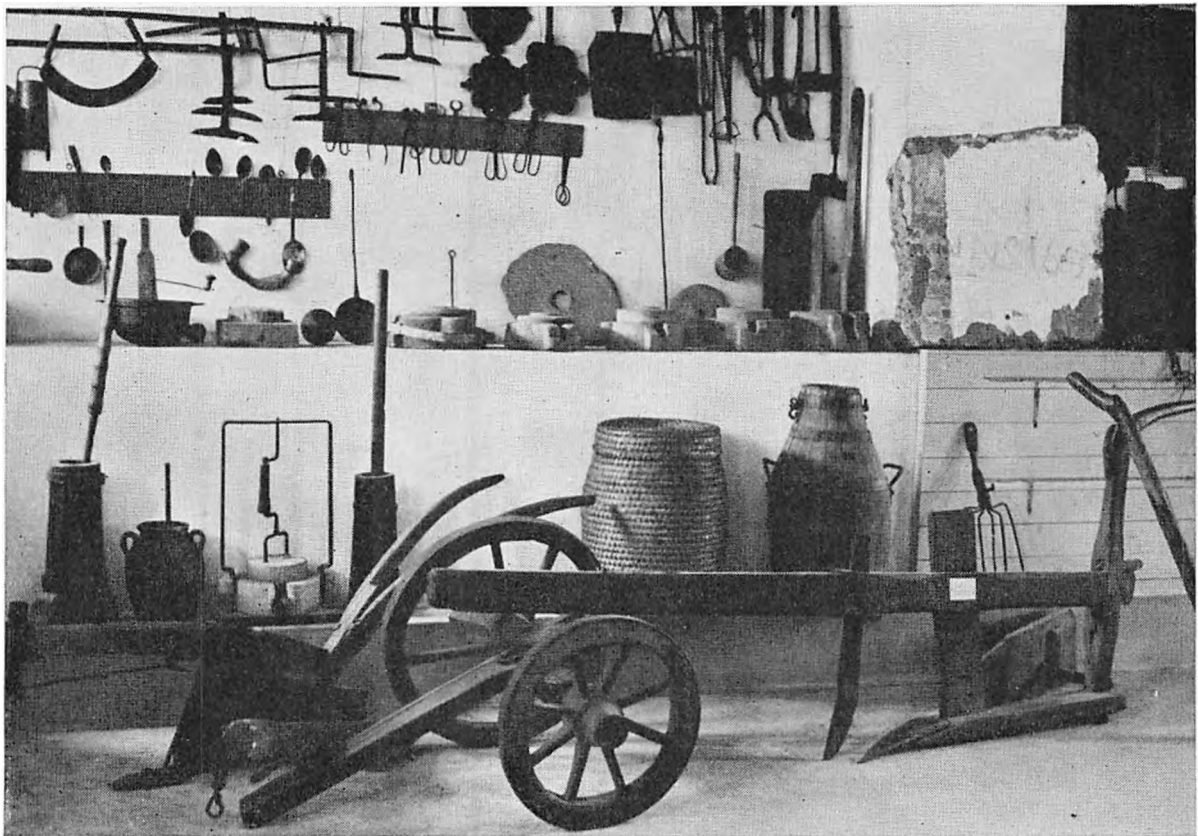
staaet paa »Slottet«. I denne Sal findes dog en Kiste, som man har Lov at tro engang har haft sin Plads der. Den er prydet med fire adelige Vaaben, bl. a. Rosenkrantzernes. Det er rimeligt at antage, at Holger Rosenkrantz har haft den med, da han i 1625 kom hertil som Lensmand, og at den senere er blevet paa Øen. Ved Ankomsten hertil var den dog allerede temmelig gammel.

Bornholmske Ure og bornholmske Potter nød i gamle Dage et fortjent Ry. I vor Tid er der kun et Par Mestre, der lejlighedsvis laver Ure, og Pottemageriet er samlet paa faa Hænder i keramiske Fabrikker. Af de gamle Haandværkeres Arbejder har Museet en god Samling. Forskellige gode Ure fra Fagets bedste Tid staar omkring i Salene, og paa Loftet er der søgt rekonstrueret et gammelt Værksted med Ovn og Blæsebælg. Her staar ogsaa de Maskiner, som Regeringen i

1815 skænkede Rønne Urmagerlav, hvor de gik paa Omgang mellem Mestrene og brugtes til at skære Tandhjul og Drev.

Desværre har Museet ikke noget Pottemagerværksted, men der er en god Samling Lervarer, Fajance og Stentøj. Der er gammeldags glaserede Fade, Madspande og Krukker, Fajancer fra Spietz, Sommer og Wolffsen, Kopier af antikke Vaser og andre Terracottavarer fra Hjorth og mange Prøver paa de Ting, som de nu arbejdende Fabrikker fremstiller.

Paa Loftet ser man ogsaa et gammelt Malerværksted med de Redskaber, som Malerne brugte i tidligere Tid, da de selv bankede Kit og rev Farver. Der hænger der ogsaa Prøver paa Malerarbejde, lige fra fine Dekorationer til det tarvelige Skilt fra en Beværtning i Aakirkeby, der reklamerer med »1 halv Bejer 13 Øre, 2 for 25 Øre«.

Fra Landbrugsafdelingen, hvor mange interessante Redskaber er opbevaret. Læg Mærke til de forskellige Plovtyper, som hver betyder en Epoke i Jorddyrkningens Historie. (H. P. Holm fot.)

I Modsætning til Haandværket, som med nævnte Undtagelser i Reglen ikke stod saa særlig højt (der var ogsaa udmærkede Smede), var *Husfliden* stærkt udviklet. Omtrent alt Tøj blev tidligere vævet i Hjemmene af hjemmspundet Garn, og af de Redskaber, Karter, Rokke og Væve, man brugte ved disse Arbejder, ejer Museet en Mængde forskellige Typer, bl. a. en meget gammel Baandvæv af en ældre og mere primitiv Type end nogen anden her i Landet. De ældste Tekstiler er et Lagen og Pudevaar med fin Stingsyning fra 1631, som er kommen fra en Gaard i Rø. Et pragtfuldt broderet Tæppe fra 1709 med bibelske Motiver er skænket af Maleren Zahrtmann. Det hænger i samme Montre som de gamle Folkedragter. Det bærer Bogstaverne H. H. M. P. D. L., som betyder Hans Hjorth. Margrethe Petersdatter Lessler. Det var et Ægtepar, som boede paa det sydlige

Hjørne af Storegade og Krystalgade i Rønne. Efter Traditionen har Margrethe Lessler selv spundet Ulden af egne Faar, farvet Garnet med Farvestoffer her fra Øen, vævet Tøjet og broderet Tæppet. Farverne staar den Dag i Dag lige saa friske som for snart 250 Aar siden. Med Silke syede man ogsaa meget fine og smagfulde Broderier, nogle af dem ser man i Skabet ligeoverfor det omtalte Tæppe, hvor der er udstillet mange Nakker og Daabsdragter.

Nede i Kælderen finder man en *Landbrugsafdeling*, hvor der bl. a. er Arbejdsvogne og Stadsvogne; i en af disse kørte engang Frederik den Syvende og Grevinde Danner, da de var paa Besøg herovre. Af de gamle Landbrugsredskaber lægger man især Mærke til de store tunge Hjulpløve med de ulige store Hjul. Tre Spand Heste og fire Mand maatte der til for at pløje med dem.

Øverst: Væg i Malerisalen med Billeder af Michael Ancher og Chr. Zahrtnann samt Model til Zahrtnann-Statuen paa Fuglebakken, København — Nederst til venstre: Kinesisk Djunkke-Model. — Nederst til højre: Negerskulpturer. (H. P. Holm fot.)

Et Brændevinstøj af Kobber er fra de gode, gamle Dage, da hver Gaard selv brændte sin Brændevin.

Den etnografiske Samling fortjente mange Gange bedre Plads, saa vilde den rigtig komme til sin Ret, saa kunde man komme til at beundre de mange morsomme Ting. Fra Sydhavet og Patagonien, fra Centralafrika og Grønland, ja, fra snart sagt hele Jorden er Tingene hjembragt af Bornholmere, og mange Sjældenheder er der mellem Tingene. Af Kendere fremhæves særlig de afrikanske udskaarne Træting, vævede Stoffer og Smedearbejder.

I en større og en mindre Ovenlyssal findes *Kunstsamlingen*, væsentligt Malerier. De første Billeder, som Museet modtog, var en Samling af den bornholmske Portrætmaler Lars Hansens Arbejder. Han døde 1872 og havde bestemt, de skulde tilfalde en offentlig Samling paa Bornholm, naar en saadan engang blev oprettet. Det varede altsaa over 20 Aar, før dette skete. Kunstsamlingen er hvert Aar blevet forøget, ved Gaver fra private og i de senere Aar fra Carlsbergfonden samt ved Indkøb for de Penge, som Staten aarlig stiller til Raadighed til dette Formaal. Af Gaverne er de betydeligste de op mod 40 Malerier, som Direktør Birch har skænket, og de mange, som Maleren Bertel Hansen-Svaneke efterlod sig. Et lidt tilfældigt Præg har denne Del af Samlingen, men viser dog ganske godt de Aartiers Malemaade, i hvilke de er samlede.

Nu for Tiden er det bestemmende for Købet af et Maleri, hvad enten Kunstneren er fra Bornholm eller ej, at Billedet er malet her. Malerierne købes i Samraad med en af Ministeriet udpeget Konsulent.

Publikums Indstilling overfor de forskellige ældre og yngre Malerier er naturligvis meget forskellig, og det kan ikke skjules, at de ældre har de fleste Tilhængere. Dette Forhold vil dog sikkert med Tiden ændres, saa man faar Øjet op for Skønheden i det, som nu af mange synes unaturligt og meningsløst. En Del Billeder har det desværre været

umuligt at faa Plads til i de to Sale, saaledes en stor Samling af Ernst Køies Raderinger og Achton Friis' Tegninger, som, anbragte i »Møller«, ikke nær faar den Plads, de fortjener. Topografiske Billeder og Portrætter er ogsaa ophængt andre Steder; saaledes hænger Malerier af Amtmand Vedel og Lærer Jørgensen i Oldsagssamlingen. To store Kopier af Malerierne af Madvig og Løjtnant Anker pryder en Stue paa første Sal. Under Ankers Billede er anbragt den Sabel, som han bar ved Dybbøl, og som han senere fik Lov at bære under sit Fangenskab i Tyskland.

I Museets *Have*, som staar foran en Omlægning, ser man gamle opfiskede Skibsankre, nogle af vældige Dimensioner, gamle Gravsten og ellers Sten af geologisk eller arkæologisk Interesse. Der er saaledes en Runesten (det er Afstøbninger, der staar inde i Bygningen); den stammer fra Sydlandet og bærer som Indskrift kun Mandsnavnet Ketilbjørn.

Et afsprængt Stykke af en Klippeflade er fra en Granitblok, som indtil for nogle Aar siden laa i en Mark i Nylars. Paa Stenen ser man en meget primitiv tegnet Mandsfigur. Denne, som vel er et Frugtbarhedssymbol, er den eneste bevarede Helleristning paa Bornholm, som forestiller en Menneskefigur.

Uafhængigt af Museet, men bestyret af dette, er »*Brødrene Langes Mindestuer*«, hvortil der er Indgang fra Haven. Det er en Samling Kobberstik, Malerier, Møbler og Kunstgenstande, især Ure, som har tilhørt de to Brødre Hans og Magnus Lange, som boede i København, men hvert Aar opholdt sig i flere Maaneder i Sandvig, hvor de ejede »*Tømmehuset*«. Efter den længstlevende M. Langes Død i 1942 tilfaldt Samlingen Bornholms Museum paa den Betingelse, at den skal opbevares samlet som en fra det øvrige helt adskilt Afdeling. Den har ikke nogen direkte bornholmsk Interesse, men er yderst seværdig. For Administrationen modtager Museet et aarligt Tilskud af en hensat Kapital.

Fra Museets Have. (H. P. Holm fot.)

Efter denne ganske flygtige Gennemgang, hvor store Dele af Samlingen slet ikke er omtalt, kan man se, hvor alsidigt Museet er. Der er for den, der søger Oplysning om bornholmsk Kultur og Næringsliv, næppe et Forhold, som ikke kan yderligere belyses ved et Besøg i Samlingerne eller ved at benytte den dertil hørende Fotografisamling, Arkivet og Bogsamlingen, som med Glæde stilles til Raadighed.

Interessen for Museet er da ogsaa stor. Museumsforeningen, som danner Grundlaget for Økonomien, har ca. 900 Medlemmer fra alle Øens Sogne og Byer. Næsten alle Kommunalraad og Amtet yder Tilskud til Driften, og Besøget er stadig stigende; det kan paa de Foraarsdage, hvor det er gratis, løbe op til over 500 paa én Dag. Ogsaa Skoler og Foreninger fra hele Øen aflægger jævnlig Besøg i Museet.

FREDLYSNING OG NATURFREDNING

AF APOTEKER K. TH. JØRGENSEN, RØNNE

Interessen for at bevare Fortidsminder har indtil Begyndelsen af forrige Aarhundrede ikke været særlig stor. Jordfundne Sager tilhørte som herreløst Gods Kongen, og var de af ædelt Metal, blev de ogsaa til Tider indsendt gennem de geistlige eller verdslige Myndigheder og opbevarede saa i det paa Frederik d. 3.s Tid oprettede Kunstkammer, som nærmest var et Raritetskabinet med meget broget Indhold. Mange Guldting blev dog sikkert ikke afleveret men omsmeltet og solgt, for først efter 1752 blev der givet Finderen fuld Erstatning for de fundne Sagers Metalværdi.

Jordfaste Mindesmærker, saasom Høje, Jættestuer, gamle Bygninger og lign., var der ingen, der søgte at bevare, i alle Tilfælde ikke i offentlig Interesse, og der var ingen Lovhjemmel for at paabyde Fredning.

Kun for Runestene var der nogen Interesse, men selv disse blev ikke beskyttet, og mange af dem forsvandt. De blev brugt som Grundsten eller som Overliggere i Landevejsbroer, og forresten ofte derved reddet for Nutiden. Paa Grund af Agerjordens Udnyttelse og Mangelen paa Sten blev over hele Landet Masser af Høje og Stengrave ryddet, maaske forholdsvis ikke saa mange her paa Bornholm, hvor der er Sten nok. Dog er i Tidens Løb de fleste store Samlinger Bautasten raseret, brugt til Ledstolper eller maaske ligesom »Tingbordene« slaaet i Stykker til Vejmateriale.

Naar der endnu er saamange Gravhøje tilbage, som der er, skyldes det sikkert Befolk-

ningens Overtro. I Højene boede Underjordsfolk, og dem var man nødig Uvenner med. Ødelagde man deres Boliger, hævnede de sig paa Folk og Fæ. De to Slotsruiner, Hammershus og Lilleborg, var nærmest Stenbrud, hvorfra Mursten hentedes fra hele Øen. Takket være de slette Veje, blev der dog trods alt noget tilbage begge Steder.

Først da den »Kgl. Commission til Oldsagers Opbevaring«, som skulde tage sig baade af Oldsager og faste Mindesmærker, blev oprettet 1807, blev Forholdene efterhaanden noget anderledes. Gennem Indberetninger fra Sognepræsterne fik Commissionen Oplysninger om, hvad der fandtes omkring i Sognene af Fortidsminder, og paa Grundlag af disse Indberetninger blev der udarbejdet en Liste over Ting, der ved Fredning burde bevares for Efterverdenen. I denne Liste figurerer Bornholm med 2 Ting, nemlig »En Bautasten paa Boelsgade i Østermarie« (den nuværende »Helligkvinde« ved Bølshavn) samt »En Bautasten paa slet Mark i Pedersker«.

Disse to Sten er altsaa de først fredede Genstande her paa Øen.

Det skyldes ogsaa nævnte Commission, at Slotsruinerne blev bevaret. Allerede 1814 havde Kommandant Hoffmann forbudt Stenhentning, og 1822 blev Ruinen fredet ved kgl. Plakat, medens Lilleborg og Gamleborg i Almindingen var bleven det Aaret før.

Den kgl. Commission arbejdede videre, navnlig med Interesse for det 1815 oprettede Museum for nordiske Oldsager, hvortil der

•Helligkvinde• ved Bølshavn. (E. Dam-Johansen fot.)

Bautasten fra Frennemark. (E. Dam-Johansen fot.)

i Aarenes Løb indsendtes mange Fund her fra Øen. Til at holde Opsyn med de i 1810 fredede Mindesmærker savnedes derimod Midler, og da en i 1846 foretagen Opgørelse viste, at omtrent Halvdelen var forsvundet, forstod man, at der maatte tages fat paa en anden Maade. Aaret 1847 ansattes J. J. A. Worsaae som »Direktør for de antikvariske Mindesmærkers Bevaring«, herunder ogsaa Kirkerne. Ved Rejser omkring i Landet reddede han, hvad reddes kunde. Allerede 1848 lod Staten alle Fortidsminder paa Jord under Domænerne og i Statsskovene fredlyse, og mange smaa og store Grundejere fulgte Eksemplet, i det hele og store af Interesse for Sagen og uden at faa Erstatning. Til Bornholm kom Worsaae vist aldrig, og her laa Fredningsarbejdet saa temmelig stille, dog blev Bautastensamlingen »Louisenlund« købt af Kong Fr. 7 og fredlyst, da han i 1851 besøgte Øen.

Selv Amtmand Vedel lader i sin Embedstid her ikke til at have interesseret sig synderlig for Sagen; at Bautastenen paa Frennemark blev fredet 1870, maa snarere

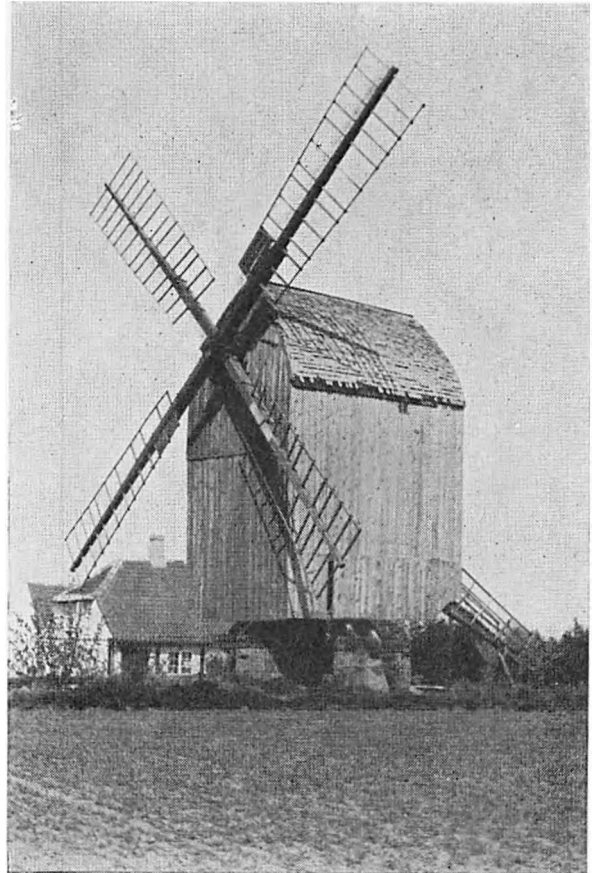
tilskrives Lærer Jørgensen. Han var siden dette Aar sammen med sin Kollega Lærer Petersen, Østermarie østre Skole, gaaet i Gang med Sogn for Sogn at registrere alle Oldtidsminder, og da der ved en ny Lov i 1873 blev stillet lidt flere Midler til Raadighed, kom der ogsaa Gang i Tingene her, sikkert var Jørgensen og Petersen de drivende Kræfter. I de følgende Aar frededes under Nationalmuseets 1. og 2. Afdeling talrige Volde, Høje, Røser, Ruiner m. m., saaledes af mere kendte Ting Ringvolden i Pedersker, Gamleborg i Ibsker og Ruinerne af Salomons Kapel og Kapellet ved Maglegaard. I 1905 var der foretaget ca. 75 Tinglysninger, og Arbejdet gik videre, saa Tallet 1935 var steget til 340 under N. M. 1. Afd., heraf alene 182 Gravhøje. Under 2. Afd. sorterer Ting, som kan dateres til efter Christendommens Indførelse; det er ikke saa stort et Antal, men falder maaske mere i Øjnene, saaledes de ved Oberst Thornbergs Arbejde 56 fredede Kystskanser. Efter den i 1937 vedtagne Lov om Naturfredning er alle Fortidsminder automatisk fredede og skal som

saadanne tinglyses paa Ejendommen. Af Nationalmuseet blev der i 1943 paabegyndt en Registrering; Arbejdet med denne er til Dato ikke fuldført, men de talrige Minder, som Bornholm trods alt endnu rummer, skulde nu være sikret for Fremtiden.

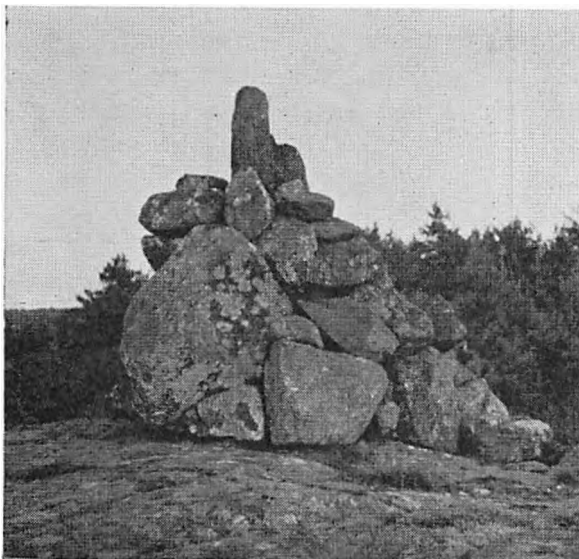
Som omtalt omfattede den i 1847 ansatte Direktørs Virksomhed ogsaa Kirkerne, og ved Kirkesynsloven af 1861 oprettedes desuden et sagkyndigt Raad, der skulde afgive sit Skøn ved Ombygning eller Restaurering af mærkelige Kirker.

Desværre maa de mange gamle middelalderlige Kirker, som blev ombygget her i Slutningen af forrige Aarhundrede, ikke være blevne ansete for mærkelige. For Nutidens Øjne ser disse Ombygninger ud som Vandalisme, og Bornholm mistede herved en Række Seværdigheder, som burde have været bevaret.

Da Naturfredningsloven blev vedtaget i 1917, fik Myndighederne et Middel i Hænde, hvorved de kunde hindre, at Omraader, som paa Grund af landskabelig Skønhed, af historisk eller naturhistorisk Grund var af almindelig Interesse, blev afspærret for Offentligheden. Sammen med Strandfredningsloven og Loven om Bygningsfredning tjener den

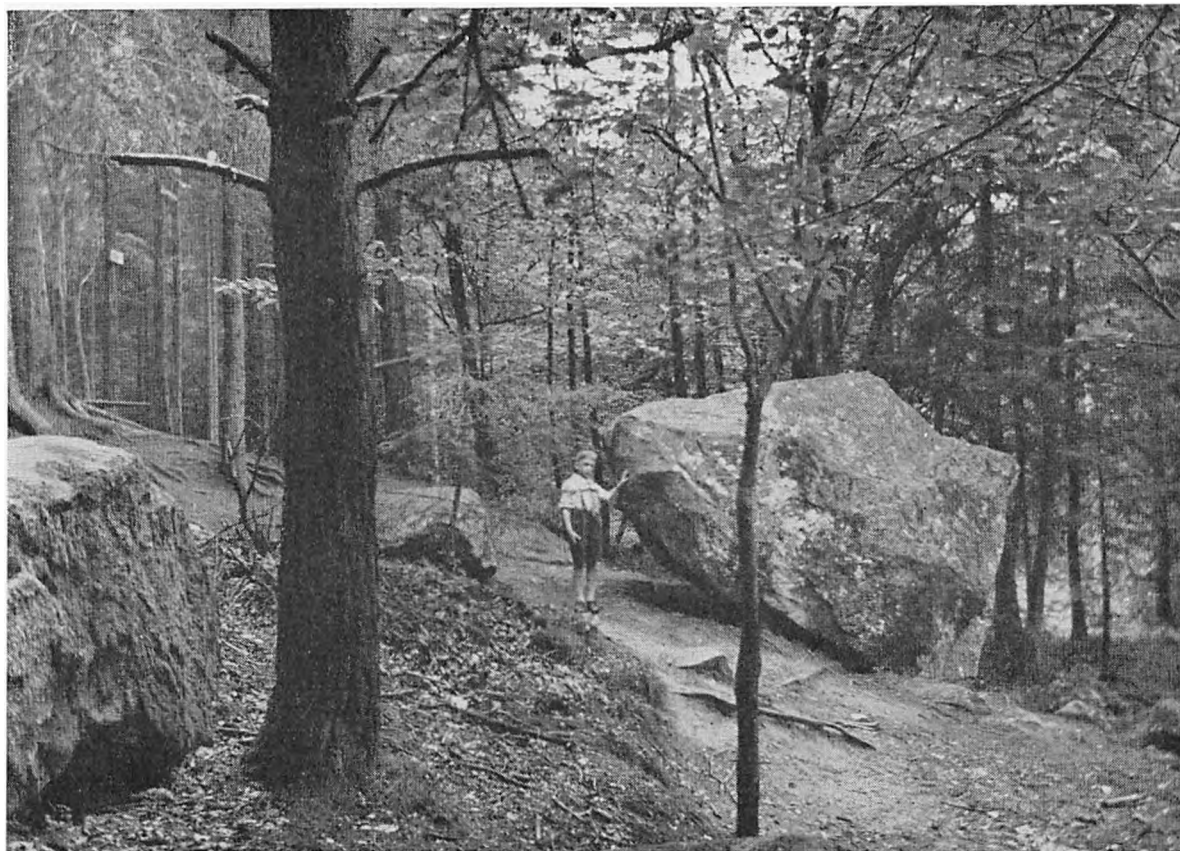

Stubmøllen ved Svaneke. (Joh. Hammer fot.)

•Vesterpilt• i Paradisbakkerne. (E. Dam-Johansen fot.)

til at bevare karakteristiske Stykker af dansk Natur, og den kan ved at der nedlægges Forbud hindre privat Bebyggelse, som kunde virke skæmmende for Landskabet eller hindre Almenhedens frie Færdselsret. Allerede længe før disse Loves Vedtagelse var der her paa Øen af Foreningen Bornholm og dens Søsterforening i København bleven udført et stort Arbejde i lignende Retning. Disse Foreninger stiftedes 1906 og 07 med den Opgave at hindre, at store Arealer ved Hammershus gik over i tysk Eje og blev benyttet til Sommerhusbebyggelse. Dette naaedes ogsaa, Eggen omkring Hammershus, som er paa private Hænder, er belagt med Servituter, som hindrer Salg til Udlændinge, Bebyggelse eller Udnyttelse i industrielt Øjemed. Dette var den første Opgave, men mange kom til senere og blev ogsaa løst. Naar man nu kan færdes

Rokkestenen i Paradisbakkerne. (Vilh. E. Jensen fot.)

langs Kysten ved Helligdommen og ved Johns Kapel, naar tre gamle Stubmøller stadig pyn-ter i Landskabet, og Gangstier leder fra Sted til Sted i ellers uvejsomt Terrain i Paradisbakkerne, er det nogle af de Ting, der skyldes Foreningen Bornholms Virksomhed, tildels i Samarbejde med Naturfredningsforeningen.

For her at administrere den i 1917 vedtagne og i 1937 reviderede Lov om Naturfredning vælges af Bornholms Amdsraad et Nævn paa tre Medlemmer med en Dommer som Formand. Det træder i Funktion, naar en offentlig Myndighed, en for samme Formaal arbejdende Forening, d. v. s. Danmarks Naturfredningsforening eller dens lokale Afdeling, eller Nævnets Formand finder det paakrævet.

Nævnets Kendelser kan indankes for Overfredningsnævnet, og de skal indankes, hvis

et Erstatningsbeløb overstiger 500 Kr. Overstiger det 3000 Kr., skal Sagen forelægges Rigsdagen.

Siden 1917 har Nævnet været i Virksomhed adskillige Gange og gennemført ialt ca. 40 Fredninger af større eller mindre Betydning. Nogle smaa, saasom enkelte Træer, Naturstene og Oldtidsminder (inden 1937), andre af større Format.

Af disse sidste kan nævnes:

Svartingedalen 1927.

22,000 Kvadrat Meter af Rutsker og Rø Højlyng med de derværende Rokkestene 1930.

Et stort ubeplantet Areal af Paradisbakkerne i Ibsker Højlyng 1932.

Hele Kysten mellem Gudhjem Havn og Melsted samt »Sletten« ved Melsted i Aarene 1927 — 34 — 37.

Kysten fra Saltuna til Bølshavn med Randkleveskaaret 1934.

Bautastene paa Hjortebakken i Auker. (Parkso fot.)

Store Klitarealer ved Dueodde 1936.

De østlige Sider af Finnedalen og Ringedalen i 1936 og 38.

Lynggroede Strandmarker ved Raghamerodde 1942.

Foruden Arbejdet med at gennemføre disse Fredninger, hvoraf flere medførte ret store Udgifter for Amtet, men samtidig bevarede nogle af de kønneste og mest karakteristiske Stykker bornholmsk Natur, har Nævnet haft mange andre Opgaver. I mange Tilfælde har det saaledes i Henhold til Lovens Bestemmelser modsat sig Opførelse af Bygninger, især Sommerhuse, paa Steder, hvor de ikke var ønskelige, og naar Tilladelse gaves, da ved Censur af Byggeplanerne paaset, at Husene passede nogenlunde til Omgivelserne.

Ved Forhandlinger med Kommuner og Amt, navnlig med Vejvæsenet, er der søgt at bevare noget af de gamle Landevejes Idyl,

naar de nye, snorlige Veje truede med helt at ødelægge den.

Udenfor Fredningsnævnets Virksomhed falder Loven om Bygningsfredning (som ikke omfatter Kirkerne), men den har ikke stor Betydning her. I Bornholms Amt er der kun to Fredninger i Klasse A, nemlig Kastelet i Rønne og hele den gamle Bebyggelse paa Christiansø. Kun disse er altsaa helt beskyttet mod Ombygning og Nedrivning.

I Klasse B, hvor Beskyttelsen ikke er nær saa streng, staar en halv Snes Huse i Rønne, bl. a. Teatret, Amtsgaarden, Hovedvagten og den Erichsenske Gaard i Laksegade. Paa Landet og i de andre bornholmske Byer er der ingen paa denne Maade fredede Bygninger.

De i det foregaaende omtalte Love tager, som de er affattede, ikke meget Hensyn til bornholmske Forhold, saaledes er der, naar

Bautastene ved Stammershalde. (Alfr. Kjeller fot.)

der tales om Færdselsret paa den frie Strandbred, ikke tænkt paa de bornholmske Klippekyster, og Bestemmelsen om en Byggeafstand paa 300 Meter fra offentlige Skove eller større Privatskove virker her temmelig tilfældig.

Dog er utvivlsomt meget naaet; store Strækninger, navnlig ved Kysterne, er stadig tilgængelige og kan ikke spærres, og Landskabet er rensset for alle de Reklameskilte, som var begyndt at gro op ved Veje og Baner.

Selv om man naturligvis ikke skal ønske, at Bornholm skal henligge som et Museum, hvor moderne Fremskridt ikke kendes, var det at ønske, at det særlige, gennem Aarhundreder dannede Særpræg ikke maatte udviskes, ved kritikløst til de smaa Forhold her at overføre Dimensioner, som kan have deres Berettigelse under større Forhold. Bornholm er et Turistland, og man læser stadig om, hvad der bør gøres for Turisterne. Et er dog

sikkert, for Turisternes Skyld skal man ikke erstatte noget af det gamle særprægede med nyt, som ikke er absolut nødvendigt. En Turist fra København færdes sikkert heller, om han da har nogen Natursans, ad Fodstier over Klipperne og langs Aaerne end ad Veje, som han kender fra Nordsjælland.

Naturfredningerne er ikke afsluttede — mange Strækninger kunde man ønske at bevare, og mange Forhold var det at ønske, at Loven gav Midler til at skride ind imod. F. Eks. mod de utallige, smaa Stenbrud, som opstaar omkring, hvor Granitten løfter sig over Mulden, og der bearbejdes i en kort Tid og siden ligger som ulægelige Saar, som mispryder Landet, samt mod de Rædsler af »moderne« Huse, som hist og her i Byerne bryder det hyggelige Bybillede.

— — —

Gid dette maa blive forstaaet, før det er for sent.

BORNHOLMS BEBYGGELSE

AF H. HJORTH, RØNNE

Foretager man en Tur paa langs eller tværs af Bornholm, møder Øjet næsten overalt det samme Billede, en spredt Bebyggelse af Gaarde og Huse, der er ret jævnt fordelt overalt, dog mere sparsom i det mest kupe-rede, skovrige Terræn midt paa Øen end paa de store, fladere Strækninger ud mod Kysterne.

Landsbyer i almindelig dansk Forstand findes ikke, men hist og her har en Del nybyggede Huse klumpet sig sammen om en Kirke eller en Jernbanestation; Møller, Skoler, Mejerier og Kirker, der er strøet ud mellem Gaardene, bryder Ensformigheden, og ude langs Kysten ligger Købstæder og Fiskerlejer jævnt fordelt paa Øens tre Sider, medens Syd-kysten i denne Henseende er næsten bar. Inde i Landet mod Syd ligger Bornholms eneste Landkøbstad.

Den største samlede Bebyggelse, »Hovedstaden«, ligger vestvendt paa det sydvestlige Hjørne; dens Havnemoler er som udbredte Arme mod Moderlandet.

Hvordan er denne Bebyggelse nu opstaaet? Naar og hvor er de første Huse og Gaarde, Fiskerlejer og Købstæder bygget, og hvilke Aarsager har bevirket, at Udviklingen har medført det foreliggende Resultat? Dette er de Spørgsmaal, der skal behandles her. Bygningernes Beliggenhed i Landskabet, deres Arkitektur, deres historiske eller kulturelle Interesse falder udenfor den Ramme, der begrænser Emnet, og vil blive behandlet i en anden Artikel.

Det foreliggende Stof falder naturligt i

tre Afsnit: Oldtidens, Middelalderens og den nyere Tids Bebyggelse.

OLDTID

Da Oldtidens frygtelige Vinterperiode, Istiden, afløstes af den tidlige Foraarsperiode, Tundratiden, laa det Landomraade, hvoraf Bornholm senere tog Form, dækket af Lav, Mos, Græsvækster, Dværgbirk og Pilekrat. Klimaet var endnu arktisk, koldt og fugtigt, men det lavere Dyreliv begyndte at røre sig paa Jorden og i Vandet.

Det var som paa Skabelsens femte Dag.

Dog var Betingelserne for højere Dyreliv tilstede, og en skønne Dag fik *Rensdyret* sine brede Klove gjort fri af Tundraens Ler og Dynd og fandt Fodfæste paa den bornholmske Klippe, som den derefter gjorde sig underdanig og befolkede.

Hvor Rensdyret har faaet Indpas følger Mennesket snart efter, for det kan ernære sig af Dyrets Kød, Blod og Mælk, klæde sig i dets Skind og bruge dets Knogler og Takker til primitive Redskaber.

Hvorfra de første Rensdyrjægere kom her-til, ved man ikke, men de kom, slog sig ned ved Kysterne og tog Landet i Besiddelse; haardhudede Urtidsfolk, der maatte friste Polarfolkenes omflakkende, strenge Kaar. De har vel dækket sig mod Storm og Kulde i Klippekløfter og Huler under Rensdyrskind eller medbragte Uroksehuder, men om Boliger i egentlig Forstand har der ikke været Tale.

Gennem arkæologiske Fund kan deres Tilstedeværelse paavises spredt over hele Bornholms Kystomraade fra Hammerens Nordspids til Grisby i Ipsker; det maa derfor formodes, at de i en ret lang Tidsperiode har befolket Øen i Øst.

I den yngre Stenalderes Tid, Oldtidens For-sommer, da Klimaet var blevet varmere, og store Skove, der vrirmede af Vildt, dækkede Øen, har dens Beboere bygget sig Huse, og fra den Tid maa Bebyggelsen regnes at have taget sin Begyndelse; det kan vel være sine 6000—8000 Aar siden. Ved Slutningen af Stenalderen naaede de beboede Strækninger i den ryddede Skov allerede paa sine Steder et betydeligt Omfang særlig paa Sydlandet, hvor de har udgjort Bælter paa flere Kilometer i Bredden.

I Oldtidens Højsommertid, Broncealderen, da Klimaet var blevet varmt og tørt, var Jægerfolket tildels fortrængt af et talrigt Agerbrugsfolk, der med deres fortrinlige baadformede Økser havde gjort det lyst i Skovene og underlagt sig Jorden helt ind til Udmarks- og Højlyngsgrænserne, der ikke blev overskredet før i Begyndelsen af forrige Aarhundrede, da de indtil da opdyrkede Arealer ikke længere kunde tilfredsstille Trangen til Jord.

Trods det forholdsvis store Befolkningstal var Boligbyggeriet i Broncealderen kun ringe, da det varme Vejrlig overflødiggjorde solidere Bygninger til Beboerne og Kvæget, der gik ude hele Aaret rundt. Man kender dog fra denne Tidsperiode Rester af runde Huse med Kegletag, ikke ulig Rundkirkeformen.

Men i den efterfølgende Jernaldertid, Oldtidens barske Efteraar, blev der Trang for Huse, der baade kunde rumme Mennesker og Husdyr, og fra denne Tid kender man Rester af anelige Huse, opført af Stolper med lerklinet Risfletning indtil 16 m × 10 m i Firkant.

En stærkere Adskillelse mellem Agerbrugere, Kvægavlere og Fiskere synes at have fundet Sted. Rejselysten var i den senere

Jernalder stor, og Vareudvekslingen med Omverdenen havde taget et betydeligt Opsving; dette gav Bornholm Betydning som Anløbsplads, og det menes, at især *Gudhjem* har været søgt af Købmænd, Haandværkere, Krigsfolk og Eventyrere. De talrige, særlig overdaadigt udstyrede Gravpladser, der er fundet indenfor en Afstand af ca. 1 Mil fra denne Oldtidshavn, anses af E. Vedel som Bevis herpaa.

Dette flatterende Billede af Gudhjem som Oldtids-Turistby, hvor Guldet gik fra Haand til Haand, maa dog afbalanceres med Silhouetterne af de Tilflugtsborge, hvis Konturer stod skarpt tegnet mod Oldtidens farverige Aftenhimmel.

Den livlige Trafik, der passerede tæt forbi Bornholms Kyster, medførte Uro og Stridigheder som gjorde det paakrævet for Bornholmerne at skabe sig Værn mod Overfald fra de haardhændede Turisters Side, der havde faaet Kig paa særlig Sydlandets fede Agre, Kvæg og Kvinder. Gamleborg i Ibsker, Ringborgen i Pedersker, Gamleborg og Lilleborgs sandsynlige Forløber i Almindingen menes opført i disse Ufredstider; Storeborg i Rø og Langeskanse ved Nexøbugten ligesaa.

Strandhugsten har avlet Trang til Hævn og Gengældelse. Bornholm blev en berygtet Vikingerede, om den ikke allerede i Forvejen var det.

Tilflugtsborge, Havne og Anløbssteder, hvor Handelsfolk og Vikinger har kunnet fortøje deres Fartøjer, hvile og proviantere, har været den seneste Oldtids Bidrag til den bornholmske Bebyggelses Historie.

MIDDELALDER

Indtil Overgangen til den kristnede Tid synes Bornholm at have været et selvstændigt Rige, og selv efter Inddragelsen under den danske Krone sidst i det 10. Aarh. gav Selvstændighedsfølelsen sig endnu drastiske Udslag. Det Særpræg, Bornholms Bebyggelse altid har haft, skyldes sikkert netop Trangen til Selvstændighed. Landsbyer er

ukendte, og der har næppe været Fællesskab i Landbrug; hver Bonde har dyrket sin egen Jord. I Byerne har hver Mand lige op til den seneste Tid ejet det Enfamiliehus, han beboede. Englænderens: *my house is my castle*, dækker fuldstændig det bornholmske Sindelag i Boligspørgsmaalet.

Da Kristendommen omkring 1050 blev indført ved Biskop *Egin*, indføjedes Bornholm under en international Magtfaktors Administration og fik dermed for første Gang i sin Bebyggelsehistorie paatrykt et fremmed Stempel: *Kirker* indviet til den hvide Krist blev bygget rundt omkring paa Øen. De var af Træ, men erstattedes et Hundredaar senere af Stenkirker, hvoraf de fleste endnu er i Brug. Deres udtalte Fæstningspræg er typisk bornholmsk; ogsaa Kirken var en Borg, ikke mindst Hovedkirken, den monumentale Sognekirke i Aakirkeby.

Bornholm var imidlertid baade formelt og reelt indlemmet i det danske Rige, men mellem dettes Kongemagt og Kirkens Fyrster opstod bitre Tvistigheder, der førte til Opførelsen af Kongens Stenborg, *Lilleborg*, og Erkebispens Sæde, det mægtige *Hammershus*, hvis Ruiner endnu den Dag idag virker som et enestaaende Bygningsværk.

Den tidlige Middelalders Bidrag til Bebyggelsen er saaledes af ubetinget fæstningsmæssig Karakter, Vidnesbyrd om Strid og politisk Ufordragelighed. I det 14. og 15. Aarh. strømmede hvert Efteraar Hansestædernes Købmænd og Kræmmere hertil for at købe Sild og falbyde Varer, hvilket skabte en efter Forholdene mægtig Trafik og Omsætning. De faa og smaa naturlige Baadehavne kunde ikke rumme de Baade og Skuder, der ønskede Plads; derfor blev Havnemoler bygget, og en Mængde Boder, Oplagshuse og Redskabsskure opførtes i deres Nærhed. Havnene udbyggedes, Fiskerlejerne udvidedes i Antal og Størrelse. Greifswalderne byggede deres eget Kapel i Rønne og andre Kapeller rejste sig langs Kysterne. Paa Frennemark laa St. Anders' Kapel og i Nærheden har man fundet Husfundamenter og parallelt med Ky-

sten en ca. 900 m lang Gade, hvis Huse alle vendte Gavlene med Indgangsdør mod Havet, et nyt Exempel paa udenlandsk Indflydelse paa Bornholms Byggemaade.

Den livlige Handelstrafik skabte de første *Købstæder*, hvis Rettigheder øgede deres Indkomster og Anseelse; først Aakirkeby, saa Rønne (1319) og Nexø (1340), langt senere (omkring 1500) Svaneke og Hasle. Det var den store Udviklingstid for de Havne og Smaabyer, hvortil Grundstenene allerede i Oldtiden var lagt.

I Sammenligning med det øvrige Lnd har Bornholm mange Byer i Forhold til sin Udstrækning; altsaa en stor »Bytæthed«. De allerfleste ligger ved Kysten, kun en enkelt »inde i Landet«. Hvordan er disse Byers og Fiskerlejers Beliggenhed bleven bestemt? At Fiskerlejer ligger ved Kysten er jo en Selvfølge, og alle Kystbyerne har naturligvis oprindeligt været Fiskerlejer, som har antaget større Dimensioner, da Handelen med Omverdenen er bleven forøget, og de har faaet Ret til at holde Marked.

Ved Kysterne har den første Betingelse for Bebyggelse været Tilstedeværelsen af en naturlig lille Klippehavn eller Vig eller, paa de mere sandede Kyster, Stenrev, der kunde yde Dækning mod Søgang for de Baade og Smaaskuder, som blev trukket op paa Stranden. Dernæst har Adgangen til ferskt Vand været af Betydning.

De to tidligste Stenalderboplads er hver haft sin naturlige Havn og sin Kilde: Kragkaas ved Salomons Kapel og Kilde, og Frennehavn med den Kilde syd for Svaneke, som blev ødelagt af Stormfloden i 1872. At disse Kilder er bleven kaldt »hellige« viser deres Betydning. Tejn har haft sin Kilde nord for den nuværende Bebyggelse, Rønne har haft sin Kilde ved Kildesbakken, hvor en ældgammel Baadebro først nylig er fjernet, og Nexø har haft sin Bykilde i Kildestræde, Hans Jacobs Kilde i Udmarken og desuden sin Ferskesø at øse af. Gudhjem, der er meget vandrig, har haft »Graamyr« oppe paa Bokul o. s. v. Ved de fleste andre æld-

gamle Havne eller Anløbssteder kan endnu paavises Aaløb eller »Møllebække«, hvor Drikkevand kunde hentes og maaske en lille Vandmølle anlægges.

Grunden til, at hele Sydkysten ikke har nogen By og kun et Par smaa Fiskerlejer, maa være den ringe Vanddybde udenfor Kysten, der dels foraarsager stærk Brænding langt til Søs og dermed farlig Sejlads i Stormvejr, dels de stejle Brinker, der karakteriserer denne Kyst, og som gør den uskikket til større Bebyggelser.

I Oldtid og tidlig Middelalder har Fiskerlejerne paa Nord- og Østkysten været i stærkest Vækst og haft størst Betydning; men senere, da Handelsforbindelserne i den østlige Østersø ebbede ud, og Tilknytningen til Moderlandet blev stærkere, har de mistet noget af deres Betydning til Trods for, at de har ligget i Læ for Vestenvinden og har været mindre generet af Is i strenge Vintre.

I den urolige Middelaldertid, hvor Bornholmernes Blikke var rettet mod Havets bølgende Horizontlinje, stod Landbruget ikke særlig højt i Kurs. Enhver Bonde, hvis Gaard laa i Nærheden af Kysten, var stærkere optaget af Fiskeri og Handel end af Jordbruget, der paa mange Steder blev stærkt forsømt; dog blev Jorden dyrket i Landets indre Omraader og mange smaa Markstykker fravristet Udmarkernes Hedearealer.

Bebyggelsesmæssigt aftegner sig allerede i denne Tid tydeligt den særlige *Gaardgruppering*, der har affødt saa megen Omtale og Diskussion.

Denne bestaar dels deri, at mange Gaarde, hvis Navne har Endelsen -by, ligger to, tre eller flere tæt sammen, dels i at de gamle Gaarde er beliggende i Rækker enten langs Aaløbene eller paa tværs af disse, men i flere Linjer, parallelt med Udmarksgrænserne.

Om -by-Gaardene er der ikke stort andet at sige end, at de ligger der, men at de aldrig har haft noget Gaardfællesskab i Driften eller noget landsbyagtigt Præg. Spredt over hele Øen findes hened 60 saadanne Gaard-

grupper med Navneendelsen -by — Aaby, Ringeby, Stenseby o. s. v.

Nogen Forklaring paa denne Gruppering eller paa -by-Betegnelsen er formentlig ikke fremsat og skal heller ikke fremsættes her.

Derimod har den anden nævnte Form for Anbringelse af Gaarde givet Anledning til Fremsættelse af forskellige Teorier, og da Spørgsmaalet synes at have Interesse, skal det her omtales lidt nærmere.

Paa et Bornholmskort tilhørende Bornh. Museum er indtegnet alle de Gaarde, der forefandtes ved Aar 1800, og ifølge dette synes Bebyggelsen paa visse Steder at følge nogenlunde rette, parallelle Linjer af indtil 20 km Længde, andre Steder nogenlunde cirkelformede Linjer.

Som Aarsag til disse ejendommelige Forhold er nævnt, at Gaardenes Beliggenhed langs Aaløbene allerede er afsat i Oldtiden, da Nybyggerne fra Kysten trængte ind i Urskoven, hvor der var lettest fremkommeligt, og dette skulde være ved Vandløbene. De Rækker, der gaar paa tværs af disse, skulde være dannet med en tænkt Færdselsvej som Rettesnor.

Lad det nu være rigtigt, hvad Aaløbsrækkerne angaar; disse er dog kun faa og korte i Forhold til de andre og ligger fortrinsvis langs Læsaalen og de tre østligste Sprækkedale, hvor Terrainforholdene iøvrigt ikke synes at understøtte Formodningen om let Tilgængelighed. Men det er ikke indlysende, at de lange Gaardrækker skulde skyldes gamle Færdselsveje. Den længste af dem, der i mange Krumninger følger Højlyngens Udmarksgrænse, maa straks udskydes, da det maa anses for ganske udelukket, at der langs denne Grænse har løbet en Færdselsvej, inden Gaardene blev bygget. Det samme gælder de andre, mindre, kredsformede Rækker. Den længste Række paa Vestlandet, som har Retning fra Ruts Kirke til Vestermarie Kirke, krydser Baggaaens to Grene, Mulebyaa, Blykobbeaa og Tingsteda; vest for denne angives en Række omtrent fra Ny Kirke nordpaa med Retning mod Ruts Kirke, der skærer

Baggaaen og den vanskeligt passable Svar-tingedal, og øst for den førstnævnte Hovedrække en kortere over Klemens Kirkebakke skærende Blykobbeaa og Mulebyaa.

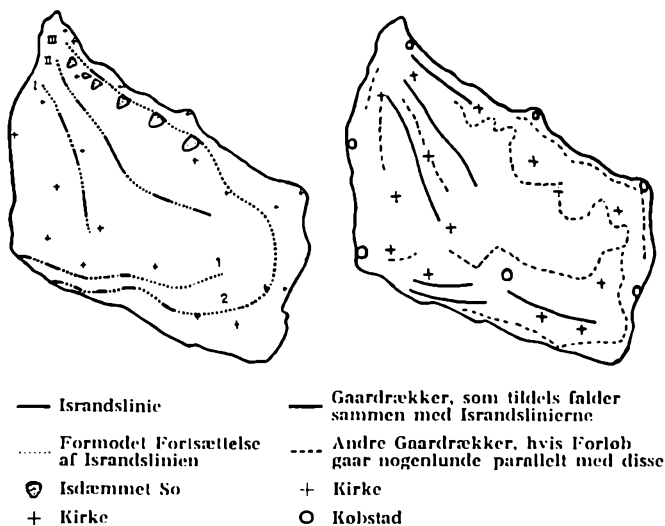
Er det nu tænkeligt, at der har ført tre sideløbende Færdselsveje med faa Kilometers indbyrdes Afstand i samme Retning med til- sammen en halv Snes mere og mindre van- skelige Passager over Aaer og Klippekløf- ter? For Sydlandets Vedkommende skulde en Færdselsvej fra ca. 1 km sydvest for Aakirkeby med Retning østpaa mod Snoge- bæk have dannet Grundlaget for en Gaard- række, der har dannet sig ca. 1 km nord for Peders og Pouls Kirke. Hvilken Trafik kan en mulig Oldtidsvej her tænkes at have op- taget? Den af Peter Thorsen paaviste Færdselsvej fra Oldtiden mellem Nexø og Rønne har ikke afsat nogen fortløbende Bebyggelse og falder saaledes ikke sammen med nogen af de paaviselige Gaardrækker.

Adskillige korte, tætte Rækker f. Ex. den fra Ny Kirke til Muleby, den fra Aarsballe til Bjergebakken i Vestermarie og den fra Skrulle til Stamperegaard i Østermarie samt hele Kystrækken fra Arnager til op imod Nexø, kan næppe skyldes Færdselsveje, som benyttedes inden Gaardene kom.

Teorien om de gamle Færdselsveje, som Basis for Gaardrækkernes Opstaaen synes ikke at hvile paa noget solidt Grundlag, og den staar i afgjort Modstrid med den almin- deligt gældende Tesis: Bebyggelse er det pri- mære, Færdselsvejene det sekundære.

En anden fremsat Formodning om de pa- rallelle Gaardrækkers Opstaaen, gaaende ud paa, at Oldtidsfolket ved deres Indtrængen fra Kysten mod Højlyngen har foretaget Fremrykningen i flere Etaper, og at Linjerne skyldes en Slags »Kampstillinger«, som efter- haanden er blevet til varige Boligomraader, skal lige nævnes dog uden nærmere Kom- mentar.

Dette Grupperingspørgsmaal er dog næppe saa indviklet eller uløseligt som det kan frem- gaa af ovenstaaende Gennemgang. Kan det ikke ganske simpelt antages, at Forekomsten

af den til Agerbrug bedst egnede Jord har været bestemmende ved Udvalgelsen af et Gaardbrugs Beliggenhed, og at denne gode Jord findes aflejret i visse Bælter, især pa- rallelt med Højlyngsgrænsen? Agerdyrknin- gens Pionerer har vel næsten bogstavelig talt stukket Fingeren i Jorden og lugtet sig frem til de geologiske Aflejringer, der indebar de bedste Muligheder for Kornavl; paa denne Maade er opstaaet først ét Avlsbrug, saa flere og flere, og naar alle disse efterhaanden har dannet en Række, kan det simpelthen skyldes den Omstændighed alene, at der her fandtes et Bælte med god, frugtbar Muld, hvis Tilstedeværelse skyldes *rent geologiske* Aarsager. Beviset for denne Antagelses Rig- tighed eller Uantagelighed maa føres af Geo- loger; men det skal dog her antydes, at der mellem de lange Gaardrækkers Forløb, Ruts Kirke—Mæby, Vedby—Aarsballe, Moseløk- ken—Rø Kirke samt nogle Rækker paa Syd- landet, og saa de i Kapitlet om Jordbunds- forhold omtalte Israndslinjer (S. 45) er en saa paafaldende Analogi, at en nærmere Un- dersøgelse synes paakrævet. (Se ovenfor.) I hvert Fald maa det anses for sandsynligt, at Jordens Bonitet har været afgørende for, hvor Gaardbrugene har faaet deres Plads.

Ved Middelalderens Slutning mistede Øster- søen sin Betydning som Handelscentrum; Trafikens Tyngdepunkt blev forlagt til de store Have. Hansestæderne mistede deres

Betydning, og Holland, Spanien og Portugal overtog Føringen. Sildestimerne søgte ud gennem Bælterne og med dem fulgte Kræmmerne og den klingende Mønt. Bornholm blev overladt til sin Skæbne, der mødte den i Form af Fattigdom, Pestepidemier og anden Ulykke; Befolkningstallet var i stærk Tilbagegang og Landbrugets Produktion minimal, da Gaardene for en stor Del laa øde hen. Alt Initiativ var svækket.

Middelalderen gik til Ende i den sorte Døds og den sorte Fortvivlelsens Tegn.

DEN NYERE TID

Endnu hen i det 17. Aarh. var der ingen Fremgang i Bebyggelsen. Der herskede saa stor Nød paa Bornholm, at Kronen saa sig nødsaget til at overtage en Mængde Gaarde, som ikke kunde klare sig, og næsten halvandet Hundrede Gaarde laa øde hen.

I hvert Sogn fandtes — og findes endnu — tre Gaardklasser, Proprietærgaarde, Selvejergaarde og Vornedegaarde. Af de første findes 15, som i gamle Dage var næsten skattefri og ejedes af særlig fremstaaende Bønder, Frimænd. De øvrige Gaarde er ifølge gammel Matrikulering nummererede sognevis. Medens Vornedegaardenes No. ikke følger nogen bestemt Regel, ligger Selvejergaardenes No. 1 altid i Sognets nordlige Del, hvorfra Numrene fortløbende fortsættes ned langs Sognets Østside, rundt langs Sydsiden og videre mod Nord, hvor det sidste Nummer findes i Nærheden af det første. Foruden Numrene har de allerfleste Gaarde tillige et Navn, der ofte tyder paa stor Ælde. Man benævner saaledes ikke her som andre Steder Gaarden efter den nuværende Ejers Navn: Per Olsens Gaard, men Blemmegaard, Skrubbegaard, Hakkeledgaard o. s. v. med Tryk paa første Stavelse.

Alle Gaarde er nu fri Ejendom, Vornedskab i almindelig Forstand har aldrig eksisteret her. I gamle Dage ejedes de fleste Vornedgaarde af Kongen, men om personlig Ufrihed har her aldrig været Tale.

Efter den sørgelige Stilstandsperiode kom atter bedre Tider, under hvilke Befolkningstallet steg og Landbruget igen kom nogenlunde paa Fode; Bebyggelsen skred atter frem.

Siden Oldtiden henlaa endnu store Arealer, som aldrig havde været under Spade eller Plov. Hele den store, klippefyldte Højlyng og de sandede Lyngarealer paa Sydlandet, som man hidtil ikke havde anset det for Umagen værd at dyrke, blev efterhaanden navnlig i det 19. Aarh. bragt under Kultur, og en ny Æra for Landbruget var inde. Bebyggelsen bredte sig over store Dele af de bedst egnede Strækninger. Den brugbare Jord laa dog her spredt mellem Klipper og Mosedrag, saa det blev kun faa egentlige Gaardbrug, der kunde anlægges. Det blev Husmændenes Tidsalder, da en stor Mængde smaa bitte Avlsbrugslodder med nødtørfvig Boligbebyggelse aad sig ind paa den jomfruelige Jord. Paa Landkortet maatte indføjes Hundreder af smaa firkantede Prikker, der hver betød et nyt Bosted for en ny Tids Pionerer. Bebyggelsen skred frem paa Bekostning af Udmark og Højlyng, hvor Ene, Tjørn og vilde Roser hidtil herskede. Den bornholmske Husmand blev Prinsen, som vækkede Højlyngen af dens Tornerosesøvn og dermed vandt sig omend ikke det halve Kongerige saa dog en betydelig Del af et hidtil uproduktivt Landomraade.

De store Landboreformer i Slutningen af 18. Aarh., der for det øvrige Lands Bønder betød saa uhyre meget, satte sig ikke større Spor herovre, da den bornholmske Landbefolkning socialt set ikke her, som der, var sunket ned til at være en Underklasse. Her var ingen Herremand, der krævede Arbejds-kraft, intet Stavnsbaand, der skulde løses. Paa det bornholmske Bjerg boede ikke en sølle Jeppe, men endnu, som i Oldtiden, en fri, stridbar og selvbevidst Bonde, som vel var trykket af Misvækst, Skatter og anden Ulykke, men endnu ukuet af Sind og selvstændig af Væsen. Landarbejderen tjente sig op til at blive Husmand og Ejendomsbesid-

der, og hans Hus kom til at ligge langt fra hans Nabos, afgrænset ved Klipper, Myr og Skov, hvilket har passet godt til hans Enspændernatur.

Som i det øvrige Land rejste der sig i de sidste Menneskealdre Andelsmejerier, Brugsforeninger, Forsamlingshuse, Skoler, Industrivirksomheder, Jernbanestationer, Hoteller og Villaer rundt om paa Landet, og med disse føjedes nye Træk ind i Bebyggelsens Fysiognomi. Den sidste Forøgelse af det aabne Lands Bebyggelse er de smaa Stationsbyer, der især siden Banerne blev anlagt er vokset frem i livligt Tempo. Østermarie, Østerlars, Klemensker, Rø, Nyker og Lobbæk kan glæde sig ved en stærk Vækst og giver allerede nu sit særlige Bidrag til Bebyggelsens Karakter.

Brede, velholdte Landeveje har udbredt deres velknyttede Net over det frodige Agerland, og Banelinjerne slynger deres karakteristiske Kurver som yderligere Bindeled mellem Købstæder og Fiskerlejer.

Købstæderne, som langt op i forrige Aarhundrede var smaa, er blevet stærkt udvidede takket være den livligere Trafik og Omsætning, som igen er en Følge af Trafikmidlernes og Samhandelens rivende Udvikling. Selv om Folketallet ikke er steget synderligt, har Trangen til større Husplads givet sig Udslag i et stærkt forøget Byggeri. Saaledes er for Rønne Bys Vedkommende det bebyggede Areal næsten blevet fordoblet i de sidste 50 Aar, medens Folketallet i samme Periode kun er forøget med ca. 20 %. Sandvig er ikke til at kende igen for de mange Hoteller, Pensionater og Butikker, der skyldes den stærke Tilstrømning af Sommergæster.

Købstædernes Omegn har faaet et nyt Præg ved de mange Kolonihaver, Gartnerier og Villaer, der er skudt op i den sidste Menneskealder.

Byernes Grundplan karakteriseres ved, at Gader og Pladser er groet frem, som det bedst kunde falde, uden nogen forud lagt Byplan. Kystbyerne samler sig naturligt om Havnene og breder sig derfra ud langs Ky-

sten til begge Sider med en eller flere Hovedgader, der nogenlunde følger Kystlinjen. De Byer, der ligger op ad stærkt stigende Skraaninger, har en karakteristisk stejl Hovedgade, der fører ind i Landet; i Gudhjem finder denne sit mest imponerende Udtryk.

Rønne By er vokset sundt og organisk frem af de lokale Forhold; dens Plan maa siges at være god saadan som den med Havnen og Store Torv som Tyngdepunkter har fundet sin naturlige Balance.

Rønne har vokset sig stor paa Grund af sin vestvendte Beliggenhed og Tilstedeværelsen af de 2 konvergerende Stenrev, som afgav Betingelser for en god Havn. Disse Rev er Byens Grundpiller; dem skylder Rønne sin Fremvækst. Dette ses maaske bedst nu, da Revene er blevet udbygget op over Havoverfladen og danner en meget rummelig og trods Vestenvinden rolig Havn, som kan søges i næsten al Slags Vejr. Hvis Hasle og ikke Rønne havde haft disse Rev, vilde den have været selvskreven til at blive Øens Hovedstad, omend Kysten er lidt stejlere der.

Aakirkeby har lagt sig til Rette paa en Bakke midt paa det frugtbare Sydland dog lidt langt fra den Aa, der har givet den Navn; men den havde jo sin Stokkekilde lige ved og sin Ind- og Udskibningsplads »Aakirke-Havn« kun 5 km derfra mod Syd. Stedet var saaledes godt valgt; men Byens Trivsel var afhængig af Kirkens Magtstilling; og da denne svækkedes, kom Byens Udvikling trods sine gode Vækstbetingelser til at staa i Stampe. Aakirkeby er som bekendt vokset op om en Kirke, der tidligt mistede sin oprindelige Betydning som Øens Hovedkirke. Den har derfor ikke haft noget egentligt at samle sig om, før den fik sin Banestation, som den endnu ikke har formaaet rigtigt at forene sig med.

Med Fiskerlejerne, der i Aarhundreder har henligget i middelalderlige Tilstande, er der sket en overordentlig stærk Forandring, siden Havnene er blevet udbygget og Fiskerbaade, Redskaber og Afsætningsforhold er blevet forbedrede. Faldefærdige Rønner er

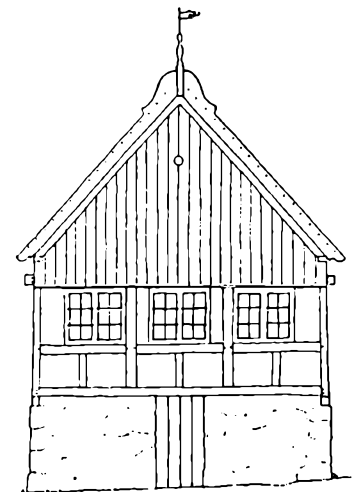
erstattet med gode, rene Huse, Vejforhold og Afløbsforhold ordnede, mens pyntelige Silde-røgerier har givet Bybilledet Karakter og Fasthed. Tejn er blevet saa stor, at den har faaet sin egen Kirke, og Gudhjem, der jo burde være Købstad, har faaet et fuldstændig bymæssigt Udseende, selv Arnage, der for et halvt Hundrede Aar siden endnu var hjemsogt af Fattigdom, Snavs og Tuberkulose, er blevet ren og pyntelig.

Hvad der især karakteriserer de bornholmske Byer og bymæssige Bebyggelser er den lave, aabne Byggemaade, der skyldes Uvilje mod at have andre Beboere for nær ind paa Livet. Dette staar i nøje Overensstemmelse med den spredte Landbebyggelse, som er omtalt foran, og synes at være et Udtryk for bornholmsk Sindelag og den særlige Mentalitet, der nu som før besjæler Befolkningen paa Bornholmernes Land.

LITTERATUR:

Vedel, E.: Bornholms Oldtidsminder I og II, 1886-96.
Trap, J. P.: Danmark, Bornholms Amt, 4. Udg., 1921.
Zangenberg, H.: Turistforeningens Aarskrift, 1926.
Reeps, Karl A.: Grundzüge einer Landeskunde von Bornholm, 1910.

Tack, Rud.: Bornholms Besiedlung, Rostock, 1930.
Zahrtmann, M. K.: Bornholms Historie I og II, 1934-35.
Thorsen, Peter: Fra Sydhornholm, 1934.
Thorsen, Peter: Bornholms Forhistorie, 1938.
Bornholmske Samlinger: Forskellige Afhandlinger af J. Bulmer, M. K. Zahrtmann, P. Thorsen, K. A. Petersen m. fl.

BORNHOLMSK BYGGESKIK

AF ARKITEKT HANS H. ENQVIST, LYNGBY

Landsbyen, der i saa høj grad præger de fleste danske egne, mangler ganske i det bornholmske kulturlandskab. Gaarde og huse ligger spredt overalt, hvor jorden har været til at dyrke, medens Sognekirken knejser ensomt paa sin bakkeknoild — som oftest med præstegaarden som nærmeste nabo. Bynavnet kan undertiden være knyttet til en gaardgruppe paa to, tre gaarde, uden at disse danner nogen form for landsbysamfund; f. eks. Strandbygaarde, Keldsebygaarde og Klinteby. Arnager paa sydvestkysten er dog en undtagelse; her kan man virkelig tale om en fællesbosættelse, hvor de enkelte gaarde havde jordlodder mange forskellige steder. Her var gadekær, bybrønde, formand og gade-stævne i lighed med landsbyerne i den øvrige del af landet før udskiftningen.

Det mest karakteristiske for den bornholmske gaard er beliggenheden i det ofte stærkt kuperede terræn og de mange bræddeklædte gavle med deres strittende brandstænger, der giver gaardene en egen malerisk uro og faar dem til at syne i landskabet. Det er som man med forkærlighed har valgt at lægge gaar-

dene paa steder, hvor terrænet falder til en eller flere sider, saa enkelte af længerne i den ene ende maa støttes af en høj stensokkel. Disse særlige terrænforhold maa ogsaa være skyld i, at den bornholmske gaard kun i ringe udstrækning har fulgt udviklingen i den øvrige del af landet, hvor gaardenes oprindelig fritliggende længer i tidens løb er bygget sammen i hjørnerne; det har simhelt hen været umuligt her, hvor længerne som regel ligger i helt forskelligt niveau. (Se side 216.)

Man kommer ind i gaarden gennem porten i en af de lavere liggende længer — som oftest øst- eller vestlængen —; gaardspladsen, der især paa sydøstlandet er brolagt med store flade sten, stiger jævnt op mod det lange stuehus, der i almindelighed er gaardens nordre sjældnere dens søndre længe. Mange steder domineres gaardspladsen af et stort træ (valnød, kastanie, pære, morbær o. a.), der staar foran stuehuset; her kan ogsaa være en lille have hegnet med træstakit eller stengærde. I ældre tider stod gaardens bistader inden for dette gærde. (Se side 214.)

Stuehuset paa Krogegaard ved Gudhjem, bygget 1793. Det store morbærtræ staar i en ganske lille have, der tidligere har været beegnet med et træstakit. Trappe og dobbeltdør fører ind til forstuen ved salen; nedgangen til kælderen under salen ses i billedets højre kant. (H. H. E. fot.)

Ogsaa den høje brøndvippe med brøndkarmen, der er lavet af fire sandstensflager — holdt sammen med lange jærnbolte — hører med til gaardspladsens faste inventar. Møddingen, der nu i de fleste tilfælde er flyttet uden for gaarden, laa i ældre tid altid inde paa gaardspladsen. Selv om der ikke findes nogen fast plan for de forskellige længers udnyttelse, er der dog visse træk, der gaar igen. Saaledes ligger laden («sælænjan») i reglen modsat stuehuset. I øvrigt er det almindeligt, at gaardens forskellige funktioner er blandet sammen inden for de enkelte længer; en stald kan ligge i den ene ende af laden, medens forskellige korngulve med tilhørende lo ofte findes i de andre udlænger. Specielt bornholmsk er en paa gaardspladsen fritliggende bygning, kaldet »gårdkonnan«; den kan indeholde karlekammer («drænjahuz»), huggehus, svinehus, hønsehus og andre smaarum.

Enkelte steder er gaardspladsen delt af et stakit eller et stengærde, der gaar fra gaardkønen eller en tværlænge paa ladelængen (i mange tilfælde bygget til hestegangshus) og til stuehuset.

Det bornholmske stuehus er næsten altid meget langt — indtil 22 fag — og det indeholder en mængde forskellige rum. Det er saa vidt muligt lagt paa langs af det faldende terræn, saa soklen i den ene ende bliver indtil et par meter høj. Her ligger salen, bornholmernes festrøm, og under denne en rummelig kælder med indgang i gavlen. Denne salgavl paa sin høje stensokkel med vinduer i alle tre gavlfag er maaske det mest karakteristiske træk i bornholmsk byggeskik. (Se side 213.)

Fra gaarden er der to indgange, en daglig i bryggersenden og en finere — »di fornemste dørrana« — til forstuen ved salen; op til

Vallehus i Poulsker sogn

Der er lo og lade i stuehusets vestende, medens stalden ligger i den med stuehuset sammenbyggede østlænge (ses bagerst i billedet).
(H. H. E. fot.)

den sidste fører ofte en høj stentrappe med jærnrækværk. (Se forrige side.)

Gaardenes stuehuse har altid to ildsteder; køkkenskorstenen og bryggersskorstenen med bagerovnen. Dagligrummene er bryggers, køkken, lillestue og storstue; medens lillestuen og køkkenet i reglen er fælles om to fag adskilt paa langs af huset, gaar den trefags storstue igennem fra ydervæg til ydervæg. I den aabne køkkenskorsten, der nu er nedrevet de allerfleste steder, foregik den daglige madlavning; paa en lav bænk enten i den ene side eller ved skorstenens bagvæg brændte ilden, hvorover gryde og kedel stod paa et treben eller hang i en lang krog. Her stod man bogstavelig talt under aaben himmel uden beskyttelse mod sne og regn, der — ikke sjældent blandet med sod — let fandt vej ned gennem den brede skorstenspipe. Fra køkkenskorstenen var der ind-

fyring i bilæggerovnene i lillestuen og storstuen. Da der ved siden af skorstenen ofte var anbragt en alkove med aabning ind mod lillestuen, blev køkkenet udover skorstenen kun en smal gang. For at bøde herpaa har man i den senere tid mange steder opført en smal tilbygning en saakaldt »hodda« ud for køkkenet.

Grænsende op til lillestue og køkken ligger det store bryggers, hvis gulv endnu mange steder er lagt af flade marksten eller Nexø sandsten. Bryggerset har foruden døren til gaarden ogsaa en dør til haven. Fra bryggersskorstenen, der som oftest staar nogenlunde midt i huset, er der indfyring i bagerovnen, i grubekedlerne (»murgryda« eller »murkjæl«) og i maltkøllen. Medens denne sidste næsten overalt er forsvundet findes bagerovnen endnu paa mange gaarde, hvor den bruges især ved de store højtider. Ved

Bahækkegaard i Ibsker sogn. Stuehusets salsgavl og østlængens østside. Terrænet skræner stærkt fra nordvest til sydøst, derfor den vældige forskel i søkkelhøjden. Mærk salsgavlens knægte og lodrem. (Dansk Folkemuseum fot.)

Gaardspladsen set fra nordvest. Østlængen indeholder kørekammer, brændehus, lo og sædgvulv, medens sydlængen udelukkende er lo og lade. Østlængen med de lave døre og brede fag uden lodrette »oplængder« er den ældste. (Dansk Folkemuseum fot.)

siderne af bagerovnen laa pigekammer og melhus; et enkelt sted skulde man gennem skorstenen for at komme ind i melhuset. I en del stuehuse ligger skorsten og bagerovnen placeret langs den ene ydervæg; er der maltkølle, er denne anbragt mellem skorstenens yderste vange og ydervæggen. Disse skævt liggende skorstene er ofte mægtige, indtil et par meter paa hver led indvendig. De synes overalt at være gamle; beliggenheden ved den ene ydermur er derfor forstaaelig, naar man tager i betragtning, at de ældre stuehuse næsten altid var ret smalle. I de brede yngre stuehuse ligger skorsten og bagerovnen til gengæld ofte paa tværs af længen. Paa enkelte gaarde laa bagerovnen i et særligt bagerhus lidt borte fra stuehuset. De ældre bagerovne var klinede og havde form omtrent som en halv æggeskal, medens de yngre blev muret op af ubrændte lersten; de havde en rektangulær grundplan og var overdækkede med et tøndehvælv.

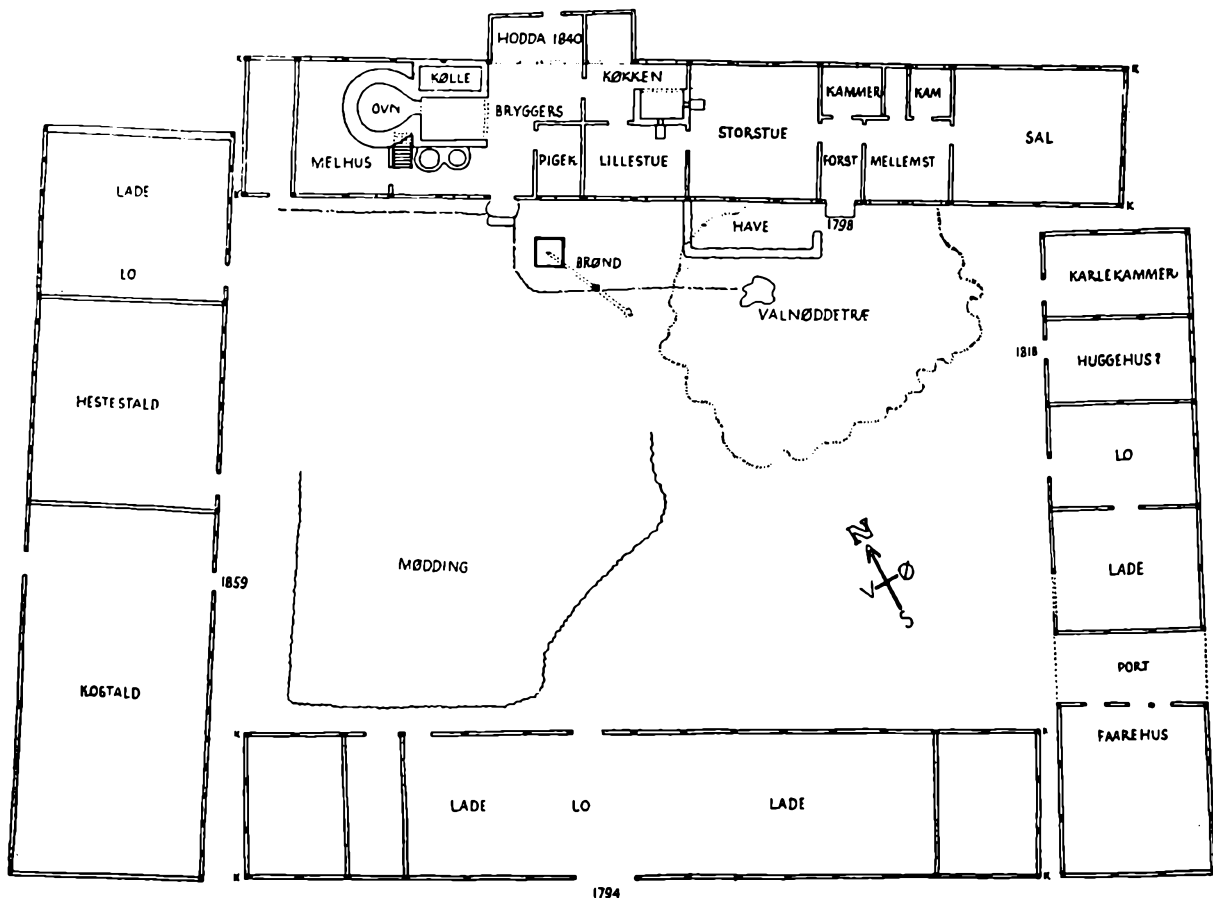
I lillestuen (»lijlaståuan«) stod det daglige madbord, der var fælles for hele husstanden; det var i reglen parallelt med vinduesvæggen med faste bænke paa to eller tre sider. Paa

Nordbornholm synes bordet mange steder at have staaet med enden mod vinduesvæggen; nogen sikkerhed for at denne placering her er oprindelig har man dog ikke. Ud mod køkkenet var som tidligere omtalt en alkove, et »sænjaholl« som det saa prosaisk hedder paa bornholmsk. (Se side 219.)

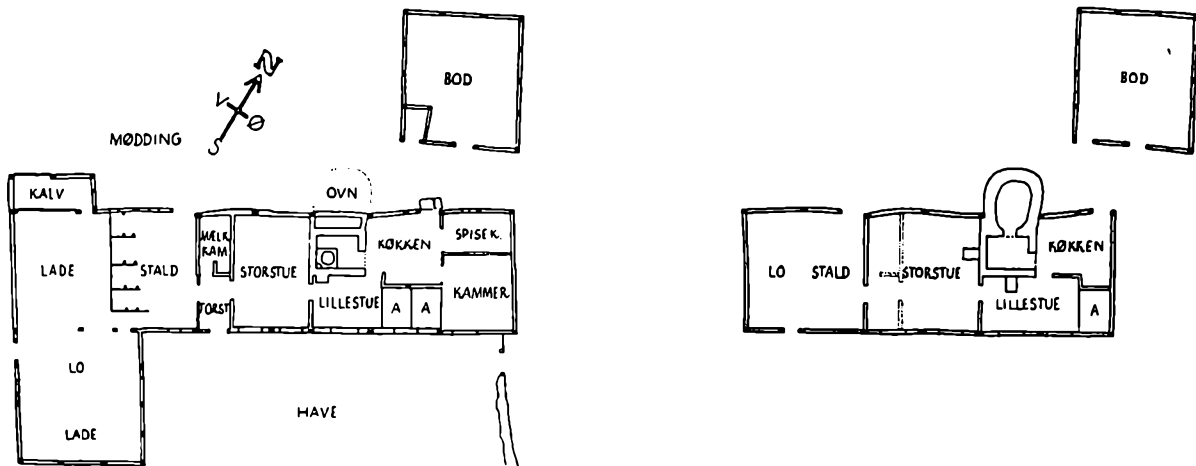
I storstuen stod bl. a. et egetræsbord — undertiden med stenplade — og i et af hjørnerne en himmelseng til husbondfolket, desuden fandtes der chatol, ur og slagbænk i denne stue.

Mellem lillestue og storstue er der ikke sjældent et gennemgaaende to- eller trefags rum kaldet »mælståuan«. Medens lillestuen stadig er folkestue, er der nu meget ofte skilt fra til sovekammer baade i mellemstuen og i storstuen, og ud for sovekammer eller kamre er bygget en »hodda« for at gøre disse mere rummelige.

Grænsende op til storstuen ligger ud mod gaarden den fine forstue; herfra er der døre til storstuen, til et par smaakammer og til »mælsålinj«, som man skulde igennem for at komme »op på sålinj«. Mange steder kan man dog gaa direkte fra forstuen ind i salen.

Plan af Helledsgaard I Ibsker sogn som den var omkring 1860; tegnet paa grundlag af opmaaling, bygningsarkæologiske undersøgelser og for stuehusets vedkommende efter arkitekt H. Zangenbergs rekonstruktion. I stuehusets plan er det sandsynligt, at pigekammeret er indbygget senere i bryggerset, ligesom der er al mulig grund til at tro, at der har været en alkove ved siden af køkkenildstedet med aabning ind mod lillestuen. Alle fire længer er dateret paa de vandrette tommerstykker (dørhamrene) over dørene. Aarstallene er anbragt paa tegningen udfor de respektive døre. Tegningen er udarbejdet af forfatteren. Maalestoksforhold 1:300.

Plan af et mindre sted ved Ringebro i Vester Marie sogn: til venstre som det saa ud ved opmaalingen, til højre som det sandsynligvis har været i ældre tid. Da den bygningsarkæologiske undersøgelse ikke er afsluttet, er visse punkter endnu noget usikre; bl. a. er det problematisk, om der altid har været forstue og mælkekammer i storstuens vestre ende. Medens beliggenheden af de to alkover, der ikke eksisterer mere, er aldeles sikker, er anbringelsen af den ene alkove i den opr. plan hypotetisk; dog findes der mange paralleller hertil. Udarbejdet af forfatteren paa grundlag af opmaaling. Maalestoksforhold 1:300.

Bagerovn, der stikker ud af husets langside, overdækket med et teglhængt halvtag. Mindre sted i Hølsbavn. (Holger Rasmussen fot.)

Til daglig laa denne del af stuehuset stille hen — var der mange børn blev et eller flere af kamrene ganske vist brugt til børneværelser —; men ved familiefester og ved de store højtider var det her, det foregik; saa kom gæsterne op ad den høje forstuetrappe og deres overtøj blev hængt i det store barokskab i forstuen. Paa salen blev der danset, saa man maatte sætte stolper under gulvbjælkerne, og i mellemsalen sad de mere satte gaardmænd og spillede kort.

Undertiden kunde mellemsal og sal være smykket med malede dekorationer paa loft og vægge; f. eks. mellemsalen paa gaarden Skovsholm, paa hvis døre der er malet allegorier paa aarstiderne, medens væggene er dekoreret med vældige svungne akantusranker.

I salen var inventaret meget forskelligartet, her stod skabe, dragkister og maaske en himmelseng; her kunde ogsaa være en række stole af helt købstadspræg. I det hele taget maa man sige, at mange af de større gaardes bohave ikke adskiller sig væsentligt fra møblerne i byernes borgerhjem.

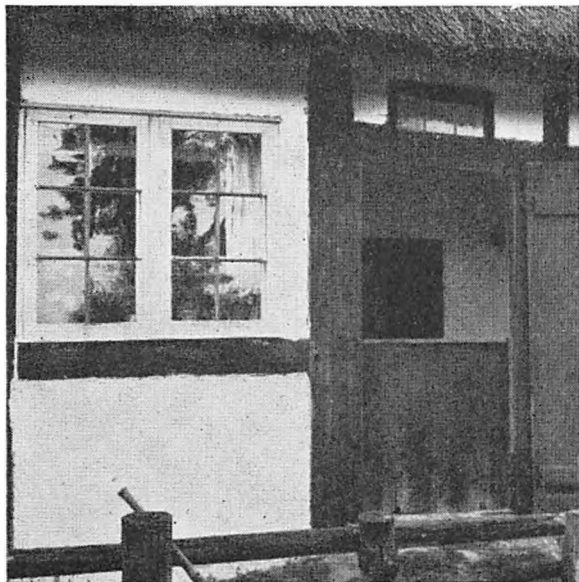
Den tidligere omtalte »hodda« er meget karakteristisk for det bornholmske stuehus.

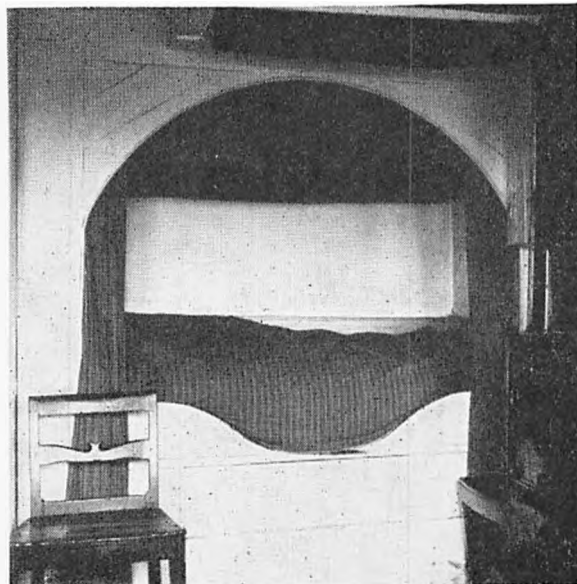
To fags bod paa et sted ved Ringeby bro i Vester Marie sogn. Den træklædte gavl har tidligere enten været lerklinet eller balmvundet om lodrette støjler. (H. H. E. fot.)

Det er en smal udskudsagtig tilbygning hvorudover husets tag er trukket, meget lig den sjællandske lude; men medens taget paa denne i reglen er en direkte fortsættelse af husets tag, begynder taget paa den bornholmske »hodda« altid et godt stykke oppe paa husets tagflade for at give tilstrækkelig indvendig højde. Disse »hodderne« synes — i alle tilfælde paa de noget ældre huse — at være senere tilbygninger; man har meget letsindigt bortskaarer den nederste del af husets stolper, saa kun den øverste stump med bjælken hænger tilbage oppe ved loftet. Man kan tænke sig, at en eller anden har fundet paa at udvide sit hus paa denne maade; en række gaarde har saa fulgt dette eksempel og bygget »hodder« ud for køkken, bryggers og stuer, ja der er huse, hvor man har bygget »hodda« langs hele den ene langside. Der er meget der tyder paa, at disse tilbygninger har taget fart omkring midten af forrige aarhundrede.

De fleste huse og smaasteder er — eller har været — enlængede med beboelsen i den ene ende og mer eller mindre udhusplads (stald, lo og sædgulv) i den anden ende. Ved en senere udvidelse af jordtilliggendet har

Blyndfattet vindue og halvdør i et hus i Vester Somarkshuse i Persker sogn. (H. H. E. fot.)

Alkove (sænjahøll) af den almindelige bornholmske type i samme hus. (H. H. E. fot.)

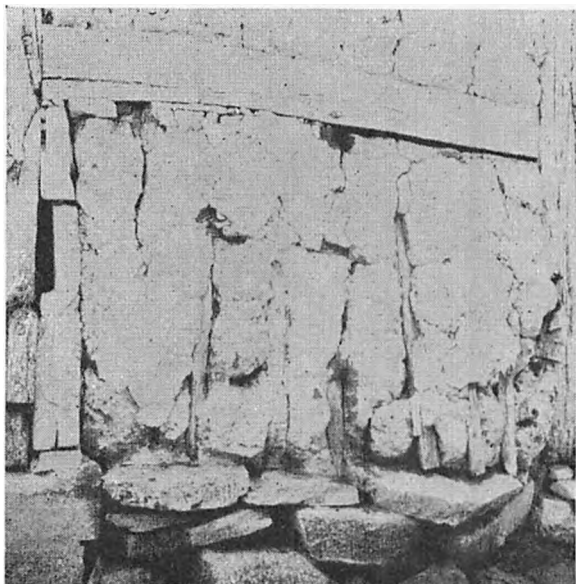
man ofte bygget længer til; derimod synes en to-fags fritliggende »bo« flere steder at høre til det oprindelige anlæg. Denne korte bod med sine brandstangprydede gavle er iøvrigt noget karakteristisk bornholmsk. (Se forrige side.)

Nogle større steder ligner i anlægget en hel lille gaard med fritliggende stuehus og en eller flere udlænger. Enkelte som f. eks. den trelængede gaard »Hundehuset« i Øster Marie sogn synes at være helstøbte anlæg, medens det er tydeligt, at andre har vokset sig store med tiden. Det firlængede sted »Mosevang« ved Balka bestod saaledes midt i forrige aarhundrede kun af stuehus og en fritliggende længe med kostald, lo og sædgulv.

I Modsætning til gaardenes stuehuse har de mindre huse kun én skorsten, som har meget til fælles med gaardenes bryggerskorsten; den ligger ved ydervæggen og er meget stor — ofte svarer dens dybde til halvdelen af husets bredde. I de ældre huse stikker bagerovnen ud af ydervæggen beskyttet af et halvtag, medens de yngre huse har bagerovnen liggende langs med ydervæggen inde i huset. (Se forrige side.) Skorstenen er

udformet som et særligt rum med dør ud til køkkenet; man kan godt sige, at skorstenen er det egentlige køkken, medens det udenfor, der bl. a. rummer murkedlen og eventuelt malkøllen, svarer til gaardenes bryggers. Ikke sjældent er skorstenen gennemgangsrum til storstuen, til forstuen eller til et spisekammer, og naar bagerovnen ikke ligger ud af huset, kan det hændes, at der er et lille vindue i skorstensvængen ud til det fri.

Iøvrigt ligger rummene i mange tilfælde ganske som de store stuehuses dagligrum; lillestuen deler saaledes fag med køkkenet og storstuen gaar igennem fra ydervæg til ydervæg; dog ligger lillestuens alkove i reglen ved en tværvæg, og i storstuen kan der være et spisekammer og en alkove eller en fast seng langs den ene ydervæg. Der er ogsaa en anden noget sjældnere plantype, hvor der i stedet for lillestuen ligger en forstue i skorstensfaget. Herudover kan husene selvfølgelig indeholde flere eller færre rum alt efter størrelsen, nogle kan saaledes have baade forstue, kammer og sal, medens andre maa nøjes med et kammer ved siden af storstuen. De yngre huse er saa forskelligartede, at det er vanskeligt at fastslaa bestemte typer.

Lerklining. De lodrette støjer, »tømra«, støtter foruden kun paa sokkelstenene. Der er ingen vandret flætværk, men halm æltet i leret. Munkegaard i Poulsker sogn. (H. H. E. fot.)

Store heller af sandsten benyttet som udfyldning i bindingsværkets underste favl. Slusehuset ved Ølennens udløb. (H. H. E. fot.)

BYGNINGERNES KONSTRUKTIONER

De fleste bygninger paa landet og de ældre bygninger i byerne er opført af bindingsværk. Det bornholmske bindingsværk er ikke særlig karakteristisk, det minder om bindingsværket i andre egne af landet, hvor der ligesom paa Bornholm ikke har været altfor rigeligt med bygningstømmer. Bemærkelsesværdigt er det dog, at man paa Bornholm har holdt paa de gamle konstruktionsformer helt op til tiden efter 1900; saaledes ser man bygninger opført et stykke ind i dette aarhundrede med bjælkerne stukket gennem stolperne et stykke under remmen, medens man næsten overalt i det øvrige land har forladt denne konstruktion i den første halvdel af forrige aarhundrede.

I almindelighed staar stolperne paa sten — i det stærkt faldende terræn ofte paa en ret høj stensokkel. Ikke saa faa af gaardenes stuehuse har dog en gennemgaaende fodrem, medens andre har syldstykker mellem de enkelte stolper. Det synes kun at gælde de noget ældre bygninger opført i den sidste halvdel af 1700-tallet. Iøvrigt er bindingsværket opbygget af de lodrette stolper

(»stølpa«), der foroven er samlet i remmen (»laiden«), gennem hvilken stolpernes tapper (»stølpanokka«) er stukket. I almindelighed støtter spærene paa stolpetappen, medens bjælken som nævnt med en tap er stukket gennem stolpen et stykke under remmen. Undertiden er der korte skraabaand indvendig mellem stolpen og bjælken. Mellem stolperne sidder de vandrette løsholter og — i fagene over og under disse — lodrette dokker (»oplængder«). I de ældre bygninger er fagene ofte meget store; i disse synes man ikke at have anvendt dokker. Paa meget sene bygninger opgiver man løsholterne til fordel for lange gennemgaaende tømmerstykker, der boltes paa stolpernes inderside; dokkerne gaar i disse bygninger fra syldsten til remmen ganske som stolperne, blot har de en noget mindre dimension end disse og er selvfølgelig ikke bjælkebærende.

Paa en del ældre stuehuse har langsidernes gavlstolper foroven en udsvejfet knægt, der støtter de noget fremspringende remme. (Se side 216.) Dette lille raffinement kan kun forklares som en efterligning af købstædernes knægtbyggede gavle. En flothed med materialet er det unægtelig, at knægten i reg-

Gavl af smaa flade sandsten: huset til venstre er af sandstensblokke opmuret i ler. »Bonngården« i Nexø, en tidligere avlsbrugergaard, der endnu har alle sine bygninger i behold.

Bræddede gavl med brandstænger af den ældre type paa udlængerne til Riemandsgaard i Østerlars sogn. Det rodkalkede stuehus ses i baggrunden. (H. H. E. fot.)

len er udskåret i selve stolpen. I forbindelse med gavlene skal nævnes en detalje, der vidner om udviklet tømmerhaandværk: Hvor der er fodrem, gaar denne igennem i langsiderne og springer lige saa langt frem foran hjørnestolpen som den øverste rem, medens gavlens fodtømmer ligger en tømmerdimension højere oppe og er tappet ind i hjørnestolperne. I enkelte tilfælde er ogsaa løsholterne forskudt i højden ved hjørnestolperne.

Udfyldningen af bindingsværkets tavl var i ældre tid altid lerklining med lodrette støjler (»tømra«) som armering. (Se forrige side.) Allerede for en del aar tilbage har man — især i den sydøstlige del af øen — udskiftet den meget udsatte lerklining i bindingsværkets underste tavl enten med stenheller — store flade nexosten, der udfyldte hele tavlet — eller med smaa flade sten opmuret i ler. (Se forrige side.) I det hele taget har man gjort brug af øens gode og rigelige stenmateriale; i snogebæk er der flere garnboder (redskabshuse for fiskerne) der er opført helt af smaa flade sandsten som tømur, ligesom der i Nexø by er mange gavle og ikke saa faa bygninger, der er opført af dette materiale med ler som bindemiddel. (Naar

disse mure er saa tykke, at ingen af stenene gaar helt igennem, skal de have en fortræffelig isolationsevne.) Man kan ogsaa se svineboder, som er lavet med fire store stenheller som vægge og en vældig stenplade som tag. I Aarsdale findes en lade af en ganske mærkelig konstruktion. Den er opført som en art stenbindingsværk, idet 3—4 store sten oven paa hinanden danner »stolperne«, som staar med en afstand paa omkring halvanden meter; mellem disse er der forneden murværk af mindre granitsten i ler, medens der foroven er almindelig lerklining.

Gavlene er nu næsten overalt beklædt med brædder, der er stukket op i noter i spærernes underside og sømmet paa begge hanebaand og paa bjælken (gavlens underste hanebaand kaldes skunken, de øvrige spærfag har kun et højtsiddende hanebaand). Ældre gavle har lerklining mellem bjælke og skunk og bræddebeklædning i den øverste gavltrekant; denne maa dog være af yngre dato, da huller i spær og hanebaand viser, at der har været støjler, som enten har støttet lerklining eller — hvad der er mest sandsynligt — har været omtvundet med ris, snoet halm, kvikrod, lyng eller tang. (Se side 218.)

Den meget stærkt stigende gade Vigebakke i Svaneke. Det lille hus i forgrunden er typen paa de noget ældre smaa-huse i byerne. (H. H. E. fo^o.)

Gavlene er udstyret med vindskeder, der foroven krones af brandstagen («husbråninj»), et ældgammelt træk, man stadig holder i hævd. De ældre brandstænger, der var anbragt uden paa gavlbeklædning og vindskeder, var omhyggeligt udskåret og fortsattes undertiden i et spidsfindigt smedjærns-spir, der bar vindfløjen. Denne var udformet som et frygteligt dragegab med spidse tænder og en lang tunge, medens aastal og ejerens forbogstaver optog den mere stilfærdige del af jærnpladen. (Se forrige side.) De yngre brandstænger, der som tidligere omtalt opsættes den dag i dag, er blot et udvejfet brædt, der sammen med udvejfedes vinger paa vindskedernes overkant danner en tyntelig afslutning paa gavlen. (Se side 213.)

Undersøger man stuehusenes tagværker

lidt nøjere, kan man ikke undgaa at lægge mærke til nogle naglehuller, der sidder paa en ganske bestemt maade og som gaar igen saa at sige overalt, hvor tagtømmeret er blot nogenlunde gammelt; det er de eneste tilbageblevne spor efter raftetaget, der for mindre end hundred aar siden var almindeligt overalt paa Bornholm. Nu eksisterer der kun nogle brudstykker paa enkelte gamle huse. Raftetaget eller tagredsel, som det ogsaa kaldes, kan ganske kort beskrives paa følgende maade: Foroven krydsede spærerne, saa de dannede leje for en rygaas, mellem rygaasen og remmen («laiden») var der anbragt 3—5 aase i hver tagflade hvilende paa spærerne — i reglen fastgjort paa disse med trænegler (heraf de omtalte naglehuller). Oven paa disse aase laa et raftelag

Snorregade i Ronne med sine stilfærdige bindingsværkshuse og de store træer, der vælder frem fra de bagvedliggende haver.
(Sven Türek fot.)

(5—7 rafter i hvert fag) gaaende fra rygaas til rem; rafterne laa dog under den nederste aas for at komme ind og staa med enderne paa remmens overside. Ovenpaa rafterne var med hyssing («kavvelgarn») bundet tyndere grene, der laa vandret med en afstand paa 15—30 cm mellem de enkelte grene; til slut blev taget syet paa grenelaget med tækkæppe, idet man brugte tyndere hyssing til syningen.

Som et mere synligt minde om raftetaget finder man endnu mange steder en række vandrette nagler («vobboranajla») fastgjort i remmen — springende c. 20 cm frem foran denne — med et hak i oversiden som leje for en lægte, der støtter det fremspringende straatag. I raftetaget var denne lægte den yderste særlig svære gren i grenelaget.

Hidtil har kun det landlige byggeri været omtalt. Købstædernes borgerhuse adskiller sig dog ikke væsentlig fra gaardenes stuehuse; først noget ind i 1800-tallet, da klassicismen begynder at gøre sig gældende i byhusenes gadedøre og -porte og de hvidmalede konsolgesimser afløser det simplere tagudhæng, kan man tale om en særlig byarkitektur. Omkring midten af aarhundredet tager opførelsen af grundmurede bygninger for alvor fart og det kalkede eller oliemalede senempirehus med det gennemgaaende gimsbaand under vinduerne bliver almindeligt i de bornholmske byer — som det blev det overalt i den øvrige del af landet. Den lave bebyggelse af enetages gadehuse med bagvedliggende haver, der er saa karakteristisk for den danske provinsby, præger end-

Noget ind i det 19. aarhundrede bliver det almindeligt at grundmure gavlene i bindingsværkshusene. Den her viste salsgavl fra et hus ved havnen i Svanike er med sine vandrette formstels-haand og træudkrugningen ved tagskægget meget karakteristisk for Svanike. (H. H. E. fot.)

nu ganske de bornholmske byer. Helt enestaaende er det, at en by paa Rønnes størrelse næsten udelukkende bestaar af enetages huse; det gør den ikke blot til en smuk og harmonisk by, men ogsaa til en meget sund by. Det skal i denne forbindelse nævnes, at byplansagkyndige regner Rønne for idealet af en boligby. Maatte befolkningen og bystyret forstaa og anerkende dette, saa Rønne kunde undgaa de ulyksalige storbyambitioner, der har ødelagt saa mange danske købstæder. (Se forrige side.)

Ganske ejendommeligt er det, at der endnu findes ikke saa faa avlsbrugergaarde i de bornholmske købstæder; selvom de fleste har solgt jorden fra, ligger mange af dem den dag i dag med deres avlsbygninger ret uberrørt i byernes gader.

Taget som helhed har de bornholmske bygninger et gammeldags præg, der virker umiddelbart charmerende; det er ikke fordi, man ikke holder bygningerne vedlige — de er tværtimod som oftest meget velholdte — men man har bibeholdt den traditionelle maade at lave tingene paa; mange huse har saaledes

stadig blyindfattede vinduer og grønmaalede halvdøre, ligesom bindingsværk og tavl tjæres og kalkes med de gamle farver, der er noget forskellige paa de forskellige kanter af øen. (Se side 219.) Almindeligst er nok de sorttjærede stolper og rødkalkede tavl; næsten ligesaa almindeligt er det at hvidkalkede tavlene, til gengæld kalker man saa ofte soklen rød. Enkelte steder er undertavlene røde og overtavlene hvide, man kan dog ogsaa finde bygninger, der ligesom paa Sjælland er hvidkalkede over stolper og tavl.

Til de bornholmske gaarde hørte ikke sjældent en lille vandmølle eller vindmølle. Medens de fleste yngre vandmøller havde underfaldshjul, fandtes i ældre tid nogle smaa ganske simple møller med vandretliggende møllehjul, der ikke behøvede nogen udveksling til kværnstenen — plaskemøller kaldtes de paa bornholmsk. Komisk nok har man ogsaa forsøgt sig med vindmøller med vandret liggende møllehjul; de har dog næppe faaet nogen større betydning.

Til slut skal det nævnes, at silderøgeriernes maleriske hvidkalkede ovne, der spiller saa stor en rolle i de bornholmske smaabyers helhedsbillede, ikke er særlig gamle, da røgningen i ældre tid foregik i fiskerhusenes store aabne køkkenskorsten. I Melsted staaer endnu en skorsten, hvori der har været røget sild gennem en længere aarrække. Den ligner køkkenskorstenene i andre gamle huse, den har blot en meget stor ildstedsbænk, der fylder to tredie dele af skorstensrummet; en lille halv meter herover sidder en ramme som støtte for en vandret træflage, der ligesom i de yngre ovne skulde tvinge røgen hen omkring sildene, der hang paa stænger paa tværs af rummet. Den her omtalte skorsten kunde rumme 27 ol smaa sild paa en gang.

Nærværende afhandling er væsentlig skrevet paa grundlag af undersøgelser foretaget for nationalmuseets 3. og 7. afdeling i sommeren 1944. Hvor intet andet er nævnt hidrører tegninger og fotografier ogsaa fra disse undersøgelser.

(Elbbe Juul Nielsen fot.)

Kapelvej i Rønne

(Parkso fot.)

Hus i Svaneke (Indgang paa Loftet!)

BORNHOLMSK FOLKESIND

AF PASTOR ANDR. HANSEN, RØNNE

Starter man sin Bil i Rønne, kan man i Løbet af en halv Times Tid være ved det fjerneste Punkt paa Øen. Saa er Vejen ikke længer. Saa støder man mod Havet.

Det giver en ejendommelig Vejfor-nem-melse!

Starter man ovre i Ystad, saa har man en Vej for sig til Ishavet — saa langt som fra Skagen til Rom. Og starter man fra Skagen og kører ad Hovedvejen Syd paa, saa ved man, at der er aaben Vej helt ned til Gibraltar — Sicilien — Konstantinopel — Rusland, hvor Vejen taber sig et Steds langt inde i Asien, man ved ikke hvor —.

Det giver en modsat Vejfor-nem-melse!

Man kan maaske sige den første *lukket*, den anden *aaben*.

— — —

Men paa Farten over Bornholm kan man næsten hele Vejen *se Havet*, nærmere eller fjernere. Og naar man kommer til Vejs Ende, saa er det overalt Havet, der standser én. Det særpræger Vejfor-nem-melsen — maa-ske mere end noget andet.

Havet stænger.

Men Havet er *Vejen* ud til Verden, til det bagved, til Eventyret, til vore Længsler Maal. Sindet udvider sig og Fantasien gaar paa Langfart ved Havet.

Havet drager — —

Og Vejene over Øen er saa smukke. Naturen er saa betagende dejlig overalt. Den rigeste Afveksling, en Mangfoldighed uden Lige, rummende de største Modsætninger forenede til den skønneste Enhed — skønnest

hvor Land og Hav mødes. En hjertegribende Skønhed!

— Det er hævet over al Tvivl, at et Lands, en Egn's Natur i Længden øver en væsentlig Indflydelse paa Indbyggernes Mentalitet. Folkesindet vil efterhaanden forme sig efter Naturen. Og jo mere afsondret en Egn er, jo stærkere maa denne Indflydelse blive. F. Ex. en Ø.

Naar vi »Førde« tager Bolig paa Bornholm, føler vi straks, at det er en i høj Grad *egenartet* Befolkning vi er kommen til. Nogle frastødes af det bornholmske, finder sig aldrig til Rette med det — og søger herfra igen snarest muligt. Andre gør sig Flid for at finde og forstaa det, kommer til at holde af det, befinde sig vel i det, vokser sammen med det og knyttes med de stærkeste Baand til Øen og dens Befolkning. —

Hvad er saa det ejendommelige ved det bornholmske Folkesind? Hvori bestaar Særpræget?

Det er overmaade vanskeligt at sige! Det er jo noget, der hverken kan vejes eller maa-les, ikke klart defineres eller paavises. Og der er selvfølgelig her som allevegne alle mulige Slags Mennesker — altsaa ogsaa mange som ikke er typisk bornholmske. Det bliver en Skønssag, en Følelsessag, om man faar fat paa det rigtige eller det typiske — og Skøn og Følelse kan fejle.

Og dog *er* der noget! Man kan møde det i Forsamlinger, hvor Mangfoldigheden af Enkeltindivider kan ligesom gaa op i en Generalnævner af en vis Stemning. En born-

holmsk Forsamling vil være meget forskellig fra en sjællandsk, fynsk, nørrejylland eller sønderjydske Forsamling af samme Samfundslag. Eller man kan møde det hos Enkeltpersoner i en særlig Situation, hvor det ofte pludseligt og klart kan give sig til Kende paa overbevisende Maade.

I et Landbrugsland vil det typiske træde klarest frem i Bondestanden. Saadan ogsaa her. Og de sociale og økonomiske Forhold gennem Tiderne vil selvsagt være af den største Betydning.

Den bornholmske Bonde er præget af *Selvstændighedsfølelse*. Der er ingen Herregaarde — altsaa heller ingen Landsbyer med det stærke Præg af Fællesskab — fælles Beskyttelse og fælles Hjælp i Arbejde og Livsførelse.

Bonden sidder her som fri og uindskrænket Herre paa sin Ejendom. Som en Konge i sit Rige. Vil nogen komme og pille ved denne frie Selvstændighed paa den ene eller den anden Maade, saa vender han Kløerne til! — Men saa respekterer han ogsaa til Gengæld sin Nabos tilsvarende Frihed og blander sig ikke gærne i hans Forhold.

Det giver ham et fornemt Præg, en i ret Forstand *aristokratisk* Indstilling — som f. Ex. kan give sig Udslag i et smukt, patriarkalsk Forhold til Tjenestefolk og Husmænd. Men naturligvis ogsaa give Anledning til et daarligt Forhold — og til en Leven over Evne, der ikke altid er ufarlig. Bornholmske Bønder er anderledes elegante og stilfulde i Optræden og Væsen end Bønder »ovre«. Dygtige Landmænd — men har ofte svært ved at enes om at løfte i Flok og handle i Fællesskab.

I Forbindelse dermed staar Bornholmerens Ry for *Stædighed*.

Dermed turde det forholde sig saadan, at i Kraft af sit aristokratiske Frisind og Rummelighed overfor anderledestænkende tier han stille i det længste — hvilket en ukendt fejlagtigt kan tolke som Tilslutning. Men naar Uoverensstemmelsen et Punkt, hvor han føler sin personlige Selvstændighed ilde berørt

eller krænket, saa lukker han til, og saa er han stejl og urokkelig i sin Tillukkethed. Det er det, der ikke helt med Rette opfattes som Stædighed.

Dertil kommer, at han naturligvis ikke har kunnet helt frigøre sig for alle smaa Samfunds Frygt for hinanden — for hvad de andre vil sige eller tænke. Menneskefrygt altsaa. Det ene med det andet kan i uheldige Tilfælde give sig Udslag i Kværulans.

Som Modsætning dertil maa nævnes den *Trofasthed*, som udgør en tungt vejende Del af bornholmsk Folkesind.

Og saa er Adskillelsen mellem Land og By ikke nær saa dyb som i det øvrige Land. I gamle Dage havde mange af Byens Borgere tillige et større eller mindre Avlsbrug. By og Land gled nogenlunde jævnt over i hinanden, og det kom til at præge baade Borger og Bonde.

Dette aristokratiske Drag vil ofte paa den fremmede virke — først stødende, siden tiltalende, i begge Fald særpræget.

Men den »moderne« Civilisation, hvis Symbol er Damptrømlen, er ikke god mod det særprægede — —!

— Men der er mere. Der er noget, der ligger i dybere Lag af det bornholmske Sind — men som ogsaa er vanskeligere at finde Udtryk for. Lad mig kalde det *Udvé og Hjemvé, forenet til en Helhed*.

— — —

Bornholm er saa lille. Grænserne er saa snævre. Der er ligesom ikke Plads for den fremstormende og livsmodige Ungdom til at spænde Kræfterne, ikke Luft under Vingerne til den frie Flugt, som Hjertet begærer.

Og det der stænger og sætter Grænser er Havet, det Hav, som ses allevegne paa Øen, som altid er for Haanden og Øjet, som hvert eneste Sogn grænser ud til. Dér ligger det — altid sig selv og aldrig ens, syngende med fine Rislelyd i Sommernattens Tryllelyd med Maanebro og sære Sagn — eller i daarende Vildskab tordnende mod Klippekylen i Vinterstormens Vælde — tryllende, dragende i Storm som i Stille — Vejen ud til det store,

Havet stænger — Havet drager — — . Udsigt over Maagestolene og Norresand, Gudhjem. (Viggo Rønne fot.)

til Eventyret, — til det der skal kunne mætte en livshungrig Sjæl.

Og saa —: Fængslet, den lille, snævre Ø, den er saa usigelig skøn, saa hjertegribende dejlig og saa mættet med dyrebare Minder, at — hvor skulde jeg kunne finde Magen — hvor skulde jeg kunne leve andre Steder paa Jorden end her — —!

Det er et Udslag af denne dobbeltsidige, denne af uforenelige Modsætninger forenede Følelse, at saa forbavsende stort et Antal af unge Bornholmere gaar til Søs.

En Del af dem bliver derude, sejler Livet igennem, eller slaar sig ned et eller andet mærkværdigt Sted paa Kloden — hvor de ofte naar vidt og bliver noget stort. Men deres Ø glemmer de aldrig! De er usvigelig trofaste Bornholmere! De lever i stadig Hjemvé!

Eller de sejler paa Langfart en kortere eller længere Aarrække, og saa kommer de

hjem og bliver Købmænd eller Fiskere eller Bønder eller Haandværkere eller »noget ved Havnen«.

Det er forbavsende, saa mange man træffer af den Slags — oftest stiltfærdige, jævne, dygtige Folk, som ikke des mindre har oplevet de sælsomste Eventyr.

— Men denne mærkelige Forening af Udvé og Hjemvé giver det bornholmske Folkesind et ejendommeligt Drag af Tungsind, af lyrisk Følsomhed og af sjælelig Blufærdighed, som gør det vanskeligt for dem at finde Udtryk for deres sjælelige Indhold og Stemning. De har svært ved at frigøre Stemningen i Ord. Deraf en egen Ensomhedsfølelse — med Længsel efter Samfund. —

Har Bornholmeren Humor?

Mange »Førde« vil vistnok svare Nej. Men det er alligevel forkert.

Ganske vist har de ikke noget af hverken det jyske Lune eller det københavnske Vid.

Særlig det sidste kan de ikke tage. Den Form for Slagfærdighed er dem fremmed. Men Humor mangler de ikke. Ellers vilde de ikke have en saa dybtgaaende Evne til Forstaaelse som de har. Men der er i deres Vid ligesom en Hindring, der skal overvindes, en Hæmning, der skal gennembrydes — noget blufærdigt, lyrisk følsomt, de maa reagere imod, før Humoren kan frigøres. Derfor bliver deres Vid af en mere skarpkantet, ramsaltet Art end Jydens eller Københavnerens. Ofte kan den tage groteske Former.

Det er stadig Modsætningerne, der brydes — og former det levende Spil i Bornholmerens Sind.

Dette Spil skaber Tungsind — men ogsaa Lydhørhed, Agtpaagivenhed og Længsel efter de store Vidder.

— — —

Ogsaa i Aandens Verden higer han *ud* — ud efter de vide Veje! Ogsaa dør maa han paa Langfart! Mangen Bornholmer har i al Stilfærdighed og ganske paa sin egen Façon erhvervet sig omfattende og dybtgaaende Kundskaber i én eller undertiden flere Retninger eller aabenbarer særdeles betydelige kunstneriske Evner. Og indenfor Videnskabens kan nævnes en stolt Række af bornholm-

ske Navne, saa vel som indenfor Kunstens og Embedsstandens. I Forhold til Øens Lidenhed og Befolkningens Faatallighed har Bornholm ydet et stort og ærefuldt Kontingent til vort Lands Kultur.

— Hvad her er sagt er selvfølgelig *ikke* fyldestgørende. Ingen kan trænge helt til Bunds i et enkelt Menneskes Sjæl og Sind — endmindre da i et Folks. Det er jo ikke nok med saadan og saadan, men det kommer an paa *Maaden hvorpaa* —. Vis en Sjællænder, en Jyde, en Fynbo og en Bornholmer den samme Ting, forklar den med de samme Ord: de vil dog opfatte og reagere paa hver sin Maade. Men Forskellen er en udefinérbar Størrelse.

Men der er et andet Griberedskab end Intellektet, et Aandens eller Sjælens Redskab, hvormed vi — i hvert Fald til en vis Grad — umiddelbart ad Sympathiens Vej kan føle os frem til og gribe om den hemmelige Kærne i et Folkesind — et Folks levende og dirrende Sjæl.

Er man kommen i levende Kontakt med denne bornholmske Sjæl, da er man knyttet til Bornholm med Baand, der ikke kan briste, men som »jo stærkere de binder, des friere de gør«.

VISER OG SANGE, DANS OG SKIKKE

AF REALSKOLEBESTYRER A. JENSEN, NEXØ

I. VISER OG SANGE

Liden Karna sâng så frydefullt
— Harre minj —
å Konginj gå Karna Kronan å Gull.
— Om Sommarinj,
når anra små Fåula sjunga væl.

Et halvgammelt Ægtepar paa Vestlandet havde været gift en Snes Aar. Ægteskabet var barnløst, og ulykkeligvis blev Samlivet formedelst Gemytternes Uoverensstemmelse efterhaanden saa uholdbart, at Skilsmisse syntes dem den eneste Udvej af Misèren. Sagen var forsaauidt i Orden, som baade gejstlige og verdslige Autoriteter forgæves havde mæglet. Nu skulde Sandemanden sluttelig komme og være behjælpelig med Fordelingen af »Boskabet«.

Denne Sandemand var af en egen Støbning, en munter og sangglad Sjæl, der aldrig nød et Glas uden at ledsage det med en Vise. Han indfandt sig til berammet Tid og ordnede Skiftet til gensidig Tilfredshed. Som en Paaskønnelse herfor ytrede Manden: Vi få væl gjæzby Sannemanj på enj Syp te Tak for Ulajlihedinj, Moer! Snapsen kom, og Sangen fulgte prompte. Inden denne var sluttet, havde de stridbare Parter imidlertid forliget sig. Haand i Haand sad de paa Bænken med Taarer paa Kind, og Resten af deres Dage skal de have henlevet i Fordragelighed. Og dog havde Sangteksten ikke haft nærmere Relation til den foreliggende Situation.

Denne lille »Solsjinns-Ária« aabenbarer et Par væsentlige Sider af bornholmsk Psyke: Først Glæden ved at give sig Sangen i Vold, dernæst Modtagelighedens Naadegave. Ægte

bornholmsk er ogsaa den Maade, hvorpaa Sandemanden løser den ægteskabelige Knude. I Kraft af sit eget musikalske Anlæg og de to uforsonliges receptive Sind lykkes det ham, diskret og nænsomt, at vinde en Sejr, hvor andre havde hentet Nederlaget.

Herefter skulde da Bornholmeren sidde inde med Evne og Øre for Sang. Vilhelm Herold, maaske den sanggladeste af alle sangglade Bornholmere, har i et Interview lagt sin Mor disse Ord i Munden: Den Pige, der synger til sit Arbejde, er altid den bedste. Hun er nemlig glad for at bestille noget, og Glæden driver Værket.

Hvad Vise- og Sangstof raader Øen da over til Opfyldelse af Befolkningens Behov? Fin-des der udover det fælles danske (nordiske) Materiale et særligt præget Lokalstof, som man kunde vente sig, naar der ses hen til dens isolerede Beliggenhed og omtumlede Skæbne? Baade ja og nej. Vise- og Sangdigtningen maa vel til syvende og sidst gro af den samme Jord, der har næret al anden dansk Poesi, og nogen selvstændig Udvikling kan næppe forventes i saa faatalligt et Samfund, der politisk ikke kan siges at have udgjort nogen national Enhed i historisk Tid. Noget andet er, at man jævnlig vil kunne iagttage visse tydelige Træk og Islæt af bornholmsk Udspring — dels under Tilpasningen og Udformningen af den fælles Hovedarv, dels af mere selvstændig, oprindelig Art.

Allerede her vil det være paa sin Plads at paapege, at en Del Viser — dog ikke den formelt bedste Part — bærer umiskendelige

Mærker af at være *tænkt* paa Dansk og derefter mer eller mindre heldigt transponeret til Bornholmsk. Særlig viser dette sig, naar det gælder om at finde Gloser og Vendinger til at dække Begreber af mere subtil Natur. Det siger sig selv, at Resultatet kun alt for tit bliver en mislig Krydsning, hverken Fugl eller Fisk. Kun den, der — foruden at besidde de øvrige fornødne Forudsætninger — er i Stand til at eliminere Rigsdanskens forstyrrende Indgriben, skulde have Betingelser for at tilfredsstille Æstetikens strenge Krav — og hvor mange er vel dette givet!

— — —

Før nu en Orientering i vort Emne forsøges, skal en Afgrænsning af Opgaven nogenlunde præciseres. Kun Viser og Sange underlagt Melodi, eller dog tilstræbt sangbare, vil komme i Betragtning. Dette vil atter sige, at Læserne ikke maa indstille Ganen paa lutter poetisk Kræs, om end mangan Godbid vil falde af, ligesom Melodierne, de ældre som de yngre, vil yde passende Erstatning for mulige kunstneriske Skuffelser. Fremhæves bør det paa den anden Side, at Bornholmeren tydeligt røber et fint Gehør for Ordenes fonetiske Valører. Klangfulde Vokaler og palatale Lyde som kj, gj, sj, jl og nj forlener hans Sprog med en egen Musik, der falder »hæjllut« i Øret. Et Par Eksempler blandt mange:

Vider som enj Svån,
 swårter som enj Rawn,
 hoppar som enj Håra,
 går som enj Manj.

Halvt ubevidst vel, men paa ingen Maade tilfældigt er der i denne Gaade om Skaden opnaaet en forbavsende fin klanglig Virkning. Ligesaa i »Sporsmåled« om Koen:

Stabba står,
 Mølla går,
 ti drår fira.

Vi vil senere faa Lejlighed til at understrege dette Fænomen yderligere. Der er en

tydelig Sammenhæng mellem denne Evne og den Opfindsomhed, Bornholmeren lægger for Dagen, naar det drejer sig om at hæfte Kæle- og især Øgenavne paa sine kære Medmennesker. Et Udslag af det samme ytrer sig endelig i den virtuose Færdighed, hvormed han formaar at formulere Detaljer som Optakt og Omkvæd til en Vise, mens det til Gengæld falder ham ret brydsomt at føre den frelst i Havn gennem alle de lumske Skær.

At Indholdet unægtelig nu og da kan være noget undervægtigt eller povet, kan vel næppe, som sket er, bebrejdes Viser af den kaadere Genre, naar billigt Hensyn tages til Tid og Milieu. De tilsvarende Grupper fra andre Egne af Landet frembyder da ogsaa i denne Henseende ganske lignende Træk¹.

De bornholmske Folkeviser, hvortil det her vil være praktisk at henføre ogsaa anden folkelig, hovedsagelig anonym Poesi, deler naturligvis Lod med deres Frænder ovre: Det er Fælleseje, tit internationalt, hvis Værn mod Glemsel oprindeligt skyldes den Dans, der i Middelalderen traadtes i Adelsborgene eller deres Omgivelser til de ledsagende Melodier. En Del af dem er simpelt hen Oversættelser, saa sent nedtegnet, at Teksterne ofte er delvis udviskede, forvanskede eller omdigtede. At adskillige gamle Viser — foruden de endnu gangbare — har været kendt herovre, foreligger der flere Vidnesbyrd om. De er sagtens blevet foredraget med den bogstavrette Udtale, man den Dag i Dag kan høre ældre Bornholmere gengive danske Tekster med. Men iøvrigt maa det vække Forundring, at man her paa Bornholm, hvor det vrimlede med underjordiske Puslinger og andet Troldtøj — og Sindene var gennemsyret af alskens Overtro, ikke støder paa *originale* Viser med Emner fra denne hemmelighedsfulde Verden.

Enkelte Trylleviser, hvis Værd ingenlunde maa underkendes, forefindes vel; men Motiverne har ikke primær Rod i bornholmsk Tradition. — Særlig yndet er Agnetevisen (Joh. 28):

Aneta hon sådd ver Haved å sång,
 då kom der enj Havmanj frå Havsens Bonn,
 å ja, ja, ja —
 då kom der enj Havmanj frå Havsens Bonn.

Denne Vise har, som man vil vide, affødt megen romantisk Poesi og smelter stadig Hjerterne. Da den paa flere Maader synes at røbe ældre bornholmske Indslag, vil den blive Genstand for en nok saa indgaaende Behandling som de følgende, Printzensköld-Visen ene undtaget.

Fra sit slovakiske Udspring er den via Tyskland (Die schöne Hannale o.l.) vandret videre nordpaa til Skandinavien, overalt efterladende sig talrige Aflæggere. Hos os optræder den oprindelige Nøkke (Åbobba) som Havmand. Ogsaa andre Ændringer har fundet Sted, f. Eks. Nøkkens underfundige Omskabelse til et Guldæble. Dette Træk, der — tilsløret — genfindes i den analoge Vise om Agnete og Bjergmanden (Bakka-Trojllid), møder vi bortset fra den bornholmske Variant kun Antydning af i en enkelt Opskrift (fra Ods Herred). Ejendommelig er fremdeles Bornholmervisens første Linje, der savner Modstykke i den øvrige danske Overlevering — samt dens Afslutning med den — om man vil — lykkelige Udløsning. Kort refereret kunde Digtet i sin bornholmske Udformning afspejle denne Tankegang:

Med sin Sang — skal vi sige fra en af Østkystens Klipper — drager Agnete Havmanden af Dybet og følger ham, selv daaret af hans Skønhed og Rigdomme, til Havbunden. Hernede, skilt fra Gud og Mennesker, henlever hun 8 Aar som Vættens Hustru og føder ham 7 Sønner. Da sker det, at hun en Dag under Vuggesangen hører Klokkerne inde fra Kysten kalde til Gudstjeneste. Hun vaagner af sin lange Sjaedvale og søger med Havmandens Samtykke tilbage til sin Kirke, hvor hun skifter Ord med Moderen, til hendes Husbond indfinder sig for at hente hende hjem til Børnene. Ubøjelig afslaar hun hans brændende Bønner. Men han kommer tilbage og besnærer endnu en Gang hendes havesyge Sind ved at tilkaste hende det

Chr. Zahrtmanns Omslagstegning til den første bornholmske Melodisamling (se S. 246).

gyldne Æble. Øjensynlig har det været Visens Forfatter — eller Fortolker — om at gøre, at de smaa fik deres Mor igen. Æmhed overfor Børn er et markant Drag i bornholmsk Mentalitet, hvad ogsaa de indtagende Børnesange noksom vidner om.

En Perle i Kransen er ogsaa den yndefulde, melodiske Vise om »Konginj å Karna« (Joh. 27). I ni klingende Strofer (hvoraf den sidste er sat som Motto foran) tolker den Sangens Triumf. Ikke uden Grund er den blevet betegnet som »Bornholms smukkeste Folkevise« (H. Hjorth). Som saa mangen anden Sang og Tral er den antagelig fra Sydsverige overført hertil, har sat Størsteparten af sine Vers, dog ikke sin Kerne, til paa Vejen og kan glæde sig over stadig Yndest. Fra Færøerne og Østergötland er den kendt med

samme Omkvæd. »En yndig lille Markblomst« kalder Sv. Grundtvig den i sin store Folkevisesamling (jfr. D. g. F. 243 og 265). Ikke mindre vellykket, men ligeledes kraftigt beskaaret er den bornholmske Variant af Elverhøj (Joh. 29, efter Bedstefaderen), stemningsfyldt fra første til sidste Vers:

Jå lå maj på gröna Hoj,
 mina Ojen ble så tunga;
 en Jomfru sjön imod maj kom,
 hon gå saj te å sjunga.
 — Å ja, vår ble hon å!

Nævnes bør ogsaa den anselige (sammenstykkede) Vise om »Nilus å Ingelil —« samt den korte om »Sjön Åge å Rozan«, lys og let i Tonen, fin i Symboliken og med den »happy end«, der er betegnende for hele Gruppen.

Inden vi forlader den typiske Folkevise og gaar over til Tekster af noget nyere, men stadig anonymt Ophav, vil det være paa sin Plads at behandle den eneste historiske Vise, affattet paa hjemlig Grund, men desværre ikke paa Maalet, og med Drabet paa den svenske Guvernør Johan Printzensköld og de herhen hørende blodige Episoder (1658) som Motiv. Man undrer sig atter over, at ingen af de voldsomme Begivenheder fra Øens tidligere Historie har efterladt sig Spor i Visedigtningen. Det kunde saaledes forventes, at de mange dramatiske Hændelser fra Bispe- og Lybeckertiden havde fristet digteriske Gemytter til Sangdaad — for blot at henvise til Perioder, der hører en ikke alt for fjern Fortid til. Medmindre mulig Poesi fra hin Æra er smuldret hen, inden den nedfældedes i skriftlig Form, tyder alt paa, at Skjaldskabets Gave har været Middelalderens Bornholmer karrigt beskaaret. Kan hände dog, at Mangelen paa en særlig Overklasse, svarende til Adelen i det øvrige Danmark, har medvirket til denne Armod i Forbindelse med udbredt Underkuelse og Usikkerhed. De ledende Personligheder var gerne fremmede Fugle, flygtige Gæster, der uden at fæste varigt Bo dukkede op i Ny og Næ for snart at forsvinde igen.

Men tilbage til vor Vise. Tør man lide paa P. N. Skovgaard (Bornholms Saga, 1834), skulde den være affattet af en bornholmsk Bonde allerede 1659 og i sin oprindelige Skikkelse have talt ikke mindre end 365 Vers — altsaa ét til hver af Aarets Dage — om det forslaar. Efter senere Undersøgelser anslaaes dens Tilblivelse til ca. 1700, hvad der af flere Grunde maa synes nok saa rimeligt. M. K. Zahrtmann er tilbøjelig til at udlægge Landsdommer Mathias Rasch (født i Angel 1638) som Ophavsmand baade til Visen og det mod August Deckner rettede Smædeskrift: Det bornholmske Fadervor. Gennem hele det 18. Aarhundrede og op i det 19. skal den have været yndet Folkesang inde og ude (Skovgaard). En halv Snes Afskrifter kendes, gennemgaaende tællende 148 Vers, hvortil kan føjes Skovgaards 59 fra 1834. Da den har Rytme og delvis Omkvæd fælles med den ældste Nedskrift af Elverskudvisen (rider—kvider), og da fremdeles en Melodi er optegnet af Amtmand Urne omkring Midten af det 18. Aarhundrede, faar vor Vise derved en særlig Betydning, der i nogen Grad bøder paa dens mangehaande historiske og formelle Brist. Det ligger nemlig nær at antage, at vi i denne Tonesætning staar over for den fornummede Melodi til det berømmelige »Elverskud«, hvilket har været Musikhistorikere til megen Opbyggelse. Laub har herefter kunnet føre den helt tilbage til dens middelalderlige Form. Den ældst-kendte Afskrift af den »lystig historiske Viise« om den morderiske Bloddaad skyldes F. J. W. Dauw, den Tid han »conditionerede hos General-Major Niels West 1728 & 29«.²

Som Mundsmag hidsættes dens 4 første Vers:

Printzenschiold raaber paa Svennene toe,
 de skal sadle mig Gangeren graae.
 Hvad hielper det mand riider.

Printzenschiold satte sig paa sin Hest,
 Secretarius Cantzler fuldte hannem nest.

Ad (o: af) Hammershuus reed den Herre vel snar.
 Hans Hest heede Schiold som hannem bar.

Til Haslebye reed den Herre gesvind
Med Høyen Hat og Rosen Kind.

Og nu følger omstændeligt, isprængt talrige Intermezzoer og med frejdig Overdrivelse, den dødsviiede Obersts Ridt mod Rønne i den hældende Decemberdag 1658, det stormende Optrin i Borgmesterens Stue, efterfulgt af Drabet paa Gaden, Øens Befrielse af Svenskeraaget og dens Overgivelse til Frederik III — som det i store Træk vil være Læserne kendt.

Fra en af de andre Afskrifter skal sluttelig citeres sidste Vers, hvis afvigende Omkvæd nok saa nøje falder i Traad med Visens Grundstemning:

Gud give vor Konge lyksalig mon staae,
den Dannemarkes Krone falde vi ey fra.
Gud hielpe os alle at striide.

Det er i vore Dage erkendt, at Printzen-sköld var et langt mere sympatisk Eftermæle værd end det, Sagnet har undt ham. Til Trods herfor — og uagtet dette sene Rodskud fra Middelalderens stolte Træ med sine banale Clichéer og Staffagelaan røber Forfaldet i snart hvert andet Vers, vil Visen dog sikkert sent gaa i Glemme. Forklaringen er ligetil: Bag alle Urimeligheder og Skavanker tegner sig et levende Billede af de djærve, snarraadige Bornholmere, legemliggjort i Jens Koefoeds Person, der i de kritiske Vinterdage uforfærdet iværksatte og gennemførte Udfrielsen af Fremmedherredømmet. Mod denne lyse Virkelighed maa selv de grelleste Overtrædelser og Misgreb blegne. Ej heller maa man glemme, at relativ ung, som Visen er, repræsenterer den dog sikkert Øens ældste Profanpoesi.

Ogsaa Skæmteviserne maa i Hovedsagen betegnes som Importvarer. Det synes imidlertid, som deres lettere Gehalt og hele spøgefulde Tone er faldet Bornholmerne nok saa glat paa Tungen som den alvorligere Poesi. Maalet klæder unægtelig gammel Almueskæmt, og Omdigtningen er ofte præget af

betydelig Smidighed, giver Viddet friere Spillerum og afføder virkningsfulde Træffere. Et Par Prøver vil illustrere dette.

»Torrbagginj å Flåuan« (Joh. 4, atter efter Bedstefaderen) har i sit bornholmske Antræk — foruden sit eget Indledningsvers — bl. a. følgende fyndige Strofer (*Torrbagginj* her erstattet med *Brömsinj* fra Joh. 3):

»Naj mæn j om jå vil, naj mæn j om jå kan j,
for sikken-en j Plåzhåz jå då får te Man j.

Mens jå sidder [gran j] ver Bonin j s Bor,
så tuggar du torrt på en j Horsa-Lort.«

Torrbaggin j ble så gnadier nu,
han j Flåuans Korskle bed itu.

(Fluen:)

»Når ska då vort Brojllop stå,
vi venta væl, te Råu di så?

»Vort Brojllop står te Pinjesfæst,
— Tornin j e vider —
då bruza Flåuer å Brömsa mæst.«
— En j grøner Sommar, en j guler Høst.

Denne drastiske Dialog fordunkler afgjort det tilsvarende Optrin hos fx. Berggreen (54 dsk. Folkeviser, Nr. 50):

Hvor kan jeg blive Allerkjærsten din?
Du fattig er og jeg er riig.

Og naar jeg sidder paa Kongens Fad,
saa sidder du paa Hestens Bag.

Tog Bremsen Fluen ved Vingebeen,
slog hende ned i Rendesteen.

Op stod nu Fluen i Hu saa mod.
Og naar skal da vort Bryllup staa?

Marie Dag, som falder i Høst,
— Tranen træ'r paa Trommen —
Thi da er Bræms er og Flu er flest.
— I Torn og i Blommer.

Af »Krågan« (Joh. 14 og 73), en ligeledes vidt forgrenet Almuevise, hvoraf haves 4 lokale Optegnelser, skal anføres:

Me Fjærana tajte jå tål Romm Huz,
å Gompin j jå gjore et Drikkakruz.

Kjødd já salte i Tönjer å Kår,
så nær som en Sjinka, já gâ minj Får.

A Huen já syde tål Pår Sko,
å Kråsinj já gjore en Moggeso.

A Skråved já gjore et gongenes Sjev,
— haj, kom falderiderallala —
de storsta, som nânti på Haved drev.
— De balrar i Boninj,
kom haj, falderi å falderallala.

Hos Berggreen (51):

Med Fjædrene tækked' jeg alt mit Huus,
af Tællen jeg støbte mig tolv Pund Ljus.
Af Skindet jeg syede mig tyve Par Sko,
foruden to Tøfler, jeg skjænkte min Mo'er.

Af Kjødet jeg salted' mig Tønder og Kar,
foruden en Steg, jeg forærte min Fa'er.
Af Skroget jeg bygte min Husbond et Skib,
saa stolt som i Kongens Flaade det gik.

Hvem vil nægte Bornholmeren Fortrinnet?
Pladsen tilsteder ikke flere Stikprøver. Af
samme Aarsag maa vi indskrænke os til kort
at pege paa nogle af de mere vellykkede Re-
præsentanter af Arten, stadig hentet fra
H. Johansens Samling:

»Jens Boesen« (6) med sin usalige firiliri-
fajla. »Jå tæjnte på å gjefta maj« (10 og
75), der komisk skildrer de uheldige Følger
af et uoverlagt Frieri. »Anra Manja« (13
og 74), en udartet Sangremse om en Kones
emsige Omsorg for sin aabenbart tossegode
Mands standsmæssige Udstyr. »Kjælinjens
Skrifta« (32) — der hverken kan skaffe
hende Tilgivelse paa Jord eller i Himmel for
at have »mørt denj svårbrågua Kattinj«.
»Præstinj å Bonens Konna« (33), en popu-
lær og udbredt Vise om, hvorledes Ægteman-
den hundsas af sin Hustru til Fordel for
Præsten (Hovmand o. a.). Paa samme Linje
(Utroskab i Ægteskab): »Præstinj å Tor-
kjels Konna« (70). Her er Manden imid-
tid alt andet end en Vante; han kommer bag
paa de to Syndere, der høster Løn som for-
skyldt. Tæt op ad den danske Flyveblads-
tekst til Møllerdatteren, følgende denne Vise

saa at sige Ord for Ord, foreligger en born-
holmsk Oversættelse (8), der dog ikke synes
at være kommet rigtig i Vælten herovre.

Fælles for de hernævnte og andre Skæmte-
viser er altsaa deres Rod (tit helt tilbage fra
Munketiden) i fremmed Jord. Af hjemlig
Oprindelse er, saa vidt kan skønnes: »Jørnsa
å Håns Néls« (35), en ogsaa teknisk set glim-
rende Vise med det effektfulde Slutvers:

På Bored sto Kårn å Krokkan me Örn,
— Å hå, å hå, å hårda egrån —
å Moer grinada a' sinj Jörn.
— De stunjar hos Håns Nélsen!

Mesterligt illuderes den voksende Latter-
kaskade i Omkvædets fire trykstærke å-er —
saa vel som Smilet i dets sidste Linje. Skulde
mon ikke dette uimodstaaelige Skælmeri være
et Grundtræk i Bornholmersindet?

Ogsaa en Vise som »Boninj å Greta« (36)
synes hjemmevirket. I det korte Replikskifte
er med djærve Streger den knibske Ungmøs
Fysiognomi livfuldt trukket op:

(Bonden:)
Vil du varra minn Konna då?
Så goa Dâ du då ska hå.

(Greta:)
Naj, minj Får, om du gâ så en Mark.
— Falderi, faldera! —
Dina Folk du hunjtar, dinj gamla Knark,
falderi!

Det sidste falderi — hvormed Bonden
»habbas å« — er anbragt lige ypperligt i
Tekst og Melodi. Saa spidst og naadeløst kan
en bornholmsk Pigemund affærdige en uøn-
sket Bejler! Forhaabentlig er det dog ikke
hende, der med Tiden har udviklet sig til den
ubarmhjertige Harpe, som i »Injed te Får«
(76) nægter sin tørstige Mand enhver Læske-
taar. Visen er ellers god nok, Modsætnings-
momentet fikst arrangeret og vittigt udnyt-
tet i prægtige bornholmske Vendinger:

(Manden:)
»Å, gje maj enj lidinj Drikketår
å ded, som i Kruzad står!«

Konn hon så: »Minj jarta Manj;
du alri får nânj Tår,
for de ska våra Drænja hå,
som udi Loinj gå«.

De lystige Dansevisetekster hæver sig derimod sjældent over Lavmaalet. Alt for ofte bærer de Tilfældighedens og Nuets Præg. Løsrevet fra Forbindelsen med deres oprindelige Øjemed har de været alvorligt udsat for at miste eventuelt kunstnerisk Værd og synke ned til et tomt Lirum-larum, kun tjenligt som Fyldefoder for de ledige Melodier. En Sammensmeltning med disse kommer altsaa til at bero paa et Slumpetræf. Den populære Borddans (60), der har været traadt af gamle og unge helt op i vore Dage, maa saaledes tage til Takke med en gammel Vrøvleremse om Mortinj (Ezber) Knort, hvis Samhørighed med Musikken er ganske illusorisk. Vil man være ærlig, maa man dog erkende, at Undtagelser forefindes. Teksten til »Ryskjærke-turn« (23) er en Træffer, humorfyldt og sprudlende, ganske paa Bølgelængde med den fængende Melodi. En enkelt Svale eller to bjerger imidlertid ingen Sommer i By.

Der er i det foregaaende fortrinsvis spillet paa Lyrens lysere Streng. Som alt bemærket er det tragiske ikke Bornholmerens Sag. Han er ikke for den store Gestus og gemmer helst sin Sorg bag et mildnende Slør, der dog ikke fordølger Følelsens Inderlighed. Hvem har ikke nynet med paa den unge Enkes Sommersuk (67):

A hadde jä maj så goer enj Venn,
som kunje fö maj å Bællana små
om Sommarinj.

— eller følt med den forladte Pige, hvis mindelige Bønner virkningsløse preller af mod den falske Forførers haarde Egoisme. Selvforglemmende slutter hun med at bede:

God bevåra dina Vaja,
vår du fårar Dâ å Nat!

Visen (79) er — mærkeligt nok — en Omdigtning af en gammel Skæmtevis, hvad dog

ikke forringer dens sublime Patos, der endog overstraaler de to gribende Vers om Sorgen (66). Disse korresponderer paa den anden Side med deres diametrale Modsætning, Fr. Bruns XIII, der passende kunde navnfæstes: Lokka.

Den bornholmske Vogterdreng, der saa haarfint er taget paa Kornet af J. P. Møller (90), men falder uden for Rammen af denne Oversigt, er følsomt og forstaaende tegnet i »Jâ va lidinj Horra« (31). Man mærker knap, der er renonceret paa Rimeffekt. I enkle, barnlige Ord fortælles om den forsagte Stumps haabløse Kamp mod de genstridige Faar, som »lövv dorra Vaj« i Lyn-gen, om Husbonds Krabask og Madmors kærlige Sind, der som varmende Solstraaler tørrer Taaren paa hans graadsvulne Kinder. Desværre er ingens Haand kærligt strakt ud mod den arme, forfulgte Hare (68) — da ikke før den serveres paa Tin- eller Sølvfad:

Di java maj me Bøssa å Hunja,
— va ont hâr jä gjort Mænjesken! —
di java maj i Stobb å ver Lunja
— så plava di maj om Vinjterinj.

— saadan som det berettes fra ældgammel Tid paa mange Sprog, deriblandt Latin:

Flevit Lepus parvulus,
clamat altis vocibus:
Quid feci hominibus,
quod me sequuntur canibus?

(Højlydt liden Hare græd
og vændende sig klager:
Hvad har jeg gjort Mennesken.
at de med Hund mig jager?)

De gængse Viser, der gennem lange Aaremaal og i alle Lande er viet Uskyldsalderen, har naturligvis ogsaa lydt fra de bornholmske Mødres Mund, tillempet Dialekten. De er gerne melodiose og ikke sjældent lokalt farvede. Indholdet snurrer om den vante Ten: den nærmeste Familie samt de firbenede og vingede Medskabninger, der først møder de Smaas Øjne og Øren inden for det snævre Iagttagelsesfelt. Men ogsaa andre Foreteelser drages ind i Kredsen, levendegøres og

maa danse med paa trippende Versefødder.

I »Tijlesboninj« (56, jvf. Gammalt å Nytt III), hjemmehørende i Norge, men her henlagt til Nordlandet paa Bornholm, optræder hele Galleriet af de almindeligste Husdyr med Binavne, af hvilken Grund den her sættes forrest. Ellers maa selvfølgelig Kat og Hund, den Lilles daglige Legekammerater, holde for. Katten i »Pyzemyze-Måns« (20); Hunden i »Bællaviza« (49) — om »tre granja Vovva å enj lidinj Vyst«; begge er de af godt bornholmsk Tilsnit. Rideranke-Viser haves i Omskrivninger (45 og 46). Af Vuggeviser kan nævnes et Par »Vizzeliroa« (50 og 51) — samt den saa at sige ordløse »Vaggaviza« (80), klingende ud i serafisk Vellyd:

|: Vizzeliroa, Bællinj i Sæwn. :|
Lulla, lulla, lulla, lulla, lul.
Lulla, lulla, lulla, lulla.

Savskærerisen (81) lærte den Smaa nok snart at nynne med paa. Den er det ogsaa vel værd. Boede han paa Gudhjemkanten, var der god Lejlighed til at lytte til det drilske Klokkespil fra St. Annæ Kapel (82):

|: Sijl på enj Pinj, :|
Sijla-Sö, Fiska-Sö, Sölkje-Kapper,
mæn injed Brö.

Lidt større var han sagtens, før han vovede sig til at hilse Rakkeren med dennes Skoseramse (83):

»Tiralira Får-sjinj å Vær-sjinj å Lam-sjinj ...«

en let Fordrejning af Faarehyrdens Kalden:

»Tiralira Lamsinj, Værsinj, Fårsinj ...«

Prisen for dem alle tilkommer dog:

»Åga te Bys me Bråga«

(53—55). Denne Hjemfærd ad lange og trange Veje gennem det vigende Aftenlandskab; Bakker og Dale; de hæse Kragefugles Larmen i de høje Aske; Solfaldets Spil i Skællene paa de skinnende Laks — vil sikkert enhver Bornholmer vedkende sig

som et fuldgyldigt Udtryk for Hjemstavns inderste Sjæl. Kan hænde i Tilgift et forsinket »Hå-driv-jemml!« (41—44) endnu flakker om under de skumrende Aase, før det fortoner sig i det stille Rum.

Med Sensommeraftenens gyldne Stemning i Sindet og Ekkoet af det elskede Samlings-signals Lokkelyd dirrende i Øret har vi da omsider faaet gennet den lille Visehjord i Hus — og skynder os at slaa Bom for adskillige paatrængende Efternølere, der med nogen Føje kunde føle sig forbignaaet.

En beskeden Flok maaske, antagelig dog tilstrækkelig alsidig til at godtgøre sin kulturelle Værdi og sin jævnlig særprægede Udvikling.

II. DANS

Thi er der nogen Ting, der er Bornholmernes Passion og er dem medfødt, som en fælleds Lyst og noget, som alle kunne, saa er det Dandsen; i denne rhythmiske, grazieuse og livlige Bevægelse udtømmer man al sin Glæde og Munterhed.
A. P. Adler.

I deres inderste Væsen frembyder Sangen og Dansen ingen real Forskel. De to Livsyttringer følges saa at sige Haand i Haand, baarne af samme Bølgesæt: Rytmen. Intet Under derfor, at de sangkære Bornholmere alle Dage har været Dansere paa en Hals — ikke mindst Kvinderne.

Som bekendt hidrører vort ældste Musikinstrument', en Rørknoglefløjte, femhullet, fra et Bopladsfund paa Øens Nordpynt. Hvem kan vide? Aartusinder før det stolte Hammershus taarnede sine røde Murmasser over Vandene sad maaske en ung Stenalderpige deroppe under et Klippelæ og lyttede betaget til denne Blokfløjtes bløde Toner. Deres magiske Impuls udløstes i legemlig Rytmik, og — vi vover Springet fra Oldtid til Nytid — drevet af den søde Besættelse i Blodet er det vel ikke utænkeligt, at hun famlende prøvede sig frem med de første vuggende Trin og tøvende Fagter i en Swingpjattes Lignelse.

En hasarderet Paastand, vil man antagelig

indvende. Vi skal da af gode Grunde heller ikke forsøge at udfylde det vældige Interval, blot i alt Beskedenhed kaste nogle Strejflys over enkelte Led af den glidende Kæde, der slynger sig gennem de seneste Aarhundreder — for muligvis derigennem at give et lille Indtryk af Dansens Vilkaar her paa Landet.

Tør man fæste Lid til Nylarsker-Skraaen fra 1599², skulde man kunne gaa ud fra, at Dansen har været dyrket endog i udstrakt Grad i det 16. Aarhundrede. Herom vidner virkningsfuldt de skrappe Forholdsregler, det viste sig paakrævet at gribe til overfor »vanvittige« (o: -artede) Børn og andre Urostiftere, der generede Fordanser, Gildesbrødre og -søstre, Spillemanden ikke undtaget, ved fx. at spænde Ben og lave Grin med Selskabet. Lutter Idyl har saaledes ikke hersket ved Sammenkomsterne, der efter ældgammel Tradition fandt Sted et Par tre Gange om Aaret: Ved Pinsetid, Midsommer og omkring Mikkelsdag, fortrinsvis sikkert ved sidstanførte Tidspunkt, efter overstaaet Høst. Der dansedes enten paa den aabne Gildesplads (-»vajl«) eller i den majede, festlig smykkede Lade. At det har været de fra en noget senere Tid kendte »Opstillingsdansen«, der var Underholdningens Kerne, er rimeligst — bortset selvfølgelig fra det overhaandtagende Drikkelag.

Helt op i Nutiden har denne Form for Dans holdt sig levende. Som tidligere bemærket lagde man gerne for med Borddansen, der bekvemt gav Deltagerne Lejlighed til at blive rystet sammen, og saa fulgte Slag i Slag den lange Serie efter Forgødtbefindende: Ryskjærketurn, Kjælaflikkarturn, Bromlan, Harmen Bosses, Långsamma Gjårted (Gertrud), Kapperollika, Prinseturn — og hvad de nu alle hed.

Da Pardansen (allerede i 17. Aarh.) trods al Forargelse slog igennem i det øvrige Danmark, vandt den ogsaa Terræn herovre, selv om man stadig — sikkert mest paa Landet — sejgt, men haabløst holdt fast ved de gamle Danse og efter Evne bekæmpede de »førte« Moder, som altid, naar nye Danseformer er-

obrer Verden. Først da Folkedanserforeningerne startedes i dette Aarhundrede, søgte man atter at puste Liv i de døende Turdansen. Takket være denne Bevægelse reddes en ikke ringe Del fra Forglemmelsen. Iøvrigt blev som sagt Bornholmerne tvunget med i den almindelige Udvikling. Den stilfulde Gavotte og Menuet (Mållevét), der afløste de første Polskdanse, maatte vige Pladsen for Revolutionstidens livlige Valse, Galopper, Mazurkaer og Polkaer — atter af polsk Oprindelse — med Tillæg af de mere forrygende tyske Hopsaer og Galopader.

Mens nu det svundne Sekels Slægter med utrættelig Iver hvirvler sig gennem det 19. Aarhundrede, vil vi drage Pusten en Stund og som andre fri- og ufrivillige Bænkevarmere kaste Blikket paa de optrædende selv, spec. paa Damerne. Thi

Naar Knøsene sværmer til Vesterled
for timelig Velfærd at fremme,
der vises dog Landet den Miskundhed,
at Pigernes Flok bliver hjemme.

L. K.

De fortjener da ogsaa Opmærksomhed, berømmet som de er fra Arilds Tid for deres Skønhed.

Endog forefalde her saa kionne og deylige Qvinds-Personer, Piger og Møer, saa som de end icke deyligere nogen steds findes kan — skriver Rasmus P. Ravn 1671³ og fortsætter med en Opramsning af deres mangehaande Dyder. En omtrent samtidig Kilde melder om Mændene: er oc it kiecht folk, saa at en Deel af dem gierne vil krægla (klamris). Denne sidste Karakteristik rammer i Grunden fremdeles, saa vi — uden Fortrydelse! — roligt kan overlade det stærke Køn til sig selv og atter vende os mod »Pigernes Flok«. Omkring Midten af det 18. Aarh. giver Amtmand Urne dem dette Skudsmaal: Bornholms Fruentimmer er for største Parten smukke af Ansigt, vel voxne og af den skjønneste Sundheds Farve; de ere meget elskere af Dans og de danse for det meste ogsaa meget godt ... En smuk Lød agtes da ogsaa for

en Gudегave og kaldes beundrende »hy« (= svensk), et Ord, svøbt i et Spind af lysende Silke, »hiin fine Teint, som ikke kunstig Sminke kan give, men kun er en Følge af den rene Lufts Bad«, som Adler udtrykker sig (1856)⁴. Slig Fagerhed kunde vel nok vække »kiecke« Ungersvendes Danse-lyst, kan hænde ogsaa ægge til »klammer«.

Fremmed Ungdom, der i forskelligt Medfør har tilbragt kortere eller længere Tid herovre og nedskrevet Minderne herom, har da heller ikke været blinde for den bornholmske Pige- og det fristende Partnerskab paa Ballerne. Da det maa forventes, at de med deres rundelige Sammenligningsmateriale har været vel kvalificerede Dommere, skal nogle Uddrag fra deres Skrifter anføres: Løjtnant M. C. Bech⁵, som i Kapertidens første Aar særlig plejede Selskabslivet inden for Bourgeoisiet, omtaler i sine Memoirer fx. den *smukke* Fru Byskriver Jespersen og Jomfru Rask i Rønne, den *meget smukke* Jomfru Helena Sonne og hendes *vakre* Kusine Jomfru Martha, to Købmandsdøtre fra Nexø, hvem han — efter en livfuldt skildret Kane- tur — svang paa et animeret Bal i »Klub- localet ved Stranden«.

Den ligeledes purunge J. Tode Ræder⁶, der som Følge af Tidernes Ugunst umiddelbart efter Kaperkrigen maatte supplere sit lige vundne Officerspatent som Ingeniør med Landmaalereksamen, arriverede til Øen 1817 for under Landinspektør Henning Petersen at deltage i det paabegyndte store Matrikuleringsarbejde. Ogsaa han har i sine Erindringer — hans Ophold varede kun ½ Aars Tid — noteret Træk fra Selskabslivet, fornemmeligst paa Landet. Sin Hovedinteresse vier han den 17-aarige Cecilie Sonne paa Store Loftsgaard i Aaker, »en af de *skjøn- neste* Piger, jeg har seet i Livet«. Han havde en Tid Kvarter hos hendes Farbror i Egeby, hvis Hjem genlød af »Musik og Sang og uskyldig Glæde«. Senere maatte han slaa sig ned i Nærheden af Nexø. Men »om Søndagen var vi ofte i Egeby til Selskab og Dans, ja, selv paa Loftsgaard«.

I særlig Glans straalte Mindet om Prins Christians (VIII) Midnatsfest den 21. Juli 1824⁷ paa en interimistisk Estrade foran den af Skovrider H. Rømer for Lejligheden opførte Pavillon paa Christianshøj (saaledes herefter kaldet til Ære for Prinsen). Her oplevede Bornholmerne for første Gang et Festfyrværkeri i stor Stil, og den høje Gæst »dansede og valsede« med en Række navn- givne Damer af Noblessen, som den første: Frøk. Jespersen, Amtmand Chr. Jespersens Datter fra Nexø. Alt imens stimedede Tilskuerne tæt om Pavillonen og »Danseræk- kerne«. Endnu større var Trængslen dog nede i Skoven, hvor der gratis trakteredes med Vin, Brændevin og Øl. »Det fejler ikke, at flere ere blevne drukne, men Uorden mær- kedes ej«, lægger Prinsen ligesom afvær- gende til.

Her kan passende indskydes, at Lægen I. S. N. Panum⁸ fra et medicinsk Synspunkt alvorligt henstiller til den dansende Bornholmerungdom at tage skyldigt Hensyn til Hygiejnen, ikke mindst om Vinteren. Da hans Formaning stadig har Gyldighed, frem- føres den her ordret:

At Sundheden undertiden lider herved, og at mangen en ung Pige og Karl ved at dandse sig varm og paa Hjemreisen udsætte sig for Kulden, have paadraget sig Brystsyge, Krampetilfælde og andre farlige Sygdomme er desværre ved Erfaring beviist; men da dette er Tilfældet ved andre saadanne For- nøielser, at de let misbruges, bør man iagt- tage den største Forsigtighed, og medens man er varm ei udsætte sig for den kolde Luft, eller drikke noget som er koldt, men derimod naar man kommer hjem skifte Linned, og drikke noget varmt for at holde Uddunstning- gen vedlige.

Tør man forvente — Haabet beskæmmer jo ingen — at Samtidens Dansemus har skrevet sig disse gode Raad bag Øret, og at deres Søkende i Nutiden vil gøre ligesaa? Den kraftige Livsudfoldelse mindskedes nemlig ikke fremefter. Saaledes fortæller den preussiske Generalkonsul R. Quehl⁹, der 1855

under nogle faa Ugers Sommerophold gennemtrawlede Øen, bl. a. om, hvorledes Bønder og Borgere affinder sig med de fire lange Vintermaaneder ved hyppige gensidige Besøg og Gilder: Man stiller Kl. 5 Em., nyder en Forfriskning, leger og danser til Aftensmaden, der bestaar af varme Retter, serveres, hvorefter man atter svinger sig til den lyse Morgen. Ogsaa Englænderen Horace Marryat¹⁰ konstaterer, at Ungdommen elsker Dansen over alle Grænser (to a frenzy), hvad der stemmer ganske godt med det djærve Ordsprog: Noran-Vinj å Kjælinja-Danjs få alri Enna!

Den excentriske Haslepræst A. P. Adler, der som Sjælesørger ogsaa betjente Rutsker Menighed, var i sin Opfattelse af Kvinden ganske vist udpræget paulinsk indstillet, men havde, som vi alt har set, et aabent Blik for hendes legemlige Fuldkommenheder. I »To Fortællinger fra Bornholm« hedder det om Rutskerildet: Man bød de unge smukke Piger op til Dands, hentede dem fra de grønne Marker og Buske, hvorigjennem de i lange Guirlander, Arm i Arm med hverandre, slyngede sig som Blomsterkrandse. Til den eensomme Violin, der lød kummerligt nok som Kunstens fattige Lyd i den store Natur, dandsede man hele Natten igjennem.

Efter denne gejstlige Besegling af vor Fremstilling skal vi sluttelig lade Bornholmerne selv udtale sig om Genstanden for vor Undersøgelse.

Gamle Folk ved saaledes at berette, at de fleste Sammenkomster i deres Ungdom var utænkelige uden Leg og Dans. Var der ingen Musik for Haanden, erstattedes den med Sang. For øvrigt fandtes ikke mange Gaarde, uden at jo en eller anden af Beboerne forstod at traktere en Fiol eller en Harmonika med Færdighed. Især ved Juletid kunde hver Aften være beslaglagt. Ved større Selskabeligheder og »Pengeballer« besørgede professionelle Spillemænd den fornødne Musik, oftest til Dagen gryede. En Høstgildeaften formede sig for en 80 Aar siden jævnligen saaledes¹¹: Hjemkommen fra Køreturen og efter at have

kvæget sig med Aftensmad og diverse Snapse følte man sig styrket til Dansen, mest Opstillingsdansen. »De unge svang sig med Liv og Lyst, men ogsaa de gamle dandsede med, til de hoppede Der var Per Kolbergs, Herman Boss, Engelsk Sekstur paa Rad og do. paa Vinkel« — dertil Vals og Wienervals. Musikken, Violin og Fløjte, leveredes af 2 Spillemænd (cfr. Joh. 86).

Omkring St. Hans til hen i September var der rig Lejlighed for de unge til at faa Benene rørt ved de saakaldte Buske- eller Skovgilder¹², spredt over alle Sognene. Tid og Sted averteredes i Pressen, og en Beværtervogn samt Musik forefandtes, som det bl. a. vil ses af de talrige Annoncer, hvoraf et Par Stykker skal anføres:

¹⁰ 1847: Førstkommende Søndag den 18de dennes agter Undertegnede at holde Gilde paa Sandemand Dams Frihed.

Anne Marie Møller.

¹¹ 1857: Søndagen den 6. September afholder Undertegnede Skovgilde i Kæmpegaardsskoven paa Thingstad i Vestermarie østen Kongstubb[e]. Hvis Veiret ikke tillader det, bliver det næste Søndag.

Hans Dues Kone.

I Byerne svang man sig bl. a. paa Klub- og Skipperballerne, hvoraf sidstnævnte kan glæde sig ved stærk Tilslutning den Dag i Dag.

Efterhaanden gaar der dog Skred i de gamle Forlystelsesformer. Rammerne sprænges, nye Foreninger, Sammenslutninger og »Bevægelser« dukker op, alt som den stigende Oplysning og Velstand forrykker Grundlaget paa alle Omraader op mod vore Dage. Ikke mindst de religiøse Vækkelser og deres Udbredelse dæmmer op for den overhaandtagende Postyr — om ikke paa anden Vis, saa ved direkte at unddrage større og større Kredses Deltagen i al verdslig Tant.

Dog Dansens sande Væsen lader sig ikke saadan sætte ud af Spillet. Uanfægtet valser den ind i ny Tidehverv, ledsaget af sit uafrystelige, løsslupne Følge, vekslende efter Tid, Sted og Naturel. Er nu ogsaa disse Af-

skygninger et ærligt Hjertesuk værd? Næppe! Alle ydre Paahæng er underkastet Forvandlingens Lov, og jo flygtigere Paaklistring, jo hyppigere Variation. Først som sidst staar man sig ved at strække Vaaben overfor Modens Luner. — Alligevel vil man sikkert ikke fortænke os i at klappe til Afdansning for denne Gang med en Menuet paa gammel bornholmsk Manér:

»Jå danjste, jå danjste Mållevét me Risamadammen«, så Skreddarinj; »vi danjste på Dælegoll, å Gollod ded hævada saj, å hævada saj, å vi danjste fram å tebåges; vi danjste imod injanj å frambi injanj å igjen-nem injanj!«

At det var under de vægtige Trin af Madammen fra Risegaard, Bræddegulvet gynge, fremgaar noksom af et andet »Ordtøj«, der ligeledes gør den letbenede Skrædder til Skive for Kommersen:

Ded ska varra enj linner Gröd,
a inte enj Skreddara kanj danjsa på'nj!

III. SKIKKE

Nya Tider, nya Sjikku —
nya Konner, nya Drikka.

Med ovenstaaende spagfærdige Misbilligelse skal Pær Ost, Ophavsmand til mangt et velturneret bornholmsk Vers og »Ordtøj«, have udløst sin svare Skuffelse, da en ny Gaardmandskone en Dag bød ham paa et Glas Vand i Stedet for den forventede »blånka Sypinj«.

Hans Impromptu udtrykker imidlertid tillige en almengyldig Opfattelse af Tidens stedse skiftende Smagsretninger, erkendt allerede i det gamle Rom. Førømtalte Kapt. H. Marryat omskriver det klassiske Ordsprog overensstemmende hermed saaledes: Times are changed, and the waters with them — sigtende til det minimale Kvantum Vand, der St. Hansaften læskede Kildegæsterne i Almindingen i Sammenligning med de Strømme af Brændevin, der samtidig nedskylledes. Den af Pær beklagede Strømkæntring havde alt-saa endnu ikke fundet Sted.

Efter dette kunde det se ud til, at Skik og

Brug varierede saa livligt fra Slægt til Slægt, at gammel Hævd havde for trange Kaar og ringe Udsigter til med Held at kunne trodse Tidens ubarmhjertige Angreb og udjævnende Indflydelse. Slet saa galt staar det heldigvis ikke til. Alligevel opfordrer denne Kendsgerning til, at vi — paa Bekostning af Helheden — indskrænker os til at fremhæve isolerede Foreteelser, der kan formodes at belyse specifikt bornholmsk eller bornholmsk-farvet Sæd af ældre Dato, omfattende gamle Sædvaner, der er forladt anden Steds, men har vist sig at være nok saa indgroede herovre. Dette maa siges at falde nogenlunde i Traad med en Udtalelse af J. N. Madvig (Livserindringer, 1887): Disse Festligheder havde deres Særegenheder ved Siden af de for hele Norden fælles Karaktertræk. — Talen er om Jule- og Nytaarsskikke, et passende Udgangspunkt for vor Undersøgelse.

Julemaaltidet kunde saaledes indledes med, at Husfaderen, naar Familie og Folk havde bænket sig om Bordet, løftede det svære Bæger med Højtidens Festdrik: Hønnu å Brænjevin (en stor Klump Honning udrørt i Brændevin) og udtalte: Skaal og glædelig Jul! — som besvaredes af Selskabet med: Tak i lige Maade! Herefter gik Bægeret eller Kruset Bordet rundt, idet Juleønsket gentoges af samtlige Deltagere, store og smaa. — At denne Samdrik udspringer af ældgammel nordisk Rod, der uantastet er fortsat Middelalderen igennem, lader sig næppe omdisputere. Ikke heller var de Gamles Mjød synderlig forskellig fra deres bornholmske Efterkommeres Honningvin.

Noget lignende gælder sikkert Julegalten, det særligt formede Skuebrød, der nu er gleddet ud af Sagaen, men for et Hundrede Aar siden, iflg. Optegnelser af Lærer H. Chr. Siersted i Hasle (f. 1815), var almindeligt paa hans Barndomsegn, Pedersker: Naar Julebordet dækkedes Juleaften, blev paa Bordets øverste Ende lagt en »Juleleve«, det var et stort Rugbrød, hvorpaa der, førend det sattes i Ovnen, gjordes en lille Fordybning tvers over 2 à 3 Tommer fra hver Ende. Ovenpaa

dette lagdes en stor Ost og flere Fødemidler. Denne »Julegalt« skulde ligge urørt hele Julen, og naar Bordet ikke brugtes ved Spising, opsamledes Dugen fra Bordets anden Ende og lagdes over Julegalten¹.

Foruden denne Julegalt, der altsaa ikke var bestemt til Fortæring af Husets Folk og maa have sit Udspring i kultiske Forestillinger, fx. Afgrødens Overførelse til det ny Aar, bagtes der til hver Mand og Dreng en »Jylalæwa«, et aflangt Brød, bredest paa Midten og prydet med Indtryk af Nøgler og Kamme. Af samme Dejg tilberedtes Konernes og Pigernes »Kruzekåger«, af Form som »en lille Høstak«, der krusede opefter og bar samme Zirater som »Læwana«.

Til op mod denne Periode hører fremdeles »Legen paa Julehalm«, som ud over sporadiske Forekomster i Nordsjælland og Sønderjylland hidtil ikke vides optegnet fra andre Steder i Danmark, hvorimod den er velkendt i Sverige. Den bedste Beskrivelse af denne ejendommelige Skik, der efterhaanden skulde komme i stærk Miskredit, skyldes Panum, hvem vi ikke kan nægte os den Fornøjelse atter at overlade Ordet:

Herhid (dvs. til Julen) hører og en før meget herskende Skik eller rettere Uskik, nemlig den for 20 a 30 Aar siden almindelige Julehalm, hvorved man Juleaften indrettede i Dagligstuen et Slags Afdeling paa Gulvet (Søsterseng), som blev bedækket med Halm, og hvor hele Gaardens Folk, Husbond, Madmoder, Sønner og Døtre, Piger og Karle, ja endog Besøgende fra andre Gaarde i selvkabelig Eendragtighed tilbragte nogle Nætter. Bordet var hele Dagen opdækket med Steg, hvoraf stegtes paa en Gang i Bagerovne til hele Julen; altsom man har Lyst, spiser, drikker, snakker eller sover man; at denne Skik, som for en stor Deel er kommet af Brug, thi enkelte Steder bruges den vel endnu, snarere skader Moraliteten end egentlig Sundheden, undtagen for saa vidt begge er uadskillelige, er indlysende ... Denne Skik ... bestaaer endnu med nogle Modificationer i katholske Lande.

Denne Festlighed — tilføjer Rektor Espersen i sin Ordbog¹ —, som ogsaa brugtes i Kjøbstederne, varede ofte fra Juleaften til Helligtrekongersdag, der endte Julen.

En fyldestgørende Redegørelse for den mærkelige Skiks Oprindelse er endnu ikke givet. N. G. Brunius har i: *Almuelivet i Ingelstads Herred i Skåne (1876)*² meddelt følgende: Dagen före julafton inlades frisk halm på golvet i stugan och kvarlåg under hela julen, til erinring därom, at Kristus ved sin födelse låg på halm.

At ogsaa Kirkegulvene andre Steder i Sverige dækkedes med Halm, kunde tyde paa dens Sammenhæng med religiøse Overleveringer. Afd. Folketingsmand Philip Rasch Dam³, der kalder den en grim Skik, vil endog føre den tilbage til »Hedningetiden«. Man kunde vel ogsaa gætte paa, om ikke praktiske Hensyn i sin Tid ligefrem har dikteret en saadan Ordning. De primitive Ildsteder og kolde Gulve kan nok tænkes at have anbefalet, at Beboerne tyede tættere sammen i Kuldetiden, naar Arbejdet maatte indstilles i kortere eller længere Tid, altsaa et paatvunget Tilbagefald til Kaarene i Tidernes Morgen, da Menneskenes Born maatte stuve sig sammen i endnu trangere Rum. Hermed være ikke sagt, at ikke ogsaa religiøse Forskydninger gennem de lange Perioder, her er Tale om, kan have spillet ind og af et Levn have skabt en ceremoniel Akt. Kristendommen saa jo fx. ikke sjældent sin Fordel ved at liste nyt Indhold i hedenske Kar.

Som bemærket likvideredes Julehalmen saa smaat ved forrige Aarhundredskifte. Fra Madvig faar vi et Indtryk af Overgangstadiet. Det hændte, at Svanekefamilien pr. Kane aflagde Morbroderen paa Skovsholm i Ibsker et Vinterbesøg: Stundom var der forberedt eller improviseret et lidet Bal, og, var Antallet af de Gjæster, der overnattede paa Gaarden, for stort, hjalp man sig med at sove i »Søsterseng«, idet i Storstuen eller et andet Værelse en Række Stole lagdes ved Siden af hinanden med Benene opad og der saa paa Stoleryggene som Hovedleie og Gulvet ud-

bredtes, hvad der havdes ved Haanden af Sengeklæder og Madratser, suppleret med Hø og Halm; Gjæsterne lagde sig da ganske eller næsten paaklædte paa de udbredte Lagener og dækkede og varmede sig efter Leilighed.

Julelegene overlevede naturligvis Julehalmen og bestaar delvis endnu. De gamle var ofte glimrende Fortællere, fortrolige med alskens Eventyr (Sansåger), Viser og Gaader (Sporsmaal). Kort og andre Spil tyredes: Trekort, Gnie, Marriads, »Svæltta Svin«, »Narr« m. fl.; af Brætspil: Dragtavle, Hare- og Gaasemølle og Dam samt Gnav.

Danset blev der ogsaa — og leget: Sko Blak (sv. sko blackan), gemme Bæltet, lade Ringen gaa, sidde paa Sennepslod og træde en Stoppenaal (som Sko Blak en saa godt som umulig Balanceøvelse), bore Guldæble og mangfoldige andre. Desværre maa afstaas fra en udførlig Gennemgang af al denne Tidkort.

Nytaars- og Helligtrekonger-Skikkene har stort set formet sig her som ovre. Vi kan nøjes med at aflægge et Par Smaavisitter i Byerne, siden disse under Behandlingen af dette Emne har maattet finde sig i Stedbørnskaar.

Fra sine Drengenaar mindes Madvig et komisk lille Intermezzo, som han endnu i sin høje Alder har kunnet godte sig over. Man skimter det overbærende Smil paa hans fine, kloge Oldingeansigt, mens han fortæller: Nytaarsmorgen hilsende Borgerkompagniets Tambour og Piber i Forening paa Borgerofficererne, Byfogden, Byskriveren (Johan Nicolais Far) og enkelte andre Honoratiores og trakteredes overalt, hvoraf da Følgen var, at de endte med en overstadig Rus til Latter for Byens Ungdom.

Den 5. Januar tændtes adskillige Steder det hjemmestøbte Helligtrekongerslys, i hvis Skær en liden Andagtsstund jævnlig helligholdtes³. — Dagen efter drog Stjernesangerne Procession gennem Rønne Gader⁴. De optrædende Hovedpersoner, der alle hørte til Byens betydende Haandværksmestre, iført »Fantasidragter«, bestod først og fremmest

af Stjernebæreren og de af ham ledede 3 Vismænd, eskorteret af de 12 Apostle, ligeledes ansete Borgere, draperede for Lejligheden og med blussende Begfakler. Under Salmesang til Tonerne af det ledsagende Orkester fulgte den sælsomme Skare efter »Ledestjernen«, standsende ved hvert Hus paa Ruten.

Senere end 1830 har Optoget antagelig ikke vist sig i Staden, »fordi det siden ofte udartede til høist anstødelige Narrestreger og derfor vakte Forargelse«.

Skønt tydeligt præget af gamle middelalderlige Julespil, er der dog Forskere, der vil henføre denne Skiks Udspring til førkristelig Tid. Stjernen, der i nogle Egne af Europa bragtes i roterende Bevægelse, skulde i saa Fald symbolisere Solhjulet, der nu atter drejede sin lysende Bane mod Vaar og Sommer. — Paa Museet i Rønne opbevares et Eksempplar af den nu saa sjældne Stjerne, en rund Glasskive, 48 cm i Diameter og indfattet i en 13 cm bred, tynd Træring paa en 1,80 m lang Stage.

Ej heller Fastelavnsskæmtens synes at have gennemløbet nogen egenartet Udvikling. Antegnes bør dog Skipperforeningens Optog i Rønne. Efter en flagsmykket Baad, trukket af et Hesteforspand og med Matroser ved Ror og Tømme, drog Foreningens Medlemmer, strunke og fine, gennem Gaderne under stor Opmærksomhed fra deres Byfællers Side.

Ringryttere, mer eller mindre gennemskueligt maskeret som historiske Personligheder (Napoleon, Nelson o. a.) eller afskrækkende Væsener, skal efter ovennævnte Ph. R. Dam have slaaet Gækken løs i Aakirkeby til Gammen for voksne og Børn, hvoraf de sidstnævnte efter god Landesæd plejede deres private Fordel og Plasér ved Hjælp af Rædselsfjæs, Ris og Raslebøsser. Tilsvarende Optog og Gæk kendtes og kendes stadig fra Øens andre Købstæder. Ogsaa denne Skik, der menes at have Rod i de løsslupne romerske Foraarsfester, er via Katolicismen sluppet frelst, om end afbleget, gennem Aarhundrederne helt op til vore Dage.

Som Julen er Vinterens naturlige Midt-

punkt, er St. Hans Sommerens straalende Kulmination, nu som forhen. Intet Under, at Drengen som Svar paa Præstens Spørgsmaal om Aarets tre store Højtider frejdigt lagde for med St. Hansaften! Paa denne Tid rørte alle Naturens Kræfter sig i stærkest Fylde og drog Menneskene til Skov og Kilde. Der majedes med Grønt: Birk, Fyr og Lærk i Huse og Kirker, paa Pelte og Knægte, de ejendommelige Stensætninger, man træffer spredt over Højlyngen. Mon nogen Provins kan opvise Mage til Majløvsglæde! »St. Hansaften majede vi i Stuerne med grønne Birkegrene paa Hylder, omkring Spejlet, Billederne, Bornholmerklokken osv.«, fortæller en gammel Dame fra Bodilsker. Da Rawert og Garlieb⁵ i Sommeren 1815 berejste Øen, fandt de »Peerskirke ... indvendig festligen prydet med Løv formedelst St. Hans Dags Høitids Skyld. Det er Skik paa Bornholm, at Kirkerne til denne Tid saaledes udsmykkes, og Bønderne maae, som Pligtarbeide, hugge Grene, og kjøre disse til Kirken«. Det var Kirkebogaardene, det paahvilede at forsyne Gudshusene med Maj o. a., og det ligger nær at slutte, at de livsfriske Kviste tænktes at bibringe ogsaa de lukkede Rum noget af den dem iboende Styrke og Vitalitet.

De tre sagnomspundne Varper paa Pederskerlyngen majes stadig den 23. Juni med Fyr eller Lærk. Ligesaa »Knægten«, Vest for disse og indlemmet i samme Sagnkreds. En ældre Mand, der har opdyrket en Lynglod i dens Nærhed, oplyser, at den hvert Aar skiftevis majedes med en Krans af Gran og Birk og med en »Kost« paa en Stang, anbragt i Toppen af den. Naboerne stillede da til »Knajtakaffe« med Koner og Børn.

Hvad der saaledes tillagdes Trærnes lysende Løv, tilskreves naturligvis endnu intensivere Helligkildernes sundhedsvirkende Vande. Helsebringende i sig selv — bl. a. ved deres nu erkendte Radioaktivitet — formentes deres mystiske Virkninger at røre sig med potenseret Styrke i den hellige Middommernats Timer. Vi staar sikkert her over for en af de mest gængse — og behændigst

udnyttede — Manifestationer af alle Tiders og Landes overtroiske Forestillinger.

Ogsaa Bornholm havde sine Mirakelkilder, blandt disse i første Række Salomonskilden paa Hammeren, Helligdomskilden i Rø, den for sit sunde Vand berømte Biskopskilde i Nyker samt Koldekilde i Almindingen. Vi faar nøjes med at aflægge sidstnævnte, der af flere Aarsager har formaaet at bære Traditionen længst op i Tiden, et lille Besøg. Allerede for 300 Aar siden skal dens magiske Evne have været paa Retur, dog sikkert kun tilsyneladende: Er herhos en Veldekilde, kaldet Kolde Kilde, med meget velsmagende Vand, hos hvilken i gamle Dage brugtes stor Superstition og vel endnu under Tiden af Menniskan — hedder det i den gamle Beskrivelse fra 1624⁶. Hvad der holdt Traditionen i Live var utvivlsomt — foruden sejt Vedhængen — det tilknyttede Kildemarked med dets Gøgl, Dans og Spil. Dernæst den gunstige Lejlighed til paa dette centrale Sted at mødes med Slægt og Kendinge fra alle Øens Kanter, samt den skønne sommerlige Skov. De voldsomme Vædderidt og drabelige Kraftprøver Sogn og Sogn imellem, der sjældent løb af uden brodne Pander og anden Blodsudgydelse, var for Datidens Mennesker maaske endda en Attraktion mere.

Nysnævnte Rawert og Garlieb har 1815 som Øjenvidner til Tummelen tegnet flgd. værdifulde Billede af Kildepladsen: Samlingsstedet er en næsten rund, noget skraa Flade, paa de 3 Sider indesluttet af til dels med Eeg og Avnbøg begroede Bjerge, og hvor 4 Veie, der i de modsatte Retninger gjennemskjære Almindingen, støde sammen. Mod N. O. gaaer denne Flade skakt ned, og her er det, at den speilklare Kilde findes, der nu, med Hensyn til Dagen, var smykket med afhuggede Grene, som dannede over den en Løvhytte. — Midt paa Samlingspladsen stod nogle Vogne, hvorfra udsolgtes Brændeviin m. m. Paa dette Sted, og om disse Vogne var den største Menneskevrimmel, og dette var Middelpunktet, hvorfra de Spadserende fordelte sig til alle Sider I denne Kilde

Set. Hansbaal ved Fyret i Svaneke. (Johs. Hammer fot.)

nedsattes fordom en Spand, hvori kastedes Penge, der siden deltes mellem de nærmeste Sognes Fattige.

Som tidligere berørt konkurrerede Brændevinen i Tidens Løb Vandet fra det hellige Væld sørgeligt ud. Kontrasten mellem den buldrende Vildskab og de klynkende Bønner fra Betlere og andre Vorherres Stedbørn, som Krøblinge og Epileptikere, der i Tillid til Kildens forløsende Kræfter havde lejet deres Elendighed om dens Bred, blev dog efterhaanden for skærende. En Række Aar efter Prins Christians Besøg søgte da ogsaa Øens finere Ende at skabe Mulighed for en mere dæmpet og selskabelig Skovfest til delvis Afløsning af den gemene Hobs Udskejelser. Hertil valgtes »Prinsedagen«, d. 21. Juli, Datoen for det celebre Besøg. Tanken synes at have slaaet godt an, hvad bl. a. fremgaar af en Bemærkning i en — uudgiven — Dagbog, ført af den botanisk interesserede Grev C. F. Raben paa en Rejse til Bornholm

i Juli 1826: I Dag ($2\frac{1}{7}$) var der en Højtidelighed paa Rømersdal i Anledning af, at det var Aarsdagen, da Prinds Christian besøgte Bornholm. En Mængde vare forsamlede fra Omegnen. Deriblandt: Amtmand Jespersen med Familie fra Nexø, Cancelliraad Pingel med Kone, og Rector Bohr fra Rønne, Cancelliraad Jespersen, Broder til Amtmanden og Svigerfader til Commandanten Oberst Hofmann i Rønne, Lieutenant Kofod, — Provsten Hr. Hjort, — Commandanten fra Christiansøe Commandeur Wolf og hans Kone. — Til Ære for Prinds Christian er der opført en Pavillon og en Støtte af Granit i Skoven.

Vi har ikke villet forholde Læserne denne ligesaa bekvemme som enestaaende Lejlighed til at stedes for Øens højere Selskab, smukt grupperet i det Grønne for godt hundrede Aar siden. Det lykkedes dog ikke at skabe varig Interesse om denne Dag. Dertil var Grundlaget for spinkelt. Efter Chri-

stian VIII's Død ebbede Tilslutningen til den ny Dag efterhaanden stille ud. Først da »2. Dyrskuedag« antog mere og mere Form af Livet paa Dyrehavsbakken, efter at Gøglet var overflyttet til Skraaningen S. f. Vejen, tog denne Dag ganske Luven fra Midsommerfesten paa Kildepladsen ved Vejkrydset. Kun Baalene, der i sin Tid flammede paa de højeste »Landepunkter«, men nu ogsaa bluser ved Strandkanterne, værner fremdeles Ø og Land mod uvelkomne Snyltegæster, der i denne sælsomme Nat er særlig virksomme.

En egen Form for Kildemarked, Svanekeboernes St. Hansfest, blomstrer dog den Dag i Dag. Ogsaa denne By havde sin Helligkilde, omtalt allerede 1624, »i en Vig kaldet Hellevig«, dvs. »Væjen« tæt N. f. Bebyggelsen. Madvig har ofret den et Par Linjer: St. Hansdag fejredes ... ved en lille Kilde mellem Havklipperne, hvori der da kastedes Blomster, og paa en lille Slette i Nærheden, hvor de unge Fiskere og Sømænd og Pigerne dansede, medens der beværtedes fra Vogne. — løvrigt skorter det paa Meddelelser om Kilden fra Aarhundredets første Halvdel. 1872 ($13\frac{1}{11}$) ramtes den af den kranke Lod at blive totalt udsløttet under Stormflodskatastrofen. Alligevel skulde den sprudle frem paa ny, om end som Attrap, men med uventet Livskraft, skydende talrige smaabitte Aflæggere langs Vejene til og igennem de to store Fiskerlejer N. og S. for Byen. Dette Kunstprodukt illustrerer evident den ovenfor berørte Kendsgerning, at selv om en rodfæstet Skik sætter sin bærende Idé til, er der intet til Hinder for, at sekundære Motiver rykker op og fører Side-Traditionen videre under de gamle Former. Blomsterkilden i Svaneke forblev ikke længe hjemløs. Efter at flere Pladser var prøvet og vraget, synes den nu at have faaet fast Stæde i Skoven (»Planteløkken«) S. f. Byen. Det er Aarets Konfirmander (»Læzebælla«), der forestaar Tilrettelæggelsen af Festen, hvis Formaal gaar ud paa at samle Pengemidler ind til Ekvipering af mindre velstillede Kammerater, altsaa en prisværdig Udvikling af de gamle Kildeofre til Sognets

Set. Hauuskilde i Svaneke. (Johs. Hammer fot.)

Fattigfolk. Der spares ikke paa Guirlander, Maj og Blomster. Med Tanken paa Kilden i Almindingen kan man næsten tale om Overdaadighed. Ikke des mindre vil man nikke genkendende til Moderkilden, naar man læser en Beretning fra 1874^s, hvoraf her skal gives et kort Uddrag: En Tønde eller Balje (»Så«), fyldt med Vand, nedgravedes i Jorden og overhævedes af en Slags Løvhytte, bestaaende af fire med Løv og Blomster ombundne Støtter. Ovenfra til midtvejs mellem disse var slynget Guirlander, de øverste flettet af lutter Egeløv. Over selve »Kilden« stilledes tre Stænger, ca. $1\frac{1}{2}$ Alen høje, sammen i en Trekant, og her hængtes en Spand med Vand, som Folk kunde kaste deres Pengegaver i. Saavel de tre Stænger som Spanden var omviklet med Kornblomster (»Dåuestol«), og fine Blomsterblade svømmede baade i Kilde og Spand (»Kjijla å Kjita«) — cfr. Madvigs Notits. Kagekoner, Musik og Karrusel var naturligvis obligate Bestanddele af Underholdningen.

Ældre Mennesker paa Nexøkanten vil endnu mindes det saakaldte Ladegilde, en Festlighed, Stenværksejerne O. E. Sonne og P. K. Sode arrangerede for Arbejderne i deres Granitbrud N. om Byen: paa Nørre-mark (»Prøjsen«) 1856 og senere i Helledsbakkerne. Festen, hvortil Stenhuggernes tit talrige Familier indbødes, var oprindeligt et

Udtryk for Arbejdsgivernes Paaskønnelse af, at deres Folk vederlagsfrit var med til i Baade at udlade det nær ved Kysten tildannede Materiale. Den henlagdes bekvemt til St. Hansaften omkring den gamle Værktøjsmedie, hvorfra der trakteredes med Kaffe og saa mange Boller, man lystede. I 1870—80'erne — Stenindustriens Blomstringstid — kunde der samles et lille Hundrede Mennesker i Søndagstøj og under vajende Flag, malerisk lejrede paa Klipperne. Denne Podedkvist paa det gamle Majtræ havde, som venteligt maatte være, ikke den fornødne Levedygtighed. Den sygnede hen med de ændrede Arbejdsforhold. Naar den alligevel er draget frem her og forstyrres i sin Gravfred, sker det ud fra den Betragtning, at just et saadant spontant og isoleret Komsammen i det Fri bidrager sit til at belyse Midsommerdagens dragende Magt over Menneskesindet og derfor har Krav paa at reddes fra Forglemmelse.

Hermed er vort Emne naturligtvis ingeni- lunde udtømt. Vi har — som forudskikket — nærmest søgt at samle vort Stof om Ka-

lenderaarets to Poler; men mangt og meget kunde nok fortjene at fremdrages. Dette gælder fx. visse Skikke med Tilknytning til Mikkelsdag (²⁹/₁₀₀), der paa flere Maader greb ind i de Gamles Dispositioner; ligesaa Mortensaften og mange andre mindre Mærkedage, spredt over Aaret, som det dog vilde føre for vidt at inddrage i denne Fremstilling.

Utallige er desuden de Sædvaner og Forholdsregler, der forpligtede de svundne Tiders Mennesker og i høj Grad bidrog til at besværliggøre deres Færd fra Vugge til Grav. De er imidlertid saa sammenvævede med al Slags Overtro, at andre maa siges at have rimeligere Adkomst til Jagten i dette Revir.

»Tå net injanfor din Bredd« hedder en Stump bornholmsk Bordskik fra den Tid, det endnu var gængs, at store og smaa samdrægtig langede til Fællesfadet ved Hovedmaaltiderne. Det kunde nemlig hænde, at en og anden øjnede sin Fordel ved at søge uden om det ham tildelte Kantstykke af »Måda-kåred«.

For ikke at støde an mod Etiketten lægger vi Skeen pænt til Side og overlader de fremmede deres Part af »Kjylarna«.

LITTERATUR-NOTER:

Viser og Sange.

Det første Forsøg paa at samle et Udvalg af Øens gamle Viser ligger ca. 60 Aar tilbage i Tiden, da den musikalske, evnerige Operasanger Frederik Brun (1852—1919) udgav: Bornholmske Melodier, et smukt udstyret Hefte, indeholdende 13 Viser med 16 Melodier. Af disse er, som det fremgaar af Bruns knappe Fortale, 5 meddelt af Fru Michella Erichsen, f. Westh (fra Loftsgaard i V. M.), g. m. Prokurator, Cancelliraad Thomas E.; to skyldes hendes Broder Adjunkt Hans Pedersen Westh, som, da han allerede døde 1853, maa have samlet og efterladt sig flere Melodier, bl. a. til »Sjökarinj« (Joh. 87 a). Meget taler for, at den er komponeret af ham selv. Forfatterens (Rektor Espersens) Overtagelse af Statsskolen fandt først Sted 4 Aar efter Wesths Død. Af de øvrige Melodier har Brun optegnet de 6 efter Frøken Ulla Grove, Datter af Marineminister H. H. S. Grove. Frøken Grove, eneste efterlevende af Bidragyderne (Vemmetofte Kloster), havde nær Tilknytning til

Bornholm som Datterdatter af »gamle« Fru Købmand, Konsul P. Johnson i Rønne og Broderdatter af Præsten i Nyker, G. Grove.

Af de to Melodier til Prinsenskjoldsvisen stammer den ene, som det vil ses af Hovedteksten, fra Amtmand Urnes Haand, mens den anden skyldes Landmaaler Henrik Lund (1823—1900). Vogterdrengens Sang (Hå-driv-jemm), endelig, er nedtegnet af Lærer J. P. Knudsen, V. M., og første Gang trykt i Illustr. Tid. 1867. I Hovedsagen er Melodierne nodeskrevet — efter mundtligt Foredrag — af Fr. Brun selv, og Harmoniseringen derefter revideret og bearbejdet af Chr. Barnekow.

Selve Teksterne er redigeret, det vil antagelig sige let bornholmiserede, af den kendte, meget virksomme Grosserer Chr. Erichsen (1842—1930), Fru Michellas Søn, der til sine sidste Aar, naar Lejlighed bødes, »talte uforfalsket Bornholmsk«. Det fremgaar af en Korrespondance mellem ham og Maleren Kr. Zahrtmann, at det ogsaa maa være ham, der har formaaet Svogeren til at tegne det skønne Motiv, der pryder Titelbladet. Af et Par Breve fra denne, der da op-

holdt sig i Italien, ses, at $1\frac{7}{11}$ 83 afsendes Udkast til Omslag med »nogle Tidsler og et Bornholms Kort« og Maanedens efter: Civita $1\frac{3}{12}$ 83: Kære Svoger! I Gaar sendte jeg dig Tegning til Bindet ...

Samlingen, hvis Værdi ikke maa underkendes, idet den rummer flere af de ældste og bedste Viser, er tilegnet Fru Michella Erichsen, hvis Navnetræk pryder Pladsen inden for Øens kendte Konturer. Fru E., der var født 1812, var altsaa ved Hæftets Tilblivelse over de 70. »Hun havde en ganske lille, ganske ren Stemme, og hun sang til en gammel Guitar. Hun blev anset for musikalsk«. Mon man gætter fejl, hvis man tillægger Sønnen Ideen til paa denne Maade at værne om Moderens Minde? Og hvem bedre end Svogeren og Vennen gennem alle Aarene kunde have givet Tanken en finere kunstnerisk Udformning! (»Citaterner« efter velvillig Meddelelse fra Grosserer Chr. Erichsens Døtre, Frøknernes Elna og Michella Erichsen).

1892 udgav Bogtrykker P. L. Gornitzka, Nexø: Ældre og nyere Folke- og Skæmteviser i bornholmsk Mundart, ialt 13 Viser, hvoraf 6 Folkeviser, alle efter Brun. 2. betydelig forøgede Oplag: Folkeviser og Sange med Forord og Ordforklaring af K. A. Petersen (1908). 3. forøgede Opl. (1917) udgav Forlaget uden K. A. P.s Medvirken. Alle 3 Udgaver uden Melodier.

Den fyldigste Samling skyldes dog Viceskoledirektør H. Johansen, Gentofte, bedst kendt herovre som »Kantor Johansen«, hvis »Viser i bornholmsk Mundart« optoges i Bornholmske Samlinger III—VI (1908—11), ogsaa som Særtryk. Hr. Johansen medtager ikke blot saa godt som alt det hidtil anførte, men har ogsaa underlagt hver Vise en eller flere af de indsamlede Melodier. Faa — eller vel snarere ingen — havde som han Forudsætninger for at gennemføre dette yderst paakrævede Arbejde i 11. Time. Animeret af sin Morfader Hans Jensen, Svaneke, tilegnede han sig allerede som Dreng Tekster og Melodier til flere af Samlingens Juveler. Fuldkommen fortrolig med Dialekten fra Barnsbø af og udrustet med sjælden musikalske Anlæg lykkedes det ham, særlig i Aarene 1894—1906, at redde fra Forglemmelse, hvad endnu reddes kunde (cfr. Turistforeningen for Danmarks Aarvog 1926, Bornholm).

Ved at starte »Bornholmerkoret« (1912) bidrog han kraftigt til at udbrede Kendskabet til Visestoffet paa og uden for Bornholm.

Herom har Johansen fornøjeligt og livfuldt fortalt i et Interview (Bornhs. Tidendes Julenr. 1943), hvori ogsaa er indflettet kostelige Træk fra Samlerarbejdet. Ligeledes om, hvordan presserende Krav til Afleveringen af Materialet til Bornholmske Samlinger desværre hindrede ham i at ordne de ca. 100 Viser efter den oprindelige Plan. Det vilde være saare ønskeligt, om han nu, en Menneskealder efter Udgivelsen, fik Lejlighed til at besørge en ny Udgave

af Samlingen til Supplering og endelig Afrunding. At det har været grundlæggende ogsaa for denne Redegørelse, skyldes ikke blot det formaalistjenlige i paa en nem og overskuelig Maade at kunne orientere Læseren i Sang-Visestoffet, men i lige saa høj Grad dets høje Standard. Med Joh. + et Nummer — eller sidste alene — betegnes i Artiklen Visernes Plads i hans Hovedskrift. Af andre Publikationer fra Johansens Haand, tilknyttet vort Emne, skal sluttelig nævnes den ovenfor berørte Artikel i Turistaarbogen 1926 (Gamle Viser i bornholmsk Mundart) samt: 14 gamle Viser i bornholmsk Mundart, udsatte for 2—3 Børnestemmer. Heri: Sjon Age å Rosan, Sangleg med Forklaring.

Ogsaa Fabrikant Hans Hjorth har ydet betydende Bidrag til Visernes Tekster og Melodiføring. Selv runden af gammel bornholmsk Æt og af et alsidigt kunstnerisk bevæget Naturel, hvoraf Poesiens og Musikkens Gave blot er to af mange Islæt, har han med indtrængende og fin Forstaaelse levet sig ind i de gamle Viser og deres Melodik og foreløbig bundfældet sine Resultater i et Par mindre Arbejder, begge fra 1925: »Om de bornholmske Folkeviser« og »Gamle bornholmske Melodier«, hvoriblandt en Variant af Hå-drå-jemm, optegnet i Marken, og Elverskud. De 18 Melodier er bearbejdede og harmoniserede »efter Reglerne for de middelalderlige Tonearter«. Som Kordirigent har Hjorth yderligere grundfæstet sit Ry.

Om »den bornholmske Folkemelodi« har fremdeles Organist K. Joh. Isaksen skrevet en lille Opsats i Gammelt å Nyt I (1929).

Nævnes bør ogsaa Arkivar G. Grüner Nielsens kyndige Gennemgang af Agnete og Havmanden i D(anmarks) g(amle) F(olkeviser) X (1933) S. 23 (Av), 24 (Add) og særlig 29 f (N); Elvehøj S. 43 (Co). S. 37 (Anm.) er omtalt og henvist til Viser, der omkr. 1800 skal være sunget ogsaa paa Bornholm.

I D. g. F. XI, Melodier, findes Johansens Samling berørt S. III, Agnete og Havmanden S. 33 (28), 34 f (31 og 32); Printzenskjoldsvisen S. 50 (12).

Endelig er 6 Folkeviser (uden Melodi) optaget i »Klippeøens Sange«, samlet af N. Chr. Stangegård 1943 (2. Opl. 1944).

1) Se fx. H. Grüner Nielsen: Danske Skæmteviser (1927—28), og E. Tang Kristensen: Et Hundrede gamle danske Skjæmteviser (1903), Dyrefabler og Kjæderamser (1896).

2) Indgaaende behandlet af A. K. [Kristiansen-] Tårup i Bornholmske Saml. II (1907. Jfr. Fr. Brun IX og X.

Dans.

En samlet Behandling af Emnet forefindes ikke. Saa meget mere Grund er der til at paaskønne, at

det dog har været muligt at udgive godt en Snes Danse til gamle Melodier, de sidste hovedsagelig fra Optegnelser af den musikalske Smed og Spillemand Andris Jensen Grønbech Sonne, f. paa Bondegaard i Rutsker, d. 1911, 86 Aar gl. Lignende Samlinger af Dansemelodier findes endnu hist og her, udsat for to Violiner, fra 100 Aar eller mere tilbage i Tiden, dog ikke paa Tryk. — Den ovennævnte Samling: 22 bornholmske Folkedanse, samlede, beskrevne og udgivne af H. P. Koefoed, gør i en Indledning Rede for de forskellige Opstillinger, talrige Trin og Fæ-ninger, Kæder og Vendinger m. m., ligesom der under samtlige Melodier gives en detailleret Beskrivelse af hver enkelt Dans. Det synes da ogsaa, som Nord-landet er gaaet i Spidsen med Genoptagelsen af de gamle Danseformer.

- 1) Afbildet fx. i Tidsskriftet »Danmark« 1940, Nr. 8.
- 2) Poul Bjerger og Thyge J. Søgaard: Danske Vider og Vedtægter I (1904—06), smlgn. Bornholmske Saml. XVI 1925: O. Smith: Bornholmske Sog- gilder.
- 3) Rasmus Pedersen Ravns Borringholms Krønike 1671, ved Johs. Knudsen (1926).
- 4) A. P. Adler: To Fortællinger fra Bornholm (1856).
- 5) J. Clausen og P. Fr. Rist: Memoirer og Breve XIII (1910) — samt Bornholmske Saml. XX (1929): To Lakuner.
- 6) Ovst. Memoirer og Breve XVI (1912).
- 7) Bornholmske Saml. XVI (1925): Rejse Journal fort paa Touren til Bornholm 10.—[28.] Juli 1824 af Pr. Christian Frederik til Danmark.
- 8) I.S.N. Panun: Beskrivelse over Bornholm (1830), Tillægget.
- 9) R. Quehl: Aus Dänemark. Bornholm und die Bornholmer (1856).
- 10) Horace Marryat: A Residence in Jutland, the Danish Isles and Copenhagen II (1860). Kapitelne om Bornholm oversat i »Jul paa Bornholm« 1938 (ved E. Gøtzsche).
- 11) Se Bornh. Tidendes Julenummer 1931. Interview med den 88-aarige Rentier Thomas Lund, Hasle, f. paa Dalegaard i Rutsker 1843, ved Tove Pedersen.
- 12) Gammelt å Nyt IX (1937) ved Elna Schöne.

Skikke.

Bidrag til Belysning af Emnet findes spredt i Skrifter gennem de sidste 300 Aar, idet allerede de »klassiske« Forfattere af Bornholmsbeskrivelserne, i særlig Grad Ravn, Thura, Skovgaard, Thaarup og Panum, der alle forudsættes Læserne bekendt, har leveret værdifuld Underretning ogsaa om denne Side af Kulturlivet.

Hertil kommer utallige Artikler i Tidsskrifter og Aviser, hvorom i Almindelighed gælder, at jo ældre

Aargange, der er Tale om, des gedignere Stof. I Aarskrifter som Bornholmske Saml. (siden 1906), Fru E. Schönes: Gammelt å Nyt I—X (1929—39), P. Møllers »Borriijnholmarijn« (startet som Maanedsskrift 1929), samt i den lokale Presses Julehefter og »Jul paa Bornholm« (fra 1933) forputter sig dog ikke faa særdeles vigtige Træk.

Fremhæves maa ogsaa, at I. A. Jørgensens Bornholms Historie I—II (1900—01) og M. K. Zahrtmanns Borringholmerens Historiebog I—II (1934—35) bringer adskillige herhen-hørende Oplysninger. I sidst-nævntes omfattende Produktion vil man desuden kunne finde en Fylde af Stof med Tilknytning til bornholmsk Sæd og Skik. Nævnes maa ogsaa Skil- dringer af P. Thorsen i Tids- og Hjemstavsskrifter.

En Forfatter som Ph. R. Dam (se ³⁾) sigter mere direkte mod Emnet, hvad naturligvis ogsaa maa siges om Arkivar H. Ellekilde i hans lille Opsats: Bornholmske Juleskikke (Jul paa Bornholm 1941), hvorfra adskilligt svært tilgængeligt Stof har kunnet hentes til denne Artikel.

I den biografiske Litteratur vil man ofte støde paa rene Fundgruber af Materiale, fx. i J. N. Madvigs Livserindringer (1887, dikteret 1884—85), paa hv's første 51 Sider der levende fortælles om Barn- dommen paa Bornholm (1804—17); Johan Hansen: En bornholmsk Haandværkers Erindringer (nedskre- vet omkr. 1890, arrangeret og udgivet af Lektor Lind 1934); Martin Andersen Nexø's Bornholmernoveller og selvbiografiske Bøger, særlig »Under aaben Him- mel« (1935) og »For Lud og koldt Vand« (1937).

I en Klasse for sig selv, endelig, maa nævnes Jour- nalisten, Skatteraadformand K. A. Petersen (1855— 1929) — kendt for sin spidse, men smidige og ele- gante Pen — der paa sine mangfoldige Strejftog gennem Øens verdslige som aandelige Kultur blev en af dennes fineste Iagttagere og Kendere.

- 1) Udg. sammen med Kantor Viggo Holms Tillæg 1908.
- 2) Her citeret efter 2. Udg. (1930).
- 3) Folkeliv og Indstiftelser paa Bornholm I (1893), I—II (1933).
- 4) Bornholmske Saml. XXI (jvf. XXII) ved Lektor Lind.
- 5) Bornholm beskrevet paa en Reise i Aaret 1815 (1819).
- 6) Beskrivelse over Bornholm ved Landsprovst Jens Pedersen (inds. 1624 til Ole Worm). Indledn. og Noter ved J. Bulmer. Bornh. Saml. XVII (1926).
- 7) Botanisk Centralbibliotek.
- 8) Louise Hansen: Sânta Hånskijilan ver Svånika (Gammelt å Nyt VI, 1934). Smlgn. En Svånika- bo: Sântehåns Kijilan i Svånika. Borriijnholmarijn I (1929) og Oberst Th. Thornberg: St. Hans Kilden i Svaneke. Danm. Folkem. Nr. 28 (1923).
- 9) Se K. A. Petersen i Bornh. Soc. % 1926.

SAGN, SANSÅGER OG OVERTRO

AF SKOVFOGED A. F. V. SEIER, ALMINDINGEN

SAGN

Ligesom vore gamle Kæmpeviser gennem mundtlig Overlevering fra Slægt til Slægt er bleven reddet fra Glemsel, saaledes er det ogsaa gaaet med vore Sagn. Med Trofasthed gengav Fortælleren dem, som han havde hørt dem, og hans Tilhørere, der ofte hørte dem Aften efter Aften, lærte dem snart ordret udenad og satte en Ære i at kunne gengive dem saa nøjagtigt som muligt. Nu og da kunde det dog ske, at de fik et lokalt Tilsnit, men Kærnen blev stadig den samme. Det var særlig om Vinteren, at Sagnene blev fortalt. Saa snart det kvædede, samledes Børnene om en af Bedsteforældrene, som de ikke gav hverken Rist eller Ro, førend de fik sat sig til Rette i Kakkelovnskrogen og fortalt om de underjordiske eller en rigtig Sansåga. Men ogsaa om Sommeren, naar de unge om Aftenen sad udenfor Gaarden, blev Sagnene fortalt og gjort levende af den gamle Røgter, som kunde pege hen paa en Høj eller Bakke og fortælle saa grangiveligt, at det gøs i de unge. Paa den Maade er Sagnene bevaret ned til vore Dage.

Medens Sagnene i det øvrige Danmark hovedsagelig handler om Havfruer, Elverpiger, højtagne Riddere og Nisser, findes disse Væsener kun lidt omtalt i de bornholmske Sagn. Her er de underjordiske næsten eneraadende. Deres Oprindelse gaar helt tilbage til Menneskets Skabelse. Et gammelt Sagn fortæller, at da Eva en Dag vilde vaske sine Børn, kaldte Vorherre pludselig paa

hende, hvorover hun blev saa forskrækket, at hun skjulte de Børn, som endnu ikke var vaskede. Vorherre spurgte hende om alle hendes Børn var til Stede, hvortil hun svarede ja, for at undgaa hans Vrede, hvis han saa, at de var snavsede. Men Vorherre, som saa alt, sagde, at hvad hun havde skjult for ham skulde herefter ogsaa være skjult for Menneskene, og i samme Stund forsvandt de snavsede Børn og skjulte sig i Højene, fra dem nedstammer alle de underjordiske.

Der findes her paa Øen ikke en eneste Høj eller Bakke, som ikke er beboet af en eller flere Familier. De betragtes nærmest som Øens Skytsaander; de er ikke ondsindede, selv om de hævner Uret, der er begaaet imod dem, ligesom de viser sig erkendtlige og er hjælpsomme, hvor de behandles godt; men de er umaadelig drilleverne og spiller Befolkningen alle de Puds, de kan. De er en tro Genspejling af Bornholmernes Sind, og alle de mange Sagn, der findes om dem, vidner om den Interesse, hvormed de den Dag i Dag omfattes. Jeg har selv talt med flere, som ved Siden af deres Gudstro fuldt og fast tror paa de underjordiske, og enkelte har selv set dem; naar de dertil har faaet at vide, at der i Bibelen staar, at hvert Knæ skal bøje sig, deres i Himlen, paa Jorden og *under* Jorden, og de Gang paa Gang af Forældre og Bedsteforældre har hørt fortælle om alle de Gavtyvestreger og Puds, de underjordiske lavede, er det ikke underligt, at det er groet fast, blevet til Tro.

Selv om de underjordiske ret ofte viste sig

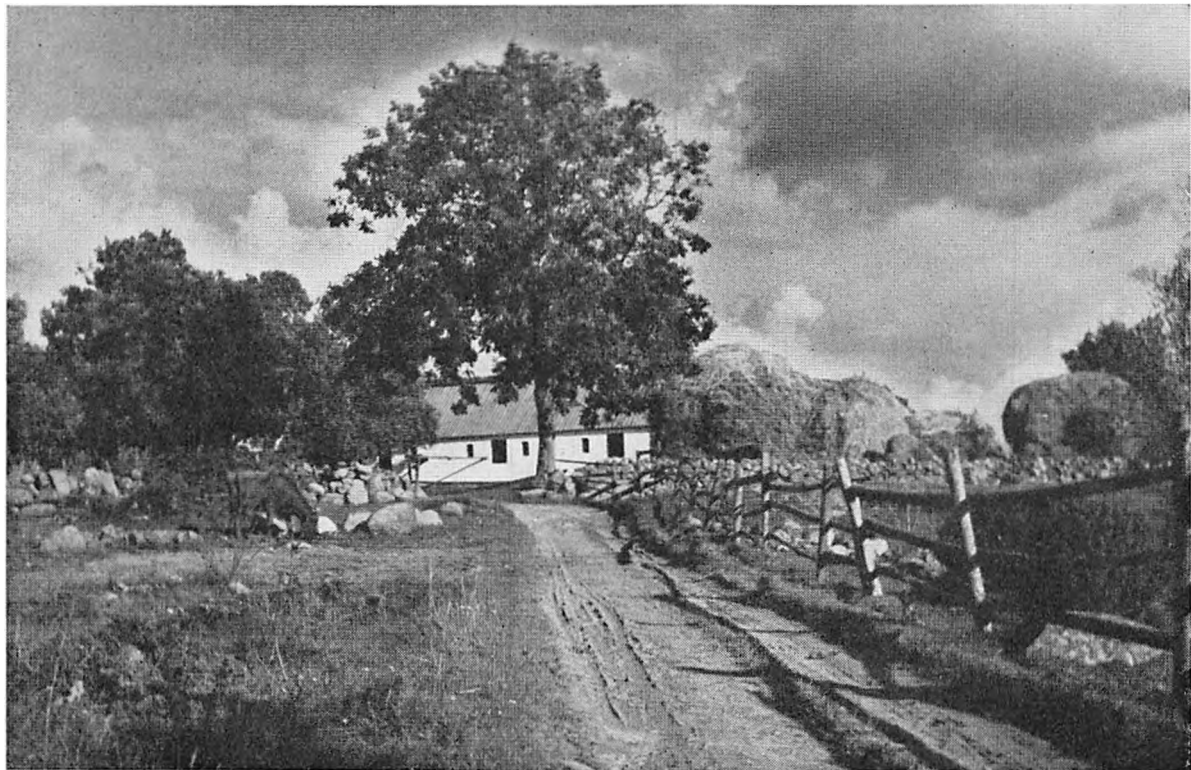
for Folk, var det dog kun enkelte, der altid kunde se dem. Blandt disse var den mest kendte en Mand, der hed Bonavedde. Han var Søn af en Gaardmand i Pedersker og en Havfrue og havde efter sin Mor faaet Evne til at se, hvad der var skjult for almindelige Mennesker. Efter at have overtaget Fædrengaarden laa han i Modsætning til sine øvrige Landsmænd i stadig Strid med de underjordiske, som boede i to store Høje, der laa tæt ved Gaarden. Ved den mindste Lejlighed var han efter dem. Engang hans Kone kogte Pølser, laa han selv udenfor Gaarden og hørte de underjordiske tale om, at naar Folkene var inde at spise Middag, vilde de stjæle hans Pølser. Han gik ind til Konen og sagde, at hun skulde tage Pølserne op af Gryden, selv slog han nogle Katte ihjel og smed op i den i Stedet for Pølserne. Da de underjordiske kom for at tage Pølserne og i Stedet for fik fat i Kattene, sagde de: »Va e ded for nåd, ded e då nån lojerlia Pølser: To starra Blinker, fira fara Linker, Mushol å Fishol å Fajseraskaft!« De tog dog Kattene med sig.

En Aften Bonavedde kom ridende forbi Korshøj, saa han denne staa paa fire flammende Støtter og hørte Spil og Lystighed. Han red nærmere for bedre at kunne iagttagende dem og saa, at de fejrede et stort Gilde. De underjordiske kendte ham straks, og da de stadig var kommet til kort overfor ham, vilde de nu prøve, om de ikke kunde narre ham. En af dem kom ud med et fint Sølvbæger fyldt med Vin og bød ham det. De underjordiske glædede sig, thi kunde de bare faa ham til at drikke Vinen, havde de Magt over ham; men de forregnede sig. I Stedet for at drikke hældte Bonavedde Indholdet over Skulderen, saa det faldt paa Hestens Bagdel og sved alt Haaret af; samtidig gav han denne af Sporerne og satte af Sted i fuld Firspring. Nu myldrede det ud af Højen med underjordiske, som med høje Raab satte efter ham. De kunde dog ikke naa ham, thi for det første red han paa en ugildet Hest, der løb lige saa godt paa Vand som paa Land og

lige saa godt paa som i Jorden, og dernæst red han lige i Retning af Kirken over baade dyrket og udyrket Jord, og her kunde de smaa Væsener ikke følge ham, da de maatte udenom det pløjede. Da han naaede Kirkegaardsmuren, lod han Hesten springe over; paa indviet Jord havde Underjordsfolket ingen Magt over ham. Bægeret skænkede han til Kirken, hvor det i mange Aar blev benyttet til Alterkalk.

Da de altid blev narret, blev de engang enige om at hævne sig, og det blev bestemt, at en af dem skulde gaa op paa Tornegaard, hvor Bonavedde boede, og om Aftenen, naar de spiste deres Grød, skulde han fare i den første Skefuld, som Karlen tog, og siden ryste ham som Kolden, saa han ikke kunde arbejde den første Maaned. Paa den Maade fik Bonden ikke Gavn af ham. Bonavedde, der havde opdaget, hvad de havde i Sinde, passede paa om Aftenen. Karlen tabte den første Skefuld paa Gulvet, men da han vilde tage den op, snappede Bonavedde Grødklumpen og smed den i en gammel Violinpose af Kalveskind, snørede godt til for den og hængte den op paa Væggen. Straks begyndte Posen at ryste ganske forskrækkeligt, men Bonavedde gik efter Tyrepisken og pryglede Violinposen, alt hvad han kunde, til den blev stille. Det samme gentog sig Dagen efter, Posen rystede, men fik sine Tærsk, til den blev rolig. Hele Maaneden gik det saaledes, men tilsidst kunde Posen kun spjætte en lille Smule; den fik da sine Bank, og saa faldt den til Ro. Maanedagen efter var Bonavedde ved Højen og saa de underjordiske komme hjem fra deres Udflugter undtagen ham fra Tornegaard. Der maatte saa nogle af Sted for at hente ham, og da de kom asende med ham, var han saa mørbanket, at han hverken kunde staa eller gaa. De var nu alle blevet saa bange for Bonavedde, at han fik Fred for dem siden.

Juleaften kørte de underjordiske i fine Kanner med guldbroderede Tæpper over Hestene og Bjælder paa Seletøjet til Fest hos hverandre, eller ogsaa valgte de en Gaard, hvor de samledes fra mange Høje og festede hele

Her udenfor Gaarden sad Rogteren og fortalte sine Sansåger om de underjordiske. (Johnny Romer fot.)

Natten. Beboerne maatte flytte bort den Nat. Saaledes havde det været i mange Aar paa den Gaard i Klemensker, som fik Navnet Bjørnegaard efter følgende Tildragelse: En Juleaften kom en Bjørnetrækker til Gaarden og bad om Husly, lige som Folkene var ved at forlade den. Det kunde han godt faa, men der var ikke godt at være, for de underjordiske kom om lidt. Den fremmede var ikke bange af sig, han tog Bjørnen med ind i Stuen og satte sig i en Krog. Kort efter fyldtes Gaarden med festlig Bjældeklang fra mange Kaner, Dørene sprang op, og de underjordiske kom ind bærende paa Masser af Sølvtoj, som de satte paa Bordet. Nogle løb ud i Køkkenet, hvor de begyndte at stege og bage, og i Løbet af kort Tid kom de ind med store Stege og friskbagte Kager. De havde lige begyndt at spise, da den fremmede slap sin Bjørn løs. Den fo'r straks paa de underjordiske, som i stor Skræk sprang over Borde og Bænke ud af Døren og flyg-

tede bort fra Gaarden. Den fremmede satte sig nu til Bords og nød Retterne, og da Folkene om Morgenen kom tilbage, delte de det kostbare Sølvtoj, som de underjordiske ved deres Flugt havde ladet staa, med den fremmede. Om Sommeren kom der en Dag en Mand til Vogterdrengen og spurgte ham, om de havde den »arria Kjættan« (han mente Bjørnen) endnu. Drengen, som var ny paa Gaarden, og ikke kendte noget til Julenattens Oplevelser, vidste, at de havde en arrig Hunkat, og fortalte, at den levede i bedste Velgaaende og havde faaet 12 Killinger. I mange Aar var der nu Fred paa Gaarden, men en Dag vilde Ejeren flytte en af Højene, som laa paa Gaardens Grund. Da han havde fjernet nogle Læs, var der nogen, som hviskede til ham, at det maatte han ikke gøre, for saa blev der saa mange husvilde. »Det gør ingen Ting«, svarede han, »der er Plads nok paa Gaarden«. Der flyttede nu saa mange underjordiske ind paa Gaarden, at de fyldte alle

Stuerne og vendte op og ned paa alt, saa der ikke var til at være. Da de om Natten trak Dynen af Datteren, maatte Ejeren bøje sig og køre den Jord, han havde taget fra Højen, tilbage igen. Saa blev der Fred paa Gaarden.

Paa Blykobbegaard i Nyker sløjfede Ejeren engang en Høj og fyldte Jorden i en Dam. Siden den Tid har det altid været smaat med Vandet paa Gaarden.

Paa en af Skarpeskadegaardene Klemensker skulde der være Bryllup. Efter gammel Skik blev der hentet en Snedker, som paa Gaarden skulde lave Møblerne til de unge Folk. Han havde beregnet sig god Tid til Arbejdet, men hvor meget han end sled i det, kunde han ikke naa at blive færdig. Dagen før Brylluppet manglede der endnu meget. Han var ulykkelig, og der var stor Opstandelse paa Gaarden. Hvordan skulde de faa bænket alle Gæsterne. Saa kom Hjælpen uventet. Om Natten kom de underjordiske Snedkeren til Hjælp, og da Dagen gryede, stod Møblerne færdige.

I Makkehøj findes skjult en stor Skat, som mange forgæves har prøvet at faa fat i. Fruenat plejer de underjordiske at komme frem med deres Skatte, og disse kan Mennesker tilegne sig, hvis de stadig iagttager dyb Tavshed, til Solen staar op. En Fruenat vaagede to Karle ved Højen. Da Midnat kom, saa de en Skare Ryttere i fuldt Trav ride ud af Højen. Kort efter kom en ridende baglæns paa en Hest. Med venstre Haand holdt han Hestens Hale, i den højre havde han en Slev. Hoppen var rumpegal og slog og pispede, men fik ustandselig Slev i Enden, saa Vandet stænkede rundt om og helt hen til de to, der sad og næppe kunde bare sig for Latter. Det gik kun smaat fremad med Hesten, men Rytteren sagde stadig: »Jâ ska dom vel hinja, jâ ska dom vel hinja«. Da kunde den ene af Karlene ikke tie længere, men raabte: »Å Faninj gjorr du!« Derved forspildte han Chancen.

To Missionærer, der havde hørt om de underjordiske i Makkehøj, blev enige om at gaa der op en Nat for at prøve, hvem af dem

der havde den stærkeste Tro. Da de underjordiske saa dem staa ved Højen, lavede de et Hjul af Halm, tændte Ild i det og lod det rulle ned ad Højen. Den ene Missionær begyndte straks at synge: »Vor Gud han er saa fast en Borg«, men da Hjulet stadig kom nærmere, raabte den anden: »Ja, hanj kanj varra lesse fâster, hanj vil, for nu løvver jâ«.

En nulevende Husmand kørte en Nat hjem fra Rønne med et stort Læs Kraftfoder. Da han fra Aarsballevejen drejede ned ad Vejen til Ahlegaard, kunde Hestene, da de var halvvejs nede ad den stejle Bakke, ikke rokke Vognen af Stedet, skønt de trak godt til, og de under normale Forhold havde vanskeligt ved at holde igen paa Vognen. Husmanden hørte sagte Latter bag ved sig. Pludselig saa han en lille Skikkelse smutte over Vejen og forsvinde, og i det samme var der intet i Vejen med Vognen, som nu let lod sig trække.

Ogsaa den gamle bornholmske Militis genspejler sig i Sagnene om de underjordiske. De holdt Øvelse baade paa Galløkken ved Rønne, paa Rispebjerg i Pedersker, i Rutsker Højlyng og flere andre Steder. En Kone har fortalt mig, at hendes Oldefar, der boede i Ringeby, mange Gange har lukket Ledet til Udmarken op for de underjordiske, der boede i Fodagrebakken, naar de med Fodfolk og Rytterer skulde til Eksercits paa Galløkken. I Pedersker boede en Mand, som kaldtes for gamle Løvven. Han plejede at eksercere med de underjordiske paa Rispebjerg. Han kaldte sig selv for Underjordskongen og havde en Fløjte, hvormed han kommanderede dem. De red altid paa trebenede Heste. Naar man saa dem forfra, havde de to Forben og et Bagben, saa man dem bagfra, havde de to Bagben og et Forben.

Paa Skræddergaard i Pedersker levede en Storbonde, der hed Jens Albertsen. Han var Officer for de underjordiske og red paa en lille graa Hingst, kaldet »Kutterbrig«, som aldrig havde haft Sele paa. Naar han skulde til Øvelse, førte han Hesten udenfor Porten, svang sig i Sadlen, smed Tøjlen over Manken

og raabte et Kommandoord, og Hest og Rytter forsvandt som et Lyn. En Tjenestedreng, som havde hørt Ordet »Rundar«, førte en Nat ved Vintertid ubemærket »Kutterbrig« udenfor Porten, steg til Hest og raabte »Rundar«, og Hesten for af Sted gennem Skov og Krat og standsede først ved »Læwerhøj« i Bodilsker Sogn; men der var den ikke til at faa bort fra. Drengen kendte ikke det rette Ord. Først da det blev Dag, kunde han føre Hesten hjem. En Mand havde engang skjult sig ved Skræddergaardens Port for at se Albertsens Hjemkomst. Omsider hørte han Militærmusik og saa en Rytter paa en firbenet Hest i Spidsen for en Flok Ryttere paa trebenede Heste komme ridende. Ved Porten blev der gjort Honnør med Sablerne og spillet en Fanfare, hvorefter Afdelingen med de trebenede Gangere sporløst forsvandt.

Da den svenske Flaade engang under Syvaarskrigen laa udfør Nexø, og Militsten var trukket bort grundet paa Officerernes Forræderi, var der kun en gammel Mand tilbage som Strandvagt. Det kunde selvfølgelig ikke nytte noget, at han med sin Bøsse vilde begynde at skyde, naar Svenskerne gjorde Landgang, og sørgmodig stirrede han ud mod Fjenden. Pludselig hørte han nogen hviske: »Lad og skyd, lad og skyd!« Det gentog sig rundt om ham, uden at han kunde opdage, hvorfra det kom. Han ladede da sin Bøsse og sendte et Skud ud mod Svenskerne. I det samme begyndte det at knalde rundt om ham, og han saa Svenskerne falde den ene efter den anden. De var dræbt af de underjordiskes Flintkugler. Svenskerne, som ikke havde ventet nogen Modstand, flygtede tilbage til Flaaden, og Bornholm var reddet. Fra Flaaden havde de set de underjordiske med røde Huer paa skyde paa dem og sagde senere, at Bornholm havde været let at tage, hvis ikke de rødhovede Djævle havde forsvaret Øen. Det var nødvendigt at faa den gamle Mand til at skyde først, ellers havde de underjordiske ikke kunnet udrette noget. Under Engländerkrigen 1807 forhindrede de underjordiske Englænderne i at gøre Landgang.

Der er mange, der ler af de gamles faste Tro paa Underjordsfolket, Øens Skytsaander, fordi de ikke forstaaer, at der bagved Sagnene ligger noget værdifuldt, noget der fortæller om vore Forfædres Tro, deres Kamp for Selvstændighed, og om Kristendommens Kamp med de gamle Guder og deres Følgesvende; men alle vi andre bør værne om de gamle Sagn og haabe, at de underjordiske, der hidtil har værnet Øen mod fremmede Voldsmænd, ogsaa nu maa kunne føre os gennem de mørke Dage frem til lyse Tider.

Underjordskongen kaldte de gamle Bornholmere for »Ellestingeren«. Han var finere klædt end de gemene Underjordsfolk, bar trekantet Hat, red paa en trebenet Hest og var forsynet med et langt Spyd. Naar de underjordiske exercerede, red han i Spidsen for dem og kommanderede. Det var en gammel Skik, at Bønderne lod det sidste Havreneg blive staaende paa Marken, naar der blev kørt ind. Det skulde være til Ellestingerens Hest; var man graadig og tog det Neg med, kunde man vente Misvækst Aaret efter. Paa »Klint« i Vestermarie var der en evig rindende Kilde, og her plejede Ellestingeren at vande sin Hest. Han var Befolkningen vennligsindet, han taalte ikke, at nogen fremmed Konge, end ikke den danske, betraadte Bornholm. Herom fortælles: Engang i gamle Dage kom der en Konge sejlene til Bornholm. Han gik i Land ved Sandvig. Herfra kørte han straks op til Slottet, som han tog i Øjesyn, men da han herfra over Slotslyngen vilde begive sig til Rønne, standsede pludselig Vognen. Kongen sprang af og gik et Stykke ud i Lyngen, og man kunde tydelig se, at Kongen havde en haard Kamp at bestaa, men med hvem, kunde man ikke se. Noget efter kom Kongen udmattet og gennemblødt af Sved løbende hen til Vognen og befalede da straks at vende om og køre tilbage, hvorefter han øjeblikkelig forlod Landet.

Det blev ogsaa fortalt, at hvis den danske Konge vovede at gaa i Land paa Bornholm, vilde han blive taget til Fange eller slaet ihjel af Ellestingeren.

De mange store Vandreblokke, som ligger spredt over Øen, stammer fra en arrig Troid i Skaane. Han kunde ikke lide de bornholmske Kirker, og derfor prøvede han paa at knuse dem ved at slynge store Sten imod dem. Hans Kræfter slog dog ikke til, saa Kirkerne blev staaende. Som et Minde om Stenenes Hjemsted, vender de fleste af dem sig, naar de kan lugte, at der steges Flæsk eller bages Brød i Sverige.

I Helvedesbakkerne i Ibsker boede en fæl Jætte, der hed Fænris. Han regnede Øen for sin, og alt gik efter hans Hoved, til den sorte Død begyndte at rase; da ringede Kirkeklokkerne hver Dag, og de havde en ilde Klang i hans Øre. En Dag, da han gik nede ved Aarsdale, hørte han Ibskirkeklokkerne ringe. Herover blev han aldeles rasende, greb en stor Sten med venstre Haand og slyngede den mod Kirken. Han lagde saa megen Kraft i Slaget, at da Stenen fløj ud af Haanden, efterlod den dybe Aftryk af Fingrene i Stenen, der fløj højt over Kirken og havnede i Aaen ved Lindholmsgaard. Selv sank Fænris i Jorden, som beholdt ham. Stenen bærer den Dag i Dag Mærker af Fingrene og kaldes Fænrisstenen.

Der var i gamle Dage en Mand, der havde forbrudt sig i noget, hvori vides ikke, men han skulde have sit Liv forbrudt, med mindre han vilde og kunde bygge en Kirke paa et betegnet Sted, inden Aaret var omme. Da det var helt umuligt, saa var det for ham en Dødsdom, hvilket gik ham haardt til Hjertet. Han gik da hen til Stedet, hvor Kirken skulde have været bygget, lagde sig ned og faldt i Graad. Da hørte han sit Navn nævne, og da han saa op, stod der foran ham en ham ubekendt Mand, som spurgte, hvad han sørgede over. Han fortalte da den fremmede, at han var dødsdømt, hvis han ikke kunde udføre den omtalte Kirkebygning. Den ubekendte sagde da, at han vilde paatage sig Bygningen mod at han inden Kirken var færdig kunde sige ham hans Navn eller ogsaa skaffe ham Sol og Maane; hvis ikke skulde han give ham hans Hoved. Herpaa gik han

da villig ind, da han tænkte, at inden Kirken stod færdig, skulde han nok faa hans Navn at vide. Men hvad skete? Kirkemurene voksede op, uden at der nogensinde blev gjort noget Arbejde; Tiden skred hen, Aaret var næsten endt og Kirken lige saa nær færdig uden at han endnu var kommet paa Sporet efter den ubekendtes Navn. Her var gode Raad dyre. Han lagde sig da atter ned paa Skraaningen af Bakken, hvorpaa den nu næsten færdige Kirke stod, og tænkte med Angst og Bekymring paa sin fortvivlede Stilling, da han med et hørte et Barn græde neden under sig i Bakken. Kort efter hørtes en Fruentimmerstemme der tyskede Barnet med de Ord:

Taja men du, lidinj Kjinj,
Márninj kommer Tinjfarinj dinj,
så får du Sol å Måna
ejle et Manjahåud å læja me.

Glad rejste han sig nu op efter denne Meddelelse. Det er altsaa Tinj, Manden hedder, tænkte han. Faa Dage derefter kom Manden atter til Syne for ham. Kirken var da ganske færdig, og han kom nu for at overlevere den. »Det er godt, Tinj, du har ærligt holdt Ord og gjort dit Arbejde godt«, sagde den nu lykkelige Mand. Da den fremmede, som var en Troid, saa sig skuffet for et Hoved, blev han saa rasende gal, at han løb lige imod Kirken for at støde den omkuld, men den stod altfor fast, og Trolden stødte Hovedet ind i Muren ved Siden af Vaabehusdøren, hvor det blev siddende helt inde i Muren, og man ser endnu en Hjerneskal lige østen for Vaabehusdøren, og det siger man er Trolden Tinjs Hjerneskal.

I Aaerne boede Aabobbanj som Regel under en Bro. Om Sommeraftner kunde man høre hans Sang, der var saa lokkende og dragende, at mangan Ungersvend og Mø gik i Aaen og forsvandt. Selv viste han sig aldrig. Ligeledes boede der baade i Brønden (Brojnkjættan) og Ovnen (Unbobbanj) mystiske Væsener, som man skræmte Børnene med, naar de ikke vilde lystre. »E du inte ordentlig, kommer Unbobbanj å tår daj«.

SANSÅGER

Naar Mørket faldt paa og alt Udendørsarbejde var endt, samledes man om en Tællepraas. Konen og Pigerne spandt, Karlene snittede Rivetænder, og Børnene tyede hen til Bedstefar eller Bedstemor og bad om at faa fortalt en Sansåga. Her gengives en paa det bornholmske Maal.

FLOJTAN

Der va enjgong enj Får, som hadde enj Søn, å denj ville ud i Varden å söja sin Lokka. Fårinj så te'inj, a hanj ikkje hadde nogged anjed å gje'inj me inj en Piva æjle Flojta; men der va ded apårta ver na, a når hanj pivada i denj ene Ennanj, så pivada hanj Dyrn frå saj, å pivada hanj i denj anra Ennanj, pivada hanj Dyrn te saj. Så begå hanj saj te Kongens Går for å fraja te Kongadøttern.

Konginj ville fost præwa'nj, om hanj dåude te nogged, å låu fonga to Håra å en Hoppa, som hanj skjulle våuta, injan hanj kunje få Kongadøttern.

Om Mårninj skjulle hanj driva ud å våuta di to Hårana å Hoppa; men lessom di kom ud idå Portinj, løvv di vær sina Vajna. Konginj tænjte, a di Dyrn ser hanj alri mera.

Så hen på Formiddanj så Konginj te Døttern, om hon ville gå ud te Våutehorrinj å kjøvva enj Håra. Hon gjik ud a Marken, å då hon trof Horrinj, spore hon, om hon kunje kjøvva enj Håra. Jo, hon kunje gott få enj, viss hon ville kjøssa'nj. Ded ville hon gott. Hanj blæste så i sinn Piva, å Hårana å Hoppan kom sprinjenes. Så kjsyste hon'inj å fikj enj Håra i sit Forkle å gjik jemette. Hon va inte kommed majed lånt frå'nj, forrinj hanj pivada ijen i sinn Piva. Så sprong Håranj frå na å løvv tebåges te'inj.

Dånj ætte skjulle hanj ijen driva ud me di to Hårana å Hoppa. Dronninjen skjulle nu kjøvva enj Håra å tænjte, hon skjulle nok passe bære på'nj. Då hon spore Våutehorrinj, om hon kunje kjøvva enj Håra, så hanj, a hon kunje gott få enj, viss a hon ville liggja hos inj. De ville hon gott, å så jolp hanj na Håranj i Forkled. Hon kom heller inte ret lånt frå'nj, forrinj hanj pivada i sinn Piva, å vår majed hon så paste på, sprong Håranj frå na å løvv tebåges te Horrinj.

Dånj ætte drev hanj ijen ud me sina to Håra å Hoppa. Denja Gonginj ville Konginj sæl gå te'nj, å så skjulle hanj nok passa bære på Håranj, inj di anre hadde gjort. Då hanj kom ud i Marken te Horrinj, spore hanj, om hanj kunje kjøvva enj Håra. Jo, ded kunje hanj gott, men så skjulle hanj kjsysa Hoppa i Ennanj. Ded va Konginj ju inte majed glåver, men då der inte va nånj, der så'd, så gjik hanj hen å tåu Rompan tesies på Hoppa å kjsyste na i

Ennanj. Så fikj hanj Håranj å gjik jemette. Då hanj va kommed et Stykkje pa Vaj, pivada Våutehorrinj i sinn Piva, å strajs sprong Håranj tebåges te'nj.

Då hanj kom jemm om Autaninj me sina to Håra å Hoppa, ville hanj ju hå den granja Prønessan te Konna, men fost ville Konginj hå, a hanj skjulle sjanya et Kår fullt å Song.

Så song hanj:

Fost kom Prønessan ud te maj
å ville kjøvva saj enj Håra,
jå kjsyste henje, å hon kjsyste maj,
å livell beholt jå minj Håra.

Så kom Dronninjen ud te maj
å ville kjøvva saj enj Håra,
jå lå hos henje, å hon lå hos maj,
å livell beholt jå minj Håra.

Så kom Konginj ud te maj
å ville kjøvva saj enj Håra,
— — —

Så råfte Konginj: »Stop, stop, Kåred e fullt å Song!« På denj Mådan va Fårsa Søn heldier å fikj Prønessan te Konna.

Ogsaa muntre Tildragelser fra Hverdagslivet kom hurtigt ud mellem Folk. De blev fortalt om Aftenen og kaldtes gerne »Årier«.

En Husmand i Østermarie havde en Kone, der skældte og regerede med ham hele Dagen igennem. Aldrig gjorde han noget tilpas og altid tilraabte hun ham: »Dinj Luzaknæk-kjara«. Han blev hende dog aldrig Svar skyldig, og naar han fik hende, saa hun »dar-rada«, raabte hun: »Din forbanjada Luza-knækkjara, din forbanjada Luzaknækkjara«.

Til Slut blev det Manden for broget, og en Dag han blev tirret mere end van, tog han og bandt et Reb om Livet paa Kællingen og gav hende en Dukkert i Brønden i Haab om, at det skulde svale hendes gale Sind. Kællingen strittede imod, alt hvad hun kunde, og da hun mærkede Vandet om Benene, raabte hun: »Holt, din forbanjada Luza...«. Mere fik hun ikke sagt, saa slækkede han pludselig Rebet, saa hun kom under Vandet. Da han kiggede over Brøndkarret ned efter hende, »rajte« hun Armene over Vandet, men til sin Skræk saa han, at Tommelfingrenes yderste Led med Neglene vendt mod hinanden

foretog de kendte Bevægelser, som bruges, naar de smaa graa Snyltere skal aflives. Han indsaa nu det haabløse i at kæmpe imod Skæbnen og halede Kællingen op igen.

En Kone, som ikke kunde forsørge sig selv, henvendte sig til Præsten i Sognet og spurgte ham, hvorledes hun skulde bære sig ad med at tjene Føden. Præsten foreslog hende i Spøg, at hun kunde give sig ud for en klog Kone. Dette optog hun i fuldt Alvor og spurgte, hvorledes hun skulde bære sig ad, og hvad hun skulde sige. »Aa«, sagde Præsten, »det er meget nemt, sig bare: de sorte, de hvide«. Lang Tid derefter blev Præsten syg. Han havde faaet et Fiskeben i Halsen. Da der var langt til Lægen, sendte han Bud efter en klog Kone. Hun kom med det samme, saa lidt alvorligt paa Præsten og sagde: »De sorte, de hvide«. I det samme kom han til at huske paa Konen, der vilde lære at tjene til Føden, og at det var ham selv, der havde lært hende de Ord, hun nu brugte over ham. Herved kom han til at le saa kraftigt, at Fiskebenet røg ham ud af Halsen.

OVERTRO

Ligesom det saaledes var de gamle, der holdt Liv i de nedarvede Sagn og Sansåger, var det ogsaa dem, der overvaagede, at alle de gamle Husraad blev holdt i Hævd. De traadte til, naar der var Sygdom blandt Mennesker og Dyr, og kunde de ikke selv hjælpe, sørgede de for, at der blev hentet en klog Kone eller Mand. Lægen havde man i vore Bedsteforældres Tid ikke stor Tiltro til. Han blev som Regel først hentet, naar det saa rigtig galt ud, og hjalp hans Medicin saa ikke, blev ofte den kloge Kone hentet igen. Selv i vore Dage henvender man sig til kloge Koner.

Naar den gifte Datter ventede sin første-fødte, blev hun formanet til at passe paa mange Ting, for at Barnet ikke skulde faa et »Lyde«. Hun maatte aldrig sætte sig paa Tilbindingen af en Sæk, for saa faldt »Rawtarminj ud«; aldrig skræve over en Kost eller Ildskuffe. Slog hun Vand paa Gløder, blev

Barnet skoldet, og fik hun i Slagtetiden Blod i Ansigtet, maatte hun ikke spejle sig, thi saa fik Barnet Mærke af det. En Kone i Vestermarie blev under Slagtningen bange, da Grisen sprællede meget. Fire Maaneder efter at hun havde født Barnet, viste Lydet sig. Barnet skreg og sprællede som en Gris under Slagtning. Hun tog da noget Blod af en Gris og lod Barnet drikke. Siden har det ikke fejlet noget. En Pige i Aaker, der laa til Sengs efter sit tredie Barn, fik Besøg af en Nabokone. Overfor Pigens Mor himlede hun op om, hvor »galed de va me ajle di Bællana«, og om de ikke kunde holde Styr paa hende. Den gamle tyssede paa hende: «Så, så, du vedd ju gott, a hon ikkje kanj gjorra for'ed, de e et Lyde, hon hâr».

Naar Navlestrengen faldt af, skulde den gemmes omhyggeligt, thi fik Barnet et Lyde, og det var det udsat for lige til det 40. Aar, skulde den »kolstres« (brændes sort paa en Pande), stødes til Pulver og gives Barnet ind. Den ene Halvdel i Ny og den anden i Næ, hvis man ikke vidste bestemt, hvorfra det havde faaet Lydet. Jeg har kendt en Kone med mange Børn. Hun havde hvert Barns Navlestreng omhyggeligt indpakket og ombundet, og hver Pakke bar vedkommende Barns Navn.

Efter Solnedgang maatte den vordende Moder ikke gaa ud, thi mødte hun en Varulv, vilde den rive Fosteret ud af hende for at befri sig selv. Naar Barnet var født, skulde der lægges Staal i Vuggen og brændes Lys ved den om Natten til Barnet var døbt, for at de underjordiske ikke skulde bytte det med et af deres egne. Efterbyrden maatte ikke bæres ud i fri Luft, men skulde graves ned inden Døre enten i Loen eller et andet Sted, ellers kunde der ske »Uæring« (Fortræd, Skade) paa Barnet. Græd Barnet meget, flettede man et Dobbeltkors af Halm og satte det ved Hovedgærdet i Vuggen. Tørrede man Børnetøj i Maaneskin, kom de underjordiske og spyttede paa det. Havde man faaet sit Barn forbyttet af de underjordiske, kunde man faa det igen ved at hede »Uninj« og gøre

Anstalt til at kaste det derind, thi saa kom dets Forældre og byttede det.

Inden Moderen havde været i Kirke, maatte hun ikke gaa udenfor Ejendommens Grænser. Paa Daabsdagen maatte hun vente i Vaabenhuset, til Præsten kom og førte hende ind. Naar man kom hjem fra Kirken, skulde hver af Gæsterne lægge et Pengestykke i Svøbet, det gav Lykke til Barnet.

Under Opvæksten vogtedes den lille omhyggeligt for de underjordiske og for onde Øjne. Al Sygdom stammede som Regel fra ondsindede Personer. Fik Barnet Kirtelsaar, skulde der sættes Ringe af Kirkebly i Ørene. Mod Hudsygdom førte man det til et Lig og lod dettes Haand stryge hen over det daarligere Sted, mens man sagde: »Dig skader det ikke, mig gavner det«. Var det en Pige, skulde det være et mandligt Lig og omvendt. Ringorme prikkede man ud med en Knappeaal, som man bagefter kastede i Brønden. Fik Barnet »Slaw« (et Slags Krampe) skulde det have Blod fra Moderen at drikke. Mod Frost smurte man Tærne ind med røget Svinegalde. Led Barnet af Vandladning i Sengen, kunde det helbredes derfor, naar man lod det lade Vandet ned i et Hul, hvor der om Vinteren havde staaet en Tøjrepæl.

Vorter var der et Utal af Raad for. Det bedste var at stjæle en Flæskesvær, gnide Vorten godt med den og derefter lægge den under en Sten. Naar Sværen raadnede forsvandt Vorten, men man skulde passe paa, at intet Husdyr aad den, thi saa kom der flere. Man kunde ogsaa gnide en Sten paa et Lig, og derefter gnide Vorten med den. Det skulde gøres tre Dage i Træk, saa forsvandt den. At bade sine Vorter i det Vand, der samler sig paa en Ligsten, var ogsaa godt. Man kunde ogsaa tage saa mange Ærter, som man havde Vorter, holde Haanden over en Brønd og lade Ærterne falde over denne ned i Brønden; men man skulde være i Hus (under Tag), inden Ærterne naaede Vandet. Ved at gnide dem med Skovsnegle, gik de ogsaa bort.

Blev Folk syge, og man ikke vidste, hvad de fejlede, kunde man helbrede dem, dersom

der var Lig i Kirken. Dette plejede at staa foran Alteret i aaben Kiste, og man skulde saa ved Midnatstid gaa derind, stryge tre Gange paa det nøgne Lig og derefter gaa til den syge og stryge ham eller hende tre Gange. Det var Ligsveden, der hjalp.

Dersom de gamle Raad ikke kunde hjælpe, tyede man til den kloge Kone. Hun afgjorde, om der skulde maales med Uldgarn, brændes Fjer, blæses i Fjærapinja (Penneposer af Gaasefjer) eller støbes. Det sidste var det mest benyttede. Til Støbning brugtes der, naar det skulde være rigtig virksomt, saa mange forskellige Slags Bly, man kunde samle, iblandet Arvesølv. Ofte kun et Slags Bly og Sølv, hvis man kunde skaffe det sidste, ellers Bly alene; men i saa Fald skulde dette være Kirkebly taget ved Midnatstid i Fuldmaane. Naar den kloge Kone begyndte Tilberedelserne med uforstaaelig Mumlen, sære Fagter og ofte satte sig ned med Hovedet skjult i Hænderne for at gruble, kom der en vis højtidelig Stemning over Beboerne. De blev grebet af det hemmelighedsfulde, fik Hjerteklemmelse og var angst for at støde den almægtige Kvinde. Denne satte Støbeskeen over Ilden, og medens Blyet smeltede, tog hun en Krukke, som hun fyldte med Vand og lagde en Saks over, saa den dannede et Kors. Naar Blyet var flydende, satte hun Krukken paa Brystet af den syge og hældte Blyet gennem de fire Felter ned i Vandet, idet hun nøje maatte passe paa, at der ikke kom noget paa Saksen. Jo hurtigere hun kunde hælde Blyet i Vandet, desto højere sprøjtede dette op, ofte saa det naaede Loftet, og sydede det rigtigt højt, raabte hun: »Der fløj Sjøgan« (Sygdommen). Hvis hun troede, at der var en, der havde forgjort den syge, tog hun Blyet op af Vandet og viste de tilstedeværende de forskellige Figurer, det havde dannet, og det var ikke vanskeligt for hende at forklare, at de dannede et Ansigt, som lignede den og den, og at det var vedkommende som havde forgjort den syge. Undertiden havde hun hjemmelavet Medicin med. Den var alt andet end tiltalende, men

som de gamle sagde: »E Sålan men go, ræk-
kjer denj nok Såred« (er Salven blot god,
naar den nok det daarlige Sted).

En Mand i Nylars havde med sin første
Kone en Datter, der som lille var meget syg.
Hun led af Krampe om Natten. Han maatte
gaa oppe med hende mange Timer, og naar
»Sjögan« rigtig tog hende, bed hun ham i
Ansigtet. Da Lægen ikke kunde hjælpe,
søgte han til en klog Kone, som sagde, at det
eneste, der kunde hjælpe, var, dersom Barnet
fik Haar og Negle af sin Mor brændt til
Pulver. Det var en vanskelig Sag, da Moderen
var død for et halvt Aar siden. Manden var
ogsaa meget betænkelig ved det, da det var
halsløs Gerning at grave Lig op paa Kirke-
gaarden, men da Barnet blev svagere og
svagere, var der ingen Vej uden om. Efter
mange Overtalelser fik han en Mand til at
hjælpe sig, og en mørk Nat gravede de Liget
op og tog, hvad de skulde bruge. Da Barnet
havde faaet Pulveret, blev det rask.

Viste det sig, at Husraad og kloge Koner
ikke hjalp, og Døden nærmede sig, maatte
man passe paa, at den døende ikke laa med
Hovedet paa en Pude, der var stoppet med
Hønsefjer, for saa blev Dødskampen haard.
Naar Døden var indtraadt, skulde der lægges
en Skilling paa Ligets Øjne, thi havde det
det ene eller begge Øjne aabne, saa det efter
noget. De to store Tæer skulde bindes sam-
men med Uldgarn, for at den døde ikke
skulde gaa igen. Havde man ved Begravelsen
faaet Kisten paa Ligvognen, maatte denne
ikke standse, naar den først var kommen i
Gang, thi saa døde der snart en igen.

Ogsaa til Dyrene søgte man Raad hos kloge
Koner. Som Regel var de forgjorte, saa de
enten ikke vilde æde, eller der ikke kunde
faas Smør. Vilde Køerne ikke æde, skulde de
have ni Slags Foder blandet sammen, og det
vigtigste heraf var Taghalm, som skulde
stjæles af Taget hos den Mand, som havde
forgjort dem. For at opdage hvem det var,
maatte der støbes over dem. En Mand havde
faaet sine Køer forgjort, saa der ikke kunde
faas Smør. Nu hændte det af og til, naar

Forældrene var borte, at en Nabokone kom
og laante Brød af den største af Pigerne, og
hun havde truet hende til ikke at tale om det.
En Dag fik Moderen det dog at vide og for-
talte det til Manden. Han gik straks til den
kloge Kone, som gav ham det Raad, at de
skulde skumme Fløden af Mælken, komme
den i en Krukke og hælde den ind i en hed
Bagerovn. Det vilde blive vanskeligt at faa
Fløden hældt derind, men ind skulde den, om
ogsaa Krukken skulde med. Saa vilde der
komme nogen og laane noget, men de maatte
intet give vedkommende. Da Manden kom
hjem, hedede han Bagerovnen, og da den var
passende varm, vilde han hælde Fløden ind,
men det blev et haardt Stykke Arbejde. Flø-
den spruttede og sydede og vilde paa ingen
Maade ind i Ovnen; men til sidst lykkedes
det dog. I det samme kom Nabokonens Søn
og vilde laane lidt Brød, men fik intet. Et
øjeblik efter kom Nabokonen selv. Hun
havde Vabler og Brandsaar omkring Mun-
den og bad saa mindeligt om at laane lidt
Brød eller faa lidt at spise, men fik stadig
Afslag. Til sidst løb hun hen til Brønden for
at faa Vand, men da greb Manden hende og
pryglede hende godt igennem. Saa lovede
hun, at hun nok skulde lade hans Køer være
i Fred.

For at undgaa at faa Køerne forheksede,
skulde man fange en Hugorm i Marts Maa-
ned og grave den levende ned under Dør-
tærskelen til Koladen. Naar en Ko havde
kælveth, skulde det første Maal altid malkes
over Staal, thi saa havde »Faninj« ingen
Magt over Koen. Man brugte at lægge et
Stykke Staal i Træspanden eller ogsaa i en
Gryde. Ligeledes kom der Staal i Kalvebøt-
ten, naar Kalven skulde drikke. Første Gang
Koen kom ud efter Kælvningen skulde der
lægges en Økse udenfor, som den skulde gaa
over. For at holde Trolldøj borte fra Dyrene,
satte man Staal over Dørene til Stalden.
Bedst virkede en Hesteko, som blev fundet
paa Landevejen, thi den bragte tillige Lykke
og Trivsel til Dyrene. Blev Kreaturerne syge
paa Grund af andre Folks Ondskab, skulde

der brændes Svovl i alle fire Hjørner af Stalden. Kom Fattigfolk til Bønderne for at hente Mælk, slog Konen altid lidt Salt i denne, for at de ikke skulde trolde eller gøre Skade.

Havde man købt en Hest og faaet den hjem i Stalden, skulde der sættes en Fil i den ene og et Knivsblad i den anden Ende af Krybben, for at den ikke skulde blive forgjort. Det var og er endnu ret almindeligt, at Folk tror, at deres Heste er mareredne, naar Manken er indfiltret. En Mand, som havde faaet sin Hest marereden, skar en Dusk af Manken og hængte den ud i en Tornebusk. Saa slap det. Man sagde nemlig, at nu red Maren i Tjørnen.

Naar Kyllingerne kom til Verden, skulde de, inden de traadte paa Jorden, gaa gennem Mandens Bukser. Saa skete der dem ikke noget ondt; men der maatte ingen se det. »Krågan så Kjyllinjana som Manja, når di va bojsada«. En Kone i Skarpeskade tog Kyllingerne i et Sold og »saaled« dem over Ilden. Det kaldtes for at »röja dom«. Gæsene maatte man ikke lægge paa Æg før efter Solens Nedgang. Saa kunde Kragerne ikke se Gæslingerne, naar de kom ud. Vilde man være sikker paa at faa Gæslinger i alle Æggene, skulde man trække lige saa mange Straa ud af Tagskægget hos sin Nabo, som der var lagt Æg under Gaasen, og lægge dem i Reden. Købte man Gæs til Tillæg, skulde man passe paa, at de ikke var klippede i Gumpen, for saa trivedes de ikke, og Gasen duede ikke. Naar en Høne ikke vilde lægge Æg, skulde man kløve en Fjer paa den, stoppe Dyvelsdræk i Fjeren og føre Hønen tre Gange frem og tilbage gennem Ild. Det skal være et ganske fortrinligt Middel. Ligeledes hjælper det at tygge Brød til dem. Tygger man derimod Brød til andre Folks Høns, bliver de forgjorte og vil ikke lægge Æg. Et saadant Tilfælde passerede i Vestermarie i Januar Maaned 1934. En ung Kone saa sin Svigermor, som var paa Besøg, give en Høne Brød og bagefter knuge og smaaryste den. Paa den Maade blev Hønen forgjort, saa den

ikke vilde lægge Æg. Svigermøderen blev skældt grundigt ud af den forbitrede Svigerdatter.

Ogsaa Træer og Buske kunde være forgjorte og volde Mennesker Ulykke, hvis de fældede dem. Lige ud til Jagtvejen i Almindingen ikke langt fra Svaneke Landevej staar en Birk, som bærer Navnet »Jespers Borkj«. Den er omgivet af Bøgeskov. For ca. 30 Aar tilbage, da Afdelingen skulde hugges igennem, mærkede jeg Birken til Fældning, da den begyndte at blive toptør. En gammel Skovarbejder, som hed Jørgen Hansen, vilde imidlertid ikke fælde den, med mindre han fik udtrykkelig Ordre til det, thi der var »Dævelskav« i den, og hvis han fældede Træet, troede han fuldt og fast paa, at det vilde gaa over i ham og gøre ham til Krøbling. Saa fik Træet selvfølgelig Lov til at staa, og jeg fik følgende Forklaring:

I et gammelt Hus, der stod i Nærheden af det nuværende »Solvang« Øst for Tingsted Mølle, boede en Mand ved Navn Jesper Nielsen. Af en nu ukendt Grund hængte Konen sig, og det tog Manden sig meget nær. Det mentes, at han havde nogen Skyld i det; thi efter den Tid gik han hver Torsdag Aften til den omtalte Birk, knælede ned og bad en Bøn. Derfor fik Træet Navn efter ham.

Jørgen Hansen hørte dette allerede som Barn, da han gik i Skole, og dengang var Jesper allerede død. Jørgen troede, han havde bedt alt det onde over i Træet, og derfor skulde dette have Lov til at gaa ud af sig selv, saa døde Ondskaben bort. Nu er Træet gaaet helt ud, og der staar kun et Stykke af Stammen tilbage.

Forøvrigt havde hver Dag nok i sin Plage. Der var mange Ting, man skulde iagttage og passe paa, hvis man vilde slippe nogenlunde helskindet gennem Livet.

Naar Folk var beladne med Trolde, skulde de lægge en Sabel i Sengen og sove paa den. Fejer man et Gulv, maa man ikke feje Skarnet ud over Dørtærskelen, thi saa bliver man ikke gift det Aar. Naar Hunden tuder, betyder det Lig i Huset eller Ildebrand.

Den tuder baade før og efter Dødsfaldet. Galer en Høne, betyder det Ulykke. Foran-nævnte Skovarbejder Jørgen Hansen tjente i de unge Aar paa Ahlegaard i Vestermarie som Karl. En Dag kom der kørende Fremmede til Gaarden; Hestene blev sat paa Stald ved Siden af en toaars Plag. Noget efter kom Jørgen gaaende over Gaardspladsen, og da han passerede Møddingen, gav en Høne sig til at gale. »Va mon der nu ska sje«, tænkte han. Han var næppe kommen ind i Stalden, førend Ulykken var sket. Plagen var krøbet under Spilbommen for at komme ind til de fremmede Heste, derved var den brede Lædergrime gledet ned over Næseborene og havde kvalt den. Jørgen skar straks Grimen over, og der lød et »Pust«, da Luften slap ud. Han ventede at se Plagen springe op, men den var og blev død. Nyser man fastende tre Gange Søndag Morgen, skal man spørge Dødsfald. Der sker en Ulykke, hvis man taber en Synaal. Man maa ikke sy en Knap fast i sit Tøj, naar man har det paa, thi saa skal man snart ligge Lig. To Mennesker maa ikke gaa forbi hinanden i en Dør, for det giver Sygdom. Naar Knivene ligger paa Kors over hinanden med Æggene mod hinanden, sker der Dødsfald i Familien. Første

Gang man hører Frøerne, skal man kaste sig paa Ryggen, saa faar man ikke »Varkj« det Aar. Hvis det første Lam, man ser om For-aaret, er hvidt, vil man faa megen Glæde i Aarets Løb; er det derimod sort, vil man faa megen Sorg. Naar et Mandfolk efter Knud kommer og kører Julen ud, bliver alt Afkom det Aar Hankøn; omvendt hvis det er en Kone, der kommer. Flyver en Fugl mod Vinduet, sker der Dødsfald i Familien. For at fæste Varmen (undgaa Ildebrand) skulde man, naar man slukkede Ijlarinj, slaa et Kors i Asken. Spejler man sig Bagedagen, skal man giftes med den første Mand, der kommer ind.

»De va ded, så Horrinj, hanj slop enj.«

Det har ikke altid været let for de gamle Bornholmere. Ovenstaaende, som kun er et lille Udpluk, viser, at de altid har maattet være paa Vagt for at værne Hus og Hjem. Farer har truet dem for hvert Skridt, men selv om de nu har troet paa og handlet efter Slægtens Traditioner, saa har det ikke sat noget Mærke i deres Sind. Dette vedblev at være stædigt og ukueligt, men blandet med et Lune, der har hjulpet dem over de haardeste Tilskikkelser.

LITTERATUR:

I. P. Møller: Folkesagn paa Bornholm. 1867.

Karl M. Kofoed: Bornholmske Sansøger og Sange I—III. 1917.

Karl M. Kofoed: Bornholmske Sagn og Sugaer. 1928.

Hans Ellekilde: Bornholmske Samlinger, 19. Bind. 1928.

A. F. V. Seier: Bornholmske Folkeminder. 1931.

J. P. Kuhre: Rorrinjholska Sansåger. 1938.

BORNHOLMERNES KIRKE

AF SOGNEPRÆST P. HJORTH LANGE, ØSTERLÅRS

Det ærgerlige ved Bornholms Kirkehistorie er, at vi ved saa lidt om det, vi helst af alt vilde vide Besked om. Vi ved en hel Del om Kirkens ydre Organisation, om Kirkebygninger, Tiendestridigheder og om Kampen mellem Kongemagt og Bispevælde; thi da Lunde-bisperne var Danmarks og Nordens Ærkebiskopper, og Bornholm med Hammershus i stormfulde Tider var deres faste Tilflugtssted og deres fedeste Malkeko, kom Øen ofte til at ligge midt i Begivenhedernes Brænding.

Men det, vi helst vil vide noget om: det aandelige Liv, som rørte sig inde bag disse ydre Former, det ved vi altfor lidt om. Og dog — naar man kender lidt til Bornholms kirkelige Forhold og ved, at det netop paa Grund af den stærke religiøse Interesse frembyder et mere broget Billede end noget andet Amt i Danmark, saa er det ganske givet, at i Middelalderens mørke Aarhundreder, hvor Menneskers Vankundighed og Lettroenhed var saa stor, at de for ramme Alvor mente, at Verden ikke havde skabt sig selv, at der var en evig og altafgørende Forskel paa Ondt og Godt, at der var noget inden i dem, som ikke var bestemt til Udslettelse, og at dette Liv derfor var en Forberedelsesskole til det Liv, der kommer, — at da maa denne deres Tro have givet sig endnu kraftigere Udtryk end i Dag. —

Men hvorfor Kirke og Kristendom? Hvorfor blev de ikke ved deres gamle, før-kristne Tro? Vi kan øjne enkelte Svar paa dette

Spørgsmaal; men sandsynligvis kender vi langt fra dem alle.

Den gamle Tro havde levet sin Tid ud. Man var mange Steder ved at blive træt af den. »Jeg tror kun paa ham, der har skabt Solen«, eller »Jeg tror paa min Arm og mit Sværd«, lød det rundt omkring. Det nye laa i Luften; der fandtes i Virkeligheden ingen anden Aandsmagt til at overtage den før-kristne Tids Fallitbo. Typisk for Tiden er den Udtalelse, som Bønderne vedtog paa Upsala Ting, da Hergejr paa Ansgars Vegne anmodede om Frihed for Forkyndelsen af Kristendommen: »Dersom det nogen Tid skulde ske, at vi mister vore gamle Guders Gunst, da kan det være godt at have denne Guds Yndest at holde sig til«.

En af de Sider ved den nye Tro, der greb Mennesker med en vild og blodig Fortid, var Budskabet om Soningen af Skyld og Brøde.

Men er det saa, der lever en mann,
som tar paa sig
alt det onde, jeg har gjort, —
da vil jeg siden, hvo han enn er,
gi ham mit liv og min tro til døden.
Kan jeg faa lov at begynde paa nyt,
som fra idag,
da er det værd at leve og dø.

(Bjørnslijerne Bjørnsøns Digt
om Vikingen Arnljot.)

En anden Side af den nye Tro, der greb en Tid, som næsten dagligt saa en brat og voldsom Død i Øjnene, var Forkyndelsen om Livet efter dette. Man troede i Forvejen paa en Fortsættelse efter Døden, men hvordan

var den? En Slags Skyggetilværelse i Gravhøjen med Heste og Hunde og Vaaben, og hvad man ellers havde givet de døde med? Eller Valhals endeløse Tvekampe og Ædegilder? Eller vandrede man til Hel's Rige, den taagede, iskolde Underverden, der mest af alt mindede om en nordisk Vinteraften? Midt ind i alle disse Spekulationer klang nu en helt ny Tone:

Halleluja for Lysets Drot!
Hans Kæmpeværk er stort:
Han gæsted Dødningkongens Slot
og sprængte Helveds Port.

At Haabet om Frelse fra en grufuld eller i bedste Fald menings- og formaalsløs Fortsættelse af Livet efter Døden drog mange til den nye Tro, derom vidner de talrige Runestene klart. »Krist og den hellige Mikael hjælpe Ødbjørns og Gunnilds Sjæle til Lys og Paradis«, beder en fortvivlet Enke paa den Sten, hun lod rejse over sin Husbond paa Lundhøj ved Klemens Kirke.

Og saa var der den helt nye Opdagelse, at Lykken kan være uafhængig af Medgang og Succes; at Nederlag kun er Nederlag, naar vi giver det Lov til at knække noget inde i os selv.

»Saa stor er nu Friheden ude i Landene, min Fader, i hvert Fald hos de bedste, at man ikke længere kan nedværdiges ved, hvad andre tilføjer én. Al Ære og Styrke beror dybt i en selv, og ligesaa Lykken. Dette er det nye, min Fader, dette er den kristne Tros egentlige Kærne; paa dette vil den sejre over vore gamle Guder — det frygter jeg i hvert Fald«. Det er det Budskab, som en ung Islænding sender hjem til sin Fødeø i Gunnar Gunnarsons pragtfulde Roman »Hvide Krist«. Sammesteds giver han et Billede af, hvor smukt den gamle og den ny Tro kunde mødes hos de bedste af vore Forfædre. »For mig er det kommet saadan«, siger den vise Njal, »at det Gry af et fjernt Lys, jeg fandt i vore Fædres Tro, blev til fuld Dag, saasnart jeg fik sand Besked om den kristne Tro. Den Gud, jeg havde haft den Lykke at eje og

følge, uden at kende Ham, blev mig bevidst og nær. Intet kan sammenlignes med denne Oplevelse. Den er mange smertefulde Menneskeliv værd. Som mit Bryst aander Luften, aander mit Sind Gud. Og jeg kan fortælle dig, Runolfur, at ogsaa du kender vor Gud uden at vide det eller være ved det. Naar du i fuld Selvforglemmelse og med det rigtige Tjenersind har nærmet dig dine Guder i Hovet, har han strejft dig. Jeg kan se paa dine Øjne, at du kender Ham. Fornægt Ham da ikke, I Mænd! Hvor tør I vove at gaa imod blot Anelsen af Sandhed i eget Bryst? Hvis I gjorde det, hvor bliver da eders Ære af, og dermed eders Kraft til Livet?«

»Maaske«, siger Runolfur bagefter om Njal, »burde man aldrig tillade en god og helt oprigtig Mand at tale. Der er en Magt i saadanne Ord, som er baade farlig og frygtelig«.

Kristendommen holdt sit Indtog i Norden Haand i Haand med Politik, Handelsinteresser, Fyrsters Intriger og Kongers og Bispers fanatiske Omvendelsesiver — og samtidig med noget andet, der var langt højere og renere end alt dette; noget, som Digteren og den Troende ofte har haft lettere ved at opfatte end Historikeren; noget af det, som klinger igennem Helligolavs Bøn før Slaget ved Stiklestad:

Ikke mig selv har jeg villet; jeg bygger din Trone op af de Stene, min egen har stykkevis tabt.

Endnu et: den nye Tro sejrede, fordi den var i Offensiven. Dens Tilhængere gik paa gammel Vikingemanér paa Strandhugst til fremmede Lande for at lægge dem ind under deres nye Drot og hans Rige. —

Paa Handelsfærd eller Vikingetogter til Udlandet og det øvrige Danmark har Bornholmerne først mødt Kristendommen. Ansgar havde jo begyndt sin Gerning allerede i 826, og Harald Blaatand havde selv »taget ved Troen og ladet sig vandøse« i Aar 960. Derpaa, hedder det, »paabød han Danerfolket

Kristendommen og fyldte hele Norden med Kirker og Præster«.

Den første Erindring om det Øjeblik, da Kristendommen satte Foden paa bornholmsk Jord, møder os i Sagnets Form; det, der ofte giver os et langt klarere Billede af en Begivenhed end den nøgterne Historie, fordi det blæser alle smaalige Hensyn til ydre Korrekthed et Stykke og i Stedet giver os et Indblik i dens Sjæl. Sagnet er som en ung Mand, der har kigget ind i sin Udkaarnes Øjne og bagefter ikke kan gøre Rede for, hvad Farve hendes Kjole havde, eller hvad Klokken var, da han saa hende første Gang.

Altsaa: En Dag som alle andre, paa et ikke nærmere angivet Tidspunkt, steg en Mand i Land. Han var graa og uanselig, kutteklædt, barfodet og — mærkeligst af alt — ubevæbnet. Sagnet kalder ham Jon. Den første Latter forstummede, da de, der havde været paa Langfart, fortalte, hvorledes disse kronragede Kristmænd gik ud og ind i Kongers og Jarles Gaarde og bænkedes højt i Hallen blandt de mægtige. Men snart vaagnede Øboernes medfødte Mistænksomhed overfor det nye, der kommer udefra, og da Munken begyndte at tage Bladet fra Munden og paa sit gebrokne Maal sagde dem sin oprigtige Mening om deres Slagtning af Heste og Mennesker ved Odins og Thors Offerfester, om de Ting, der gik i Svang ved Frey's, Frugtbarhedsgudindens, Offerfest ved For-aarsjævndøgn, om Trællenes Kaar og Børneudsættelser, Drikkegilder og meget andet, som hidtil havde været en Selvfølge, steg Uviljen hurtigt til haandgribelig Modstand, saa at han maatte søge Tilflugt i en næsten utilgængelig Hule ved den stejle Klippekystrand nord for Hasle. Hvert Barn paa Bornholm kender »Jons Kapel«, den Talerstol, dannet af Naturen i Klippen ovenover hans Hule, hvorfra han prædikede den nye Lære for den voksende Flok af Tilhørere, som sad paa de nedstyrtede Klippeblokke eller laa tæt inde under Kysten i de gyngende Baade og lyttede, medens de passede deres Fiskeliner.

Sagn, eller ikke Sagn, saa har vi i denne

Fortælling et fuldstændigt korrekt Billede af den Forkyndervirksomhed, som omkring Aartusindskiftet blev drevet overalt i Europa af de nidkære og frygtløse irske Munke. Og at Kristentroen allerede da vandt Indgang blandt de forskelligste Lag af Befolkningen, derom vidner de ældste korsmærkede Runestene; thi Nylarsstenen (fra ca. 1050) menes at være rejst af en af selve Jarleslægten, Vesetes Sønnesøn Sven Kaabe, medens Marevadstenen (fra ca. 1060) er rejst over »Sasser, en god Bonde«.

Da Svend Estridsøn omkring 1060 ordnede de kirkelige Forhold i Danmark, blev Bornholm lagt ind under Bispesædet i Dalby i Østskaane, og fem Aar senere, da dette blev slaaet sammen med Lund, blev Dalbybispens Egin Biskop over hele den Del af Danmark, der laa Øst for Øresund. Om hans Virksomhed paa Bornholm beretter Adam af Bremen: »Denne Mand vandt Christus mange Folk, der hidtil var hengivne til Afgudsdyrkelsen, navnlig blandt de Barbarer, som kaldes Blekinger og bor paa Øen Holm«. Gudhjem var dengang den tættest befolkede Egn af Øen og Odinsdyrkelsens Hovedsæde. Egin landede derfor paa den modsatte Kant af Øen ved Raghammerodde i Aaker og trængte herfra ind i Landet. Og denne Gang var Tidens Fylde inde. Budskabet slog igennem. Hos Adam af Bremen hedder det, at Bornholmerne kappedes om at sønderbryde Gudebillederne og flokkedes til Daaben, samt at de lagde alle deres Kostbarheder for Egins Fødder, men at han bød dem at tage dem tilbage og bruge dem til at bygge Kirker og løskøbe Trælle.

I Aarene efter 1070 begyndte de smaa Trækirker at rejse sig rundt paa Øen med sindrige Udskæringer i Træværket og gabende Dragehoveder i Tagets Bjælkeender. Mørke og skumle har de været med deres smaa Blæreruder, som kun sparsomt lod Dagslyset ind; men desto klarere har Vokslysene kastet deres Glans over Alteret, hvor Kristus kom tilstede i det hellige Messeoffer, og Skyggerne af de mørke, skæggede, tilhyllede Skik-

kelser faldt lange opad Bjælkevæggene, naar Menigheden gjorde Korsets Tegn og bøjede sig ved Nævnelser af de hellige Navne, Maria, Mikael og Kirkens Værnehelgen.

I 1089 blev Asser Biskop i Lund og 1104 Ærkebiskop for Norden. Han var af bornholmsk Æt; idet han nedstammede fra Vesete Jarl. Som de fleste af Kirkens Mænd i det Aarhundrede var han en from og opofrende Tjener for den Sag, han havde viet sit Liv, men tillige en Herre med Temperament. Da det gik op for ham, at Kong Niels hverken kunde værges Riget mod Venderne eller sikre den danske Kirkes Uafhængighed overfor Ærkebiskoppen af Bremen, rejste han Skaaningerne til Kamp for Erik Emune og deltog personligt med dem i Slaget ved Fodevig 1134, hvor blandt andre 5 Biskopper og 60 Præster blev paa Valpladsen. Paa Grund af den stadige Fare for Overfald fra Venderne maatte Ærkebiskopen holde baade Hær og Flaade for at værges sit Stift. Under Asser fik Bornholm sin nuværende Sogneinddeling med Adgang til Havet for alle 15 Sogne, saa at de alle kunde faa Fisk i Fastetiden, og Kirkebyggeriet, som var begyndt under Egin, blev fuldført.

I 1137 blev den dygtige og fremragende Eskild Assers Eftermand. I hans Tid skete en Begivenhed, som skulde sætte Spor i Bornholms Historie i de næste 4 Aarhundreder. Under Danmarks Deling mellem tre Konger kom Eskild i Strid med Svend Grathe, som tog ham til Fange og hejsede ham op i en Kurv under Hvælvingen i Domkirken i Lund, hvor han fik Lov til at tilbringe Natten for at tænke over sine Synder imod Kongemagten. Svend Grathe indsaar dog snart, at en saadan Forhaanelse af Nordens Ærkebiskop kunde faa alvorlige Følger, og for at forlige sig med Gejstligheden skænkede han i 1149 Bispestolen de tre af Bornholms fire Herreder og beholdt selv kun Rønne Herred med Fæstningen Gamleborg i Almindingen.

Ærkebiskoppen blev derved saavel den gejstlige som den verdslige Herre over tre Fjerdedele af Bornholm og maatte ofte fær-

des rundt paa Øen med væbnet Følge for at holde Landsting i Aakirkeby, inddrive Skatter og Tiende og mægle i Trætter. Paa sin Hjemrejse fra Rom, hvor han havde søgt Hjælp imod Bremerbispens Forsøg paa at underkaste sig Nordens Kirke, blev han fængslet af Kejser Frederik Barbarossa. Vil man danne sig et Billede af Aanden i det 12. Aarhundredes Kirke, skal man læse det Brev, som han fra sit Fængsel i Burgund skrev hjem. Det hedder deri:

Eskild, Ærkebiskop i Lund, Jesu Kristi bundne, hilser Danmarks Konger og Fyrster, Biskopper, Abbeder, menige Klerke og Almue. Jeg skatter det danske Riges Ære og den danske Kirkes Selvstændighed saa højt, at jeg hellere vil lide for den end herske i den. Jeg begærer, at I med eders Bønner alene vil købe mig fri i min Uskyldighed; men jeg byder og befaler, at ikke nogen iblandt eder tænker paa nogen anden Løskøbelse. Jeg er engang løskøbt ved Kristi Blod, og jeg forlanger ingen anden Løskøbelse. Desuden er en Løskøbelse æreløs, hvorved Kirkens Frihed gaar i Købet, saa den selv vinder Trældom. Selvom jeg blev løskøbt, vilde jeg dog hellere sætte mit Liv i Vove paany, end at det menige Folks Frihed skulde trædes under Fødder for min Skyld. Kan min Død gavne den Kirke, som jeg i levende Live under mit Forsæde ej har kunnet gavne, da er det en Biskops Pligt, naar han ikke kan leve for Menigheden, da i det mindste at dø for den. Lev vel!

Iøvrigt er om Eskild at fortælle, at han styrkede Kirken paa Bornholm, personligt ledede sin Flaade i Angrebene paa Venderne, som havde gjort Kysterne øde og folketomme; at han »endnu højt til Aars formaaede at svinge sig til Hest nok saa rap som nogen af de unge Karle«; at han forstod at inddrive Tienden fra de aldrig særligt tiendekære bornholmske Bønder, men dog samtidig roses for sin store Gavmildhed, samt at han endelig i 1177 paa Grund af personlige Sorger nedlagde sit Embede og gik i Kloster i Clairvaux, hvor han døde i 1182.

Hans Efterfølger blev Absalon (1177—1201). Vi ved, at Skaaningerne gjorde væbnet Modstand mod hans haardhændede Inddrivelse af Tienden og Gennemførelse af Cølibatet (Kravet om at Præsterne skulde

være ugifte). Hvis den Tids Bornholmere har vist sig mere føjelige end Skaaningerne, saa har de hverken lignet deres Forfædre eller deres Efterkommere.

Paa Absalons Tid (nogle af de Lærde siger: allerede under Eskild) begyndte man at opføre Stenkirker til Afløsning af de gamle Trækirker. Det er morsomt at tænke paa, at denne berømte Kirkefyrstes Malmrøst har runget under disse gamle Hvælvinger, naar han sang Indvielsesmessen, medens hans vældige, firskaarne Skikkelse (han var over 186 cm), svøbt i den guldbaldyrede Bispekaabe, ganske skjulte det lave Alter.

Bornholms Kirker — især de fire Rundkirker og Aa Kirke — var, hvad en Kirke altid bør være: paa een Gang en Helligdom og en Fæstning, hvor alt, hvad der er svagt og værgeløst i Sognets Liv, kan finde et Fristed i Farens Stund: Kvinderne, Børnene, de gamle og syge, og hvor Sognets Værdier, det gamle Arvesølv, blev værget imod Ransmænd. At en helt anden Vurdering af Kirkebyggeriet er mulig, viser Bornholmshistorikeren M. K. Zahrtmann. »Trækirkerne var for ringe til at huse Præsternes Storhed, som voksede frodigt med Ærkebisppestolens Vælde«, forklarer han i »Bornholmske Samlinger«, Bind 6. »Saa stor en Magt lagde Præsteskabet paa at vise sin Herlighed, at indenfor knap et halvhundred Aar skød i deres Sted op over Bornholms Jord de 15 Stenkirker, mere end Hælvten trodsige Fæstningsværker, kun for en mindre Del fredelige Gudshuse, sært enede i een Bygning. Rundkirkerne taler højere om trodsigt Præstevælde under en stridbar Bispefyrste end om den Kirkefyrste, som byggede sin Magt over Menneskers Hjerter paa den Lære: »Du skal ikke slaa ihjel«. Med Middelalderens sunde Realitetssans opfattede Absalon og hans Tid Lignelsen om den barmhjertige Samaritan anderledes. Den barmhjertige Samaritan kom til, efter at Overfaldet var sket, og kunde derfor kun forbinde sin Næstes Saar og føre ham til Herberget. Men hvis han var kommet forbi i det Øjeblik, da hans

Næste blev afklædt og slaaet fordærvet, var det saa hans Kristenpligt at staa med Hænderne i Lommen og se til? Absalon og hans Tid mente Nej! Bornholms Kirker er en Forkyndelse i Sten og Kalk af dette deres djærve, kristelige Nej, og naar man ser de vældige Stenmasser, der her er slæbt sammen og bragt paa Plads, forstaar man, at hele Befolkningen har været grebet af Viljen til paa een Gang at ære og tilbede Skaberen og samtidig at værne hans Skabning mod Ødelæggelsen.

Var Overgangen til Kristendommen en Vinding eller et Tab? Svaret kan selvfølgelig ikke blive upaavirket af ens personlige Indstilling. Zahrtmann er ikke i Tvivl: »At Nordens høje Kultur led smertelige Tab ved at krøges under et hidvandret Præsteskabs latinske Aag og forkaste sin hedenske Fortid som Djævelskab, skal her kun paapeges. En Nedgangstid blev det i Folkets Liv paa Boringholm som andetsteds i Danmark«. Og dog siger han samtidig om »Nordens høje Kultur« — som forvandlede Europas blomstrende Kyster til Brandtomter — at »i Fædrenes Vikingefærder endte Hedenold med at sønderslide sig selv«! Een Ting har han dog Ret i: Overgangstider er altid vanskelige Tider. Den gamle Surdejg forsvandt ikke med eet. En typisk Overgangsskikkelse var Jarlen Egil Ragnarsøn med Tilnavnet Blod- (eller muligvis Blot-) Egil. Han var selv døbt og indlagde sig stor Fortjeneste ved sit dristige Forsvar af Landets Kyster; men samtidig drev han Sørøveri i saa stor Stil, at Knud den Hellige efter mange Advarsler tilsidst maatte gribe ind og hænge ham for at skaffe Sikkerhed for Sejladsen i Østersøen. Men som Aarene gik, lagde Kristenlov og Kirkeaarets Fester en ny Ramme om Folkets Liv. Skriftemaalet, Fasten, Almisserne, Tidebønnerne og Sjælemesserne ledte efterhaanden Tankerne ind i nye Baner. Ved sin Kirketugt og sine stedse skønnere Gudstjenester lærte Kirken Samtiden at sætte Skel mellem Ret og Uret, at gøre Bod for begangne Fejltrin og at knæle for det guddommelige, som

her — i Kirken — blev synligt, nærværende og virkekræftigt. Det var derfor, at Landets bedste Mænd med Glæde viede deres Kræfter til Kirkens Tjeneste.

Absalons Efterfølger, Anders Sunesøn, kendt for sin Deltagelse i Estlandsfelttoget, var en from og lærd Mand, uddannet i Paris. For Bornholm fik han især Betydning ved sin Omsorg for de fattige og spedalske, for hvilke han byggede et Hospital med tilliggende Kapel ved Spidlegaard i Aaker.

Naar Kirkens Historie i Lundestiftet mere og mere vævedes sammen med Danmarks politiske Historie, og naar Bornholm derved kom i Ildlinien, skyldes det Jakob Erlandsens Opførelse af Hammershus omkring 1255. Ganske vist, da Kristoffer I beklagede sig over, at han havde bygget Borge paa Bornholm, svarede han: »Vi har ingen Borg bygget; men vi har, saaledes som vi paa Tro og Love er forpligtede til, stræbt at vedligeholde og forbedre de Huse, vi har modtaget fra tidligere Tid, hvad der ingen volder Mén uden dem, der drives af Nag til Kirken«; men han hævde en Ræv bag Øret, da han skrev det Svar; thi vel havde han ikke personligt bygget nogen Borg; men hans Broder, Andreas Erlandsen, som var hans Foged paa Bornholm, havde »vedligeholdt og forbedret« nogle gamle Bygninger paa Slotsklippen, indtil de genopstod som Nordens største og stærkeste Middelalderborg, og fra dette sit faste Tilflugtssted trodsede han Kongemagten. Kort fortalt gjaldt Kampen Ærkebispens Vægning ved at deltage med sin Hær i Kongens Leding mere end 6 Uger om Aaret og hans Vægning ved at lade Kongen blande sig i kirkelige Ud nævnelser (Patronatsretten). I 1259 lod Kongen Jakob Erlandsen fængsle »paa Grund af en Sag med Ærkebiskoppen om Bornholm« (= Opførelsen af Hammershus). Lund og Roskilde Stifter lukkede omgaaende Kirkerne, og da Kongen truede Præsterne paa Liv og Ejendom, hvis de ikke straks lukkede dem op igen, søgte de Hjælp hos Fyrst Jarimar af Rügen, som i 1259 efter en vild og blodig Kamp stormede og nedbrændte Kon-

gens Fæstning, Lilleborg i Almindingen. I 1265 hævnedes Erik Glipping Nederlaget ved at erobre Hammershus. Striden blev først bilagt af Pavens Udsendinge efter Jakob Erlandsens Død.

Naar det aandelige Liv ikke helt gik til Grunde under disse Stridigheder, skyldtes det for en stor Del Dominikaner- og Franciskanermunkene, efter deres Dragter kaldet Sortebrødrene og Graabrødrene, som drog rundt og øvede Sjælesorg overfor den enkelte eller holdt Gudstjeneste i det frie udenfor de lukkede Kirkedøre paa transportable Rejsealtre. I Persker bærer en stor flad Sten endnu Navnet »Munkealteret« til Minde om Ystad-Graabrødrenes Messer udenfor den lukkede Kirke.

Under den næste Ærkebiskop, Jens Grand, blussede Striden op igen, da han gav Erik Glippings Mordere Husly paa Hammershus og iøvrigt paa enhver Maade støttede dem. Meget taler for, at Mordet var en fuldtud berettiget Afstraffelse af en samvittighedsløs Konge. Hvis dette er rigtigt, forstaar man, hvorfor Jens Grand gjorde Marsk Stigs og de øvrige Kongeafstrafferes Sag til sin; men det skal ikke forties, at han var mere interesseret i at føre Striden videre end i at bringe en Forsoning til Veje, eller at han førte Kampen med alt andet end blanke Vaaben. Hans Fængsling i 1294, Fangenskabet i Søborg, den dramatiske Flugt til Hammershus, hans Bandlysning af Konge og Rige og de endeløse Forhandlinger ved Pavehoffet er saa velkendte, at de blot behøver at nævnes. Ved det endelige Forlig blev han forflyttet til Riga, Interdiktet (Kirkestrejken) hævet, og Kongen gav som sit Bidrag til Forliget Rønne Herred ind under Bispestolen i Lund. Under Esger Juul (1310—25) brød Striden løs igen og endte først, da Kongens Marsk havde stormet Hammershus, og Ærkebiskoppen var gaaet i Landflygtighed.

Hvad mente Menigmand i Grunden om alle disse Stridigheder? Svaret er muligvis givet i Kalkmalerierne paa Midterpillen i Østerlars Kirke, hvilke efter Sagkyndiges Mening

stammer fra Tiden omkring 1350. Paa det store Dommedagsbillede ser man de fordømte i Lænker føres en mindre hyggelig Fremtid imøde, og forrest i Optøget gaar — en Konge og en Ærkebisp. —

Bornholmerne havde dog ogsaa andet at tænke paa end Storpolitik. I Aarene efter 1300 tog Sildefiskeriet langs Skaanes og Bornholms Kyster et saadant Opsving, at det fik Betydning for Verdensmarkedet. Fremmede Opkøbere og Handlende fra Hansestæderne strømmede til og opslug deres Kramboder paa Strandmarkerne. I Tiden fra sidst i August til først i November udfoldede der sig et Liv saa broget og mangfoldigt, at det vel endog har overgaaet vor Tids Turist- og Badeliv. »Pebersvende«, Skræddere, Bagere, Haandværkere, Bissekræmmere, Musikanter, Kroværter, Tøjter, Tyveknægte og Tiggere trængtes mellem hinanden og søgte alle at faa Del i den Rigdom, der væltede ind fra Havet. Lysten til at komme med i det Leben, der rørte sig langs Kysterne, var saa stor, at Staden Danzig maatte vedtage en Lov om Dødsstraf for de Landsknægte, som stak af fra deres Afdelinger for at deltage i Efteraarsfiskeriet. Den Dag i Dag hedder Efteraarsmaanederne »Fiskjed« paa Bornholmsk. At Kirken var vaagen og ikke forsømte Lejligheden til at gøre sin Gerning blandt den tilstrømmende Mængde, derom vidner de Kystkapeller, som rejste sig i dette Aarhundrede, Skt. Anders Kapel ved Svaneke, Skt. Annas i Gudhjem — efter Sagnet rejst af en svensk Adelsmand som Tak til Sankt Anna for Redning i Havsnød — Hl. Trefoldigheds Kapel i Rø, Salomons Kapel yderst paa Hammerodden ved den lille Kragkaas Fiskerhavn, hvor der dengang laa et Fiskerleje, og Skt. Maria Kapel i Rønne, rejst af Gripsvold Skipperne.

Dengang som nu brødes Kræfterne fra en anden og renere Verden med Raahed og Materialisme; men Kampens Udfald er det vanskeligt at danne sig et Billede af. At de fremmede bragte Velstand til Landet er sikkert, men hvis man tør slutte fra vor Tid,

har de samtidig suget det ud af Landet, som Penge aldrig kan erstatte.

I Aarene 1348—50, da den frygtelige Byldepest, »den sorte Død«, bortrev en Trediedel af Danmarks Befolkning, saa at hele Byer og Sogne laa øde hen, var Kirken de opskræmte Sinds Tilflugt. Selv de, der ellers var overlegne overfor den, fik Brug for den, naar alt det, de ellers havde bygget deres Tilværelse paa, blev revet fra dem. Vi hører om Haandværkerlaug, der dannede »Kompagnier« til at vaage hos de syge, for at ingen skal dø i Ensomhed, og til at sørge for Afholdelse af Messer for de Døde.

I 1362 lykkedes det Valdemar Atterdag at faa Haand i Hanke med Forholdene paa Bornholm. Vel forblev det under Ærkesædet; men Niels Jonsen maatte skriftlig love »atter at overlade Øen til Kongen paa hans Forlangende«, kun at indsætte Borgfogeder, der var Kongen tro og hengivne, samt »altid at lade Slottet og Øen staa aabne for Kongen og hans Hus«.

Efter Valdemar Atterdags Død kom der urolige Tider, hvor Kirken blev Genstand for danske Stormænds og lybske Kræmmers Vilkaarlighed og Overfald; men i Dronning Margrethe fik Danmark atter en from og myndig Hersker, som forstod at skaffe Ro og Orden. »Alle skal holde Kirkefred, Kvindefred, Husfred, Gaardfred, Plovfred og Tingfred«, byder hun i en Forordning af 1396. Under hendes Styre kulminerede Middelalderkirken. Med hendes Død 1412 var dens Glansperiode forbi, og det Forfald begyndte, som endte med Reformationen. At der dog endnu fra Tid til anden kunde fremstaa en Kirkefyrste med Hjertet paa det rette Sted, viser Ærkebiskop Tuve Nielsens stolte Svar til den svenske Konge Karl Knutsson, da denne under sit Plyndringstogt ind i Skaane søgte at faa den danske Kirkes Høvding, Lunde- og Bornholmerbispen, over paa sin Side. »Jeg vil aldrig kunne naa en højere Værdighed end den, jeg nu besidder som Danmarks Ærkebiskop, Pavens Legat og Sveriges Primas«, svarede han, »og jeg kan aldrig blive fattigere, end jeg

var, dengang jeg som Skolepog tiggede min Føde ved Dørene, da man kastede muggent Brød ud til os forsultne Dreng, som vi indbyrdes sloges om, saa at jeg mangan en Gang ikke bragte andet hjem end Smæk og tilsølede Fingre«.

Aarene omkring Reformationen var i politisk Henseende en streng Tid. Hansestæderne voksede i Magt og Hensynsløshed. I 1509—11 afbrændte og plyndrede de Bornholm. Det eneste Modtræk, Ærkebisp, Byrge Gunnarsen, saa sig i Stand til at foretage, var at lukke og nedrive Lybækkernes Boder og Strandkapeller. I 1525 pantsatte Frederik I Bornholm til Lybækkerne for 50 Aar, og Kristian III fornyede Pantsætningen for 50 Aar til. Om det Rædselsregimente, Øen derved kom ind under, fortælles andetsteds. Som et Exempel paa Lybækkerfogeden Bernt Knops Vilkaarlighed skal blot nævnes, at han arresterede og afsatte Sognepræsten i Nexø, udplyndrede Kirken og idømte en Mand en Bod paa 30 Daler og 30 Mark, fordi han nægtede at drikke Fogedens Skaal før end Gud Faders.

Kirkeligt set var det gaaet ned ad Bakke det sidste Aarhundrede. Et væsentligt Bidrag til Forfaldet gav Gejstligheden selv, idet Biskopper, Kanniker, Abbeder og Sognepræster kappedes om at ophobe Embeder, som de lod betjene af usselt lønnede Vikarer, medens de selv sad inde i Byerne og nød Livet. Vikarerne maatte tigge Penge til Livets Ophold af Menigheden efter hver Messe; og de talrige Munkeordeners paatrængende »Trygleri«, naar de »vankede iblandt Almuen efter Guds Almisser« vakte stigende Forbitrelse, og det saa meget mere, som Munkene i stigende Grad sank ned til et Liv i Lediggang og Dovenskab. Munkeordener og Højgejstligheden laa endvidere i endeløse indbyrdes Stridigheder. Pavebrevene fra disse Aar handler næsten udelukkende om Penge og Processer. Det tvungne Cølibat gav Anledning til Skandaler baade i de Tilfælde, hvor det virkelig blev overtraadt, og i de langt talrigere, hvor det hele kun drejede sig om Sladder og løse

Rygter. Fra den Tid stammer forresten Paastanden om, at Præstebørn altid er de værste. Hvor kunde de blive andet, naar de maatte gaa for Lud og koldt Vand?

Disse og mange andre Brist kunde der maaske være lappet paa med Reformer; men det, som med indre logisk Nødvendighed maatte føre til Reformation, var den Kendsgerning, at den daværende katolske Kirke aldrig fik givet et virkeligt tilfredsstillende og tilbunds-gaaende Svar paa det Spørgsmaal, som var Senmiddelalderens store religiøse Problem: Gud er vred; hvordan faar jeg Ham gjort naadig? Hvornaar kan jeg være sikker paa, at jeg har gjort nok? At det overhovedet kan være et Problem, forstaas kun af den, for hvem Gud og Hans hellige Lov er det virkeligste af alt, langt virkeligere end denne ydre, synlige Verden; af den, der har set sig selv i Lyset af Jesu Kristi flammende Renhed og Uselvskhed og derfor er ved at fortvivle over sig selv. Men Kristus selv var mere og mere blevet til Dommeren, der sidder paa Regnbuen og dømmer levende og døde og skiller Faarene fra Bukkene. Han var ogsaa Frelseren, men kun for den, der viste en fuldkommen Anger, og naar man saa tilbunds i sig selv og maatte indrømme, at Lysten til det onde endnu rørte sig kraftigt derinde, hvor kunde man saa være sikker paa, at man havde en fuldkommen Anger?

Kirken viste hen til Hans Moder, hvis Forbøn hendes Søn aldrig kunde afvise. Nej, hvem kunde vel staa for det, naar en lille Pige knælede ved sin Seng og med sin klare Barnerøst bad den sædvanlige Middalderbøn:

Jomfru Marry, milde Mø,
kom til mig, naar jeg skal dø!
Du stoppe mit Øre, du stoppe min Mund;
du fri min Sjæl af Helvedes Grund.

Den Bøn maatte da kunne røre en Sten! Men var det nu nok, naar man Dagen efter alligevel mærkede, at man var som før? Nej, Helgenerne maatte ogsaa mobiliseres, og deres Tal vokser som en Lavine i disse Aar.

Og saa var der Afladsbreve at faa, hvis man vilde være paa den helt sikre Side, og »Gilder«, fromme Foreninger, som ejede særlige Løfter om Aflad for deres Medlemmer givet direkte af den hellige Fader i Rom, Kristi Stedfortræder paa Jorden. Og Valfarter og Relikvier og Vievand og Rosenkransbønnerne og Almisserne. Hele denne voksende Skare af ydre Hjælpebidler tyder paa en indre Uro, som man stadig søgte nye Midler til at besværges. De overfladiske blev trygge ved alle disse ydre Garantier. Lundekanniken Christiern Pedersen klager i sin Bog om Messen over, at de i Kirken »snakker og skogrer, ligervis som sade de paa en Gildesbænk«. Og mange af de alvorlige dreves til Fortvivelse. Enkelte af de ledende saa, at det var galt fat. Katolikkernes dygtige Talsmand, Poul Helgesen, skrev rent ud om Johanittermunken, Dr. Herman: »Med sine Afladsbreve og Buller, det vil sige ved den rene, skære Frækhed, udslykkede han megen Fromhed; thi den Slags Legater (= pavelige Udsendinge) lærte ikke Folk at vise Anger, men at synde uden Frygt; og da blev Vinduet for første Gang aabnet for Lutheriet«. Poul Helgesen og Christiern Pedersen reformerede alt, hvad de kunde, indenfor den gamle Kirke. De søgte at faa indført Prædiken paa Dansk som et fast Led i Gudstjenesten; Chr. Pedersen udgav sin »Jertegns-Postil« med Kirkeaarets Evangelier og Epistler paa Dansk, og Byrge Gunnensen medvirkede til Oprettelsen af en Præsteskole i Gripsvoldernes nedlagte Kapel i Rønne. Men det var for sent. Situationen var gaaet i Skred; Kirken i dens gamle Skikkelse stod ikke længere til at redde. Og Biskopperne, som næsten alle var deres Embede uværdige og ganske uinteresserede i Reformerne, gjorde deres egen Stilling umulig, da de brød med Paven ved mod hans Vilje at vælge en af deres egne, den adelige Aage Sparre, til Ærkebiskop.

Medens den gamle Kirke i Danmark langsomt gik i Opløsning indefra, havde en Munk i Wittenberg ved Hjælp af Ny Testamente

gennem svære Kampe stridt sig frem til et Svar paa Spørgsmaalet: hvorledes faar jeg en naadig Gud? Gud er den, der tager imod det i Bund og Grund ugudelige Menneske, uden først at vente paa, at det skal blive anderledes, og gør det til sit Barn for Kristi Skyld. Overgiver vi os i Tro og Tillid til Ham, da sletter Han al vor Skyld og Brøde ud, og da er vi »retfærdiggjorte af Tro formedelst Naaden i Kristus Jesus«. Denne Opdagelse, der lyder som et Stykke støvet gammel Teologi i vor Tids Øren, lukkede en helt ny Verden op for Datiden. »Har jeg gjort nok for at forsone Gud?« »Nej«, svarede Luther, »men Kristus har gjort nok. Det eneste, du har at gøre, er at komme til Ham med al din Vantro og Selviskhed og takke Ham for Hans Gave — alle dine Synders naadige Forladelse. At gøre dét, er Tro, og alt, hvad Gud forlanger af dig«. Utryghedens og Skyldfølelsens knugende Tyngde forsvandt. Man kunde atter se Skaberen ind i Øjnene, glad og frimodig.

Nu fryde sig hver kristen Mand
og springe højt af Glæde,

saaledes begynder den Salme, hvori Luther selv skildrer den indre Omvæltning, han havde oplevet. (Salmebogen Nr. 325.)

Men de gode Gerninger da? De forsvinder ikke; men de bliver sat paa deres rigtige Plads; thi det, man gør paa Beregning for at opnaa noget derved — her eller hisset — er ikke en god Gerning, men kun det, som man gør af Hjertets fri Kærlighed og Taknemmelighed. »Vi elske, fordi Han elskede os først«, siger Apostlen Johannes. Dette er »nova obedientia«, en helt ny Lydighed, der øves med Gud og ikke med os selv som Objekt.

Og Præster og Munke? De er Menighedens Tjenere, men ikke længer et nødvendigt Mellemled mellem Gud og os; thi alle har vi direkte Adgang til Naadens Trone. Vi er alle Præster for Gud, og i Bibelen lyder Hans Ord til os alle. Og Hverdagslivet er ikke noget, vi skal forsage eller trække os sky og

ængstelige tilbage fra. Nej, midt i det borgerlige Liv er vi kaldede til at tjene Ham ved at tjene Hans Skabninger. Naar disse Tanker fløj fra Land til Land som en Skovbrand, var det, fordi de netop rummede det Budskab, som Tiden trængte til. At de ledsagedes af Tumulter, Skældsordskampagner, kongeligt og adeligt Rov af Kirkegods o. s. v. kan ikke undre nogen, som kender lidt til disse Aarhundreders underlige Blanding af Frømhed og Griskhed.

I Efteraaret 1537 holdt den nye Biskop, Lektor Frants Vormorsen sin første Visitats paa Bornholm. De katolske Præster fik en vis Frist til at sætte sig ind i Luthers Katekismus, som de fra nu af skulde undervise deres Menigheder i; men endnu længe efter vedblev de gamle at bruge deres latinske Messebøger ved Gudstjenesten. I Skaane ydede Almuen og Præsterne i Landsognene kraftig Modstand mod Reformationen. Paa Bornholm hører vi kun om et enkelt Eksempel paa Modstand, idet Aaker-Præsten Per Laursen »kom til« at vælte Frants Vormorsen i Grøften, da han kørte ham rundt paa Øen, for hvilket »Uheld« Bernt Knop omgaaende indkasserede en klækkelig Bøde.

Den første lutherske Provst paa Bornholm blev Skaaningen Arvid Petersen, »en vellært Karl udi vor Herres Evangelium«, senere Sognepræst i Ibsker-Svaneke. Han var kendt over hele Danmark som Salmedigter. En af hans Salmer findes endnu i Salmebogen (Nr. 328). Gennem den klinger den rigtige Reformationstemning:

Vel mødt, i Kristne fromme,
lad høres nu vort Kvad,
vor Lovsang lad opkomme
til Gud fra allen Stad,
fordi hans Ord mon klinge
saa vidt nu over Land,
og alle Klokker ringe
for Krist, vor Frelsermand.

Den nyfødte Menighedssang — Gudsordet, der lyder over Landet i Stedet for mere eller mindre troværdige Helgenlegender — og

Klokkerne, der ikke længere ringer til Ave Maria, men »for Krist, vor Frelsermand« — det var Reformationens Gave til det danske Folk.

I 1554 udgav Sjællands Biskop »Tre mærkelige Sange, som den lærde Mand Arved Persen paa Bornholm haver skrevet og Doktor Peder Palladius haver oversat og ladet prente, Københavns Peblinge til Nytaarsgave«. »Mærkelige« er de unægtelig efter vor Tids Smag, men tillige uhyre velmente, og de giver et levende Indtryk af det Forfald, som indtræder, hvor noget gammelt er brudt sammen, og det nye endnu ikke helt har faaet Magt over Sindene.

Den første Befrielse og Glæde, som Reformationen havde vakt, aftog efterhaanden, og Visitatsberetningerne fra omkring Aar 1600 tyder paa, at det mange Steder stod sløjt til indenfor Kirken. Præsterne var uvidende, uaandelige og flere af dem moralsk anløbne, hvilket ikke var saa underligt; thi de var ved Reformationen kommet fra Asken i Ilden, idet det katolske Forbud mod Ægteskab nu var afløst af Statskirkens Krav om, at de skulde gifte sig med Førmændens Enke, hvis de vilde have Embedet. Saaledes ordnede man dengang nemt og billigt Spørgsmaalet om Enkepension. Naar hertil kommer, at Konge, Adel og Bønder kappedes om at nedskære deres Indtægter, saa forstaaer man, at heller ikke de lutherke Præster altid havde det lige let.

Endvidere: den lutherske Kirkes Styrke skulde være Forkyndelsen af Guds rene og uforfalskede Ord. Udmærket! Men dette Ords Forkyndere var ikke altid lige spændende at høre paa.

Allerede i den katolske Kirkes Skriftemaalsvejledning, »Modus Confitendi«, lød et af de nærgaaende Spørgsmaal: »Om dig ledes ved at høre lang Prædiken eller Messe?« I Kristian IV's Opstrammer til Biskopperne af 1645 hedder det:

I lige Maade ville vi og, at Kvindfolkene skal tilholdes og formanet at sidde over Ende i Kirken og tilligemed den anden Menighed at sjunge Salmer.

Er og naadigst for godt befunden, at de gemene unge Folk ikke skal af Præsten troloves, førend de haver bevist, at de deres Børnelærdom lært haver. Paa det og den store Uskikkelighed, som med Soven udi Kirkerne begaas, kan forekommes, er vores naadige Vilje, at der Folk skal tilforordnes, som kan gaa om med lange Kæppe til at slaa dem paa Hovedet med, som sover under Prædiken. Og dersom nogen befinder sig derimod at opsætte, da ville vi naadigst, at de, andre til Afsky, exemplariter derfor skal afstraffes. Befalendes eder Gud.

At de kongeligt udnævnte »Folk med lange Kæppe« har formaaet at fremme Interessen for lange Prædikener er selvfølgelig muligt; dog foreligger der ingen direkte historiske Vidnesbyrd herom. Derimod forlyder det, at man i Østerlars Kirke sørgede for at overholde det kongelige Forbud mod at sove under Prædikenen ved at sidde og spille Kort i Rummet i Midterpillen, hvor Præsten ikke kunde se én.

Derimod gjorde Præsterne sig i dette Tidsrum fordelagtigt bemærkede ved deres nationale Sindelag. Provst Jens Pedersen Borringholm (Sognepræst i Nexø 1620—54) og Rektor Rasmus Pedersen Ravn (Degn i Aaker til 1677) udgav hver sin Bornholms Historie. Da den svenske Kommandant Printzensköld tvangsgæstede Klemens Præstegaard, blev han saa forbitret over den aabenlyse Danskhed, der slog ham i Møde, at Pastor Røneby maatte bøde med sin bedste Hest og en Sølvkande i Tilgift, og Hasle-Rutsker Præsten Povl Anker var sammen med Kaptajn Jens Kofoed Sjælen i den Opstand, som endte med Drabet paa Printzensköld og Øens Befrielse.

Ogsaa under den danske Krone fortsatte Udplyndringen, og Fattigdom, Uvidenhed og Raahed satte dybe Spor i Folkelivet. Dog forstod Bornholmerne den Kunst at bide fra sig. I 1701 klager Guvernøren, Reedtz: »Er den Borringholms Bonde saa sindet, at han for en Skillings Paalæg vil gjøre lige saa stor Alarm, som hannem en Rigsdaler blev paalagt«, og i 1741 erklærer Krigskancelliet, at »Folket paa Borringholm er af en egen Genie, hvorfor det ikke synes tjenligt at bruge for megen Rigueur sammesteds«. —

I 1730'erne vandt Pietismen Fodfæste i Landet. Sjældnen er en Bevægelse blevet saa forskelligt bedømt. Nægtes kan det dog ikke, at den, alle Skævheder tiltrods, vakte et haardt tiltrængt Røre i Andedammen. Pietisten H. A. Brorsons Salmer er det bedste Bevis paa, at Bevægelsen havde et Budskab at bringe, som var i Pagt med Livet og derfor maatte frem. Det var dem ikke nok at gaa i Kirke og ellers være »skikkelige og pæne«. De brændte efter at føre Guds Vilje (eller i al Fald saa meget af den, som de var i Stand til at opfatte) ud i Livet og efter at vinde alle andre til en personlig, helhjertet Overgivelse til Ham. At de derved kom til at forstyrre Statskirkens Tornerosesøvn og vakte levende Modstand, siger sig selv.

Til Bornholm kom Bevægelsen i 1732 gennem Fændriken ved Christiansø's Garnison, Henrik Langhorn. Ifølge hans egen Beretning lykkedes det ham paa een Nat at omvende hele Vagten — 16 Mand — samt Kommandantens Datter, som han senere blev gift med. Paa Bornholm vandt han blandt mange andre sin Halvsvoger, den fremragende Poulsker-Præst Thomas Troyel. Poulsker, Klemensker og Allinge blev Pietismens Hovedarnesteder. Nyt aandeligt Liv, ærlig Begejstring for Kristi Efterfølgelse, uforsonlig Fordømmelse af anderledes tænkende, Strid og Klammeri gik Haand i Haand. Paa samtlige disse Omraader blev Pastor Andreas Agerbøch, først Præst i Poulsker, senere i Klemensker, en Bannerfører for den nye Bevægelse. Ærlig Begejstring og ubehersket Stridslyst fik Bølgerne til at gaa højt, hvør han tonede frem, men fik tillige Skarerne til at flokkes om ham. Hans største Indsats blev den at sætte Lægfolket i Arbejde, saa at der omsider blev gjort lidt Alvor af det lutherske Slagord om alle Kristnes Præstekald og Ansvar for Kristentroens Udbredelse; men i sin Indberetning til Biskoppen i 1741 indrømmer han ærligt, at »en Del af Præsterne her paa Landet holder mig for den Fanden, de egentlig er sat til at prædike imod«. I sidste Halvdel af Aarhundredet, da den pietistiske Læg-

mandsvirksomhed var ved at miste sin første Friskhed, fik den nyt Blod tilført gennem den herrnhutiske Brødremenighed.

Samtidig begyndte Oplysningens eller Rationalismens Tid. Dens religiøse Løsen var »Gud — Dyd — og Udødelighed«. Den troede paa Forsynet og paa »Jesu milde Lære« med Tilføjelsen »ret forstaaet«, hvormed den mente »uden Kirkens Dogmer«; men iøvrigt interesserede den sig nok saa meget for denne Verden, og dens værdifuldeste Indsats ligger paa Landbrugsreformernes og Folkeoplysningens Omraade. Et af de kendte Navne fra den Tid er Elieser Gad, Præst i Pedersker og senere i Rø, som kæmpede en livslang Kamp for Skolevæsenets Forbedring, hvorved han fuldt og fast troede at kunne gøre Bornholm til »en af de mest oplyste og lykkelige Provinser i Europa«. At den bornholmske Almue ofte stod højere end Præstestanden i religiøs Interesse fremgaar af Bornholmeren P. N. Skovgaaards »Beskrivelse over Bornholm« fra 1804, hvori det hedder: »Bibelen haves overalt næsten hos hver Bonde og formuende Husmand, og deri læses meget, saasom Bønderne have en særdeles Lyst til at disputere med hinanden over teologiske Materier; og stundom er de endog i Stand til at indlade sig herom med Præsterne. Deres Disputer røbe ofte megen Vid og en god Forstand. De have saa meget mere Liv, som nogle af Bønderne ere pure Ortodokser og andre ramme Naturalister. Lidt Pietisteri findes ogsaa Nord i Landet«. —

Et nyt Kapitel i Bornholms Kirkehistorie begyndte med P. C. Trandberg (født i Nylars 1832). Som Student blev han grebet af Søren Kierkegaard, der trods noget vist hysterisk i sin Forkyndelse havde en forunderlig Evne til at tvinge den enkelte ud af Flokken og ind i et personligt Opgør: Med eller mod Kristus? Fra da af saa han klart, at Rationalismens Snusfornuft ikke var nok til at vække Menneskets Aand af Dvale til et Møde med det guddommelige.

I Vinteren 1860, medens han vikarierede

for Sognepræsten i Aaker, brød den første store Vækkelse løs, og næste Vinter, da han var Vikar i Olsker-Allinge, gik det ligesaa der. Trandberg søgte nu om Tilladelse til at benytte Øens Kirker til sine Vækkelsesmøder, og da det blev afslaaet, holdt han i Stedet Møder i Skoler, Lader og rundt paa Gaardene, hvor han lod det hagle ned over Folkekirken med alle de uartige Ord, der findes i Johannes Aabenbaring. Hans Taler rummede hele Ensidighedens Styrke og Svaghed og fremkaldte derfor levende Tilslutning og forbitret Modstand. I Østermarie prægede Vækkelsen hele Sognets Liv i 1862—63. At den stive, højkirkelige Biskop Martensen under sin Visitats i 1862 stillede sig afvisende overfor ham, gjorde kun ondt værre. Spændingen voksede, indtil han paa et Møde i Almindingen St. Hansdag 1863 i Overværelse af en tusindtallig Skare offentligt traadte ud af Folkekirken. I Løbet af Aaret fulgte det første Tusinde ham ind i den Frimenighed, han dannede. Men Glæden varede ikke længe. Hans højre Haand, Smeden og Lægprædikanten Christian Møller fra Nexøanten, blev mere og mere uenig med ham og begyndte under Paavirkning af den svenske Prædikant Rosenius at kritisere ham.

Da Spliden mellem de roseniansk paavirkede og Folkekirken stadig er levende paa Bornholm, bliver det nødvendigt her ganske kort at gøre Rede for, hvad den egentlig drejer sig om. I »den augsburgske Trosbekendelse«, som er alle lutherske Kirkers Bekendelsesskrift, og som alle lutherske Præster aflægger Præsteløftet paa, har Luther og Melancton klart defineret deres Lære. Art. IV lyder: »Om Retfærdiggørelsen. Ligeledes lære de (= Lutheranerne), at Menneskene ikke kunne blive retfærdiggjorte for Gud ved egne Kræfter, Fortjenester eller Gerninger; men de retfærdiggøres uforskyldt for Kristi Skyld ved Troen, *naar de tro*, at de blive tagne til Naade og faa Syndernes Forladelse for Kristi Skyld, som ved sin Død har gjort Fyldest for vore Synder. *Denne Tro tilregner Gud til Retfærdighed for sig.*

Romerbrevet Kap. 3 og 4«. Paulus' og Reformationens »Retfærdiggørelse ved Tro« bliver hos Rosenius' Tilhængere til »Retfærdiggørelse uden Tro«. »Verden i Kristus retfærdig er vorden«, lyder en kendt Salmelinie i Ahnfeldts Sangbog, der altid citeres som det sidste og afgørende Ord i den Sag. D. v. s.: alle Mennesker, troende og vantro, har deres Synders Forladelse og er retfærdige for Gud i Kraft af Kristi Død i vort Sted. Saa bliver de altsaa alle salige? Nej; tror de det ikke, saa gavner det dem intet, hverken her eller hisset.

Kun en Strid om Ord? Ja, tilsyneladende — men altsaa dog en Strid! Og en Strid som er med til at splitte det i Forvejen urimeligt splittede Kirkeliv paa Bornholm yderligere, idet adskillige Rosenianere i Praksis har vendt den Kirke Ryggen, som de officielt staar som Medlemmer af. En af Afdelingerne, Evangelisk luthersk Missionsforening, holder Møder i deres egne Missionshuse i Kirkens Gudstjenestetid — endog under Højtiderne, Jul, Paaske og Pinse.

Men tilbage til Christian Møller. Han fik flere og flere paa sin Side og gjorde Trandberg Livet surt. I 1867 opløste Trandberg, der imidlertid var blevet paavirket af den bekendte grundtvigske Frimenighedspræst Vilhelm Birkedal, sin Frimenighed og dannede en ny efter grundtvigske Principper, for hvilken han byggede Kapellerne Bethania ved Aakirkeby og Siloam i Nexø. Henved 600 fulgte ham, medens 1000 slog Kreds om Møller. I 1872 traadte Trandberg atter ind i Folkekirken. Som den urolige Aand, han var, kom han dog snart paa Kant med Grundtvigianerne, som var ham for »verdslige«. Han kørte træt og forlod Bornholm, og efter en kortere Virksomhed som Prædikant i Jylland tog han til Amerika, hvor han virkede som Præst til sin Død 1896. Med rette bærer han Navnet »Bornholms Vækker«, thi trods al Uklarhed og Skiften Standpunkt og trods det stærkt svingende Temperament forstod han som ingen anden at gøre Spørgsmaalet om Gud levende for sin Generation og at

vække den aandelige Uro, som er uendeligt at foretrække for aandelig Død og Ligeegyldighed.

Ogsaa Christian Møller og hans Tilhængere vendte tilbage til Folkekirken, og i 1868 stiftede de »Luthersk Missionsforening« (i det øvrige Danmark populært kaldet »Møllerianerne« eller »Bornholmerne«). Da Møller paa sine gamle Dage begyndte at forkynde den Del af det kristne Budskab, der taler om Kristi Efterfølgelse i det daglige Liv, følte en Del af hans Tilhængere det som et Frafald, og han fik nu samme Behandling, som han i sin Tid havde givet Trandberg — og Trandberg Folkekirken. I 1889 kom det til aabent Brud, da de utilfredse traadte ud og dannede »Evangelisk luthersk Missionsforening«. —

Den første aktive Grundtvigianer paa Bornholm var Snedker Johs. Beck i Rønne. Ved sine Møder forkyndte han det grundtvigske Budskab om Trosbekendelsen, Daaben og Nadveren som Kristenlivets tre Grundpiller og om Menneskelivet og Kulturlivet som noget, Gud ikke er køligt indstillet overfor, men levende interesseret i. Han blev kraftigt støttet af en Lærer ved Borgerskolen, cand. teol. Chr. Grønbech, og snart samledes de første Kredse til »Vennemøder«, hvor Grundtvigs Salmer skabte en lys og glad Stemning. Den første grundtvigske Præst blev Pastor F. V. Christensen i Rønne. Karl M. Kofod fortæller: »De ældre Rønneboere mindes endnu, hvorledes han med det lyse Smil og det lange Hageskæg stod paa Prædikestolen og docerede Grundtvigianisme. Hans Tale var som en lille Bæk, der vander de smaa Blomster ved sine Bredder«. I 1893 byggedes den nuværende Højskole i Ekkodalen, om hvis Virksomhed der fortælles andetsteds; i 1897 stiftedes Valgmenigheden og i 1900 indviedes dens store, smukke Kirke i Rønne. —

»Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark«, som ligger paa Linie baade med Pietismen og Trandbergs Vækkelse, er efter sin Idé et Forsøg paa indenfor Kirkens Ram-

mer at lede den enkelte til et bevidst og afgjort Discipelforhold og fra Indstillingen: »Kristendom er den enkeltes private Sag« til Medarbejderskab i et aktivt kristent Broderskab, hvis Ideal er den barmhjertige Samaritans Ansvarsfølelse overfor alle, der er i legemlig og aandelig Nød.

I 1853 begyndte Skoleinspektør A. Hjorth en Række Møder i Rønne og vandt hurtigt en Kreds af Medarbejdere. Den første Præst, som sluttede sig til Bevægelsen, var Pastor C. Hasle, først Adjunkt, senere Kapellan i Rønne, og snart var den i fuld Virksomhed med Søndagsskoler, Sangforeninger, Ungdomsforeninger, Samtalemøder o. s. v. Indre missionærerne Stubkjær og Høyer vandt Indgang for Bevægelsen rundt om paa Øen. Den kendteste af de indremissionske Præster blev Friis-Hansen i Olsker-Allinge (1890—97), i hvis Tid disse Sogne oplevede en Vækkelse, der mindede om den trandbergske. I 1887 stiftedes paa Pastor N. C. Hansens Initiativ »Kirkelig Forening for Indre Mission paa Bornholm«, hvorved Arbejdet ud over Øen kom ind under en fælles Organisation. —

Forholdet mellem den officielle Kirke og disse forskellige frivillige Organisationer veksler fra Tid til anden. De minder lidt om Munkeordnerne, som først i Middelalderen blev Kirkens Styrke, dens frivillige Støttrupper i Kampen for Evangeliet, selv om de senere hen, i det 16. Aarhundrede, blev dens Ulykke. At de i en aandelig død Tid har tilført Kirken nyt Liv og Initiativ er klart for enhver, der overhovedet er i Stand til en positiv Vurdering af dem. At de har gjort Kristendommen til en Livssag for mange, hvem Kirken var ude af Stand til at raabe op, er ogsaa givet. Deres største Svaghed synes at være deres svigtende Evne til at komme i et hjerteligt og naturligt Forhold til deres anderledes tænkende Næste. Den officielle Kirke synes i Øjeblikket at have lettere ved at faa den Del af Befolkningen i Tale, som — med eller uden Grund — gaar i en Bue udenom de snævrere Kredse. I ydre Henseende har Folkekirken gode Kaar paa Born-

holm. I hvor høj Grad den er i Stand til at røgte det Kald, dens Herre har betroet den, maa andre skønne over. Selv føler den vist nærmest som den Præst, der engang skrev: »Her hos os gaar det ikke værre end andre Steder«. —

At der er adskillige, som mener, at den absolut ikke forstaar at røgte sit Kald, derom vidner de talrige religiøse Samfund udenfor Folkekirken, som siden Midten af forrige Aarhundrede har slaaet Rod paa Bornholm, hvor de blomstrer med en Frodighed som faa andre Steder i Landet. Desværre tillader Pladsen ikke at gøre Rede for hver enkelts Historie. Den interesserede vil finde den nærmere behandlet i Karl M. Kofods »Bornholms Kirkehistorie«.

Først paa Pladsen var Baptismen (1847), der nu har bredt sig over hele Øen og især udmærker sig ved et fortrinligt Ungdomsarbejde. Senere ankom Metodismen, Frelsens Hær, Dansk Missionsforbund, den katolske apostolske Kirke, Adventisterne og Pinsebevægelserne i deres forskellige Forgreninger.

I 1916 vendte den katolske Kirke tilbage efter omkring 380 Aars Fraværelse. Den har nu en Kirke i Rønne og en i Aakirkeby. Der er dem, som af og til sender lange Blikke efter denne fasttømrede, veldisciplinerede og samtidig saa romantiske gamle Kirke, der har bevaret saa meget af det, vi andre har sat over Styr, og som nu møder os i en noget anden Skikkelse end den, vort Folk brød med ved Reformationen. Men naar vi har bladet den romerske Katekismus igennem og har læst den tridentinske Trosbekendelse, lukker de fleste af os atter Bogen med et Suk og svarer med Roms eget Yndlingsudtryk: »Non possumus«, »Vi formaar det ikke — vi kan simpelt hen ikke præstere det«.

Hvorledes virker denne Delthed i Kirkelivet paa saa lille et Areal? I første Omgang latterlig; i anden Omgang nedslaaende. Deltheden betyder et afgjort Tab for det kristne Fællesskab, som engang i Middelalderen ompændte hele Folket. Paa den anden Side —

de mangfoldige Kirker og Foreninger vidner om, at Bornholmerne endnu har en levende Fornemmelse af, at »Mennesket lever ikke af Brød alene«, og at de endnu ikke er færdige med det gamle Spørgsmaal: »Hvem anser I Menneskesønnen for at være?« Saalænge det Spørgsmaal er levende i et Folk, er det endnu ikke gaaet helt i Hundene, kristeligt set. Hellere hundrede forskellige Svar paa det Spørgsmaal end Ligegyldighed — eller et ensrettet Svar, fremkaldt ved Tvang, som i den katolske Kirkes Tid, eller i den lutherske Ortodoxis. Kirkens Herres sidste Bøn Skærtorsdag Aften lød: »At de alle maa være eet«; ikke: »At de alle maa være ens«. »Aanden blæser, hvorhen den vil«, sagde Han ved en anden Lejlighed. Den bruger af og til de Rammer, vi har skabt, men nægter at lade sig lænke til dem. Og hvor kan man i disse Materialismens og Afsjælingens Tider lade være med at glæde sig over, at der endnu er Mennesker, som rækker Armene opad mod det evige? Naar man staar og ser ned over en bornholmsk By eller et Fiskerleje, hvor maaske op imod en halv Snes Missionshuse eller Smaakirker hæver sig over de røde Tage, da kan man fristes til at vende Ordet fra Pinseevangeliet om og sige: »Parthere, Meder og Elamiter, Romere, Kretere og Arabere — vi hører dem alle tale om Guds store Geringer, hver paa sit Tungemaal«.

Hvordan tegner Fremtiden sig for Kirken paa Bornholm? Her, som andetsteds, er der stærke Røster i Tiden, der opløfter det gamle Hyl: »Bort med denne — giv os Barabbas fri!« Der er andre Kredse, som har set, hvor det fører hen, naar man »slipper Barabbas

løs«, og hvis Tro paa Menneskets Selvtillstrækkelighed derigennem har faaet et afgørende Knæk. Hos dem sporer man en ny Lydhørhed overfor Kirkens Budskab.

Og Kirken selv? Den har en levende Følelse af, at den er sat til at forkynde et Ideal, der er saa stort, at den selv bliver haabløst lille paa Baggrund deraf. Den forstaar saa inderlig godt, hvorfor denne Verdens store Aander omtrent aarligt siden dens Fødsel har udstedt dens Dødsattest. Den ved, at naar den forkynder Kristus, forkynder den dermed Dommen over sig selv. Den ved, at den er et umuligt Kompromis mellem Kød og Aand.

Men den forstaar een Ting til. Den forstaar Ridderens Ord til den unge Væbner, som vilde give sig i Kong Arthurs Tjeneste: »Kongen vil binde dig til Løfter, som intet Menneske kan holde, og som dog er saadanne, at lader du dig ikke binde af dem, da er du ikke længere et Menneske. Men frygter du for at aflægge Eden og tage Kampen op, da rid ikke ind gennem Kongsgaardens Port, men bliv udenfor — blandt Markens umælende Dyr«.

Og derfor vover den trods alt at synge:

Ordet vil sin Røst udsende,
Aanden vil sit Orgel slaa,
Troens Alterlys vil brænde,
indtil Jorden skal forgaa.

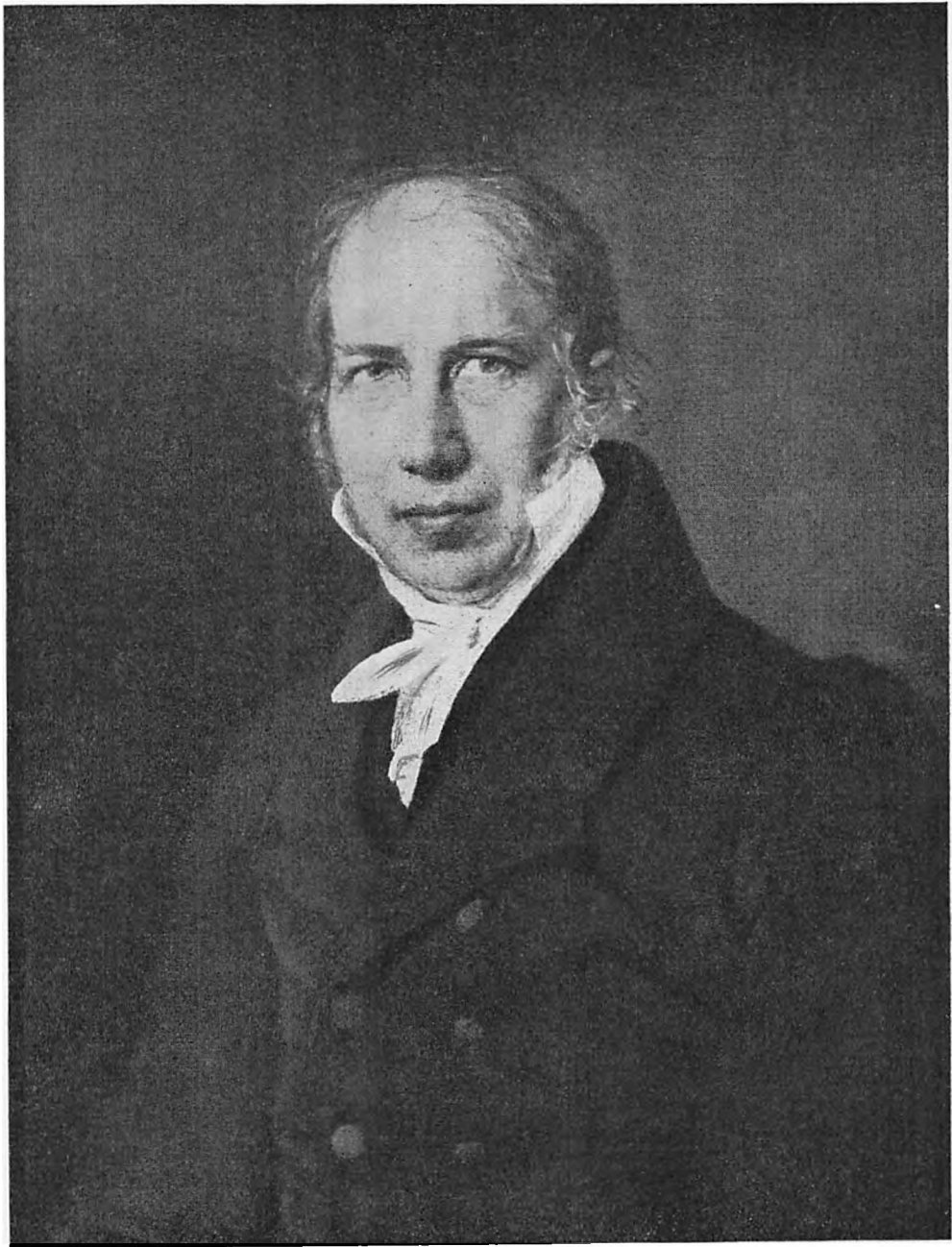
Den vover det, fordi den, tvunget af Kristi Personligheds Magt, sletikke kan andet.

At Mennesker i dybeste Alvor tør tage den Tone i det Herrens og Satans Aar 1944, det er for den Vantro Kirkens Daarskab, og for den Troende Kirkens Under.

LITTERATUR:

J. A. Jørgensen: Bornholms Historie.
M. K. Zahrtmann: Borringholmerens Historiebog.
Bornholmsk Samfund: Bornholmske Samlinger.

Karl M. Kofod: Bornholms Kirkehistorie.
L. P. Fabricius: Danmarks Kirkehistorie.
Hal Koch: Danmarks Kirke.
Fr. Nielsen: Kirke-Leksikon for Norden.

N. F. S. GRUNDTVIG

Maleri af C. A. Jensen, 1831. Glyptoteket, København.

HØJSKOLEBEVÆGELSEN PAA BORNHOLM

AF PASTOR ANDR. HANSEN, RØNNE

»Løgn er al den Poesi, der ikke kommer af Livet«, siger Poul Martin Møller paa sin djærve, ligefremme Maade.

Han har Ret.

Men der er meget andet end Poesi, der er Løgn, saafremt det ikke »kommer af Livet«.

Blandt andet *alt Skolevæsen*.

— Det er det ejendommelige ved *N. F. S. Grundtvig*, at hos ham kom alting »af Livet«. Han var aldrig Tilskuer, men altid Deltager, aldrig udenfor, men altid midt i. Han satte altid hele sin Personlighed ind i det han kæmpede for. Derfor var det altid for ham Livet om at gøre.

Det er det, der præger hele hans Livsværk.

Og én Ting til i Sammenhæng dermed: Den Følelse, der som en altid brændende Lidenskab var den inderste Drivkraft bag al hans Værk, den Aand, der bar og besjælede det, var *Kærlighed* — Kærlighed til Gud og til Mennesker, Kærlighed til Danmark og alt hvad dansk er — *til Livet og alt hvad Livets er!*

Grundtvig var ikke Helgen og ikke ufejlbarlig. Men hans Kærligheds Vælde gjorde ham baade til Vismand og Profet.

Ikke fra Drømmenes taagede Strand
samled sig Grublerens Syner,
men fra det *Kærligheds Havdyb*, hvis Rand
Evighedshaabene bryner —

(Bj Bjørnson).

I.

I Udby Præstegaard ved Vordingborg oplevede Grundtvig en Barndom saa helstøbt

og fuldlødig, som det kun er faa beskaaret, og som kun et ualmindeligt Barn kan opleve det hos ualmindelige Forældre.

Dér har han Rod, derfra hans Verden gaar. Og det er vist tvivlsomt, om der kan findes noget i hans senere lange og bevægede Liv, som ikke har sin Rod i Barndomstiden i Udby.

Denne Paradistilværelse varede imidlertid kun de første ni Aar. Saa var det forbi —. Han kom til de ældre Søskendes Huslærer, som nu var Præst i Thyregod, i den jyske Hede vest for Vejle, og var dér de næste seks Aar. Han havde det godt, og han fik lært Jylland at kende og saaledes et udvidet Danmarksbegreb. Men noget »Hjem« var det ikke — Præsten var Ungkarl —, og Barndom var det heller ikke. Paradisporten stængtes ved Afrejsen fra Udby.

Saa tilbragtes de to sidste Aar inden Studentereksamen paa Aarhus Latinskole. Den var vist nogenlunde saa slet som en Latinskole paa den Tid kunde være — set med vor Tids Øjne en fuldkommen Karikatur af en Skole!

Der »døde« han — for saa vidt det kan lade sig gøre for en Skole at puste Livet ud af en følsom Yngling. — Eller maaske bedre: dér frøs han til, bundfrøs, saa der ikke længere var levende Strøm, men kold, haard Is.

Saadan var han, da han Aar 1800, sytten Aar gammel, kom til København som Student med Udmærkelse.

Tre Aar efter tog han teologisk Embeds-eksamen. Men Studentertiden og Studiet

havde kun givet ham Stene for Brød, hverken Slaget paa Reden eller Henrik Steffens' Forelæsninger havde kunnet bryde Isen og vække ham op til Liv — ja ikke engang hans begyndende Studier af Nordens Oldtid, som den *bornholmske* Student Skovgaard havde ført ham ind i. Han var »uden Aand og uden Tro«.

Dette var Resultatet af hans lærde Skolegang. Han kan virkelig af Erfaring tale om »Skolen for Døden«.

— Hvordan Isen blev brudt og Strømmen blev fri — hvordan han blev vakt til Live igen skal ikke skildres her. Det vil formentlig være almindelig kendt. Her skal vi kun fæste vor Opmærksomhed ved en enkelt Side af hans vidtomspændende Virksomhed: hans Kamp for Højskolen.

— Hvornaar Højskoletanken er begyndt at spire frem hos ham er umuligt at sige. Enkelte vil mene at kunne finde de allerførste svage Antydninger allerede 1804. Andre mener 1807. Sikkert er det, at Tanken er begyndt tidligt, i en pinlig Følelse af Forskellen mellem hans Barndoms herlige, levende Kundskabstilegnelse og det dræbende Terperi i Aarhus og København. Det er vokset ganske langsomt fra en helt spæd og uformelig Spire gennem Oplevelsernes Sol og Regn fremad mod Form og Afklaring.

Særlig har Væksten taget Fart efterhaanden som hans egne to begavede Sønner og Datteren Meta vokser op, gaar i Skole hos Far og Mor og for Drengenes Vedkommende kommer saa vidt, at der er Tale om Studentereksamen. Ikke for alt i Verden vil han have dem ind i »den sorte Skole«, i »Skolen for Døden«, hvor han selv var bleven aflivet for en Aarrække.

Jo mere han fordyber sig i Mindet om sin egen Skoletid, des mere ser han, at en ret Skole netop skulde være det modsatte: en Skole for Livet, et Værksted for Solen! Der findes hist og her i hans mangfoldige Skrifter tilfældige Strejf, hastige Antydninger, profetiske Glimt, der viser, at Tanken stadig har ligget i det dunkle, men givet Livstegn

fra sig i inspirerede Øjeblikke — f. Ex. i et af hans mest beaandede Skrifter, det berømte »Nytaarsmorgen« fra 1824, hvor det flere Gange glimter frem — maaske klarest i Verset:

Forkynd, at af Skolen
der gøres nu brat
et Værksted for Solen,
du skimted i Nat,
hvor billedlig Aanden
opstaar af sin Grav,
og styrer i Haanden
den stemplede Stav
til Runer at riste,
som aldrig kan briste,
før Stenen fornægter sig selv.

— I Fortalen til det store videnskabelige Værk »Nordens Mythologi« kommer Tanken om en Højskole for den voksne Ungdom første Gang klart frem. Det var i 1832. Og i de følgende Aar taler og skriver han stadig derom. I Artikler, Afhandlinger, Smaaskrifter og hele Bøger kæmper han utrætteligt og begejstret for sin Idé.

Under 30'ernes og 40'ernes Opgangstid baade i økonomisk, politisk og religiøs Henseende, og under den stadigt voksende Frihedsbegejstring var der gunstig Jordbund for saadant. Og særlig da den frisindede og højt kultiverede *Christian VIII* blev Konge var der lyse Udsigter. Kongen var stærkt stemt for Tanken — og endnu mere den højt begavede og aandfulde Dronning *Caroline Amalie*. Nu maatte Virkeliggørelsen af den skønne Drøm være nær!

Skolen for Livet oplukkes nu
med Munden paa Modersmaalet,
levende kommes da alt i Hu,
som haver paa Jorden straalet;
Kongepennen med Folkemund
da slutter en Pagt af Hjertens Grund,
Danmarks Stjerne tindrer!

— Drømmen om en Højskole for voksen dansk Ungdom!

Den skulde selvfølgelig være paa *Dansk*, ikke paa *Latin*. Den skulde være *fri*, ikke tvungen. Aanden skulde have Lov at udfolde

sig frit i fri Vekselvirkning mellem Lærer og Elev. Derfor skulde det frie Ord have frit Løb i Tale og Samtale.

Den skulde »stræbe at samle paa én Plet alt det ægte danske, der endnu er til i Følelse, i Tungemaal og Tankegang, og lade det frit gære ud i levende Vekselvirkning, for at have den Fornøjelse dog engang at vise Verden, hvad den nødig vil tro, at der dog virkelig er *noget* i Danmark, som ikke er raadent, men friskt og smukt og yndigt —«.

Det skal være *Livsoplysning* — Oplysning om det Liv vi er sat ind i for at *leve* det.

Hvad Solskin er for det sorte Muld
er sand Oplysning for Muldets Frænde;
langt mere værd end det røde Guld,
det er: sin Gud og sig selv at kende.

Trods Mørkets Harne
med Straalearme
af Lys og Varme
vor Skole staa!

Livet og Døden — det var den store Modsætning for Grundtvig! Eller rettere: det var *Modsætningen*, den helt til Bunds gaaende, den absolutte *Modsætning*. Livet er en stadig Kamp mellem de to — i alle de Skikkelser og Former, hvori de kan formumme sig.

Og Hovedmidlet i en saadan Skole skal ikke være et dødt Folks døde Sprog, ikke en »Drengvidenskabelighed«, der alligevel ikke er hvad den udgiver sig for, nemlig videnskabelig. Men det maa blive den *historisk-poetiske* Undervisning paa Modersmaalet, hvor Fortiden bliver levendegjort gennem Poesien som den levende Strøm, der kommer fra Hjertet og gaar til Hjertet og saaledes tjener Livet. Det er ikke Historie som »Fag«, der gives Lektier i og tages Eksamen i — men det Slægtens Levnedsløb, hvori ethvert Menneske er et Led og har sin Plads og sin Opgave.

Oplysningen om Livet, dets Kaar og dets Kald, dets Farer og dets Muligheder, dets straalende Herlighed og evige Værdi og dets Mulighed for Undergang og Fortabelse — Oplysningen om Danmark og Danskhed, hvad

Folket har levet og Skjaldene har sunget, om dets Særart og dets naturlige Plads mellem Folkene, i Menneskeheden — alt dette og meget mere er Midlerne, hvorved Oplysningen om Livet skal gives og den livgivende Kærlighed vækkes.

Og det skal ske gennem »det levende Ord«, den »fri og stærke Tale om, hvad Haanden griber ej, men hvad dog fra dybe Dale baner sig til Stjerner Vej: *Ordet*, som af *Aanden* føres, skaber Syn, hvor Røsten høres —«.

— — —

Efterhaanden formede hans Skoletanker sig til et stort, sammenhængende Hele. — Ikke Indholdet, ikke noget Skema eller Program for Undervisningen. Det maatte forme sig efter Livets Krav efterhaanden som Skolen levede sit Liv. »Barnet maa fødes, før man kan vide, hvilken Hue der vil passe til dets Hoved«. Men Rammen om Indholdet —!

Han tænkte sig, at *Sorø Akademi*, med de rige Pengemidler, kunde omdannes til en saadan *Folke-Højskole* for hele Landet.

Dér skulde saa de opvakte Unge samles, frivilligt og frit, for kortere eller længere Tid, og Unge fra alle Samfundsklasser og Stænder uden Forskel og paa lige Fod: Bønder og Sømænd og Haandværkere og Studenter og Husmænd og Grever og Købmænd og Kunstnere — Aandens og Haandens Arbejdere, rige og fattige i skøn Forening.

Og der skulde saa frit og paa Dansk, i Taler og Samtaler, gives Livsoplysning — Oplysning om Livets Kaar og Livets Maal og Mening, om dansk og nordisk Historie og Poesi, om Statsforfatning og Lov og Ret og alt, hvad der vedkommer Livet som dansk Borger. Derudover kunde der undervises i alt hvad der kunde gavne og glæde — Universalhistorie, Sprog o. l., og gerne ogsaa i faglig og saglig Sysse, Haandværk, Landbrug o. s. v., alt efter Lyst og Trang. Desaaarsag vilde det være godt at faa et Mønsterlandbrug og en Række højmoderne Værksteder knyttet til.

Dér skulde alle disse Unge lære hinanden at kende — lære at forstaa og respektere

hinandens Virke, og lære at erkende det dybe Folkefællesskab: at de alle var *Mennesker* og alle var *Danske*.

Saa kunde de dertil skikkede gaa over i Fagskoler, Seminarier, og uddannes til Præster, Læger, Lærere, Jurister og alle Slags Embedsmænd. Og de vilde da være ganske anderledes i Kontakt med den Befolkning de skulde arbejde iblandt — have anderledes Muligheder for at blive Folkets Førere end ved at læse en Hoben Latin —!

Grundtvig saa videre ud.

Han tænkte sig, at Norge og Sverige oprettede tilsvarende Skoler for sig.

Og saa skulde alle tre Lande i Fællesskab oprette en virkelig *videnskabelig* Højskole. Han tænkte sig nærmest i Göteborg.

Dér skulde — under gode Kaar og med alle Hjælpemidler rundeligt og rigeligt udstyrede — de virkelig »fødte« Videnskabsmænd drive deres videnskabelige Forskninger frit og uhindret og uden at spille deres Tid og Kræfter paa at uddanne Embedsmænd og befordre en »Drengvidenskabelighed«, der i Virkeligheden intet havde at gøre med sand Videnskab.

— — —

Denne geniale Drøm saa det ud til i 40'erne, at han skulde faa virkeliggjort!

Men saa kom Christian VIII's Død, Trearskrigen og alt det — og nye Mænd kom til Magten, først og fremmest Bornholmeren Professor J. N. Madvig, den lærde Latiner, for hvem alle disse danske Idéer var den rene Galimathias. For *Dannelse* — det er *Latin!*

Tiden var ikke inde til at gøre denne Drøm til Virkelighed.

Imidlertid: Drømmen lever endnu. Den er ikke død! Den glimter i Dag i Tanker man gør sig om Opbygningsarbejdet, der maa gøres, naar denne onde Krig engang faar ud-raset. Hvem ved — maaske!

— Grundtvigs Tanker om en »Skole for Livet«, en fri, dansk Ungdomsskole, havde dog for megen Livskraft i sig til, at de kunde skrinlægges med det samme.

De blev *delvis* virkeliggjorte, om end under ganske andre og mere beskedne Former. Det blev i Stedet i en Række smaa — til Dels meget smaa — og fattige Skoler for Ungdommen, de grundtvigske Skoletanker kom til at leve.

Og det blev den mærkelige, i allerhøjeste Grad særprægede, men geniale Almuesmand *Christen Kold*, der blev Formidleren af disse Tanker.

— Den første af disse Skoler blev oprettet i *Rødding* i Sønderjylland som et Led i Kampen for Danskheden. Det var i 1844. Den næste, og den første i Kongeriget, blev rejst i 1848 i *Uldum*, nord for Vejle. Og i de følgende Aar, mellem de to Krige, blev der rejst nogle Stykker under Paavirkning af »Aanden fra 48«, den stærke Begejstring og det Lyssyn, som da var raadende i Folkets brede Lag. De blev Tjenere for en stærk og sund Folkevækkelse, som imidlertid i langt overvejende Grad kom Bondestandens Ungdom til Gode, men næsten slet ikke Byungdommen.

Efter Nederlaget i 1864 er det en helt modsat Stemning, der raader. Men netop da begynder man for Alvor at se Værdien af disse Skoler, og der vokser nu Højskoler op over hele Landet, store Skoler og smaa Skoler. Alle bliver de Centrere for et bestemt præget Aandsliv paa Egnen og virker videre ud, vækkende, opbyggende, folkeligt og kristeligt — under Devisen: hvad udad tabtes skal indad vindes. Og det er en Kendsgerning, at disse Skoler bidrog mægtigt til Genrejsningen efter Nederlaget — og til Bondestandens kulturelle Frigørelse. Efterhaanden ogsaa til Husmandsstandens.

Det bør ogsaa her nævnes, at Grundtvigs og Kolds Skoletanker har øvet stærk Indflydelse paa hele vort samlede Skolevæsen, ligesom de har skabt tilsvarende Skoler i vore nordiske Broderlande, ja endog til en vis Grad i England.

— Men det var altsaa denne Højskolebevægelse, der ogsaa skyllede ind over Bornholms Klippekyster og satte sit Præg paa Folkelivet her.

II.

Det begyndte i den første Periode — før 1864. To unge Artilleriløjtnanter, som begge havde været med som frivillige i Treaarskrigen og nu var gode Venner, besluttede at gøre et Forsøg. Det var *Philip Rasch Dam* og *Lucianus Kofod*.

Philip Dam bestyrede paa den Tid sin Moders Avlsbrug i Aakirkeby, og hun stillede sit store Stuehus paa Torvet til de to unge Mænds Raadighed. Begge blev Lærere ved Skolen. Men da Lucianus Kofod et Par Aar havde været Forstander paa Højskolen i Gedved ved Horsens, blev han kaldt Forstander.

De holdt Skole i to Vintre, 1856—57 og 1857—58, og det gik for saa vidt meget godt, som der var omkring 30 Elever hver Vinter, og de var godt tilfredse med Skolegangen.

Alligevel: Tiden var ikke kommen endnu. Der manglede Baggrund. Højskolens Idé var ikke levende i Befolkningen — og formentlig heller ikke hos de iøvrigt saa fortræffelige unge Mænd. Det var nok mere Landbrugsskole end Højskole, de holdt. I hvert Fald blev det ikke til mere end dette lille Forsøg. Begge de to Mænd gik over i det politiske Liv, hvor de begge kom til at gøre en betydelig Indsats. De gik ogsaa begge med igen, da Fædrelandet for anden Gang kaldte sine Sønner under Fanerne. Begge blev Kaptajner — Kofod dog først senere, ved sin Afsked.

— — —

En Højskolebevægelse i en Egn kan fremstaa paa to Maader. Enten kan en stærk og myndig Personlighed fremstaa og bygge en Højskole i en død Egn, og saa efterhaanden skabe Liv og Røre og Bevægelse omkring sin Skole, eller ogsaa kan der være fremvokset et Liv, en Bevægelse i den bestemte Retning, og ud deraf opstaar Trangen til en Højskole, og saa bygger Egnen Højskolen og finder en Forstander.

Men der skal være *noget* i Befolkningen, som kalder paa Højskolen, og som er rede til at bringe de nødvendige Ofre baade af økonomisk og af aandelig Art.

Der skal altsaa i begge Tilfælde være nogle, som sætter i Gang, vækker Liv. —

Og her rejser sig som et Fyrtaarn én af de mærkeligste Skikkelser i Bornholms nyere Historie, en Mand der lyser over Øen, over saa godt som alt, hvad der siden da har ladet sig tilsyne af forskelligartet Aandsliv — *Peter Christian Trandberg*.

Hans Historie hører hjemme et andet Sted i denne Bog og skal ikke fortælles her. Men man kan ikke komme udenom ham, naar man skal skrive om Højskolebevægelsen paa Bornholm.

Det er som oftest en religiøs Vækkelse, der ligger bagved Rejsningen af en Højskole. Og det var en religiøs Vækkelse Trandberg skabte, hurtigt, voldsomt, efter at han i 1860 var kommen herover til sin Fødeø som ung Vækkelsesprædikant efter kun to Aars Præstetjeneste i Jylland.

Ja — *Vækkelsesprædikant*, det var det han var! Det alene!

Han var i ustandselig Bevægelse — som Havet. Aldrig helt i Ro, og ofte pisket af stærke Storme, baade af ydre og indre Art. En mærkelig Skikkelse! Arbejdsform, Opholdssted, Anskuelser — alt skiftede.

Men han havde en enestaaende Evne til at gribe, fængsle, ryste Mennesker med sin Tale, ægge til begejstret Tilslutning eller forbitret Modstand. Kort sagt: *vække!*

Maaske netop hans Omskiftelighed, særlig med Hensyn til Anskuelser, bidrog til, at hans Vækkelse ikke blev ensidig, ikke udkrystalliserede sig i en bestemt Retning med fasttømret Dogmatik, men skabte en Bevægelse, der delte sig og forløb i mange forskellige Retninger.

Den blev ogsaa Arnestedet for Højskolebevægelsen — i Forbindelse med Stemningerne efter 1864.

— — —

Oppe i Sandvig sad der en ung Lærer og Kirkesanger ved Navn *Peter Julius Bon*.

Han var et fyrigt Gemyt, let til Begejstring, meget veltalende, og havde nogen Kendskab til Grundtvigs Højskoletanker. Nu

Peter Julius Bon.

blev han stærkt paavirket af Trandberg. Det førte til, at han ikke kunde nøjes med at sidde stille og undervise Børn. Han fik Lyst til, følte Kald til at drive Højskole.

Bon begyndte stilfærdigt 1866 med at undervise nogle Karle om Aftenen. Vinteren 1867—1868 fortsatte han i ud-

videt Form og kaldte det »Højskole- og Navigationsskole«.

Dette var utilfredsstillende. Det maatte være enten—eller. Og saa satte han sin økonomiske Fremtid paa Spil, tog Afsked fra sit Embede og købte sammen med en Landbrugskandidat *M. Kofoed* Pæregaard i Østerlars for her at drive Høj- og Landbrugsskole. Endnu vovede han ikke at byde Folkestemningen noget saa forbavsende som en »ren« Højskole, uden Eksamen, og uden »nyttige« d. v. s. faglige Kundskaber. — De begyndte November 1868 med 34 Elever.

Det var heller ikke tilfredsstillende. Det gik ikke alt for godt med Samarbejdet. Og Bon indsaa, at skulde det være en rigtig Højskole med Mulighed for at løse en virkelig aandelig Opgave, saa maatte han være helt fri og helt selvstændig.

Med stor Energi tog han fat paa at faa rejst en »rigtig« Højskole med egen Bygning. Megen Misforstaaelse og Modstand maatte han kæmpe imod (hans Søn Fridtjof Bon har i sin Bog »Hjemstavns-Billeder« givet en morsom og malende Skildring af Begyndelsesvanskelighederne og Misforstaaelserne i Novellen »Paa Højskole«).

Men det lykkedes ham at faa tegnet de fornødne Aktier. En stor og statelig Bygning, smuk og monumental, blev opført i Østermarie Sogn, ved Landevejen fra Østerlars til Ibsker — »paa Bondejord, hvor frit sig tumle de friske Vinde —«.

Indvielsesdagen, den 8. November 1870,

blev en virkelig stor Højtidsdag for Bornholm, blev Indvielsen af noget, som ikke blot *vardengang*, men *er* endnu. Heldigvis blev der trykt et lille Hefte med Talerne og Sangene.

Sognepræsten, *Jørgensen*, indledte med en lang, smuk Bøn. Derefter holdtes den egentlige Indvielsestale af Amtmanden, den højt-begavede og lærde Arkæolog *E. Vedel*. Og saa kom Forstander *Bon* selv og holdt den egentlige Programtale. Han var dybt bevæget og talte stærkt lyrisk. — »Mennesket er skabt i Guds Billede, og *det er Livets Bestemmelse*, at Billedet mere og mere ved Aandens Hjælp skal komme til at ligne sit Forbillede! Alt-saa: et sundt og kraftigt Menneskeliv, der paa alle sine Enemærker, paa alle sine Punkter lader sig gennemsyre, gennemtrænge, forklare og løfte af Kristendommens frelsende og frigørende Aand, er det, Skolen her vil arbejde for, vil vække og fremme«. Han taler om *Vækkelse* som foreløbig Hovedsagen, *Vækkelse* til at se og høre og føle og ville, saa de kan blive i Stand til at leve et sundt og kraftigt Menneskeliv. Dertil skal Kundskab være et Middel, men Kundskab maa aldrig blive Maal. Men først og fremmest skal den frie, aandsbaarne Tale være Midlet. Og særlig skal *Vækkelsen* gælde Kærlighed til Fædrelandet, dets Minder, dets Sprog og dets Historie.

Derpaa talte Sognepræsten i Aakirkeby, den landskendte Grundtvigianer *P. K. Algreen*, Christen Kolds Ungdomslærer og gode Ven. Han skrev aldrig sine Taler, og der er derfor kun en ganske kort Gengivelse af en Tilhører.

Endelig tilsidst talte Pastor *Trandberg*. Han var paa dette Tidspunkt stærkt paavirket i *grundtvigsk* Retning, særlig gennem Vilh. Birkedal, Ryslinge, og lige efter det endelige Brud med Chr. Møller. — Han talte flammende, med Ild og Glød, som altid, talte om Forholdet mellem det menneskelige og det kristelige. Og derom siger han fortræffelige Ting! Højt svungne, ja, højere end det falder naturligt for os i vore Dage — men i Realiteten rammende. — Han sluttede »efter Forstanderens Ønske« med en kort Bøn.

Dermed var Bornholms Højskole i Østermarie indviet. Bevægelsen havde faaet Form og Udtryksmiddel. Værket var begyndt. Nu gjaldt det Fortsættelsen, Væksten —

Det begyndte meget lovende. Der var mange Elever de første Aar, omkring 60 baade Sommer og Vinter. »Mange holdt af Skolen, nogle af Forstanderen, men alle syntes om den Højskolekone, hun var saa hæjlu« (Fridtjof Bon).

Bon var lyrisk, meget veltalende, stemningsbevæget og havde en rig Fantasi — men »havde sjældent begge Fødder paa Jorden«. Han erfarede, at det dog var positive Kundskaber, Folk vilde have. Det blev nok alligevel mere Kundskabsskole end Højskole!

Trandberg var i Begyndelsen fast Lærer ved Skolen, ja flyttede endogsaa derop fra »Bethania« ved Aakirkeby. Men dette Samarbejde gik ikke. De kunde ikke sammen.

Vanskelighederne blev efterhaanden saa mange og store, at Bon gav op. 1876 forlod han Skolen og Bornholm og blev Kommune-lærer i København.

1876—78 blev Skolen ledet af en Seminarist *Chr. Brodersen*, men han har ikke afsat noget tydeligt Mærke i dens Udvikling.

En *virkelig grundtvigsk Højskole* blev det først, da *Brødrene Bøgeskov* i 1879 tog Styret. De skabte Østermarieskolens Glansperiode.

Den ældste af de to Brødre, og den ejendommeligste og betydeligste, var *Johan Høeg Bøgeskov*.

Han var født paa Mortensgaard, Ikast Sogn ved Herning, 1846. Paa fædrene Side stammede han fra en gammel Bondeslægt, paa mødrene fra en gammel Præsteslægt. Der var ogsaa noget af baade Bonde og Præst i ham. — 16 Aar gl. kom han paa Blaagaards Seminarium i København, hvorfra han tog Seminaristeksamen. Men han havde her to stærke Oplevelser, som prægede ham for Livstid. Det var Krigen 1864, der gjorde hans Fædrelandskærlighed bevidst — og brændende stærk. Og saa en svær Sygdom, med Nervesvækkelse og en frygtelig Døds-

angst. Det blev til et stærkt religiøst Gennembrud, hvor han fandt Hvile og Fred i sin Daabspagt, som det Sted, hvor Gud har talt sit levendegørende og frelsende Ord til ham personligt med Navns Nævnelser, saa han nu kunde lægge sit Liv og sin Død i Guds Faderhaand i Tillid og Tro.

Han var dermed fast forankret i den grundtvigiske Livsanskuelse.

Efter endt Uddannelse var han bl. a. Lærer paa Bornholms Højskole 1871—72, og paa Stenum i Vendsyssel 1875—78, og 1879 kom han altsaa hertil igen sammen med sin yngre Broder *Ludvig Bøgeskov*.

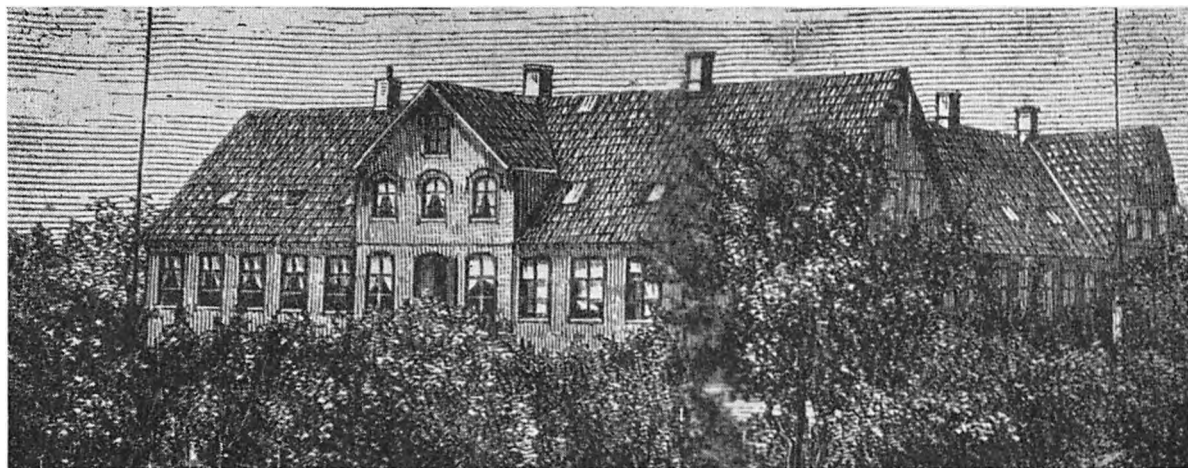
De to Brødre arbejdede fortræffeligt sammen, for de var i høj Grad Modsætninger og kunde derfor supplere hinanden.

Ludvig var den lyse og lette, med en let flydende Veltalenhed, let Begejstring, munter og lys af Væsen, med nogen Hældning til det sværmeriske. Johan var af det store Format, men tung, langsom, meget af en Grubler, ensidig i sin Grundtvigianisme, men med den Art Ensighed, som gør helstøbt og stærk. Var Aanden ikke over ham, kunde hans Tale blive tung, lang, kedelig. Men gik der Ild i ham, blev han af en eller anden Grund harmfuld eller begejstret, saa blev han *mægtig!* Saa kunde han slynge de herligste Ting ud af sit glødende Indre som af et Krater.

Berømte fra den Peeriode er ikke mindst de offentlige Møder, der samlede store Skarer, og hvor dels Brødrene, dels fremmede Talere førte Ordet, og hele det Væld af rige, skønne Sange, vi ejer, fik Lov at klinge ud og blive til Oplevelser. Allermest de fire Dages Efteraarsmøder hvert Aar! De ældre, som endnu mindes dem, taler om dem som de *store* Oplevelser! Fra hele Øen strømmede man til, kørende eller gaaende. 3—4 Mil gik man gerne for at være med. De fjernest fra

Johan Bøgeskov.

Højskolen i Østermarie, som den saa ud – dengang.

blev saa indkvarterede paa Skolen og hos Omegnens Beboere. Det var Fest! Og mange unge fik dør Oplevelser, som blev af livsvarig Betydning.

— Det varede kun til 1884. Saa gav de op.

Hvorfor? Hvorfor blev de ikke ved? Man kan ikke lade være at spørge saaledes — og kan ikke faa noget helt tilfredsstillende Svar. *Noget* kan man faa Svar paa, men der bliver *noget* igen uden Forklaring.

Der var noget med en ret sværmerisk Bevægelse i Vendsyssel, den saakaldte »Henriksenske Bevægelse«, som særlig Ludvig blev stærkt greben af. Der var noget med det politiske, hvis Bølger jo gik højt i disse Aar. Der var noget med Johans Helbred, der ikke var godt.

1884 var det forbi. Ludvig rejste til Vendsyssel, købte en gammel Præstegaard, byggede et stort Forsamlingshus og levede Resten af sit Liv som Bonde og fri Forkynder af Folkelighed og Kristendom. Johan overtog sin Hustrus Fødegård, Proprietærgaarden Gadebygaard i Østermarie. Her har han paa forskellig Maade sat sig stærke Spor, baade i det offentlige Liv og vel endnu mere i sit Hjem og indenfor det grundtvigske Aandsliv omkring Højskole og Valgmenighed, hvis Formand han var i mange Aar.

Bøgeskov var en markant Skikkelse. Han fyldte hvor han kom. Hans høje Skikkelse

med det stort skaarne Ansigt og det mægtige Skæg kunde man ikke undgaa at lægge Mærke til. — Men lige saa magtfuld hans vældige Røst kunde runge, naar Begejstringen tog ham, lige saa fint og nænsomt kunde han fremlokke de lifligste Melodier af sin Violin.

Han døde paa Gadebygaard 1929, 83 Aar gammel.

— Højskolen gik videre nogle Aar under Forstander *Alfred Foverskov*. Men det gik stadig nedad. Dens korte Glansperiode var forbi. Først i 90'erne gik den helt i Staa. 1893 solgtes Bygningerne til Brugsforening!

Dette var en *stor* Sorg for mange!

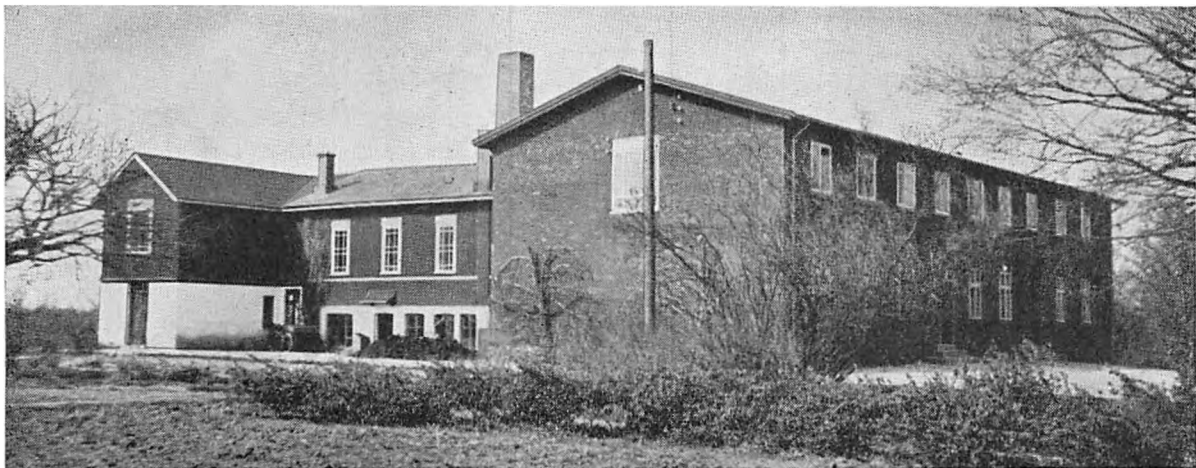
III.

Der var i disse Aar trods alt skabt *Baggrund* for en Højskole paa Bornholm.

En ikke saa lille Flok havde været Elever paa Skolen og dør haft Oplevelser af skelsættende og livsvarig Betydning. En større Flok havde modtaget stærke Indtryk ved de offentlige Møder. Adskillige havde været paa Højskole ovre, især havde mange været paa Vallekilde og var stærkt betagne af Ernst Triers Personlighed og Forkyndelse.

Men ogsaa ad anden Vej var der her paa Bornholm vokset et grundtvigsk Aandsliv frem, særlig i Rønne og i Aakirkeby og Omegn.

I Rønne sad som Præst fra 1863 til sin

Højskolen ved Ekkodalen. (Kaare Rasmussen fot.)

Død 1903 Pastor *F. V. Christensen*, en Mand, der ved sit milde Væsen og sin lyse Personlighed blev ualmindelig afholdt. Omkring ham dannede der sig en trofast grundtvigsk Kreds, som allerede var begyndt at samle sig før han kom. En Del af disse Rønneboere havde været paa Vejstrup Højskole. — De stiftede »Bornholms Højskoleforening«, som i en lang Aarrække gjorde et godt og frugtbart Arbejde.

I Aakirkeby og Aaker og Pedersker var den Trandbergske Vækkelse stærkt fremtrædende. Men en hel Del af denne Vækkelses Folk blev paavirket i grundtvigsk Retning, særlig af *P. K. Algreen*, Præst i Aakirkeby 1867—77, og *Henning Jensen*, Præst i Pedersker 1873—79. Sønderjyden *M. M. Smidt*, der i 1871 kom til Aakirkeby og oprettede en Friskole og fik bygget et Forsamlingshus, var siden Lærer ved Højskolen i Østermarie, men blev saa i en lang Aarrække Redaktør af »Bornholms Tidende« og blev dør af stor Betydning for Højskolebevægelsen. Og endelig var Pastor *Marius Jensen* kommen til Bornholm i 1885, først som Sognepræst i Pedersker, siden som Præst i Valgmenigheden, der blev stiftet omkring ham.

Disse Folk var dygtige Ordførere. Og de skabte Liv og Røre. Der var Begejstring over hele denne Bevægelse — noget af Morgens dugfriske Straaleglans!

Og Højskolen maatte jo være det naturlige Samlingssted og Midtpunkt for alt dette. Og saa var den gaaet i Staa — —!

Men dette var jo en umulig Situation! Saa stor var Sorgen, saa stærk var Stemningen, at det maatte give sig Udslag i Handling.

Først gjaldt det at finde *Manden*. Først ja! For uden ham nyttede det ikke noget at begynde.

Og det traf sig nu saa heldigt, at der var én i Nærheden, saa man kendte ham. I Nexø havde der i nogle Aar siddet en ung Realskolebestyrer, som var bleven kendt ikke blot som en ypperlig Faglærer, særlig i Matematik, og fremragende Pædagog og Skoleleder, men ogsaa som en aandfuld Taler og et poetisk begavet Menneske, der kunde overføre sine egne stærke Stemninger paa Tilhørerne.

Allerede i Januar 1893 henvendte nogle Mænd sig til ham med Forespørgsel, om han kunde tænke sig at opgive sin gode og sikre Stilling i Nexø for at blive Forstander paa en Højskole, som endnu ikke eksisterede, men hang i Luften i en Folkestemning! At han turde sige Ja til noget saa voveligt var Mændene et stærkt Vidnesbyrd om, at *han var Manden!*

Han hed *Niels Peter Jensen* og var en Husmandssøn fra Høve paa Sjælland — fra et fattigt, men godt Hjem, f. 1854. 15 Aar gl. blev han Elev paa Hindholm Højskole og blev

allerede dør klar over, at Lærergerningen var hans Livskald. Han tog Lærereksamen fra Blaagaards Seminarium og blev i en ung Alder Bestyrer paa Nexø Realskole.

Det var dristigt at sige Ja til Opfordringen til at gaa ind som Forstander for den paa-tænkte Højskole, der skulde rejses *paa den forriges Ruiner* — tilmed da han havde Hustru og fem smaa Børn. Der skulde *Tro* til! Men den havde han altsaa, og det bevirkede, at de Mænd, der opfordrede ham, derved ogsaa fik *Tro* — paa ham!

— Og saa tog man fat!

Der blev stiftet et Aktieselskab og valgt Bestyrelse. Der blev tegnet Aktier. Den gamle Højskole blev solgt, for man var klar over, at dens Beliggenhed var uheldig som Samlingssted for hele Øen. Det var bedre at rejse en helt ny Skole, saa centralt — og saa *smukt* beliggende som muligt. Altsaa ved Ekkodalen. Og saa Valg og Køb af Byggeplads, Fremskaffelse af Tegninger og Tilbud o. s. v.

De Mænd, der paatog sig dette vældige og ansvarsfulde Arbejde og gennemførte det udmærket, fortjener at nævnes med Ære!

Det var Gaardejer *Markus Hansen*, St. Duegaard, Aaker, der fra Begyndelsen indtil 1910 var Aktieselskabets kloge, stilfærdige, samvittighedsfulde og energiske Formand, Folketingsmand *M. P. Blem*, Engegaard, Nylars, Fabrikant *H. Blem*, Rønne, Gaardejer *Hans Anker*, Strangegaard, Klemensker. Gaardejer *K. A. Klo*, Bakkegaard, Rutsker, Gaardejer *A. J. Kjøller*, Ellesgaard, Østermarie, Gaardejer *A. Kjøllev*, Langedeby, Bodilsker, Gaardejer *E. Due*, Myregaard, Pedersker, og Hjulmager *M. P. Ipsen*, Aakirkeby. Af dem er kun én i Live: Rentier *A. J. Kjøller*, R. af D.

— En smuk Plads blev valgt vest for Vejen fra Aakirkeby til Almindingen, nord for Valensgaard, med Støtte mod et lille Aaløb med Skov, Krat og Eng, 5—10 Minutters Gang fra Ekkodalen. Og den 16. Juli 1893 blev Grundstenen lagt.

Arkitekten Professor *Mathias Bidstrup*, Rønne, havde lavet Tegningen, og *H. P. Bid-*

strups Bygningsforretning, Rønne, havde paa-taget sig at aflevere Bygningen færdig til Brug inden 1. November.

Alt var i Orden til Tiden, og den 3. November s. Aa. aabnedes Vinterskolen ved et stort offentligt Møde.

Ved dette talte Forstander *N. P. Jensen*, Pastor *F. V. Christensen*, Johan Bøgeskov og Marius Jensen, og Deltagerne i Mødet fik en Oplevelse, som de aldrig glemte. Særlig skal Marius Jensens Tale have gjort et mægtigt Indtryk! Han talte ud fra Mottoet: Kundskab i Ære — men Haab skal Livet bære.

— — —

Saa var Højskolen rejst paany — eller rettere: saa var der rejst en ny Højskole.

Blev den saa det man havde haabet og villet: en Skole for Livsoplysning for den bornholmske Ungdom og et Centrum for et Aandsliv og en Aandskultur i grundtvigsk Retning? —

Starten var god. Man blev ikke skuffet. *N. P. Jensen* var virkelig »Manden« — baade i Skolestuen og ved de store offentlige Møder. Naar hans tætte Skikkelse med det smukke Hovede og de store, klare, gennemtrængende Øjne langsomt steg op paa Talerstolen, og han roligt lod Blikket glide ud over den tæt-pakkede Sal, saa blev der forventningsfuld Stilhed. Saa »havde« han Forsamlingen helt og fuldt, straks. Og naar hans dybe Røst med den mærkeligt sonore Klang langsomt, stilfærdigt bar Ordene frem, poetiske, stemningsmættede, ofte i rammende Billeder, saa sad Forsamlingen som tryllebundet, betaget, begejstret, intenst lyttende. Der var noget fascinerende over denne Tale. Og naar den hørte op, havde man Følelsen af en stor og mærkelig Oplevelse.

Det samme var Tilfældet med de daglige Foredrag i Skolestuen. Derfor er det ikke underligt, at et 5 eller 3 Maaneders Kursus hos ham i Reglen følte som en afgørende og retningsbestemmende Oplevelse — og for de fleste virkelig blev det. Naturligvis var der

altid nogle der reagerede og blev upaavirkede. Som der altid er. Men det var ikke mange.

Dertil kom, at han det første Aar havde en ualmindelig god Medhjælp i Frk. *Nanna Ingerslev*, der var fulgt med som Lærerinde fra Nexø, og *H. P. Jensen*, der nærmest havde sin Styrke i dette at være en førende Kammerat, der gjorde hver Dag festlig.

Der var Glæde og Grøde over det hele! Folk havde bragt store økonomiske Ofre — og det paa et Tidspunkt, der vel netop var Bunden af en lang og tung Kriseperiode! Det var virkelig *meget* betydelige Ofre, der var bragt. Derfor var det hele saa meget mere dyrebart, og derfor var Tilslutningen og Begejstringen fuldtone.

Derfor virkede det som et lammende Slag, da N. P. Jensen først i Oktober 1900 meddelte Bestyrelsen, at han opsagde sin Kontrakt og ønskede at flytte — helst straks, men ellers til 1. April 1901 efter lovlig Opsigelse! — Bestyrelsen bad ham blive til April og gennemføre Vinterskolen, da det vilde være umuligt at finde en Forstander med saa kort Frst.

— Her er vi ved et springende Punkt — og et meget pinligt!

Det har været Bornholms Højskoles onde Skæbne lige fra den første Begyndelse i Østermarie til i Dag, at den ikke har kunnet fastholde sine Forstandere, men har skiftet med faa Aars Mellemlum. Det vil være uheldigt for enhver Skole, men dog i særlig Grad for en Højskole, der mere end nogen anden staar og falder med Forstanderen og hans Hustru og Medhjælpere. Der bliver for ringe Stabilitet, for svage Traditioner med den evindelige Skiften. Skolens »Ansigt« bliver for utydeligt, dets Træk for udvaskede.

Hvad er Grunden til denne Tragedie?

Ja, de forskellige Forstandere har selvfølgelig haft forskellige Grunde. Men kan der mon findes *en fælles Aarsag* nedenunder alle de forskellige personlige Grunde — — ? Alle Forstanderne har været »førte« siden Bøgeskovernes Tid. N. P. Jensen var Sjæl-lænder, Resten har været Jyder. Er der

noget i den bornholm-ske Folkekarakter, der ligesom skyder de andre Danske fra sig?

Vanskeligt at svare paa! Men ejendommeligt er det, at Forstanderstillingen to Gange er tilbudt en Bornholmer, men han turde ikke tage imod den, fordi han var — *Bornholmer!*

Vist er der *noget* hos Bornholmerne, som gør netop *denne* Gerning vanskelig. Det er vel noget udefinerbart. Men det er det samme Karakterelement, som afstedkommer de ejendommelige religiøse Forhold med denne saa helt mærkelige Tendens til Sektdannelse!

At N. P. Jensen forlod Skolen saa hurtigt og til Trods for at alt gik godt hænger utvivlsomt sammen med noget i hans *personlige* Anlæg.

Der er Mennesker, i Reglen dem man kalder Stemmingsmennesker, der bestandig maa skifte. F. Ex. Trandberg: 5 Aar var det højeste, han nogensinde beholdt samme Bopæl eller samme Arbejdsform. — N P. Jensen var en Vandrør, baade i Legemets og i Aandens Verden. Altid søgte han videre, altid udvidede han sine Kundskaber, altid trængte hans Indsigt ind i nye Felter, altid blev den synlige og sanselige Virkelighed Lignelse og Symbol paa den usynlige Virkelighed. Det nære blev fjern, og det fjerne kom nær. Grubler og Mystiker var han. Derfor var der bag de synbare Grunde til hans hyppige Skiften Livsstilling altid en dybere-liggende, i det dunkle rodfæstet *Aarsag*.

Bornholm havde dog faaet en Førsteplads i hans Hjerte. 1915 kom han tilbage igen og blev Forstander for Aakirkeby Realskole. De sidste Aar boede han i Rønne, hvor han døde i 1928, 73½ Aar gl. — kort efter fulgt af sin Hustru, en højt begavet Israels Datter af Levi Stamme.

N. P. Jensen.

— — —

N. P. Jensens Efterfølger blev *F. C. Krebs Lange*.

Han var Jyde fra Nibeegnen, havde Lærer-eksamen og var trods sin Ungdom en udmærket Forstander, mild og myndig, og blev hjulpet paa den fortræffeligste Maade af sin Hustru, født Pontoppidan Thyssen.

Det var imidlertid klart, baade for ham selv og efterhaanden ogsaa for mange andre, at Krebs Lange havde ikke sit blivende Sted i nogen Skolegerning. Han maatte blive Præst. Dertil var han født og baaren. Og derfor var det heller ingen Overraskelse, da han opsagde sin Stilling for at forberede sig til Præstegerningen. Skolen gik godt, Forstanderparret var meget afholdt, der var ingen ydre Grund til Flytningen — det var i dette Tilfælde udelukkende den indre Aarsag, som alle saa og forstod og bøjede sig for i Ærbødighed.

Krebs Lange blev kort efter Præst for Stevns Frimenighed, en Stilling han med en kort Afbrydelse beholdt indtil Alderdom og Svaghed tvang ham ud. Kort efter døde han i Marts 1939.

— — —

Sommeren 1906 stod man altsaa atter overfor det pinlige Tilfælde at skulle søge ny Forstander. Der blev averteret i »Højskolebladet« og der kom Ansøgere nok, men ingen, som Bestyrelsen turde anse som kvalificerede.

Saa blev det mig. Jeg søgte ikke. Det var overhovedet ikke min Agt at blive Højskoleforstander. Højskolelærer vilde jeg være, og det var jeg blevet — under saa gode og tilfredsstillende Forhold, som jeg kunde ønske. Det var et underligt Spil af »Skæbnen«, at jeg blev Højskoleforstander imod min Vilje.

I syv Aar, fra jeg var ti, havde jeg tjent hos Bønderne, var tre Vintre paa Højskole, deraf den ene paa Askov, saa 1½ Aars Soldatertjeneste i København, og saa først læste jeg til Studentereksamen, Student 1900, Filosofikum 1901 og fra Foraaret 1902 Lærer ved Sørslev Højskole paa Nordfyn i 4½ Aar. Jeg var kun 32 Aar, min Hustru et Aar yngre.

Begyndelsen var ikke let. Der var saa meget uvant og fremmedartet. Forudsætningen for Bornholms Højskole var himmelvidt forskellig fra Baggrunden for Sørslev Højskole. Og Modsætningen mellem Fynboer og Bornholmere er saa stor, at den vistnok maa siges at vise Spændvidden i dansk Folkekarakter.

Men efterhaanden som vi blev fortrolige med det bornholmske, blev vi klar over, at her havde vi vor Livsopgave og vort blivende Sted — saa vi sagde Nej til et særdeles lokkende Tilbud andetsteds. —

Der kom nu en rolig Tid, hvor det hele faldt i Lave — den Ro og Tryghed som er nødvendig, hvor noget levende skal vokse »i Naturens Orden«. Elevtallet holdt sig nogenlunde konstant omkring de 30 — undertiden dog op til 40 (42 højeste Tal). Det er naturligvis ikke noget imponerende Tal. Men det har Fordelen af nærmere Kontakt med de enkelte Elever, og mellem Skole og Hjem. Særlig det sidste er et Aktiv af den største Betydning — og egentlig det, der giver de smaa Skoler deres Berettigelse og særlige Værdi i Forhold til de store. Det bliver da ikke blot Fagundervisningen og Foredragene, Livet i Skolestuen, men ofte i lige saa høj Grad Livet udenfor Timerne, det daglige Samliv, Samspillet mellem Lærere og Elever og Kammeratskabet, der faar afgørende Betydning for de unge Menneskers hele Livsindstilling.

Og saa Møderne — Højskolen som Samlingssted.

Der var stor Hørelyst — og Høreevne — hos de Bornholmere, som til Stadighed samledes til vore offentlige Møder, og derved fik disse ofte et særdeles festligt Præg.

Allerede i N. P. Jensens Tid kneb det med Pladsen i Salen. I 1905, under Krebs Lange, blev der bygget 12 Alen til mod Syd, i Forlængelse af Salen, men med Gulvet hævet 1 Alen over Salens Gulv, saa der blev Plads til et Par Værelser og nogen haardt tiltrængt Gangplads nedenunder og udenfor. Samtidig

blev Hestestalden udvidet, saa der blev Plads til 100 Heste.

Ved de offentlige Møder var i Reglen begge Sale fyldt, om Vejret blot var nogenlunde. Saa var der to Foredrag om Eftermiddagen, derpaa en Spise- og Kaffepause, og om Aftenen enten et tredie Foredrag eller Oplæsning, Musik e. l.

Særlig festlige var Efteraarsmøderne, som i Reglen strakte sig over tre Dage, hvoraf den ene altid var en Søndag. Da strømmede Folk til i store Skarer. Om Søndagen især stod og sad man »som Sild i en Tønde«, hver Kvadrattomme Plads var udnyttet, og ofte sad og stod der et Par Hundrede udenfor de oplukkede Vinduer. Var det blot nogenlunde Vejr til det, holdt vi Dagforedragene ude i Haven, og det hændte, at vi bar de fleste af Bænkene ud, saa Folk *stod* sammenpressede derinde. Og ikke blot Staldene, men alle Nabogaardene var fyldt med Heste — ja det er hændt man har maattet køre helt til Aakirkeby for at faa dem i Stald.

Om Aftenen efter Møderne fyldtes Stuerne med Mennesker, og Diskussionen gik da ofte højt om Emner der havde været fremme, og Problemerne blev sat under Debat.

Et særlig festligt Præg havde vort aarlige Midsommermøde, som altid, naar Vejret tillod det, blev holdt paa Højskolens Festplads i Ekkodalen — uden Tvivl den skønneste, i hvert Fald den ejendommeligste Festplads i Landet! Dèr holdtes ogsaa mange andre Møder. Siddepladserne var maaske ikke alle lige magelige — men det var et pragtfuldt Syn at se en stor, sommerklædt Forsamling spredt op over Klippeskrænten, Talerstolen mellem to store Bøge i Bunden, bag den Engen med Bækken, og der bagved igen den vældige, massive lodrette Klippevæg, med Egeskov ovenover.

— Til Midsommermøder og Efteraarsmøder var der altid mindst en, oftest to Talere ovrefra. Jeg søgte at faa de bedste af Højskolens Mænd herover. Men den afsides Beliggenhed og besværlige Rejse var ofte en stor Vanskelighed.

Men ikke blot Højskolens store Navne findes blandt Talerne. Ogsaa Folk udenfor den specielt grundtvigske Lejr hørte vi med Glæde — som Vilh. Grønbech (som holdt sit første populære Foredrag her), Edv. Lehmann, Åge Meyer Benedictsen, Vilh. Andersen, P. A. Rosenberg, L. P. Larsen, Helge Rode o. m. a. Min Erfaring har nemlig lært mig, at »der er en Verden udenfor Verona«, og at ensidig Snæverhed er af det onde.

Naar flere af disse Mænd med Glæde kom igen, hver Gang jeg kaldte, var det fordi de intetsteds i Landet fandt saa gode Tilhørere, saa lydhor en Forsamling som her!

Men der var ogsaa dengang dygtige Ordførere af grundtvigsk Retning blandt Præsterne herovre: Andersen, Ibsker, Møller, Vestermarie, Erichsen, Aakirkeby, Provst Rasmussen, Østerlars — og Johan Bøgeskov, Mænd vi hørte ofte og gerne.

— En stor Vanskelighed ved en lille Højskole er Lærerspørgsmaalet (nej: *var*, for nu er Problemet klarer ad Lovgivningens Vej). Vi kunde jo ikke med de Indtægter, vi da havde, lønne et Par Lærere forsvarligt. Det blev kun Begyndelseslønnen. Altsaa for unge Lærere, Nybegyndere, og stadig Skiften.

Ved en venlig Skæbnes Tilskikkelse lykkedes det os at beholde nogle Medarbejdere i saa lang en Aarrække, at der ogsaa paa det Omraade opnaaedes en betydelig Stabilitet og velgørende Ro. Landbrugskandidat *Johannes Jensens* og Organist *Kaj Senstius'* Virksomhed ved Skolen vil baade af gamle Elever og af Mødedeltagere mindes med Glæde.

— — —

Og saa blev det alligevel ikke, som vi havde ønsket og haabet, noget livsvarigt.

Ved en lille Højskole med dens intime Forbindelse mellem Hjem og Skole betyder *Husmoderen* langt mere end ved en større Skole, — mindst lige saa meget som Forstanderen.

Min Hustru havde i rigt Maal alle de gode Egenskaber, en ret »Højskolemor« har Brug for, og var, trods sin beskedne Fremtræden, en saa betydelig Personlighed, at hendes Betydning for Skolens Liv og Gerning — og for

min Gerning ved Skolen! — næppe kan overvurderes! Hun døde 15. December 1919 efter flere Aars svær Sygdom.

Dette skabte en helt ny Situation for mig baade udadtil og indadtil. Og da jeg i 1922 fik en Opfordring til at optage en Præstegerning i Valgmenigheden kunde jeg ikke sige Nej. Efter Sommerskolens Afslutning 1923 forlod jeg med Sorg Højskolen —

— — —

Min Efterfølger blev igen en Jyde, Lærer ved Vinding Højskole ved Vejle, *Frøde Aagaard*.

Han arbejdede efter nogenlunde samme Retningslinjer som vi, saa der ikke blev noget Brud i Udviklingen. Han var en dygtig og ildfuld Skolemand med stor Arbejdsevne og en kvik Pen — og en usædvanlig udmærket Taler! Dygtige Medarbejdere havde han ogsaa, først og fremmest en dygtig og energisk Hustru.

Alligevel blev han aldrig *helt hjemme* paa Bornholm. Jylland stod hans Hjerter næst. Der var større Forhold. Og da der kom et fordelagtigt Tilbud om en større Højskole inde midt i Hjertet af Jylland, Vestbirk, kunde han — forstaaeligt nok — ikke sige Nej dertil. Efter 10½ Aars lykkeligt Arbejde forlod de atter Bornholm —

og Bornholms Højskole maatte paany til at skifte Forstander!

— — —

Den følgende Del af Højskolens Historie er for nær paa til at kunne skildres og bedømmes objektivt. Det blev en Krisetid, som behøver Afstand. Kun de enkleste Hovedtræk skal nævnes i Korthed.

Thomas Thomsen traadte til som Forstander. Han var en solid Jyde med adskillige Aars dygtigt Højskolearbejde bag sig, en selfmade Mand med grundige Kundskaber og en noget tung Form. Hans stiltfærdige Hustru var ham en god Medhjælp.

Men —: »Tiderne skifter og vi med dem«. Ungdommens Fordringer var bleven andre og større. Bygningen, let bygget fra Begyndelsen, var ved at blive noget medtaget, og

var navnlig bleven for primitiv og umoderne i Forhold til de Skolepaladser »med alle moderne Bekvemmeligheder«, som nu rejstes rundt om i Landet. Der var ganske vist foruden Tilbygningen i 1905 sket en større Ombygning og Udvidelse i 1914, saa der var bleven en udmærket og rummelig Forstanderlejlighed. Men Elevværelserne og hvad dertil hørte var i høj Grad utidssvarende. Ogsaa andre Ting spillede ind, saa Elevantallet dalede saa betænkeligt, at Statsanerkendelsen kom i Fare. Foraaret 1940 maatte Thomsen give op efter kun seks Aars Arbejde.

Da man nu stod uden Forstander, paatog Pastor *K. Kirkegaard Jensen*, Præst ved Bornholms Valgmenighed, sig at være midlertidig Forstander for Sommerskolen. Og trods mange og store Anstrengelser lykkedes det ikke i Sommerens Løb at finde en Forstander. Kirkegaard Jensen paatog sig da ogsaa at lede Vinterskolen, og hvervede som Medhjælper Lærer *P. Gamborg Nielsen*, med Tanken om, at han fra Foraaret 1941 skulde overtage Forstanderstillingen. Hvilket ogsaa skete.

Men trods ubestridelig Dygtighed og høje Idealer lykkedes det ikke denne Mand at komme paa Bølgelængde med den bornholmske Befolkning og Ungdom. Gamborg Nielsen og hans udmærkede Hustru forlod Højskolen efter Vinterskolens Slutning den 1. April 1944.

Altsaa atter Forstanderskifte!

Der er antaget en 34-aarig Lærer ved Vestbirk Højskole, *Aksel Lauridsen*. Han er foreløbig et ubeskrevet Blad. Lad os haabe, at han er »den rette Mand«, at han og hans Hustru kan komme saadan paa Bølgelængde med Bornholmerne, at de kan se det som deres *Livsopgave* at føre Bornholms Højskole frelst gennem Brændingen og ind i smult Vand, at der kan komme den Ro og Fasthed over Skolen og dens Liv, som er nødvendig, for at Gerningen kan gro sin naturlige Vækst i Fremtiden!

— — —

At der er folkelig Jordbund derfor fik man

et klart og smukt Vidnesbyrd om i 1940, midt under »Krisen«.

Som omtalt trængte Skolen haardt til Fornyelse og Modernisering. Mange Planer var fremme i den Anledning. Men det viste sig, at der var stor Kærlighed til Skolen og Vilje til at bringe Ofre for at bevare den som *Højskole* for Ungdommen og Midtpunkt for et særpræget Folkeliv paa kristelig Grund.

Derfor kunde det lykkes — væsentlig for frivilligt skænkede Bidrag — i Efteraaret 1940 at gennemføre en fuldstændig Ombygning af hele øverste Etage og en gennemgribende Modernisering af hele Bygningen, saa den nu er paa Højde med de bedste Skoler og har alle disse saa nødvendige Nutidens Bekvemmeligheder: Centralvarme, rindende Vand, W. C., Bad, elektrisk Lys etc.!

Rammen er i Orden. Indholdet skal det nye Forstanderpar og Bornholmere skabe i Fællesskab!

— — —

Til Slut to Spørgsmaal: *Hvad er Højskolebevægelsens Indhold?* — og: *Er der Brug for den i Fremtiden?*

Det første Spørgsmaal er vanskeligt at besvare.

Er det nemlig noget der svarer til sit Navn: en *Bevægelse*, et levende Liv, saa lader det sig ikke indfange af Logikkens Spindelvævsnet og definere og rubricere og anbringe i firkantede Kasser med Navn og Nummer. Livet lader sig aldrig rubricere. Det smiler overlegent ad Logikkens Ensidighed og gaar videre! Kan *Bevægelsen* defineres, da er den ikke længer en *Bevægelse*, men en Museums-genstand. Død.

Men en *Bevægelse* sætter *Spor*. Deraf kan den bedømmes. Sporene kan være mer eller mindre tydelige.

Bevægelsen, som her er Tale om, begyndte at sætte sine *Spor* i Grundtvigs Liv — hans Følelser, Længsler, Kærlighed, og siden hans Tanker, Vilje — Ord! Men dette har endda Rødder længere tilbage — helt ud i det dunkle. Liv begynder altid i det dunkle!

Sporene kan vi følge fra Grundtvigs Ord

i Tale og Skrift gennem mange andres Ord, hvoraf nogle blev Daad, Gerning. Og Sporene kan vi følge ud i det Folkeliv, der er levet og leves i Danmark nu — mest paa Landet, i Bondestanden, mindre i Byerne. Naar klarøjede Udlændinge kommer til Danmark er disse *Spor* noget af det der mest vækker deres Overraskelse og Beundring!

Det er altsaa *Oplevelser*, som bestandig afføder nye *Oplevelser*. Paa den Maade bliver det — *Bevægelse*.

Et tydeligt og let overkommeligt *Spor* af enhver *Bevægelse* er f. Ex. dens *Sange*. Enhver *Bevægelse* af aandelig Art skaber sig altid Udtryk i Poesi — i *Sange*.

Læs f. Ex. Højskolesangbogen. *Helt igennem*. Der vil man finde Grundtvigs Livssyn, ogsaa som det er bleven til *Oplevelser* hos hans Disciple, som har kunnet forme dem i Ord og Toner. Hans Sammenhæng med Menneskeslægten, med Norden, Danmark gennem alle Tider, som noget han har Del i og er Del af, hans Ærbødighed for og Kærlighed til »det ædle, virksomme Menneskeliv«, til Mennesket som skabt i Guds Billede, til alt hvad der »stammer fra Aand«, til Livet, som Gud vil det og giver det, som Guds Gave og derfor af evig og uendelig Værdi, og derfor Genstand for Guds Frelse.

Et jævnt og muntert, virksomt Liv paa Jord som det, jeg vilde ej med Kongers bytte:
opklaret Gang i ædle Fædres *Spor*
med lige Værdighed i Borg og Hytte,
med Øjet som det skabtes, himmelvendt,
lysvaagent for alt stort og skønt herneliden,
men med de dybe Længsler velbekendt,
kun fyldestgjort af Glans fra Evigheden!

Bedre kan det næppe siges.

— Det er i en Nøddeskal Højskolebevægelsen og dens *Oplevelse* — udtrykt gennem hans og mangfoldige andres i det uendeligt varierede Nuancer og Udtryk!

Og det er ogsaa Højskolens Program. »Et saadant Liv jeg ønsked al min Æt«.

Hvordan dette skal virkeliggøres i det praktiske Liv og i Skolen — ja det kommer ganske an paa vedkommendes *Oplevelse* deraf.

Derfor maa det være i fuld Frihed og fuldt personligt, om det skal være sandt og ægte.

Og kun *Kærlighed* kan give baade Indsigt, Erkendelse og Handlekraft. For

han har aldrig levet,
som klog paa det er blevet,
han først ej havde kært!

— Og naar der saa spørges: Er der Brug for denne Højskolebevægelse (Ordet taget i *allervideste* Forstand!) i Fremtiden? saa kan vi betænke: er ikke *den Aand diametralt modsat* den Aand, der nu har kastet Verden ud i den mest vanvittige af alle Verdenskrige og truer med at forvandle Guds dejlige Jord til rygende Ruiner og Menneskene til livsuduelige, groteske Klumper af Had!

Kun Kærlighed er stærk nok til at overvinde dette! Kærlighed og den alene!

Hvor Guds Kærlighed faar Magt i Menneskehjerter, der sker Kærligheden, og der gror Fremtiden.

Og Grundtvigs Syn og Syner, ogsaa paa »Skolen for Livet«, var ikke Taagedrømme —

Ikke fra Drømmenes taagede Strand
samled sig Grublerens Syner,
men fra det Kærligheds Havdyb, hvis Rand
Evighedshaabene bryner!
Aanderne aner et glimtende Gran
naar det lyner!

(Bj. Bjørnson).

Jo der er, nu som aldrig før, Brug for Højskolebevægelsen og Højskolen!

Trods Mørkets Harme
med Straalearme
af Lys og Varme
vor Skole staa!

DE POLITISKE FORHOLD PAA BORNHOLM

AF FINANSMINISTER K. H. KOFOED, KØBENHAVN

I 1834 indførtes Stænderforsamlingerne, der ikke havde lovgivende Myndighed, men Adgang til at give Kongemagten Raad. Til Forsamlingen i Roskilde valgtes Bornholm tre deputerede, en fra Købstæderne og to fra Landet. Der vistes dog her paa Øen meget ringe Interesse for disse Valg. Det var nemlig stærkt begrænset, hvad man kendte til Forholdene uden for Bornholm, og de aandelige Strømninger, som i Trediverne og Fyrerne i det 19. Aarhundrede spillede saa stor en Rolle i det øvrige Land, mærkedes kun i ringe Grad paa Bornholm. Derimod gav den nationale Rejsning i 1848 og Kampen mod de slesvig-holstenske Oprørere stærk Genlyd herovre. Under stor Begejstring hvervedes frivillige og indsamledes Bidrag til Landsforsvaret.

Den 5. Oktober 1848 afholdtes Valg til den grundlovgivende Rigsdag. Bornholm blev delt i to Valgkredse, ganske svarende til de nuværende; ogsaa Valgstederne var dengang Rønne og Aakirkeby. Men det var kun et Faatal af Vælgere, der deltog i Afgørelsen af, hvem der skulde være Bornholms første Rigsdagsmænd, og om nogen politisk Delingslinie var der ikke Tale, ja det fremhævedes endog offentligt, at man ikke skulde interessere sig for Kandidatens politiske Standpunkt, men kun sørge for at sende Mænd til Tingene, som besad »Ærlighed, Udholdenhed og sund Dømmekraft«; desuden blev der lagt Vægt paa, at Repræsentanten vilde forsvare de særlige bornholmske Privilegier. I Rønne valgtes en anset Landmand, Gaardejer *Adolf*

Stender, St. Gadegaard, Vestermarie, med 174 Stemmer, medens 152 stemte paa Sognepræsten i Rønne, Provst *With*. I Aakirkeby valgtes uden Modkandidat Bornholms berømte Søn, Professor *J. N. Madvig*. Han nedlagde dog efter 1½ Maanedes Forløb sit Mandat, da han blev udnævnt til Minister. Han efterfulgtes af Præsten *J. W. Marckmann*, som var en nær Ven af Madvig, født samme Aar (1804), Søn af Byskriveren i Neksø, medens Madvigs Fader var Byskriver i Svaneke. Marckmann havde som Modkandidat Dattidens mest landskendte Politiker, *Orla Lehmann*, men han fik kun 45 Stemmer.

Da Danmark havde faaet sin Grundlov af 5. Juni 1849, og Valgloven var gennemført, skulde de første ordinære Valg til Folketing og Landsting finde Sted. Det var i December 1849. Der var denne Gang ret livlige Valgforberedelser i begge Kredse. Den forøgede politiske Interesse skyldes nok i nogen Grad, at Bornholms Avis, der hidtil havde været Øens eneste Blad, og som altid havde virket paa yderst stilfærdig Maade indenfor sin faatallige Læsekreds, havde faaet en Konkurrent i et nyt Blad »Den fri Borger«, der særlig gav sig af med politisk Agitation. Dets Udgiver og Redaktør, Rønneprokuratoren *Chr. Fog*, optraadte ved det omhandlede Valg som Kandidat i Rønnekredsen; han fik dog kun 134 Stemmer, medens Bornholms Toldkasserer *H. F. Heggelund* valgtes med 268 Stemmer. Ogsaa i Aakirkeby var der ved dette Valg to Kandidater, Majoren til Lauegaard i Aaker, *H. M. Koefoed*, og Pastor *C. A. Meyn*,

Bodilsker. Koefoed, hvis politiske Standpunkt nærmest faldt sammen med Bondevennernes, valgtes med 197 Stemmer, medens 151 Vælgere stemte paa Pastor Meyn, hvis Synspunkter var stærkt højreprægede.

Allerede i 1851 nedlagde Heggelund, Rønnekredsens første Folketingsmand, sit Mandat; han efterfulgtes af den 33-aarige Urmager *Findanus Petersen*, en særpræget og veltalende self-made Mand, som var Kredens Repræsentant i 7 Aar. Det var en politisk urolig Tid, særlig paa Grund af Forsøgene paa at ordne Forholdet mellem Kongeriget og Hertugdømmerne, og Folketinget opløstes tidt. Findanus Petersen var i sine 7 Rigsdagsaar paa Valg ikke mindre end 5 Gange; han hørte til Bondevennernes radikale Fløj, og Embedsmændene og det saakaldte højere Borgerskab søgte energisk, men forgæves at tage Mandatet fra ham. I 1858 afgav han det frivilligt til den 29-aarige Løjtnant *Lucianus Kofod*, der startede som rød Republikaner, men endte som Provisorismens energiske Vaabendrager. Han repræsenterede i første Omgang Rønnekredsen fra 1858 til Krigsaaaret 1864. Da stod han som frivillig ved Krigsfronten og afløstes som Rigsdagsmand af Lærer *A. L. Hjorth*, den senere Skoleinspektør i Rønne. En 36-aarig Journalist og Altmuligmand, *Michael Wolff*, der her paa Øen havde startet et stærkt omdiskuteret Piratblad »Rytterknægten«, fik som Hjorths Modkandidat kun faa Stemmer (56 mod 673). Hjorth hørte politisk til de nationalliberale, ligesom hans Afløser, Kammerherre *Fallesen*, der var blevet Kommandant paa Bornholm, kort før han — i 1866 — kaaredes til Repræsentant for Rønnekredsen. Efter tre Aars Forløb fæddedes han af Lucianus Kofod, der efter en kort, men hidsig Valgkamp opnaede 422 Stemmer mod Fallesens 231. Kofod sad i anden Omgang i 12 Aar som Folketingsmand for 1. Kreds.

I Aakirkebykredsen var Major *H. M. Koefoed* efter sin første Valgperiode (i 1852) blevet afløst af Pastor *C. F. Gram*, som var Toldassistentens søn fra Nekso, paa dette Tids-

punkt Sognepræst i København. Aaret efter søgte Gram Valg i en københavnsk Kreds og erstattedes i Aakirkeby af *O. E. Sonne*, Farver i Nekso og Kaptajn i Væbningen. Da Sonne ikke søgte Genvalg i 1855, blev Gram paany Repræsentant for Aakirkebykredsen. Han døde to Aar efter, og ved Suppleringsvalget opstilledes den 34-aarige Løjtnant *Philip Rask Dam*. Fra sin Moders Stentræppe paa sin Fødebys Torv holdt han den 12. August 1857 som eneste Kandidat sin første Valgtale. Han betegnede sig som maadeholden Fremskridtsmand og kaaredes som Repræsentant for den Kreds, hvis Folketingsmandat han derefter bevarede uafbrudt i 35 Aar, i hvilken Tid han genvalgtes 18 Gange, deraf 12 Gange ved Kaaring.

Ved det første Landstingsvalg paa Bornholm satte Valgmændene med overvældende Flertal fhv. Amtmand *Krabbe* ind paa Tinge. Han var faa Maaneder før af Regeringen afskediget fra sit Amtmandsembede paa Grund af Pligtforsømmelse. Krabbe havde imidlertid ved sit jævne Væsen og sin forstaaende Holdning overfor Befolkningen skaffet sig en enestaaende Yndest paa Øen, og han blev ogsaa denne en god Repræsentant i Rigsdagen. Han bevarede Mandatet til sin Død i 1857. Efterfølgeren blev Sognepræsten i Aaker *C. F. Mossin*; da denne frasagde sig Stillingen i 1862, valgtes den tidligere Folketingsmand for 2. Kreds, Kaptajn *O. E. Sonne*, til Øens Landstingsmand. Han bevarede Mandatet i 12 Aar og blev i Landstinget som tidligere i Folketinget en indsigtfuld Talsmand for sin Fødeøes Interesser; ogsaa i almindelige politiske Spørgsmaal havde hans Ord Vægt.

I den her omhandlede Periode — fra den fri Forfatnings Indførelse i 1849 til det forenede Venstres Dannelse i 1870 — var adskillige bornholmske Særspørgsmaal Genstand for Lovgivningsmagtens Overvejelser og Beslutninger.

I Rigsdagssamlingen 1850—51 forelaa Forslag om en Nyordning af visse Told- og Afgiftsbestemmelser, og herunder foreslog Re-

Den grundlovgivende Rigsforsamling i 1818. Repræsentanten for Bornholms 1. Kreds var Adolph Stender, St. Gadegaard, Vestermarie, for 2. Kreds Professor Madvig, der ses yderst til venstre i Billedet. (Efter Maleri af Constantin Hansen).

geringen, at den Bornholm hidtil indrømmede Fritagelse for Brændevinsbeskatning skulde ophøre. Dette betød meget for Øen, hvor der aarlig forbrugtes ca. 800,000 Potter Brændevin, væsentligst fremstillet paa egne Brænderier. Fra bornholmsk Side krævedes en Afløsningssum; dette opnaaedes ogsaa, men Beløbet blev væsentlig mindre, end man herfra fandt rimeligt.

I den følgende Rigsdagssamling vedtoges det at omdanne Statens Skole i Rønne fra en lærd Skole, d. v. s. en Skole, hvorfra man kunde tage Studentereksamen, til en Realskole. Trods bitter bornholmsk Modstand gennemførtes Forslaget, der førtes frem af vor egen Landsmand J. N. Madvig; det var et Led i Statens Sparepolitik.

Størst Interesse knyttede der sig herovre til den saakaldte Udmarkssag. I Strid med en gennem Slægtled hævdvunden Opfattelse

havde Gaardmændene ment sig eneberettigede til at udnytte de store uopdyrkede Højlyngsarealer og administrativt faaet Medhold heri. Husmændene fik ved Højesteretsdom Synspunktet principielt omstødt, men der blev ingen Vejledning givet til Spørgsmalets praktiske Løsning, og Striden fortsattes med stigende Bitterhed. I 1866 lykkedes det efter lange og vanskelige Forhandlinger at faa Sagen ordnet ved Lov, hvorved bl. a. ca. 13,000 Tdr. Land af disse Udmarksarealer overdroges Kommunerne til Skovplantning. Det var først og fremmest O. E. Sonne, som har Æren af denne Sags praktiske Løsning.

I 1867 vedtoges en Hærordning, der for Bornholm medførte, at den herværende Militis omdannedes til Bornholms Væbning. Forskellen bestod væsentligst i, at Rekrutuddannelsen fremtidig skulde foregaa ved Hærens Afdelinger udenfor Øen. Senere overgik

Mandskabet til Væbningen, og dets Vaabendygtighed opretholdtes ved aarlige Øvelser paa selve Øen.

Aaret 1870 var skelsættende i dansk Politik. Da dannedes »det forenede Venstre«, medens paa den anden Side Resterne af de nationalliberale allierede sig med Repræsentanter for Godsejerne for at danne Basis for de skiftende Ministerier i Femaaret 1870—75, i hvilken Periode Opmarchen fandt Sted til den lange Forfatningskamp, som indledes med Ministeriet Estrups Dannelse i 1875.

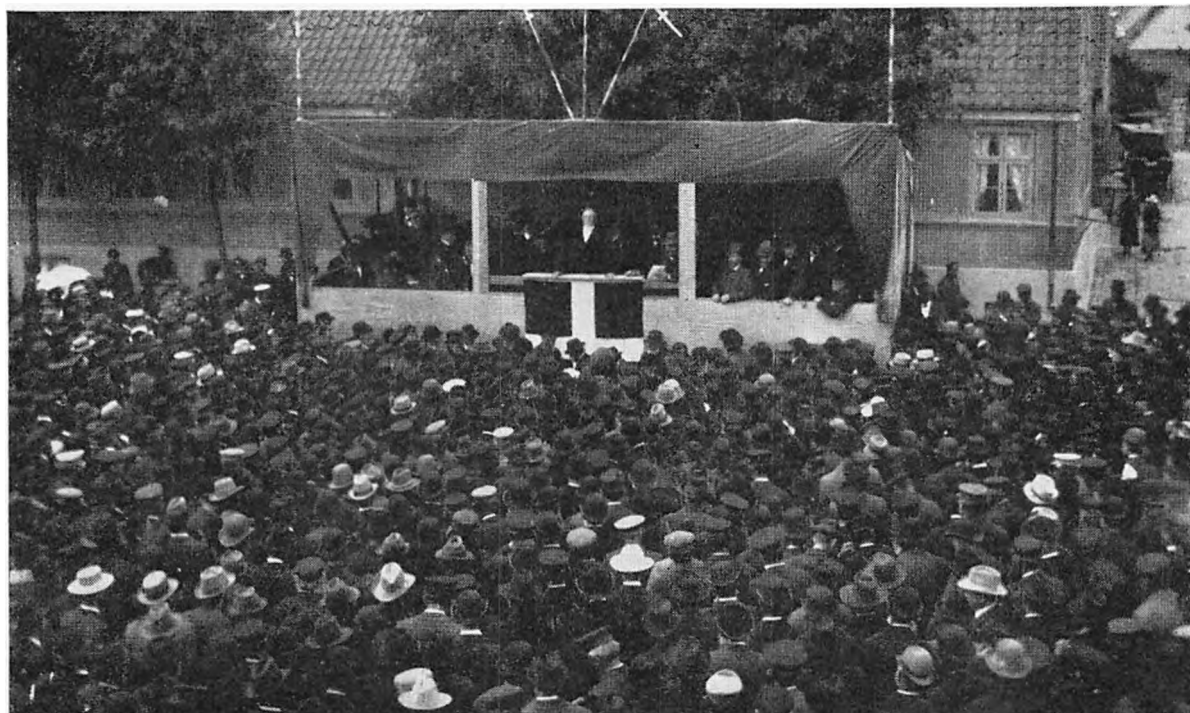
Af de bornholmske Rigsdagsmænd i 1870 sluttede Philip Dam sig til Venstre, paa hvis mest moderate Fløj han tog fast Stade. O. E. Sonne, Øens Landstingsmand, var Venstres Modstander, men hans Opposition var altid saglig og fordragelig. I Modsætning hertil var Rønnekredsens Folketingsmand, Lucianus Kofod, en af Venstres bitreste Kritikere, der i sin Agitation Landet over var lidet nøje-regnende med de Midler, han anvendte. I Rønne udgik tre Blade; af disse førte Bornholms Avis og Bornholms Amtstidende, der havde afløst »Rytterknægten«, Højrepolitik, medens Bornholms Tidende, som var startet i 1866 af Philip Dam, der var Bladets Redaktør, indtil han i 1881 afløstes af den hidtidige Friskolelærer i Aakirkeby, *M. M. Smidt*, støttede Venstres Sag.

I Perioden fra Opmarchaaret 1870 til Forligsaarene i 90'ernes første Halvdel var Udviklingen i Bornholms to Valgkredse afgørende forskellig, uden at det er muligt at give en fyldestgørende Forklaring paa, hvorfor en Landsdel, hvis Befolkning har gennemgaaet den samme historiske Udvikling, og som bor og virker under ensartede Forhold, i politisk Henseende kan reagere paa helt forskellig Vis.

I 1. Kreds var det Venstre, som var i Opposition, og Maalet for Partiets Arbejde maatte være at erobre Lucianus Kofods Mandat. Foreløbig manglede man baade Ledelse og brugbare lokale Kandidatemner. Ved Valget i 1872 hentede man i sidste Øjeblik ovre-

fra den 26-aarige Journalist *K. P. Kristensen*, der siden blev en landskendt Politiker under Navnet Korsgaard. Men der var paa Valgdagen saa ringe Tilslutning til hans Kandidatur, at han end ikke begærede skriftlig Afstemning. Aaret efter der var paany Folketingsvalg; da valgtes Kofod uden Modkandidat. Ved det ordinære Valg i 1876 mødte *K. P. Kristensen* paany; han fik 184 Stemmer, medens Kofod valgtes med 531. Oppositionen tabte dog ikke Modet, og ved Folketingsvalget i 1879 havde Venstre Held med sig ved en Nejfafstemning: et Flertal af Vælgere stemte imod Lucianus Kofods Genvalg (323 mod 313). Højre tog dog Oprejsning ved Omvalget 8 Dage senere, idet Kofod paany sattes ind paa Tinge med 637 Stemmer imod 431, der faldt paa Venstres Kandidat, *Landschoff*, *Kærgaard*, *Vestermarie*. Men det var klart, at Rønnekredsen nu var ved at blive en Kampkreds, og da Venstre tilmed fandt en dygtig lokal Fører i den unge Gaardejer *M. P. Blem*, faldt Klokkeren i Slag. Da *Blem* ved Kampvalget i Maj 1881 opstilledes som Venstres Kandidat, tog Kofod Afsked med sine Vælgere og dermed med dansk Politik, og *Blem* erobrede Valgkredsen med 816 Stemmer imod 471, der faldt paa en i Hast indkaldt Højrekandidat, Kaptajn *Aarøe*. Ved et nyt Valg 9 Uger senere, hvor de samme to Kandidater kæmpede om Kredsen, bekræftede dennes Vælgere deres Ønske om at blive repræsenterede paa Tinge af den stoute og kyndige Bonde fra Nylars, der først blev afløst 28 Aar senere efter en fremragende Indsats i dansk Politik og ikke mindst for sin Fødeøes Interesser.

Venstres Erobring af Rønnekredsen medførte dog ikke, at Højre blev et uvirksomt Parti. Her som andetsteds i Landet øvede Estrups haandfaste og konsekvente Politik og dens stærke Appel til Fædrelandsfølelsen og Forsvarsviljen en stærk Tiltrækning indenfor ikke ubetydelige Kredse af Befolkningen. Tilmed havde man ikke helt opgivet at kunne tage Rønnekredsen tilbage. Derfor gav Højre ogsaa stadig *Blem* en Modkandi-

Valghandling paa Aakirkeby Torv omkring Aarhundredskiftet. Paa Tribunen ses Ingv. Jensen. (Dyrlæge Albrechtsen fot.)

dat lige til Folketingsvalget i 1892. Ved de tre sidste Valg var Opgaven betroet Højres Fører paa Bornholm, Adjunkt *A. V. Ollgaard*, der paa en energisk og sympatisk Maade ledede sit Partis Agitation, dels som Redaktør af Bornholms Avis, dels ved Oprettelsen af konservative Klubber, der i 80'ernes Kampaar spillede en ikke ringe Rolle. Det var ogsaa anselige Minoriteter, Højrekandidaten i Rønne kunde præstere, størst ved Valget i 1887 (943 Stemmer imod Blems 1153).

I den samme Periode sad Philip Dam ganske urokket i Aakirkebykredsen. Ved det første Valg i dette Tidsrum — i 1872 — lykkedes det Højres Fører i Kredsen, Kaptajn *O. E. Sonne*, at faa sit Bysbarn, Provst *H. C. Sonne* fra Thisted — den danske Brugsforæningsbevægelses Fader — til at stille sig imod Dam, men han opnaaede kun 168 Stemmer imod Dams 509. Ved de to følgende Valg valgtes Dam uden Medkandidat; denne Politikers stærkt saglige og meget moderate Indstilling opfordrede ikke i særlig Grad Modstanderne til Aktion, men da de politiske

Modsætninger øgedes, ønskede Højre ogsaa i Aakirkebykredsen at tælle sine Stemmer. Tre Gange opstillede man Kaptajn *N. A. Koefoed*, Langemyregaard (1879, 1884 og 1887) som Partiets Kandidat; *O. E. Sonne* stillede sig imod Dam i 1881 og Proprietær *M. E. Kirketerp*, Lehnsgaard, i 1890. Resultatet var nogenlunde ens; selv i 1887, da Højre samlede de fleste Stemmer (402), opnaaede Dam ca. tre Gange saa mange.

Derimod var Højre i hele Perioden i Besiddelse af Landstingsmandatet, takket være den reviderede Grundlovs Begunstigelse af Hartkornsejerne og de højstbeskattede i Byerne. Men der skete ved Landstingsvalget i 1874 det overraskende, at den hidtidige Landstingsmand *O. E. Sonne* blev fældet af Kammerherre *Fallesen*, som 5 Aar før var blevet ombyttet i Rønnekredsen med *Lucianus Kofod*. Man maa antage, at det større Hartkorns Repræsentanter har villet sige Sonne Tak for sidst for hans Husmandsvenlighed i Udmarkssagen. Ved det næste ordinære Landstingsvalg — i 1882 — gjorde

Venstre et energisk Forsøg paa at erstatte Fallesen med en Venstremand. Det mislykkedes; Højre valgte den ansete Landmand og Kommunalpolitiker *M. P. Jensen*, Limensgaard, Aaker, med 30 Stemmer, medens 22 Valgmænd stemte paa Philip Dam, som stadig var Venstres bedste Samlingsmærke paa Øen. I 1890 genvalgtes *M. P. Jensen* uden Vanskelighed for de følgende 8 Aar.

Omkring Midten af 80'erne naaede den politiske Kamp sit Højdepunkt. Tiden kendetegnedes ved stormende Agitationsmøder, Riffelbevægelse, Gendarmkontrol, Pressecesur og Fængselsstraffe over Oppositionens Ledere. Ogsaa i de ellers saa stille bornholmske Skove mærkedes Stormens Sus. Den nye Redaktør af Bornholms Tidende *M. M. Smidt* ildnede Venstres Folk op og haanede Modstanderne og deres Politik. Gloser som Knaldproprietærer, Sofabønder og Kreditpelse huskedes Aartier efter. Maanedlange Ophold i Rønne Arrestceller mildnede ikke hans Journalistik. Store Kampmøder afholdtes ogsaa her paa Øen. Venstrebonden *Jens Busk* samlede ikke mindre end 3000 Mennesker om sin Talerstol paa Christianshøj; men Aaret efter kom Venstreføreren *Grev Holstein Ledreborg* og hans Modstander *Lars Dinesen*, og til den Holmgang vilde alle være med; Antallet af Tilhørere ved dette Almindingsmøde opgives til 6000. Ogsaa *Christen Berg* talte i Almindingen til en tusindtallig Menneskeskare.

I Aarene 1887—90 slappedes den politiske Spænding. I store Kredse af Venstre ansaa man Visnepolitikken for haabløs og rakte Haanden ud til Forhandling, men *Berg* erklærede, at han ikke vilde »gaa paa Akkord med Uretten«, og Venstre delte sig som flere Gange før. Her paa Bornholm søgte man at dække over Kløften, skønt det var tydeligt, at *M. M. Smidt* sympatiserede med *Berg*, medens de to Folketingsmænd *Blem* og *Dam* var stemte for Forhandlingspolitik. En Antydning af den kommende Deling fik man dog ved Valget i Aakirkeby i 1890, hvor en bergiansk Venstremand, Proprietær *Johan*

Bøgeskov, mødte som Kandidat. Lærer *N. Ingvard Jensen*, Gudhjem, var hans ordførende Stiller, men der var saa faa Vælgere, som ved Haandsoprækningen sluttede sig til *Bøgeskovs* Kandidatur, at han frafaldt skriftlig Afstemning.

Paa Rigsdagen gik Forligspolitikken videre, og Hørups Gruppe sluttede sig til *Bergs* i Protesten herimod. Da *Bornholms Tidende* energisk forfægtede den *Berg-Hørupske* Politik, og det ikke lykkedes at finde en for de moderate tilfredsstillende Ordning af Bladforholdene, købte *Blem* og hans Meningsfæller en lille Avis, der i nogle Aar var udgaaet fra *Gornitzkas* Trykkeri i *Neksø* under Navn af *Bornholms Dagblad*. Det udsendtes fra 1. Oktober 1891 fra *Rønne* med *K. R. Stenbæk* som ansvarshavende Redaktør. Dette Brud med *Bornholms Tidende* uddybede naturligvis Kløften i Venstre, og Modsætningen mellem de to Venstrefløjes Politik samlede i Begyndelsen af 90'erne større Interesse om sig end det gamle og stadig ikke opgjorte Mellemværende mellem Højre og Venstre. Højre ventede, som naturligt var, visse Fordele af Striden og fortsatte ufortrødent sin Agitation i *Rønnekredsen*, hvor man ved Folketingsvalget i 1892 for sidste Gang opstillede imod *Blem*; hans Genvalg blev støttet af *M. M. Smidts* radikale Fløj, da man ikke vilde risikere, at Højre tog Kredsen. *Blem* genvalgtes da ogsaa (med 1319 Stemmer imod 888). Helt anderledes gik det i *Aakirkeby*, hvor det var udelukket, at Højre ved Splitelse eller Overrumpling kunde erobre Mandatet. Her opstilledes den ivrige *Bergianer* Lærer *N. Ingv. Jensen* imod *Dam*, der modvillig, og kun fordi hans Venner nødte ham, stillede sig paany. Efter en af personlig Bitterhed præget Valgkamp erobrede *Ingv. Jensen* Mandatet, men Valgdeltagelsen var forbavsende ringe (625 Stemmer imod 459).

Saa kom Forliget i 1894, men en Del af de moderate stemte imod, fordi de fandt *Vilkaarene* utilfredsstillende. Til dem hørte *Blem*, der ligesom *Ingv. Jensen* blev Medlem af Venstrereformpartiet, da dette dannedes

Hauge taler til Forsamlingen paa Store Torv i Rønne. Valghandling 1913. (H. P. Holm fot.)

i 1895 under J. C. Christensens Førerskab. Nu stod altsaa begge de bornholmske Folketingsmænd paa samme Side af den Skillelinie, som delte Venstre, og de to Blade, Tidende og Dagbladet, førte fra nu af i det væsentlige samme Politik. Derimod var der Nuancer, f. Eks. i Indstillingen overfor Agrarbevægelsen, der blev startet i Midten af 90'erne for at organisere alle Landmænd til Varetagelse af de særlige Landbointeresser. Den havde ogsaa en Del Tilhængere paa Øen og energiske Fortalere, særlig Kirketerp, Lehnsgaard, Holm, Simblegaard, og Hans Hansen, Gamlevælde. Medens Blem og Dagbladet stillede sig sympatisk overfor denne Bevægelse, var Ingv. Jensens og Tidendes Indstilling kritisk.

Højre var i disse Aar — fra Forliget til Systemskiftet — i jævn Tilbagegang. De konservative Klubber døde ud, og Vælgerorganisationen for 1. Kreds, der var stiftet

i 1888, førte en hensygnende Tilværelse, indtil den i 1902 ophørte at bestaa. Partiet opgav helt at hindre Blems Genvalg, og ved alle Valg i denne Periode (1895, 1898 og 1901) valgtes han ved Kaaring. Derimod forsøgte de moderate og Højre i 2. Kreds i 1895 og 1901 en Nejfafstemning mod Ingv. Jensen, men med et kummerligt Resultat. I 1898 opstilledes baade en moderat Agrar, *Anton Jensen*, Kratlund, og en Højremand, Byfoged *Smit*, Neksø, imod Kredens Folketingsmand. Valgkampen blev meget livlig, men Resultatet ikke overraskende: Ingv. Jensen genvalgtes med 1058 Stemmer, 469 stemte paa Anton Jensen, 211 paa Smit. Forskydningen i den politiske Stilling paa Øen medførte ogsaa, at Højre mistede Landstingsmandatet. Ved det ordinære Valg i 1898 fik Bergianeren, Landinspektør *H. M. Kofoed*, Rønne, 24 Stemmer, medens *M. P. Jensen*, der havde været Landstingsmand i 16 Aar, fik 23.

M. M. Smidt kunde nu i Tidende betegne Bornholm som »rent Land«, men Faren skulde snart true Venstre fra én helt anden Side. I 1888 dannedes i Rønne den første socialdemokratiske Forening paa Bornholm. Den eksisterede kun i kort Tid. Forsøget gentoges to Aar senere, men i Aarene indtil Aarhundredskiftet havde Pionererne for saavel Socialdemokratiets politiske Bevægelse som Fagbevægelsen, der arbejdede Haand i Haand, mere Modvind end Medvind trods al den Energi og Selvpofrelse, hvormed disse Agitatorer arbejdede for Tilslutning til det nye Parti. Men i 1899 kom Fynboen, Typograf Niels Nielsen, i Spidsen for Organisationen, der fra nu af voksede jævnt, og i 1902 lykkedes det at realisere et længe næret Ønske: at faa oprettet et socialdemokratisk Dagblad paa Bornholm, hvis Redaktør, *C. Nielsen Hauge*, med jydsk Sejghed efterhaanden overvandt Modgang og Vanskeligheder, saaledes at Partiet allerede ved Folketingsvalget i 1903 i Rønnekredsen kunde samle 717 Stemmer om Hauges Kandidatur, medens 1437 stemte paa Blem.

Man var nu passeret 1901, Systemskiftets Aar, og Socialdemokratiet var traadt i Opposition til Venstres Regering, med hvis Politik ogsaa adskillige Venstremænd var misfornøjede. Som Samlingsmærke for disse utilfredse og adskillige andre, der af forskellige Grunde gerne saa en anden Repræsentant for Aakirkeby Kredsen end Ingv. Jensen, opstilledes i 1903 Skovrider *Brüel*. Han fik 422 Stemmer, medens Ingv. Jensen genvalgtes med 1147 Stemmer.

Der begyndte nu en livlig Periode i bornholmsk Politik. I 1905 stiftedes det radikale Venstre i skarp Opposition imod J. C. Christensens nydannede Regering, der blandt sine Tilhængere talte de 3 bornholmske Rigsdagsmænd. Det nye Parti havde ogsaa Tilhængere her paa Øen; dets ledende Agitator var Seminarielærer *P. Dam*, Neksø, men Arbejdet hæmmedes ved Mangelen af et Dagblad. Bornholms Tidende, der i 1905 overtog Bornholms Dagblad, forfægtede med Styrke J. C.

Christensens Politik. Samme Aar, altsaa 1905, vaagnede det bornholmske Højre af sin Dvale, idet Partiets Organisation genoptog sit Arbejde, og i 1908 meldte sig en energisk Talsmand for Partiet, nemlig Proprietær *H. C. Jespersen*, Simblegaard, der nogle Aar efter afløste A. V. Øllgaard som Redaktør af Bornholms Avis. Forrest i Agitationen gik dog Socialdemokratiets Fører, Redaktør Hauge, baade i Pressen og ved talrige Møder rundt omkring paa Øen. Fra Kommune til Kommune, navnlig i 1. Kreds, dannedes nye Organisationer for Partiet. Hauge opnaede da ogsaa ved Folketingsvalget i 1906 i Rønnekredsen at komme Blem nær ind paa Livet i Stemmetal (1089 mod Blems 1280 Stemmer). Den for faa Aar siden sikre Venstrekreds var med andre Ord blevet en Kampkreds. Da Vælgerne i 1909 paany kaldtes til Valgurnen, og Blem trak sig ud af Politik, sejrede Hauge, men ganske vist kun fordi de to Partier, som bekæmpede Socialdemokraterne, opstillede hver sin Kandidat: Venstre Kaptajn *H. V. Maegaard*, Højre Proprietær *H. C. Jespersen*. Da den radikale Regering, som i 1909 kom til Magten, i 1910 opløste Folketinget, og Højre trak sin Kandidat tilbage til Fordel for Maegaard, blev denne valgt med 1576 Stemmer mod Hauges 1472.

I Bornholms 2. Kreds udviklede Forholdene sig i disse Aar paa en noget anden Maade. Agitationen fra Højres og Socialdemokratiets Side var dér mindre energisk end i 1. Kreds. Derimod koncentrerede Arbejdet fra radikal Side sig om 2. Kreds. Her opstillede Partiet da ogsaa ved Valget i 1906 sin lokale Fører, *P. Dam*, men han opnaede trods en energisk Valgkamp og Støtte af Socialdemokratiet kun 470 Stemmer imod Ingv. Jensens 1053. Dette Resultat skabte en Del Modløshed i Partiet, og da Dam ikke vilde genopstilles, og man ikke kunde finde andre tilfredsstillende Kandidatemner, overlod man ved Valget i 1909 Kredsen til Socialdemokraterne, hvis Kandidat, Husmand *Magnus Mortensen*, Østermarie, opnaede et forholdsvis stort Stemmetal, nemlig 541 Stemmer imod Ingv. Jensens 813.

Redaktør C. N. Hauge mellem trofaste Partifæller i Vang Fiskerleje.

Ved det følgende Aars Valg var jeg, der nylig var blevet Adjunkt i Rønne, det radikale Partis Kandidat. Takket være en kraftig Valgkamp og en livlig Pressekampagne satte begge Parter Stemmetallet stærkt op, men Mandatet blev bevaret for Venstre, idet Ingv. Jensen fik 1135 Stemmer, jeg 1001. Men nu var ogsaa 2. Kreds blevet en Kampkreds.

I denne Periode havde der — i 1906 — fundet et interessant Landstingsvalg Sted. Efter Valgmandsvalgene saa det ud til, at Højre havde 24 Stemmer og de andre Partier (Venstre, radikale og Socialdemokrater) ogsaa 24. Af disse vilde imidlertid een ikke stemme paa Bergianeren og Byboen Landinspektør Kofoed, men kun paa en agrarisk Venstremand. Der arbejdedes derfor bag Kulisserne paa at finde en Kandidat, der kunde samle alle stemmeberettigede udenfor Højre og helst ogsaa een af dette Partis Valgmænd, da man jo ved Stemmelighed vilde løbe en Lodtræknings Risiko. I dette

Arbejde gik Blem i Spidsen, og i Gaardejer *P. Lund Koefoed*, Pedersker, fandt han en Kandidat, som i Valgets tredje Omgang fik 25 Stemmer mod 23, som faldt paa Højrekandidaten, Propr. *N. C. Koefoed*, St. Almegaard. Een af Højres Valgmænd svigtede altsaa Partikuløren, og han opnaaede at gøre dette Valg ganske særlig spændende, idet han i første Omgang stemte blankt, i anden Omgang paa Højres Mand og først i sidste Omgang paa *P. Lund Koefoed*.

Aarene 1910—13 var ikke i dansk Politik prægede af særlig Spænding, men paa Bornholm var Agitationen usædvanlig livlig. Alle fire Partier havde unge, kampglade Ledere: Hauge, Mægaard, Jespersen og jeg selv, og Valget i 1910 følte nærmest som et Startskud til et spændende Løb. Hauge førte med Støtte af Niels Nielsen, K. A. Petersen m. fl. sit Blad og sit Parti frem i hurtigt og sikkert Tempo. I alle Kommuner i 1. Kreds og i de fleste af Kommunerne i 2. Kreds var Social-

demokratiets Organisationer stærkt voksende i Medlemstal; Partiet erobrede Byrådsflertallet i Rønne, Hasle og Allinge-Sandvig og blev repræsenteret i de fleste andre af Øens Kommunalraad. Ogsaa det radikale Venstre havde i disse Aar en betydelig Fremgang. For i nogen Grad at afhjælpe Savnet af et Dagblad startedes i 1911 Ugebladet Bornholms Venstreblad, som jeg redigerede indtil 1920. Det lykkedes at faa oprettet Vælgerforeninger i alle Kommuner i 2. Kreds og enkelte i 1. Samarbejdet med Socialdemokratiet forløb uden Gnidninger med gensidig Støtte i de to Kredse som Maal. I Rønnekredsens nyvalgte Folketingsmand H. V. Maegaard havde Venstre en sagligt solid og indsigtfuld Repræsentant, hvis Politik fik energisk Støtte af Bornholms Tidende, hvor M. M. Smidt den 1. Januar 1913 efter 31 Aars fremragende Redaktørgerning afløstes af *Regner Stenbæk*, der baade i Bladet og paa Møder forfægtede Venstres Standpunkter med Dygtighed og Ildhu. Højre havde ganske vist i 1910 maattet nøjes med at levere Stemmer til Venstres Kandidater i begge Kredse, men for Partiets nye Fører, H. C. Jespersen, var dette kun en yderligere Spore til at oparbejde Partiets Organisationer, da han haabede ad den Vej at skabe større Respekt om sit Parti. Ogsaa i 2. Kreds fik Højre i 1910 en Vælgerforening.

Folketingsvalget i 1913 imødesaas da ogsaa med Spænding. Resultatet blev, at Hauge valgtes i Rønne, jeg i Aakirkeby. Hauge fik endda flere Stemmer end sine to Modkandidater tilsammen (1706 Stemmer imod Maegaards 912 og Jespersens 633). Jeg naaede derimod knap Halvdelen af de afgivne Stemmer (1187 imod 949, der faldt paa Venstremanden Rasmus Madsen, Aspeggaard, og 286, som Højremanden Adolf Sonne, Risegaard, samlede). Efter Grundlovvalget i 1915, der var et Fredsvalg, fulgte Kampvalget i 1918. Hauge og jeg valgtes paany. Det var det første Valg efter den nye Grundlov, hvor Vælgernes Antal var betydeligt udvidet; bl. a. kunde nu ogsaa Kvinderne stemme. Stemmetallene

var følgende: I Rønne: Hauge 4332, Stenbæk 2093, Jespersen 1396. I Aakirkeby: Jeg 2822, Maegaard 2477, Jespersen 523. I begge Kredse var der Alliance mellem Socialdemokraterne og de radikale, men Stemmetallene viste, at medens mit Genvalg var afhængig af, at Socialdemokraterne lød Alliancens Parole, var Rønnekredsen nu sikker for Socialdemokraterne, hvad enten de i 1. Kreds ret faatallige radikale stemte sammen med Socialdemokraterne eller ej.

I denne Periode (1910—20) havde der tre Gange været Landstingsvalg. Ved det ordinære Valg 1914 bevarede Venstre uden Vanskelighed Mandatet (27 Stemmer mod Højres 20), men P. Lund Koefoed ombyttedes med Maegaard, der ved Grundlovvalget det følgende Aar genvalgtes med stort Overtal af Stemmer (35 af 48). Saa fulgte det første Landstingsvalg under den nye Grundlov, hvor den privilegerede Valgret til Landstinget var afskaffet. Situationen var nu ganske forandret. Medens Venstre hidtil kun havde været i Stand til at bevare Mandatet overfor Højre ved at modtage fuld Støtte fra Socialdemokraterne og de radikale, stod Kampen fra nu af mellem Venstre og Højre, der var fornyet under Navnet »det konservative Folkeparti«, paa den ene Side og Socialdemokraterne og de radikale paa den anden. Ved den første Kraftprøve viste de to Alliancer sig næsten jævnbyrdige. Valgmandsvalget i 1918 var interessant derved, at alle fire Partier første Gang talte deres Stemmer paa Bornholm. Resultatet blev, at Socialdemokraterne fik 3631, Venstre 3628, de konservative 1506 og de radikale 1483. Socialdemokraterne og Venstre var altsaa nogenlunde jævnbyrdige i Tal; det samme gjaldt de konservative og radikale. Hver af de to mindre Partier fik 6 Valgmænd, Socialdemokraterne 15 og Venstre 17. Derfor kunde ogsaa Maegaard genvælges med 23 Stemmer imod 21.

Aarene 1914—20 bød paa Grund af Verdenskrigens Indflydelse paa Trafik-, Pris- og Forsyningsforhold paa mange særlige Spørgsmaal for Øens Repræsentanter paa Tinge.

Trods partipolitiske Modsætninger var der om lokale Spørgsmaal altid et godt Samarbejde mellem os, og i Øens Amtmand, Kmh. *Knud Valløe*, havde Bornholm en indsigtfuld Leder af de Nævn og Udvalg, der administrerede de mange Foranstaltninger, Øens isolerede Beliggenhed nødvendiggjorde.

Perioden endte i 1920 med en Række bevægede og skelsættende Begivenheder, der ogsaa greb dybt ind i de politiske Forhold paa Bornholm. Flensborgbevægelsens Folk forenede sig med Modstanderne af Regeringens indenrigske Politik og fremkaldte Ministeriets Fald; der svaredes med Generalstrejketrusel, fulgt af Demonstrationer og Optøjer. Folketinget opløstes, dog først efter Vedtagelsen af en ny Valglov, som for Bornholm betød, at kun de to største Partier kunde opnaa noget Mandat. Valgkampen var præget af Ophidselse, og Resultatet blev en relativt betydelig Stemmenedgang for Socialdemokratiet og et stort Nederlag for de radikale. Ved Valget den 26. April 1920 blev Partiernes Stemmetal i Bornholms Amt følgende: Venstre 5812, Socialdemokratiet 4489, Konservative 2624, radikale 1354. Ved to efterfølgende Folketingsvalg i Juli og September 1920 dalede de radikales Stemmetal yderligere, medens Socialdemokraterne indhentede noget af den store Difference mellem deres eget og Venstres Stemmetal. Det var Dømmen over Krigstidens Regeringspartier, hvis Fortjenester efter Flertallet af Vælgernes Mening ikke opvejedes af begaaede Fejltrin, og haardest gik det ud over det egentlige Regeringsparti, det radikale Venstre.

Samtidig var der sket betydelige Personændringer i den politiske Ledelse. Venstre

havde i sin Hovedkreds, Aakirkeby, opstillet en ny Mand i bornholmsk Politik, Sognepræst *Levy Blang*, Pedersker. Han øgede ikke alene Stemmetallet stærkt i sin egen Kreds, men sugede ogsaa en Del Stemmer fra 1. Kreds, selv efter at Venstre her — ved Valget i September 1920 — havde opstillet sin hidtidige Førstemand, Kaptajn Maegaard. Blang blev da ogsaa Indehaver af Bornholms ene Amtsmandat i Folketinget, medens Hauge tog det andet, indtil han efter Valget i Juli 1920 forlagde sin Arbejdsplads fra Bornholm til Odense. Han efterfulgtes som det bornholmske Socialdemokratis Repræsentant i Folketinget af Redaktør *Hans Rasmussen* fra Skanderborg. Ogsaa de radikale skiftede Ledelse og Kandidat, idet jeg i 1920 forlod Bornholm og for stedse gik ud af Politik.

Stærkest viste det politiske Jordskred sig ved Landstingsvalgene i 1920. De radikale, der to Aar før fik 6 Valgmænd, det samme som de konservative, maatte nu nøjes med 1, medens de konservative fik 8. Da Venstre fik 20 og Socialdemokraterne 15, genvalgtes Maegaard nu med et overvældende Flertal, nemlig de 28 Valgmænd, som de konservative og Venstre tilsammen havde.

Efter 1920 — det store Opgørets Aar — fulgte en rolig Periode i bornholmsk Politik. Det var indtil videre givet, at af Øens to Folketingsmandater vilde Venstre faa det ene, Socialdemokraterne det andet. Dermed var Valgene berøvet en Del af den hidtidige Spænding.

Efter 1920 har der til Dato været afholdt 7 Folketingsvalg. Stemmerne har ved disse fordelt sig saaledes (som Udgangspunkt er anført Tallene fra Valget den 2¹/₆ 1920):

	1920	1924	1926	1929	1932	1935	1939	1943
Konservative Folkeparti ...	2486	2401	2584	2214	3084	2834	2416	2883
Radikale Venstre	1216	1318	950	1123	1009	981	1048	969
Socialdemokratiet	6013	6729	7356	8409	8646	9918	9319	11700
Venstre	6552	6298	6204	6305	6065	5176	6126	6510
Erhvervspartiet	201							
Retsforbundet			416	443	616	698	484	445
Kommunisterne		86	132		145		373	
Nationalsocialisterne						196	259	255
Bondepartiet						565	616	455
Dansk Samling								429

Hvis man ser paa de fire Partier, som har opstillet ved alle disse Valg, er Resultatet, at de tre af disse (de konservative, radikale og Venstre) trods en Del Svingninger nogenlunde har bevaret deres Vælgertal uforandret. Men da Antallet af afgivne Stemmer er steget stærkt, nemlig fra 16,468 ved Septembervalget i 1920 til 23.636 i 1943 eller med 43 %, er praktisk talt hele den Tilgang af Stemmer, som ikke er kommet Smaapartierne til Gode, overgaaet til Socialdemokratiet. For dette Parti er Kurven jævnt og stærkt opadstigende gennem hele Perioden, bortset fra Valget i 1939, hvor Partiet i Strid med Traditionen gik tilbage i Stemmetal. Allerede ved Valget i 1924 afløste Socialdemokratiet Venstre som Øens største Parti, og ved Valget i 1943 var der næsten dobbelt saa mange socialdemokratiske Stemmer som Venstrestemmer; dersom Udviklingen fortsættes efter samme Linie, kan Socialdemokratiet erobre begge Amtets Folketingsmandater. Det maa dog bemærkes, at den samme Mulighed engang tidligere har været indenfor Synsvidde, nemlig efter Valget i 1935. Men heroverfor fremkom en kraftig Vælgerreaktion, idet Venstre ved det følgende Valg sandsynligvis paa Grund af Tilgang af konservative Stemmer gik 950 Stemmer frem, Socialdemokratiet ca. 600 Stemmer tilbage. Man ønskede ikke »en helt rød Ø«.

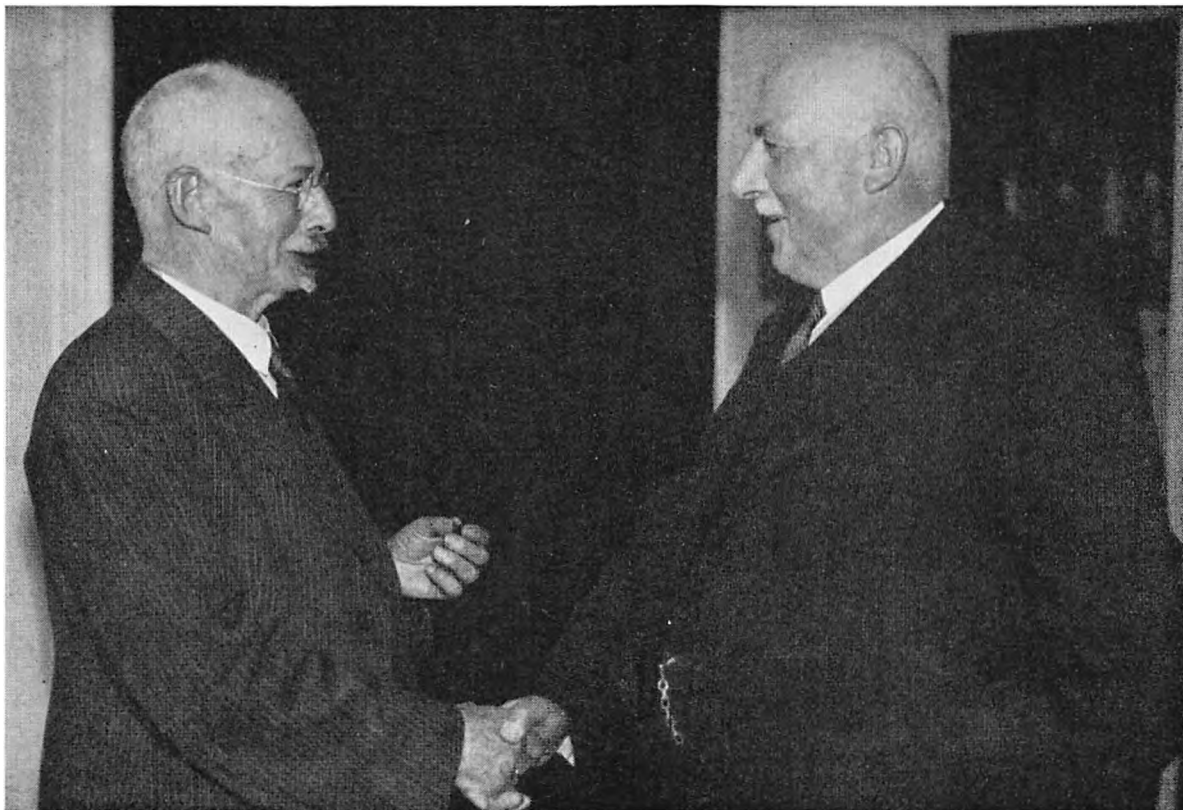
En Opstilling, der viser den procentvise Fordeling af Stemmerne ved Periodens Begyndelse og Afslutning, afspejler bedst Forskydningerne. Den giver følgende Tal:

	1920	1943
Konservative Folkeparti ...	15,1 %	12,2 %
Radikale Venstre	7,4 %	4,1 %
Socialdemokratiet	36,5 %	49,5 %
Venstre	39,8 %	27,5 %
De øvrige Partier	1,2 %	6,7 %

Den Ændring i de politiske Styrkeforhold, som Afstemningerne ved Folketingsvalget giver Udtryk for, øvede naturligvis ogsaa sin Indflydelse ved Valgene til Landstinget. Ved det første af disse — Valget i 1928 — mødte

Socialdemokraterne med 21 Valgmænd, Venstre havde 19, de konservative 6 og de radikale 1. Venstre og de konservative havde altsaa sikkert Flertal, men det kneb med Enigheden. Der var en Landsaftale om gensidig Støtte mellem de to Partier i Herning, Roskilde og Rønne, og efter denne skulde Venstre have det bornholmske Mandat og de konservative 1. Suppleanten. Da Maegaards Helbred paa dette Tidspunkt var foruroligende daarligt, skulde Suppleanten have ret stor Udsigt til at rykke ind i Tinget i Periodens Løb, men de dertil knyttede Forhaabninger fra konservativ Side brast, da Venstre ombyttede Maegaard med Provst Levy Blang, som saa til Gengæld afløstes som Folketingsmand for Bornholm af Maegaard, der dog døde to Maaneder efter — den 21. November 1928.

Det næste Landstingsvalg — den 22. September 1936 — blev imødeset med den største Opmærksomhed fra hele Landets Side, og dets Forløb blev meget dramatisk. Situationen tilspidsedes nemlig saaledes, at de konservative og Venstre antagelig vilde miste deres hidtidige Flertal i Landstinget, dersom det bornholmske Mandat gik over fra Venstre til Socialdemokraterne, og at dette betød en afgørende principiel Ændring i dansk Politik, er en Selvfølge. Derfor udfoldede der sig før Valgmandsvalget en aldrig før set Agitation her paa Øen. Alle Partier sendte deres bedste Agitatorer herover, og de hjemlige arbejdede for fuld Kraft. Da Valgmandsvalget var sluttet, var Spændingen imidlertid ikke udløst, men tværtimod forøget, idet de 46 Valgmænd fordelte sig med 23 til Socialdemokraterne og de radikale (22 + 1) og lige saa mange til Venstre og konservative (15 + 8). Under disse Forhold blev Landstingsvalget i Rønne en Landsbegivenhed med Reportage til de større danske Blade fra direkte udsendte Korrespondenter, og Valglederen, Amtmand *v. Stemmann*, ydede sit Bidrag til Dramatisering af denne historiske Afgørelse, idet han efter i de lovbealede tre Omgange at have konstateret Stemmeligbed

Den heldige Niels Nielsen gratuleres af Modkandidaten H. O. Anhøj straks efter Lodtrækningen om «Landstingets Flertal» i 1936.

mellem de to Kandidater, Venstremanden, Sogneraadsformand *Anhøj* og Socialdemokraten, Borgmester *Niels Nielsen*, benyttede en fra Bornholms Museum udlånt Urne ved den Lodtrækning, hvor Fru Fortuna udpegede Borgmester Nielsen som Bornholms Landstingsmand og satte den Mærkesten i dansk Politik, at det af Socialdemokraterne og de radikale støttede Ministerium Stauning nu havde Flertal i begge Rigsdagens Ting.

Dette Flertal benyttedes bl. a. til Fremme af en Grundlovsændring, og dette medførte, at begge Ting opløstes i 1939. Ogsaa ved denne Lejlighed fordelte Valgmandsstemmerne paa Bornholm sig med lige store Tal til de to Partigrupper, men ogsaa denne Gang havde Borgmester Nielsen Lykken med sig ved Lodtrækningen.

Ved Landstingsvalget i Marts 1943 opnaaede Socialdemokratiet Halvdelen af de 48 Valgmandspladser, og da de radikale som ved

de nærmest foregaaende Valg fik 1 Valgmand, og denne allerede i første Omgang stemte sammen med Socialdemokraterne, blev dettes Kandidat, Skatteraadsformand *Johs. E. Larsen*, der ved Niels Nielsens Død den 13. Marts 1942 var blevet Medlem af Landstinget, valgt med 25 Stemmer mod 23, der faldt paa Venstremanden, Konsul *Magnus Bidstrup*, Rønne.

Med Hensyn til de enkelte politiske Partier i Perioden 1920—44 skal yderligere bemærkes:

Naar *Socialdemokratiet* i disse 24 Aar som foran omtalt næsten har kunnet fordoble sine Stemmetal, svarer dette i det væsentlige til Partiets Vækst i den samme Tid i det øvrige Land. Paa Bornholm er Arbejdet fra Partiets Side foregaaet jævnt og roligt, støttet gennem Pressen af Bornholms Socialdemokrat, hvis Holdertal i disse Aar er vokset

Fra Lodtrækningsvalget 1936. Amtmand v. Stemann vender Urnen, hvorfra de 46 Valgmandsstemmer blev optalt, for at vise, at der ikke er flere tilbage.

med ca. 1000. Ved Hauges Afrejse i 1920 overtog Partiets nye Førstemand paa Bornholm, Hans Rasmussen, Redaktørstillingen sammen med N. C. Nielsen, der i de sidste 6—7 Aar har været Eneredaktør. De socialdemokratiske Vælgerforeninger er mindre talstærke, end man skulde tro, naar man ser paa Partiets Stemmemonstring ved Valgene, men Stigningen i Antallet af Medlemmer i disse Partiforeninger, hvoraf der findes en i hver af Amtets Kommuner, svarer dog forholdsmæssigt til Partiets Vækst i sin Helhed. I 1923 havde de socialdemokratiske Foreninger i 1. Kreds 1269 Medlemmer, i 1942 var Tallet vokset til 2390. De tilsvarende Tal fra 2. Kreds er 573 og 1256.

Mellem Socialdemokratiets politiske Foreninger og Fagforbundene er der stadig bevaret en vis Kontakt. Samarbejdet har hele Tiden været tilfredsstillende og bl. a. vist sig ved Arrangementer af Møder, Fester etc. samt ved Tilrettelæggelsen af Valgagitationen.

I 1943 var der ca. 6000 Medlemmer i den faglige Fællesorganisation, fordelt paa 71 Afdelinger (Fagforeninger).

Ikke alene paa det politiske, men ogsaa paa det kommunale Omraade har Socialdemokratiets voksende Indflydelse gjort sig gældende. I alle Komunalbestyrelser raader Partiet over en anselig Repræsentation; i adskillige Kommuner har det Flertallet, og ved Amtsradsvalget i 1943 opnaaede Partiet Majoriteten ogsaa i dette Raad.

Indehaveren af Partiets Folketingsmandat har i hele Perioden været Redaktør Hans Rasmussen, den nuværende Formand for Folketinget. Som Kandidat til Landstingsmandatet mødte man oprindeligt med Husbund Georg Hansen, Rutsker. Han afløstes som foran omtalt af Niels Nielsen og derefter af den nuværende Landstingsmand Johs. E. Larsen, der iøvrigt havde tjent sine Sporer ved gentagne Gange at være Partiets Folketingskandidat i 2. Kreds, en Opgave, der før ham var varetaget dels af Borgmester Nielsen, dels af Murer S. M. Jensen, Gudhjem.

Som det fremgaar af Oversigten foran, maatte *Venstre* allerede ved det første Folkestingsvalg i denne Periode — i 1924 — afgive Stillingen som Amtets største Parti til Socialdemokratiet. Men dets Plads som Nummer to har været ganske urokket, og Svingningerne med Hensyn til de paa Partiet afgivne Stemmer har været proportionalt mindre end i det øvrige Land ved de tilsvarende Valg. Dette gælder ogsaa ved det for *Venstre* saa ugunstige Valg i 1935, hvor det bornholmske *Venstre* gik 889 Stemmer tilbage, men efter Gennemsnittet for hele Landet skulde have tabt ca. 1400.

Ved Valgmandsvalgene og de fleste kommunale Valg har *Venstre* og konservative i hele Perioden staaet sammen i Listeforbund; de har tillige stemt sammen ved selve Landstingsvalgene, ogsaa ved Valget i 1939, hvor de to Partier ellers stod med skarp Front mod hinanden Landet over paa Grund af Meningsforskellene i Forfatningsspørgsmaalet. Aarsagen var ikke, at der var færre politiske og

personlige Gnidninger mellem de to Partier her, men at man havde Blik for Samarbejdets Nødvendighed overfor det stærkt voksende Socialdemokrati og for Landstingsvalgenes Vedkommende det for Bornholm særlige Forhold, at man kun ved at lægge Valgmændene for de to Partier sammen overhovedet kunde opnaa nogen Indflydelse.

Venstre har paa Øen en stærk og efter Vælgerstemmerne relativt talstærk Organisation, Bornholms Venstreforening. Den ledes af en Amtsbestyrelse, der nedsætter et Forretningsudvalg, og er iøvrigt delt i en Kredsforening for hver af Amtets to Valgkredse, og disse er igen opdelt i lokale Foreninger i de enkelte Kommuner. Medlemstallet, der i 1916 var 1060, var den 1. Januar 1944 2820. Desuden har Partiet en kraftig og velorganiseret Ungdomsbevægelse paa Bornholm. I 1914 dannedes Filialer af »Venstres Ungdom« i begge Valgkredse. Medlemstallet udgjorde 1. Januar 1944 847.

Et betydeligt Aktiv for Partiet er dets Dagblad, Bornholms Tidende, der i hele Perioden har været redigeret af Holger Stenbæk. Dets Nettooplag var i sidste Halvaar 1943 5452, hvilket repræsenterer en Stigning i 5 Aar paa 8—900.

Indtil 1928 var Maegaard Landstingsmand, Levy Blang Repræsentant i Folketinget. Saa byttede som foran nævnt de to Politikere Gaarde. Ved Valget i 1929 rykkede Gaardejer Axel Koefoed, Siegaard, Aaker, ind paa den ved Maegaards Død ledigblevne Plads i Folketinget. Axel Koefoed døde den 10. April 1937 og erstattedes af den nuværende Folketingsmand Gaardejer Hans Conrad Koefoed. Da Levy Blang udtraadte af Landstinget i 1934, overtog Suppleanten H. O. Anhøj det Landstingsmandat, som Partiet tabte ved Lodtrækningen to Aar senere.

Ogsaa *Det konservative Folkeparti* har en virksom og vel indarbejdet Organisation paa Bornholm. Der findes konservative Vælgerforeninger i de fleste Byer og Sogne. Disse er sammensluttede i de to Kredsforeninger. Som en Fællesnævner for Kredsene har man

som øverste Ledelse et Amdsudvalg. I dette Udvalg findes Repræsentanter ikke alene for de to Kredses Vælgerforeninger, men ogsaa for Partiets Blad, Bornholms Avis, og for Bornholms konservative Ungdomsforening, der dannedes i 1920, og som har gjort et stort Arbejde til Støtte for Vælgerforeningernes Valgagitation, Møde- og Festarrangement etc. Ungdomsorganisationen har ogsaa arrangeret Udflugtsrejser, ligesom den driver en fast Sommerlejr i Arnager.

For det konservative Parti har det betydet et væsentligt Handicap, at Valglovsordningen gør det umuligt for Partiet at opnaa noget politisk Mandat paa Øen. Ved Folketingsvalgene maa de konservative Vælgere — ligesom iøvrigt Vælgerne i de andre mindre Partier paa Øen — trøste sig med, at Stemmerne herfra bidrager til, at der et andet Sted i Landet vælges en Partifælle, og ved Landstingsvalget er man — lokalt set — udelukkende Støtteparti for Venstre. At man opnaar Adgang til en Plads paa Suppleantlisten har i hvert Fald ikke hidtil betydet nogen Gevinst. Ved de kommunale Valg har det konservative Parti stadig udøvet en relativt større Indflydelse end ved de politiske.

Ved Folketingsvalget i 1924 var Redaktør H. C. Jespersen ligesom ved Valgene i 1918 og 1920 Kandidat for det konservative Parti i begge Kredse. Ved Valget i 1926 beholdt han kun 1. Kreds, hvor han i 1929 afløstes af Avlsbruger Jens Holm, Nylars, der siden har været Partiets Kandidat ved alle de følgende Valg i nævnte Kreds. I Aakirkebykredsen opstillede de konservative ved Valget i 1926 Gaardejer Wiggo Kure, Kjeldseby. Det samme var Tilfældet i 1929 og 1932. I 1935 forsøgte Partiet i 2. Kreds et Eksperiment, idet man opstillede en Erhvervsmand overfra, Skorstensfejmester Busch, Gentofte. Det synes imidlertid af Stemmetallet at fremgaa, at Bornholmerne nu ligesom i fordums Tid helst stemte paa en Mand, der var indlevet i deres Forhold, og Eksperimentet blev ikke gentaget. Kure maatte i 1939 atter paa tage sig Opgaven at være Stemmesamler i

2. Kreds, hvor han i 1943 afløstes af Gaard-ejer Paul Harild, Gadegaard, Østerlars.

Bornholms Avis blev i 1919 omdannet til et Aktieselskab af konservative Borgere. Indtil 1932 redigeredes Bladet af Partiets Fører, H. C. Jespersen. Ved dennes Død det næste Aar overtog den hidtidige Redaktionssekretær H. V. Salomonsen Redaktørposten. Han gav Bladet et moderne Format. 1939 afløstes han af den nuværende Redaktør V. Kjødtt med Jens Holm som Forretningsfører og politisk Redaktør.

For *det radikale Venstre* var Perioden præget af Tilbagegang. Den fulgte efter de 10 Opgangsaar 1910—20, hvor Partiet erobrede det ene Folketingsmandat, rykkede ind i de fleste kommunale Raad, bl. a. Amtsrådet, i hvilket der i 1917 blev indvalgt 3 radikale Medlemmer, hvoraf 1 Købstads- og 2 Landrepræsentanter. Men Bygningen, der var tømret hurtigt op, kunde ikke modstaa Stormens Tryk, da de for Partiet onde Tider satte ind. 1920 betød for det radikale Parti i hele Landet et alvorligt Nederlag, men paa Bornholm, hvor Partiet ikke var repræsenteret i Dagspressen, var Tilbagegangen særlig stor, og det lykkedes ikke ved de senere Valg at genvinde det tabte. Trods al Energi fra dem, der har røgtet den besværlige Opgave at staa i Spidsen for Agitationen og Organisationsarbejdet (navnlig Brandt Nielsen, Kirkebogaard, og Otto Kofoed, Boet), og den Trofasthed og Offervillighed, som Partiets Veteraner har lagt for Dagen, svandt de fleste Partiforeninger efterhaanden stærkt ind, og Indflydelsen i de kommunale Raad reduceredes tilsvarende. Ugebladet Bornholms Venstreblad ophørte at udkomme allerede i 1920, og et Forsøg paa at starte et Dagblad af samme Navn mislykkedes. I de sidste 12 Aar er Ugeskriftet »Ugens Politik«, der udgives af Partiet til Fordeling i bladløse Egne, omdelt paa Øen og har været af ikke ringe Betydning.

Ved Valget i 1924 var Husmand J. P. Nielsen, Grønvang, og Lærer J. O. Kofoed, Neksø, Kandidater henholdsvis i 1. og 2. Kreds. I

1926 opstilledes en radikal Kandidat ovrefra i begge Kredse (Forstander N. P. Høgstrøm), men Resultatet ved Afstemningen var ikke tilfredsstillende. Derfor opstilledes ved de følgende tre Folketingsvalg en hjemmefødt, Gaardejer Harald Brandt Nielsen i baade 1. og 2. Kreds. Ved de to sidste Valg har man paany hentet Kandidaten ovrefra (Sekretær Th. Christensen).

Af de øvrige politiske Partier fra denne Periode skal først nævnes *Erhvervspartiet*. I 1918 besluttede en Kreds af kendte erhvervsdrivende særlig fra København og Jylland sig til at danne et poliitsk Parti til Værn af de fri Erhvervs Interesser. Man ønskede at faa Støtte til Bevægelsen ogsaa fra Bornholm og henvendte sig med dette for Øje til Haandværkerforeningen i Rønne. Der viste sig nogen Interesse for Sagen, og ved de tre Folketingsvalg i 1920 opstillede Partiet, som dog aldrig opnaaede nogen egentlig Organisation herovre, Bagermester Vald. Svendsen, der paa det Tidspunkt var Formand for Rønne Haandværkerforening, som Kandidat i begge Kredse. Der afholdtes ogsaa en Del Agitationsmøder paa Øen, men Valgresultatet var ikke opmuntrende — Stemmetallene var endda dalende fra Valg til Valg (320—237—201), og Partiet ophørte af sig selv, da dets Ledere blev klar over, at der ingen Grobund var for det.

Større Udholdenhed i sit politiske Arbejde er udvist af *Retsforbundet*. Stødet til Organiseringen af dette Partis Arbejde her paa Øen blev givet i 1924 af fhv. Valgmenighedspræst Marius Jensen. Paa hans Initiativ dannedes et Udvalg, som indsamlede nogle Hundrede Underskrifter af de 10,000 fra hele Landet, som i Henhold til Valgloven krævedes, for at Partiet kunde deltage i Folketingsvalget. Kort efter dette dannedes Bornholms Retsforbund som en Amtskreds af Danmarks Retsforbund, og denne Kreds har siden organiseret og finansieret Arbejdet for Retsstatspartiet her paa Øen. Lærer H. K. Larsen, Aakirkeby, var Formand for denne Sammenslutning fra 1926—33. De senere

Formænd har været Gaardejer Jens Espersen, Lærer Alfr. Kjøller, Aarsdale, og Bagermester Johs. Dam, Aakirkeby (siden 1937).

Ved Valget i 1926 opstillede Partiet Pastor H. M. Erichsen, Aakirkeby, som Kandidat i begge Kredse; han opnaede 416 Stemmer. Ogsaa ved de følgende Folketingsvalg har Partiet opstillet, og Kandidaterne har været: Gaardejer Jens Espersen, Nylars, Gaardejer Axel Hjorth, Langedeby, Kantor Ebbe Juul Nielsen, Rønne, Læge C. U. Boesen, Neksø, Husmand Jens Ridder, Nylars, og Bagermester Johs. Dam, Aakirkeby.

Stemmetallene ved disse Valg er opgivet i Oversigten foran. Som det vil ses, er den jævne, om end beskedne Stigning ved Valgene fra 1926 til 1935 afløst af en Stemmedgang ved de to sidste Valg. Hvorvidt dette er et forbigaaende Fænomen, eller der er Tale om en varig Tilbagegang for Retsforbundet herovre, kan kun Fremtiden afgøre. Partiets Optimister haaber det første og støtter bl. a. deres Forventning paa, at Bornholm har fostret to af Bevægelsens fornemste Talsmænd her i Landet, Læge Severin Christensen og Filosofen, Dr. phil. Axel Dam.

Den 12. Februar 1935 stiftede »*Det fri Folkeparti*«, eller som det nu hedder »*Bondepartiet*«, en Vælgerforening paa Bornholm. Der valgtes en Kredsbestyrelse for hver Valgkreds og — fælles for hele Øen — en Amtsbestyrelse, hvis Formand hele Tiden har været Gaardejer Knud Koefoed, Klampegaard, Knudsker. Partiet har her paa Øen ikke ført nogen særlig energisk Agitation og har bl. a. været hæmmet ved Manglen af et Presseorgan, men man har opstillet Kandidater ved de tre sidste Folketingsvalg og derfor haft Adgang til at deltage i den almindelige Valgagitation. Denne har fra Bondepartiets Side væsentligt haft til Maal at hævde Landbrugs-erhvervets særlige Krav. Ved Valget i 1935 var Gaardejer Kure, L. Myregaard, Knuds-

ker, og ved de to sidste Valg Gaardejer S. Svendsen, L. Munkegaard, Aaker, Bondepartiets Kandidat i begge Kredse. Stemmetallene (565, 616 og 445) viser, som man kunde vente, de samme Udsving, som karakteriserer Partiets Forhold i det øvrige Land.

Det *nationalsocialistiske Arbejderparti* har ogsaa nogle Tilhængere paa Bornholm, og det har ved de tre sidste Valg til Folketinget opstillet Kandidater. I 1935 samlede Redaktør Steen Rasmussen, Roskilde, 196 Stemmer, deraf 141 fra 1. Kreds. Ved Valgene i 1939 og 1943 opnaedes henholdsvis 259 og 255 Stemmer, væsentligst fra 1. Kreds.

Det *kommunistiske Parti* opstillede første Gang paa Bornholm ved Folketingsvalget i 1924. Det opnaede da 82 Stemmer i 1. Kreds og 4 i 2. Kreds. Partiets Stemmetal ved de Valg, hvor man har opstillet, fremgaar iøvrigt af Oversigten foran. Der findes ingen Tal fra Valget i 1929. Dette betyder ikke, at Partiet forholdt sig passivt ved denne Lejlighed, men at nogle af Stillerne, da det kom til Stykket, meldte sig fra, saaledes at Kandidaten ikke kunde komme med ved Afstemningen. I 1935 opstillede Partiet ikke, men til Gengæld satte det i 1939 ind med en meget energisk Agitation.

Det nyeste Parti paa Øen er »*Dansk Samling*«, hvis bornholmske Afdeling stiftedes i Efteraaret 1940; der er nu Afdelinger i Rønne, Aakirkeby og Gudhjem. Arbejdet drives mest i Studiekredse samt gennem Foredrag og Tidsskrifter, særlig »*Det tredie Standpunkt*«. Partiet betoner stærkt de nationale Synspunkter og arbejder for Ideen om en nordisk Forbundsstat. Ved Valget i 1943 opstillede »*Dansk Samling*« Højskolelærer Gustav Bengtsson i 1. Kreds og Kommunelærer Carl Håkansson, Rønne — Partiets Formand paa Bornholm — i 2. Kreds. De to Kandidater samlede ialt 429 Stemmer, deraf 279 i 1. Kreds.

Hammershus Ruiner og tørre Ovn. (Sven Turek fot.)

Stranden ved Pythus Syd for Rønne. (Erling Juul Nielsen fot.)

NATIONALFORENINGEN BORNHOLM

OG BORNHOLMERNES NATIONALFØLELSE

AF PROF., DR. MED. CARL SONNE, KØBENHAVN

Nationalforeningen Bornholm i København er snart en gammel Forening; den har bestaaet i over 35 Aar og trives stadig godt. Mange Bornholmere i København er Medlemmer af den og talrige andre — ogsaa Ikke-Bornholmere — har lejlighedsvis som Gæster overværet dens Møder, der finder Sted en à to Gange om Aaret

Vi har i Danmark vistnok kun een anden saakaldet »Nationalforening«; det er *Nationalforeningen til Tuberculosens Bekæmpelse*; den blev stiftet i 1902 og er altsaa ældre end vor bornholmske. Har nu Ordet »Nationalforening« den samme Betydning begge Steder? Indenfor Tuberculosens Bekæmpelse betyder det, at Foreningen omslutter *hele* den danske Nation; her drejer det sig om en fælles Opgave, som *alle* i Landet bør hjælpe med til at løse. Det skal lige bemærkes, at tilsvarende Foreninger for Eks. i Sverrig kaldes »Rigsforening«, hvilket formentlig (hvad jeg senere skal komme tilbage til), er en langt mere træffende Betegnelse. — Men nu *Nationalforeningen Bornholm*? Kaldes den sig »Nationalforening«, fordi den er beregnet for hele den danske Nation, hvis samtlige Medlemmer den gerne vil have med til at løse en Opgave, der skulde være af Betydning for hele Landet? Selv om denne Tanke maaske har foresvævet enkelte Bornholmere, tør man næppe formode, at det oprindelig har været Stifternes Formaal. Men hvad er det da for et mærkeligt Navn Foreningen har faaet? Da den blev døbt, var

der maaske ingen som gjorde væsentlig Indsigelse, og nu er vi helt fortrolige med Navnet. Men samtidig tror jeg alle vil være enige om, at det kun er for Bornholm, man kan tale om en Nationalforening og ikke for nogen anden Landsdel. Ingen vil finde paa at tale om Nationalforeningen Fyn eller Møen, ikke engang Nationalforeningen Jylland. Hvoraf kommer det da, at »Nationalforeningen Bornholm« synes os noget helt selvfølgelig og rimeligt? Men inden jeg besvarer dette Spørgsmaal, vil det være naturligt først at gøre Rede for, hvorfor denne Forening i sin Tid blev dannet, og under hvilke Omstændigheder den fik sit Navn. I det følgende støtter jeg mig i det væsentlige til Foreningens Protokol.

Paa et Møde i Aakirkeby den 24. November 1906 blev den oprindelige Forening *Bornholm* (senere ofte benævnt *Moderforeningen*) stiftet med det Formaal at *vække Sansen for at værne om Bornholms naturskønneste og ejendommeligste Steder*. Der blev dannet et Forretningsudvalg bestaaende af Rektor Koefoed, Redaktør Smidt og Professor Mathias Bidstrup. Det der havde givet Stødet til Foreningens Dannelse var dels det triste Faktum, at en stor Del af de skønneste Klippepartier ved Rø efter Salget af *Hotel Helligdommen* var kommet i udenlandsk Eje, og dels men ikke mindst den Fare, som truede *Hammerhus'* Omgivelser, idet man maatte nære Frygt for, at det begyndende Køb af Villagrunde dér skulde fortsættes,

og nogle Udlændinges Planer om paa Stedet at anlægge en Villaby med det velklingende Navn *Neu Berlin* skulde blive Virkelighed. Foreningen gjorde straks et udmærket Arbejde, men da det var af Betydning, at ogsaa Bornholmerne udenfor Øen interesseredes for Sagen, afholdt Redaktør Smidt Aaret efter, den 9. December 1907 et Møde med Foreningens Medlemmer i København for at faa oprettet en københavnsk Afdeling. Tanken vandt stor Tilslutning i Hovedstaden og i de følgende Maaneder arrangeredes der en Række forberedende Møder. I Forhandlingerne deltog bl. a.: Kreditforeningsdirektør Folketingsmand M. P. Blem, Museumsinspektør Hauberg, Fiskehandler H. P. Jensen, Direktør V. Adler, Direktør Fr. Møller, Læderhandler Kjær, Frøken K. Jensen, Frøken Heløa Brandt, Generaldirektør Michael Koefoed og Overassistent Fabricius. Man blev hurtigt klar over, at Foreningen i København ikke kunde sidestilles med de mindre lokale Afdelinger, som den bornholmske Forening allerede havde rundt i Sognene paa Øen, men maatte have en mere selvstændig Stilling, idet man dog stadig regnede — og endnu regner — den oprindelige Forening paa Bornholm som *Moderforeningen*, der altsaa blot skulde modtage Støtte fra Foreningen i København.

Til at begynde med mente man, at Navnet *Foreningen Bornholm i København* var fyldestgørende, men efter at Fiskehandler Jensen paa et af de indledende Møder havde betonet Foreningens nationalt vækkende Betydning for hele Landet, foreslog Blem Navnet *Nationalforeningen Bornholm*. Man blev ogsaa enige om at henstille til Hovedforeningen hjemme paa Bornholm at antage dette Navn, idet Fabricius gav Udtryk for, at man herved vilde antyde, at den rejste Bevægelse gjaldt hele Nationen. Inspektør Hauberg overtog Forhandlingen med den bornholmske Forenings Bestyrelse, men Resultatet blev, at denne ikke ønskede at antage det foreslaede Navn. Den københavnske Forening lod saa foreløbig Sagen falde og ved den stiftende

Generalforsamling den 19. Maj 1908 (hvilken Dato saaledes er den københavnske Forenings Fødselsdag), bliver Navnet altsaa *Foreningen Bornholm i København*. Dette varede dog kun i faa Aar. Paa et Bestyrelsesmøde i April 1912 blev det tilsyneladende uden Diskussion vedtaget, at man ved den kommende Generalforsamling igen vilde stille Forslag om at kalde Foreningen *Nationalforeningen Bornholm*.

Ved Generalforsamlingen den 26. April 1912 indledede Formanden Direktør Blem med at give en Oversigt over Anledningen til Moderforeningen *Bornholms* Stiftelse, dens Udvikling og Virksomhed. Da denne Oversigt skønnes at være af Interesse, skal der her gives et nogenlunde omfattende Referat af Direktør Blems Tale, saaledes som det findes i Foreningens Protokol:

»For godt 30 Aar siden (altsaa nu for ca. 60 Aar siden) solgte Allinge-Sandvig Kommune *Hammeren*, der har et Areal af 369 Tdl., til et Aktieselskab; den kom herved i tysk Besiddelse. For en halv Snes Aar siden byggedes i Sandvig et stort, tysk Hotel *Strandschloss*. For 7 Aar siden købte en Tysker *Hotel Helligdommen* i Rø. Omtrent samtidig solgtes 3 Villagrunde fra *Hammersholm* til Tyskere; der opførtes en Villa, som skulde være Begyndelsen til en tysk Villaby *Neu Berlin* lige nedenfor Hammerhus' Ruiner. Alt dette blev dog Bornholmerne lidt for meget. De vilde gerne have tyske Turisters Besøg, men de vilde selv være Værter. De vilde bevare, hvad der var tilbage af historiske Mindesmærker, og de vilde værne de naturskønne Egne mod Vandalisme og hindre, at de kom i Udlændinges Eje. Derfor stiftedes paa Mødet i Aakirkeby den 24. November 1906 *Foreningen Bornholm*.

Til at virkeliggøre Formaålet krævedes imidlertid Penge — mange Penge. Men man fik dem. Ad privat Vej samledes rundt om i Landet godt 50,000 Kr., hvorefter Staten gav andre 50,000. Disse Penge er anvendt paa følgende Maade: For en Sum af 50,000 Kr. er der paa Hammersholm lagt en Ser-

Vejen ved Hammerødde Fyr. (H. Ronne-Nielsen fot.)

vitut, der forbyder at Ejendommen udstykes, bebygges eller afhændes til Udlændinge; for yderligere 38,000 Kr. har man faaet lagt samme Servitut paa *Møllers Pensionat* ved Hammeren — 21 Tdl. stort, hvorved Klippepartierne og Kysten blev Statsejendom. For 1000 Kr. blev lagt en lignende Servitut paa *Sænehuset*. Desuden har Foreningen for 2000 Kr. tilbagekøbt en af de 3 Parceller i det projekterede *Neu Berlin*.

Fremdeles har Foreningen for 13,000 Kr. købt en Parcel paa 14½ Tdl. med Klippepartier syd for Helligdommen i Rø og gjort disse Partier lettere tilgængelige. Endvidere har man anlagt en Sti fra Gamleborg (i Boddilsker) til Rokkestenen og til de højeste Punkter af Paradisbakkerne samt forsynet disse Stier med Vejvisere.

Endelig har Foreningen henvendt sig til Nationalmuseet, som derefter til Regering og Rigsdag indsendte et Andragende om Statens Erhvervelse af Slotslyngens 207 Tdl. Resultatet blev, at dette Areal købtes for 42,000 Kr. Aaret efter købte Staten en Del af den gamle Slotslyng godt 50 Tdl. for 10,000 Kr. Paa Foreningens Initiativ er saaledes baandlagt ialt 515 Tdl.

I Fjor fik Foreningen af en unavngiven

skænket et Dannebrogflag. Paa den tilbagekøbte Lod af *Neu Berlin* har man rejst en Flagstang, saa Dannebrog nu kan vaje herfra. (Om Foreningens Virksomhed, ogsaa i de senere Aar, kan iøvrigt henvises til Lektor Th. Lind: *Foreningen Bornholm i 35 Aar.*)

Foreningen i København har jo væsentligst haft til Opgave at støtte »Moderforeningen« med Penge, og der er ogsaa hvert Aar udbetalt en Sum herfra.«

Saavidt Formandens Redegørelse. Bagefter fremsatte Bestyrelsen sit Forslag om Forandring af Navnet til *Nationalforeningen Bornholm*, hvilket straks vedtoges, idet dog et enkelt Medlem mente, at Moderforeningen paa Bornholm og den københavnske Forening burde have samme Navn.

Det er rigtigt, at man kan undre sig over, at de to Foreninger paa Bornholm og i København, som jo i Virkeligheden er den samme Forening, bærer forskellige Navne. I København havde man hele Tiden ønsket, at Foreningen skulde kaldes *Nationalforening*, men paa Bornholm synes man aldrig at have delt dette Ønske. Efter fem Aars Forløb gennemførte Foreningen i København da Navneforandringen for sig alene,

idet der altsaa forud for Afgørelsen om dette Punkt paa Generalforsamlingen blev holdt en meget nationalpræget Tale af Formanden.

Det er øjensynligt, at Ordet »Nationalforening« er noget andet end »Rigsforening«, altsaa at Ordet her skal betyde noget andet end det f. Eks. betyder i *Nationalforeningen til Tuberculosens Bekæmpelse*. Den bornholmske Forening slaar paa de »nationale« Strengte paa en helt anden Maade. Hvad er det da for nationale Følelser, der tænkes paa med dette Navn for den københavnske Forening, og hvorfor vil den tilsvarende Forening paa Bornholm ikke bære det samme Navn? Det sidste kan naturligvis bero paa en ren Tilfældighed; den daværende Bestyrelse har altsaa i sin Tid ikke syntes det, og senere har man ikke set Anledning til at tage Sagen op igen. Men der er ogsaa den Mulighed, at det kan forklares ved en lidt anden Fornemmelse af »Nationalfølelse« hos Bornholmerne udenfor Bornholm end hos de hjemmeboende Bornholmere. Nationalfølelse er jo noget mystisk, uhyre kompliceret, og næsten umuligt at definere, fordi Ordet bruges og misbruges paa saa mange forskellige Maader. Under Nationalfølelsens Mærke er der udført de største Heltebedrifter og begaaet de skændigste Ugerninger og Forbrydelser. Ikke mange Ord har i Tidernes Løb ladet sig forvrænge saa grundigt og været brugt som Skjold for den argeste Egoisme. I sin forholdsvis sundeste Form betyder den vel noget i Retning af: »jeg vil selv have Lov til at raade for mit eget, saa skal jeg ogsaa nok lade være med at genere andre«. Hvordan er det da med Bornholmerne og deres Nationalfølelse? Er den stærkere eller anderledes end hos andre danske? Paa Forhaand vilde man maaske være tilbøjelig til at mene, at Bornholmeren gennem Tiderne har haft en større Kærlighed og Følelse for Danmark og alt, hvad der er dansk, end mange andre danske; i alt Fald er Bornholm den eneste Landsdel i Danmark, der paa egen Haand har kæmpet sig hjem til det danske Rige, nemlig i 1658, da Sverrig havde faaet over-

ladt Øen. Men denne Slutning er vist ikke helt holdbar. Vel er Bornholmerne danske; det er det med Stolthed og Glæde og med Kærlighed til alt dansk, men — *de er først og fremmest Bornholmere*.

Der er to Ting, der i særlig Grad gennem Tiderne har bidraget til at præge Bornholmerens Følelse for sin Hjemstavn paa en lidt anden Maade end man kan tænke sig findes andre Steder i Riget. Der er for det første det, at Øen er saa rig paa Skønhed og Afveksling og alligevel er saa lille af Omfang, at det hele kan blive tilgængeligt for enhver, og den enkelte Bornholmer faa Fornemmelsen af, at han har Del i det hele, samtidig med at han dog paa Grund af Landets Mangfoldighed stadig kan gøre nye vidunderlige Opdagelser. Og saa for det andet — og dette er noget meget væsentligt — ligger Bornholm langt borte fra det øvrige Danmark. Gennem Aarhundreders Forløb har der kunnet gaa Uger, ja op til Maaneder, hvor Øen var ganske uden Forbindelse med Hovedlandet. Denne Kærlighed til deres Ø og denne trafikale Isolation har maattet sætte sit meget tydelige Præg paa Bornholmerne og gjort dem mere selvstændige, har faaet dem til i særlig Grad at holde paa deres eget og til at føle sig som et lille Folk for sig, der nok selv skulde bestemme for deres Ø. Man kunde fristes til at sige, at disse Følelser har bevirket, at Indbyggerne er kommet til at betragte sig som en selvstændig bornholmsk Nation. Om selve Udtrykket »en bornholmsk Nation« nogensinde har staaet klart for nogen Bornholmer som en Realitet er vel imidlertid uhyre tvivlsomt; navnlig gælder dette vel snarest for de hjemmeboende Bornholmere, der føler hele dette Forhold som noget uendelig selvfølgerigt og derfor slet ikke har nogen bevidst Forstaaelse af, at Bornholmere paa dette Punkt skulde være anderledes end Folk fra andre Landsdele. De Bornholmere derimod, som til daglig lever borte fra Øen og derved lærer Folk fra andre Landsdele at kende, opdager snarere, at deres egen Følelse for Bornholm er af en anden

Brænding om Mængestolene ved Gudhjem. (Viggo Ronne fot.)

Art end de andres Følelse for deres Hjemstavn. En udvandret Bornholmer har en langt stærkere Fornemmelse af, at hans Ø er noget ganske for sig selv end den hjemmeblevne, og saa snart der slaes paa de særlige bornholmske Strengte, lader Bornholmeren borte fra Øen sig let bevæge, bliver »national« og stifter »Nationalforening«. Han tænker derved aabenbart slet ikke først og fremmest paa Riget, paa den danske Nation, men — ganske vist uden at gøre sig det helt klart — paa den bornholmske Nation. At man har Love i Foreningen, der med Glæde tillader enhver dansk at blive Medlem, kan naturligvis kun bidrage til, at Navnet godtages med saa meget lettere Samvittighed.

Ordet »Nation« er i mange Henseender et mærkeligt Begreb. Hvornaar udgør for Eks. en Folkegruppe en Nation? Kommer man til Universitetsbyen Uppsala i Sverrig, forbavses man over saa mange »Nationer«, der

findes i Byen, hver af dem med sit eget Hus, hvor der bor Studenter. Nation betyder der Landsdel, *Smaalands Nation*, *Østgöta Nation* o. s. v. Disse Institutioner er en meget gammel Historie, stammer vel lige fra Universitetets Oprettelse i 1477. Naar Studenterne for Eks. fra Smaaland søgte op til Uppsala for at studere, var de meget langt fra Hjemmet og holdt saa naturligt sammen i en »smaalandsk Nation«, hvor man hjalp hinanden indbyrdes og fik Hjælp af andre fra samme Hjemegn. Hver Nation i Universitetsbyen lever stadig sit eget Liv og vogter omhyggeligt sine Traditioner og Legater, som bl. a. gør at denne Inddeling i Nationer stadig maa opretholdes. — Hvis Bornholm havde hørt til Sverrig, havde der rimeligvis ogsaa været en bornholmsk Nation i Uppsala. Men Bornholm hører ikke til Sverrig; derimod har den altid tidligere, da Skaane var dansk, nærmest været betragtet

som en Del af Skaane. Hvad der har været Skik i Sverrig har naturligt ogsaa været Skik i Skaane og dermed maaske ogsaa paa Bornholm. Heri kan Bornholmerne vel yderligere se en Undskyldning for at de har tilladt sig at kalde deres Forening *Nationalforening*. Efter den omtalte Brug af Ordet »Nation« i Sverrig er det klart, at man aldrig vilde kalde en svensk Forening, som skulde omfatte hele Riget, for »Nationalforening«, men derimod »Rigsforening«. I Danmark er man nu i de senere Aar ogsaa begyndt at indse, at en Forening, der henvender sig til hele Landet, bør hedde Landsforening eller Rigsforening; saaledes har vi faaet *Rigsforeningen til Bekæmpelse af rheumatiske Sygdomme*.

Hjemstavnsfølelse er ikke det samme som Nationalfølelse, i alt Fald ikke, hvis man ved Hjemstavnen blot forstaar Byen eller

den begrænsede Landsdel, hvor man hører hjemme. Den Hjemstavnsbevægelse, der i de senere Aar er blevet saa almindelig blandt Folk fra Provinsen i København, beror vel dels paa en selvfølgelig Kærlighed til og Længsel efter Hjemstavnen og dels paa Lysten til at træffe Mennesker fra det Sted, hvor de selv kommer fra og med dem udveksle Minder og muligvis give og modtage Hjælp. En saadan Bevægelse kan være til Opmuntring og Støtte for mange, og derfor have sin meget store Berettigelse — ogsaa for Bornholmere. Men *Nationalforeningen Bornholm* er altsaa noget andet eller i alt Fald noget mere end en Hjemstavnsforening. *Nationalforeningen Bornholm* er først og fremmest Bornholmernes Bekræftelse paa, at vi alle vil gøre, hvad vi formaar for at bevare Bornholm for Bornholmerne og dermed for Danskerne og Danmark.

BORNHOLMERNES LAND

AF P. HJORTH LANGE

Knejsende trodsigt bag Brændingens Kogen
Borgholmen stiger af Bølgernes Grav,
løfter paa Urtidens Klipper af Dybet
alt, hvad i Fæste os Himmelen gav.

 Fra mørke Hammervand
 til Oddens hvide Sand
 lyser i Solen vort Fødeland.

Gyvelen flammer blandt Højlyngens Stene,
Maageskrig gjalder i Vaarblæstens Sus.
Klatrende Vedbend og Vildroseranker
snor sig om Borges og Ringmures Grus.

 I Duft af Sand og Tang
 med Broncelurers Klang
 Havvinden synger sin Mindesang.

Brændende Stjerner i frostklare Nætter
funkler i Sneen med Regnbuens Glød.
Dybt i de dunkle og ensomme Skove
Granerne hvisker om Liv og om Død.

 Men Søen barsk og kold
 i Vinterstormens Vold
 runger som Staal mod dit Klippeskjold.

Vesete Jarl i din Barndom dig vogted.
Vagn og hans Dreng blev Vikingers Skræk.
Blod-Egil entrede Vendernes Snekker,
ryddet med Øksen de gyngende Dæk.

 Bag Hegn af skarpe Spær
 laa frelst fra Fjendesværd
 Hammerens Bjerge i Solfaldsskær.

Egin i Pjalter, med Sjælen i Luer,
vandt dig til Hirdmand i Livskongens Hær.
Han, som fra Korset gør Frimænd af Trælle,
lyste sin Helg over Slægternes Færd.

I stille Kirkekor
slog Hvide-Kristens Ord
Underets Bro mellem Himmel og Jord.

Hæret af Konge, af Bisp og af Kræmmer,
pantsat til Fjenden — og Danmark dog tro,
svigtet i Nøden af daadløse Frøender
selv du dig vristed af Rovfuglens Klo.

Saa tidt af Nederlag
du vandt din Friheds Dag,
smelled i Blæsten dit danske Flag.

Vikinger, Fiskere, Bønder og Klerke
sled dine Agre fra lyngklædte Fjeld,
hegned et Fristed for kommende Slægter.
Krist og Sankt Mikael vogte jer vel!

I Kamp paa Hjemmets Strand
urokket holdt I Stand,
skæggede, vejrbidte, Mand ved Mand.

Slægterne skifted; men end i dig lever
Blod-Egils Stivsind i Kamp og i Strid,
Munkenes Fromhed og Kvindernes Troskab,
Bues det mundkaade, madglade Vid.

I dine Døtres Smil
end straalers varm og mild
Thorgunnas Ynde og Toves Ild.

Fædrene Ø! Imod Afgrundens Magter
Mindernes Rigdom os ildner til Dyst.
Rede til Livtag med Ragnaroks Jætter
Strandvagt vi gaar langs din skumhvide Kyst.

Den Arv, os Fædre vandt,
mens mørke Sekler randt,
værger vi nu med vor Sjæl som Pant.

INDHOLDSFORTEGNELSE

til begge Bind findes i Slutningen af 2. Bind

PRÆNUMERANTFORTEGNELSE

Bornholms landsgk. Forening, Rønne. Borgmester O. H. Aagesen, Rønne. Handelsbanken 1 Rønne. Borgmester A. Regnersen, Hasle. Aakirkeby Bank, Aakirkeby, Bornholms Amts Bibliotek, Rønne. Bankdir. Edv. Eriksen, Andelsbanken, Rønne. Gdr. L. Tolstrup, Strangegaard, Klemensker. Smedem, Aug. Andersen, Vestergade 16, Hasle. Kommunekaas, Ebba Jespersen, Hasle. Hotelejer A. Hansen Dam, Aakirkeby. Kommunebogh. P. P. Bendtsen, Hasle. Uddeler Thor Jensen, Klemensker Brugsforen. Klemensker Sognebibliotek. Kommunekaas. K. Jørgensen, Klemensker. Gdr. Oluf Kofoed, Ll. Krashavegaard, Klemensker. Statsaut. Rev. E. J. Wøldike Nielsen, Rønne. Bankkaas. E. Hauschildt, Grønnegade 30, Rønne. Lagerforv. J. Christensen, Absalonsngade, Rønne. Bagerm. Ole Funch, Bagerpladsen 13, Rønne. Manufakturhd. Aage Jørgensen, Katsesundet, Rønne. Forretningsfører C. A. Andersen, Rønne. Overbetjent H. Th. Arnoldus, Hasle. Politibetj. Kaj Olsen, Hasle. Frk. Ethel Olsen, Kirkebjerg Allé 43, St., Vanløse. Frk. Yrsa Rathgen, Godthaabsvej 94, Kbh. F. Eksp. Holgar Jensen, Møllegade 36, Kbh. N. Eksp. O. Svendsen, Fabritus Allé 16, Klampenb. Viktualieh. T. Rathgen, Nørre Allé 17a, Kbh. N. Bagerm. Vald. Mogensen, Refnæsgade 47², Kbh. N. Professor Carl Sonne, Frederik d. 5. Vej 1, Kbh. Ø. Bagerm. Louis Tranberg, Frederiksendevej 64³, Kbh. NV. Kaas, Frk. M. Mortensen, Scharlingsvej 17, Valby. Sanger P. Thingsted, Struensengade 29¹, Kbh. N. Fabrik. C. C. Løvgreen, Falkonerallé 88², Kbh. F. Fru Maskinm. K. Wulffsen, Godthaabsvej 60³, Kbh. F. Frk. C. Bergstedt, Borupsallé 141², Kbh. N. Mejeriejer O. Stender, Slotsgade 9, Kbh. N. Sygepl. Anna S. Johansen, Nørre Allé 41, Kbh. N. Fru statsaut. Rev. C. Bergendorff, Tornevangavej 6, Birkerød. Mejeriejer J. Thuesen, Ablefeldtsgade 31³, Kbh. K. Kommunal. Marie Ch. Møller, Solvænget 4, Kbh. Ø. Maskininp. J. H. Lundsgaard, Strandb. 104², Kbh. Ø. Koncerts. G. Tacherning Møller, Løgstørgade 23⁴, Kbh. Ø. Afdellingsing. K. S. Gnutzmann, Strandvej 29, Kbh. Ø. Maskinm. Georg Petersen, Ingerslevgade 162, Kbh. V. L. Hjorths Terracotta-Fabrik, Rønne. Snedkerm. Ch. Jørgensen, Fru Krabbesvej 28, Rønne. Skibsfører J. N. Jansen, Pilestræde 1, Rønne. Lektor Lars Gllstrup, Kapelvej 63, Rønne. Frkn. Hedvig & Dagny Thomsen, Grønnegade 28, Rønne. Skibsfører Carl Nielsen, Kapelvej 35, Rønne. Direktør P. Rostkjær, Rønne Misionshotel, Kontoraas, Frk. Alfa Larsen, Sandgade 5¹, Rønne. Automobilf. Ferd. Jørgensen, Aakirkebyvej 29, Rønne. Købm. Johs. Clausen, Anthoniestræde 1, Rønne. Kontorchef H. P. Jørgensen, Haslevej 63, Rønne. Regnskabsf. Alfr. D. Holm, Haslevej 11, Rønne. Købm. H. A. Væsth, St. Torvegade 7, Rønne. Autoforh. G. Rohde, Taarbækdalsvej 15, Klampenb. Produkth. L. M. Kofoed, Kayersdsgade 14², Aalborg. Fru Guldamed Bændt Kolling, Torvegade 5, Rønne. Skibsfører H. Jensen, Kirkeplads 6, Rønne. Fabrikant Frede Hansen, Nexø, Georg Jørgensen, Ryparken 16², Kbh. Ø. Fhv. Bankbogh, Andr. Lund, Kirkeplads 9, Rønne. Lærerinde Frk. Karen Knudsen, Haslevej 1d, Rønne. Kontoraas. E. Thorsen, Ellekongestræde 4, Rønne. Forst. v. K.T.A.S. Frk. Fjeldhoff, Jacob Holmsgade 4¹, Kbh. Kassererke Frk. Ella Schou, Delosvej 23, Kbh. S. Boghandler H. C. Lund, Gesten. Fru Astrid Rasch, Østerbrogade 92², Kbh. Ø. Maskinm. N. P. Exsteen, Godabanegade 2, Kbh. V. Tandlæge H. C. Holm, Krystalgade 12, Rønne. Malerinde Frk. Thora Hjorth, Krystalgade 5, Rønne. Købm. Poul Spøndergaard, St. Torvegade 41-43, Rønne. Forst. i K.T.A.S. Frk. A. Bech, Frisenborgallé, Kbh. Ø. Direktør H. C. Haasager Boss, Vestergade, Rønne. Mekaniker Peter Bidstrup, Halmstræde 4, Rønne. D/S paa Bornholm af 1866, Rønne. Fagforeningskaas. Jens Nielsen, Fru Krabbesvej 17, Rønne. Maskinm. Chr. Dahl Hansen, Aakirkebyvej 4, Rønne. Kommlis Henning Larsen, Kapelvej 59, Rønne. Skibsmægler Chr. Petersen, Haslevej 61, Rønne. Konstruktør O. Rønne Jensen, Møllegade 56, Rønne. Servitrice Frk. K. Jensen, Klokkegade 4¹, Rønne. Servitrice Frk. H. Lund, Rosengade 1, Rønne. Servitrice Frk. E. Hansen, Storegade 95, Rønne. Mekaniker Vagn Thinggaard, Vimmelskafet 32, Rønne. Guldamed H. Johansen, Byledsgade 74, Rønne. Sygeplej. Frk. E. Sonne, Byledsgade 78, Rønne. Ingeniør K. B. Bidstrup, St. Torvegade 103, Rønne. Direktør J. B. Bidstrup, Østergade 66, Rønne. Kommunefm. Frk. Ebba Jensen, Haslevej, Rønne. Læge C. J. Koefoed, Gudhjem, Hotelejer Fru Anna Jantzen, Gudhjem. Østerlars Gudhjem Biblioteksforening. Boghandler Viggo Rønne, Gudhjem. Fru Hansine Koch, Gudhjem. Maleren Oluf Høst, Gudhjem. Direktør Johs. Hansen, Fiskemølsfabr., Østerlars. Murerm. Nic. Lund, Gudhjem. Bank-

best. H. Thornberg, Gudhjem. Slagterm. Sofus Pihl, Gudhjem. Bygm. Niels Petersen, Gudhjem. Fiskeh. Hans P. Hangensen, Gudhjem. Udd. Carl Hansen, Brugsf., Gudhjem. Tømrerm. Viggo Pedersen, Gudhjem. Købmand J. Hammer, Gudhjem. Arkitekt Karl Reker, Dampmøllegade 14, Rønne. Civiling. Gunnar Falck, Byledsgade 51, Rønne. Fru A. Kofoed, Dampmøllegade 34, Rønne. Tømrerm. A. Andresen, Borgm. Nielsensvej 2, Rønne. Fiskehandler Chr. Olsen, Bækken 20, Rønne. Revisor K. Johs. Iverøen, Østergade 7, Rønne. Snedkerm. Chr. J. Lou, Bækken 32, Rønne. Cykleh. J. Jensen, Studiestræde 47, Kbh. K. Arbm. Hans Frederiksen, Peter Faberagade 18¹, Kbh. N. Bagerm. J. Kragh, Hasle. Chauff. A. A. Pedersen, Johan Krohnsvvej 3⁴, Valby. Frk. E. Hansen, Cort Adeleragade 8⁴, Kbh. K. Assist. E. Engell Andersen, Marengovej 41, Kbh. S. Restaur. H. Munch, Grønnegade 5, Rønne. Repræsentant Johan Andersen, Bagergade 5A, Rønne. Knud Henning Jacobsen, Torvegade 2, Rønne. Overmontør C. Mortensen, Absalonsngade 11, Rønne. Forvalter K. Reichmich, Aakirkebyvej 9, Rønne. Badem. Edv. Mortensen, Borgm. Nielsensvej 121, Rønne. Kommunecass. G. K. Hansen, Johnsenvej 16, Rønne. Kommunecass. Rich. Holm, Aakirkebyvej 30, Rønne. Fuldm. Aage Chr. Hansen, Byledsgade 80, Rønne. Maskinm. W. Thornberg, Byledsgade 57, Rønne. Gylde. E. Qvortrup, Ellekongestræde 12, Rønne. Stenværksejer H. P. Andersen, Dampmøllegade 6, Rønne. Assist. J. Koch Andersen, Stengade 20b, Rønne. Fru Georg Kolling, Ll. Torv, Rønne. Maskininp. O. Bjørnsen, Provstegade 2, Rønne. Plantageejer Th. Nielsen, Bredtåblik, Knudsaker pr. Rønne. Lærer Einar Nielsen, Knudsaker Skole, pr. Rønne. Gasværksbest. J. Stibolt, St. Torvegade 81, Rønne. Gdr. K. Jensen, Smørbygaard, Knudsaker pr. Rønne. Gdr. K. Hendriksen, Tornegaard, Knudsaker pr. Rønne. Førstelærer K. Anker Madsen, Knudsaker pr. Rønne. Gdr. Chr. Holm, Sejeragaard, Knudsaker pr. Rønne. Forv. H. Bergholt Kaas, Rosmannegaard, Knudsaker pr. Rønne. Andelskassebest. A. Dam, St. Torvegade 24, Rønne. Snedkerm. K. V. Kure, Bagergade 5b, Rønne. Bibliotekar Frk. E. Vallentiner Brandt, Nørregade 24, Rønne. Journalist B. Høgh Nielsen, Krytalgade 13, Rønne. Stationsleder A. Kruse, Pistolstræde 17, Rønne. Chauff. G. Petersen, Pistolstræde 3, Rønne. Købm. J. A. Lund, Ll. Torv, Rønne. Guldamed H. P. Rønne, Ll. Torv, Rønne. Snedkerm. Andr. Kure, Østergade, Rønne. Lokomotivf. Frands Pedersen, Bredgade 7, Rønne. Jernh. Anton Pedersen, Haslevej 52, Rønne. Jernh. Andr. Pedersen, St. Torvegade 42, Rønne. Direktør Johs. Lyngby, Dams Hotel, Rønne. Profess. Daniel Andersen, Spøndergade 4, Rønne. Gdr. N. A. Koefoed, St. Almegaard, Knudsaker pr. Rønne. Arbejdsf. H. Andersen, Torneværket, Knudsaker pr. Rønne. Smed K. Pedersen, Bredgade 10, Rønne. Skråderm. V. Lindberg, St. Torvegade 26, Rønne. Konsul Alfr. Bidstrup, St. Torvegade 92, Rønne. Fabrikant Einar Jensen, Havnebakkens 2, Rønne. Fiskeexp. A. Espersen, St. Torvegade 36, Rønne. Fiskeexp. H. Jensen, Grønnegade 21, Rønne. Overass. C. E. Pedersen, Knudsvej 4B, Rønne. Rentier Ludv. Blom, Myregade 4, Rønne. Amtstueass. Carl Joh. Colberg, Sandgade 72, Rønne. Assurandør C. L. Mortensen, Svanekevej 9, Rønne. Amtsinap. Poul Westh, Vestergade, Rønne. Forpagter Ch. Byder, Præstegaarden, Klemensker. Pastor Arne Rohde, Præstegaarden, Klemensker. Slagterm. K. Grønbech, Klemensker. Smedem. C. M. Dich, Klemensker. Snedkerm. Laur. Pihl, Klemensker. Gdr. Karl Marcher, N. Muregård, Klemensker. Sparekassebest. H. Hjorth Ipsen, Allinge. Gdr. K. Munch, Krykkegaard, Klemensker. Gdr. H. P. Krøier, Ndr. Kirkeboggaard, Klemensker. Avisbr. S. A. Jørgensen, Kokkedal, Klemensker. Gdr. Fru C. Kofoed, Tyndekullegaard, Klemensker. Mølleejer A. Larsen, Bjørnemyllen, Klemensker. Mejeribest. H. Christofersen, Bjørnedal, Klemensker. Hotelejer V. Frederiksen, Klemensker. Malerm. Karl Mogensen, Klemensker. Smedem. P. Schou, Klemensker. Frk. Dagmar Sonne, Broderiforr., Klemensker. Gdr. H. A. Kofoed, Bolbygaard, Klemensker. Gartner B. F. Parkø, Storegade 81, Rønne. Direktør M. Andersen, Ll. Torv 16, Rønne. Inspektør H. C. Andersen, St. Torv, Rønne. Bankbest. Emil Kofoed, Handelsbanken, Kg. Lyngby. Drejer Einar Hansen, Skolestræde 10, Rønne. Sparekassidr. Harild, Nexø. Malerm. H. Holm, Gudhjem. Gdr. W. Kure, Kjeldsebygaard, Østerlars. Bestyrer Kaj Hansen, Torvet, Svaneke. Sygehuslæge M. P. Marcussen, Svaneke. Formand M. Møller, Gudhjem. Gdr. P. Harild, Gadegaard, Østerlars. Gdr. V. Harild, Stetegaard, Østerlars. Gdr. E. Lund, Agerbygaard, Østerlars. Install. Kaj Sonne, Gudhjem. Frk. Paula Jensen,

Strandvej 12°, Kbh. Ø. Buntmager Th. Hammer, Vesterbrogade 371, Kbh. Billedskærer Chr. Kofoed, Nørregade 18, Rønne. Fru M. Bidstrup, »Gimle«, Svanekevej, Rønne, Bageriejer, Frk. A. M. Hansen, Storegade, Rønne. Lærer E. Markussen, Nyker Hovedskole, Nyker. Gdr. H. A. Engell, Møllegaard, Nyker. Willy Bech, Pilegaard, Nyker. Gdr. Fru J. Kure, Pilegaard, Nyker. Gdr. O. Kofoed, Bjørnegaard, Nyker. Svaneke Folkebibliotek, Svaneke. Gdr. Aage Lassen, Fløjlegaard, Østerlars. Sandemand A. Tranberg, Gudhjem. Uddeler Axel Hansen, Sv. og Omegns Brugsf., Svaneke. Lærer Vald. Hansen, Svaneke. Postmester H. C. Hejlbj. Svaneke. Kontorass. Johs. Kofoed, Haslevej 42, Rønne. Pastor P. Hjorth Lange, Østerlars. Murer H. P. Reker, Ny Østergade 10, Rønne. Gdr. J. Sprensen, Vintrægaard, Nyker. Disponent B. Andersen, Sandgade 11, Rønne. Hotelejer H. Nielsen, Højers Hotel, Allinge. Kjøbmand Kaj Petersen, Svaneke. Landinsp. O. N. Holst, Knudsker pr. Rønne. Driftsbest., Civilling. E. B. Larsen, Rabekkeværk, Rønne. Expeditr. E. Mortensen, Nexø Brugsf., Nexø. Kommunefører G. Dam, Drogdønsvej 3, Dragør. Repr. K. Engell Andersen, Svinget 143, Kbh. S. Politidivokot Dorn Jensen, Upsaløgade 22, Kbh. Ø. Mejerlejer Frk. E. M. Dich, Vardegade 17, Kbh. Ø. Mejerlebest. L. Bidstrup, Nyker Mejeri. Bygmester Chr. Pelle, Nyker. Smedem. Jesper Westh, Nyker. Gdr. Th. Thinggaard, Plugregaard, Nyker. Forpægt H. P. Nielsen, Granholt, Nyker. Nyker Folkebogsamling, Konsulent K. A. Nielsen, Haslevej 55, Rønne. Mejerlebest. C. M. Lund, Svalhøj pr. Hasle. Avlsbr. Hjalmar Svendsen, Ellely, Nyker. Gdr. H. Pelle, Mulebygaard, Nyker. Frk. Engeline Pedersen, Dalslunde, Nyker. Fru Dagmar Wegner, Tschernings Allé 8, Valby. Gdr. Chr. Jensen, Tornbygaard, Klemensker. Proprietær P. Hjorth, Baggegaard, Klemensker. Fmd. Ahlmann Andersen, Aakirkebyvej pr. Rønne. Gdr. O. Schou, Vibegård, Knudsker pr. Rønne. Gdr. Aage Hansen, Sandemandsgaard pr. Rønne. Disponent O. Sonne, Sandgade 11°, Rønne. Knudsker Kommune pr. Rønne. Cementvarefabrikant A. Skov, Klemensker. Gaardejer Sv. Stander, Ladegaard, Klemensker. Avlsbruger H. Mikkelsen, Sandershøj, Klemensker. Gdr. H. Sode, Aarsballegaard, Klemensker. Smedem. A. Espersen, Klemensker. Udd. Frk. Fill, Aarsballe Brugsf., Gdr. H. Nielsen, Sofielund, Klemensker. Gdr. Fru G. Jensen, Kjøllergaard, pr. Aarsballe. Vognm. Ove Jørgensen, Klemensker. Læge Oscar Thorn, Klemensker. Proprietær Alfr. Lind, Simblegaard, Klemensker. Best. Emil Kofoed, Storegade 47, Hasle. Kommis Knud Thomsen, Hasle. Bogholder W. Sonne, Fælledvej, Hasle. Avlsbr. Th. Skov, Storegade 12, Hasle. Postmester J. Folkmann, Hasle. Dyrslæge Hans Kofoed, Storegade, Hasle. Bankdirektør Aage Jensen, Hasle. Bdkerm. C. J. E. Aakerlund, Hasle. Best. V. Petersen, Fodermelsfabriken, Nyker. Konsulent Hans Nielsen, Nyker. Best. Thv. Hansen, Dyndegaard, Nyker. Gdr. A. Almegård, Hallegaard, Nyker. Møller H. B. Bidstrup, Yppernemøllen, Nyker. Gdr. Fru Sode, Dyndegaard, Nyker. Snekerm. H. Westh, Nyker. Driftsbest. Th. E. Eriksen, Poul Møllersvej 3, Kolding. Fru Antonie Lehnsvold, Haslevej 27, Rønne. Kjøbm. H. Mortensen, Grønnegade 36, Vejle. Bogholderske Frk. Dagmar Andreasen, Kirkeplads 16, Rønne. Direktør J. Bengtson, Tuborgvej 263, Kbh. NV. Løjtn. Johs. Müller, Almindingen. Lærer Aage Jensen, Rø. Sognepræst P. Hostrup, Rø. Best. H. K. Hansen, St. Frigaard, Østermarie. Lærer P. Dam, Isker ndr. Skole pr. Svaneke. Viceskoleinsp. Kr. Henriksen, Gudhjem. Sognepræst Johs. Jørgensen, Østermarie. Uddeler Hans J. Holm, Østerlars. Isker Folkebogsamling pr. Svaneke. Gdr. H. Lassen, Gamle- vøstlegaard, Østerlars. Gdr. Frede Anker, Gamle- vøstlegaard, Østerlars. Løjtnant V. Olsen, Nybro. Gdr. Holger Madsen, Hullegaard, Østerlars. Gdr. V. Kjøller, Gamle- vøstlegaard, Østerlars. Borgm., Kapt. Th. Rømer, Svanegaard, Svaneke. Gartner H. Markman, Gudhjem. Gdr. V. Jørgensen, Damaskegaard, Østerlars. Lærer A. E. Kofoed, Svaneke. Dyrslæge A. Andersen, Svaneke. Gdr. A. Munch, Kjeldesbygaard, Østerlars. Østermarie Bibliotek. Lærer R. Sommer, Rø. Kapt. Chr. Vang, Dyndalegaard, Rø. Sogneraadform. A. Hansen, Pilegaard, Rø. Gdr. A. K. Rømer, Tyskegaard, Rø. Apotheker A. A. Harild, Nexø. Nexø Borgerskole. Dir. M. Hansen, D. d. Mejeriers Maskinfabr., Kolding. Dyrslæge P. A. Mølgaard, Nexø. Realskolebest. A. Jensen, Nexø. Nexø Folkebibliotek, Nexø. Kjøbmand Hans Munch, Nexø. Gross. C. Hesthaven, Aakirkeby. Landsretts. V. Nøddebo, Raadhjupspladsen 59, Kbh. V. Gdr. Axel Ingvoren, Duebjerggaard, Klemensker. Lærer Jens Jørgensen, Hasle. Rentier Jørg. Westh, Storegade 33, Hasle. Best. Alfr. Hansen, Gasværkevej 18, Hasle. Firma Bdr. Anker, Hasle. Kjøbmand Andr. Thomsen, Hasle. Frk. V. Kure, St. Torvegade 79, Rønne. Fiskeeksportør Chr. Eriksen, Rønne. Cigarh. P. Frederiksen, St. Torv, Rønne. Fragtmand J. Nielsen, Hasle. Kommis Holger Tranberg, Hasle. Best. Frk. R. Andersen, Storegade 55, Hasle. Fru P. Bjørklund Lind, Storegade 59, Hasle. Frk. M. Svendsen, Storegade 91, Hasle. Skomagerm. Otto Hansen, Hasle. Hasle Bibliotek, Hasle, Viktualle. A. Lyster, Hasle. Bagerm. Arne Dreyer, Hasle. Gasværksbest. J. Kofoed Petersen, Hasle. Fru Cykleh. Andr. Ipsen, Hasle. Læge A. Staggeimer, Faaborg. Bagerm. J. P. Svendsen, Dana, Klemensker. Slagterm. K. Hamfeldt Pedersen, Hasle. Skotspish. Carl Larsen, Allinge. Overlærer C. Andersen, Allinge. Allinge-Sandvig Folkebibliotek, Allinge. Borgm. Alfr. Pedersen, Allinge. Gdr. L. Dam Ipsen, Brændesgaard, Vestermarie. Gdr. Chr. Jensen, Brændesgaard, Vestermarie. Udd. Otto Koch, Brugsforeningen, Nylars. Gdr. C. Møller, Hovedgaard, Nylars. Gdr. N. A. Kofoed, Spagergaard, Nylars. Urmager E. Westh, Hasle. Hotelejer O. P. A. Bidstrup, Herolds Hotel, Hasle. Dampakibexcp. C. A. Colberg, Hasle. Bryggeriejer L. Holm, Hasle. Kjøbmand Fritz Reusch,

Allinge. Fru B. E. Vinten, Vimmelskaffet, Rønne. Lærerinde Frk. K. Thorsager, Aakirkeby. Karetmager Sigfred Olsen, Aakirkeby. Cigarhdi. Axel Petersen, Aakirkeby. Bankass. P. Andreasen, Torvegade 2, Aakirkeby. Mejeriejer G. Hansen, Jernbanegade 8, Aakirkeby. Fru Astrid Becker Svensson, Aakirkeby. Blikkenslagerm. A. Munch, Aakirkeby. Guldsmed Svend Henriksen, Aakirkeby. Overlærer N. M. Hedegaard, Aakirkeby. Bygm. Ernst Andersen, Aakirkeby. Kommunebogh. R. Jørgensen, Aakirkeby. Malerm. H. Nielsen, Aakirkeby. Direktør E. Jespersen, Bh. Valsømpille, Aakirkeby. Smedem. Andr. Eriksen, Aakirkeby. Adfelingsl. E. Juul Nielsen, Skovmose Allé 52, Hareskov. Kommune. V. Tommerup Jensen, Hasselvej 16, Virum pr. Lyngby. Malerm. Charles Thorngreen, Rønne. Kontorchef H. Jørgensen, Sdr. Fasanvej 41, Kbh. F. Gdr. Chr. Krogh Hansen, Vestergaard, Nylars. Smedem. A. P. Hellisen, Nylars. Rentier K. M. Hansen, Nyholt, Nylars. Aaker og Aakirkeby Folkebibliotek, Aakirkeby. Malerm. O. V. Jensen, Aakirkeby. Snekerm. Chr. Larsen, Aakirkeby. Smedem. Poul Aaby Svendsen, Aakirkeby. Cykleh. Jens Bendtsen, Aakirkeby. Bagerm. Harald Dam, Torvet, Aakirkeby. Kjøbm. Frk. Mathea Ipsen, Aakirkeby. Kjøbmand Knud Hansen, Torvet, Aakirkeby. Sadelmagerm. Johs. Funch, Aakirkeby. Kjøbmand Kaj Madsen, Ll. Torv 6, Rønne. Kontorass. Hjördis Hansen, Kajstrade 1, Rønne. Exp. Frk. Ellen Holm, Bækken 6, Rønne. Overdyrlæge Vællbæk, Krystalgade 14, Rønne. Bagerm. Andr. Didriksen, Nygade 15, Rønne. Byretsf. E. Schouboe, Bülowvej 50B, Kbh. F. Overbetj. E. Due Madsen, Rønne. Politibetj. H. Mogensen, Stokkekildevej 6, Aakirkeby. Avlsbr. Hjalmar Olsen, Kirkevej, Nylars. Ekspeditiøns. A. C. Mørk Hansen, Havdrupvej 119, Vanløse, Bankfuldm. Karl Henriksen, Aakirkeby. Skomagerm. Elon Hansen, Aakirkeby. Frimenighedspræst E. Brandt Nielsen, Strausvej, Hotelejer A. Grønvang Nielsen, Aakirkeby. Bdkermester Akeel Svendsen, Aakirkeby. Kommuneboghholder Henry Christensen, Allinge. Viktualiehandler H. C. Hansen, Nygade, Rønne. Louise Nielsen, Postkontoret, Allinge. Servitricen Karen Andersen, Grønbechs Hotel, Allinge. Kunstmaaler Mogens Ege, Strandvej 15, Allinge. Pastor Ernst Blang, Svaneke. Ulrik Dircks, Carl Bernhards Vej 33, Odense. Gdr. A. S. Kofoed, Gildesgaard, Nylars. Marie Hansen, Dampskibsexpeditionen, Allinge. Sygepl. Emilie Hjorth, Havnegade 2, Allinge. Lærer Th. Jensen, Strandvej 27, Allinge. Lærer V. Mouritsen, Havnegade 8, Allinge. Vognmad B. Rasmussen, Østbanehus, Klemensker. Sparkekassebogh. A. Blache Holm, Allinge. Kommunens. Aage Kofoed, Storegade 6, Sandvig. Kommune. K. Jensen, Spøndergade 14, Allinge. Hotelejer A. Frederiksen, Hotel Allinge, Allinge. Ing. F. B. Mortensen, Gorkis Allé 20, Spøborg. Kjøbm. Thinggaard, Hafniahus, Rønne. Kjøbm. Ch. A. R. Aakjær, Storegade 25, Rønne. Forv. J. Clausen, Brogaard pr. Hasle. Rø Folkebibliotek, Rø. Gdr. Herluf Hansen, Risegaard, Østermarie. Sogneraadform. J. Jensen, Ellebygaard, Østermarie. Avlsbr. L. Jensen, Ellely, Østermarie. Gdr. Johs. Hansen, Spgaard, Østermarie. Mejerlebest. A. Tylvad Andersen, Gadeby, Østermarie. Gdr. H. Sonne, Randskøvegaard, Østermarie. Mejerlebest. C. Sveistrup Andersen, Broholm, Østermarie. Gdr. Aage Pedersen, Brogaard, Østermarie. Repr. A. H. Brandt, Gudhjem. Kjøbm. Ove Kofoed, Nexø. Malerm. Ringhardt Kofoed, Nexø. Manufakturh. Ernst Kjærsgaard, Nexø. Dammer Johs. Olsen, Nexø. Johs. Munch A/S, Nexø. Tandlæge H. Brink Gammelgaard, Nexø. Gdr. H. Brandt Nielsen, Kirke- boggaard pr. Nexø. Blikkenslagerm. O. Eriksen, Nexø. Driftsng. C. Wichmann, Dana pr. Mariager. Landaretsassg. Jao. Wichmann, Nexø. Frk. Thora Brandt Nielsen, Rønne. Kont. K. Brandt Nielsen, Faaborgvej 37, Odense. Fabrikant Johs. Sorth, Nexø. Best. J. C. Pedersen, Nexø & Omegns Pakhusforening. Fiskealgabest. P. Koch, Gudhjem. Pens. Brandv. J. P. G. Bentsen, Reinettevej 16, Kbh. F. Stenbugherm. P. H. Mohr, Amager- brogade 145°, Kbh. S. Kommune. Fru M. Wahlun, Fuglebakkevej 8, Kbh. F. Ejendomsam. K. O. Møller, Amalie Skrams Allé 19, Kbh., Valby. Mogens Nissen, Aakirkeby. Konsulent P. Leerberg, Aakirkeby. Læge J. Korsgaard Andersen, Aakirkeby. Slagterm. Villy Rømer, Allinge. Kjøbm. Th. Holm, Allinge. Vognm. K. Bech, Nørregade 10, Rønne. Smedem. C. Petersen, Allinge. Læge Knud Hoffmann, Allinge. Læge Sigfred Borch, Allinge. Snekerm. Knud Engell, Spøndergade 11, Rønne. Kiosk- ejer V. Sonne, Fiskerbakken 3, Rønne. Cementst. J. P. Larsen, Hasle- vej 35, Rønne. Frk. Else Holm, St. Hansstræde 3, Rønne. Musiker P. K. Petersen, Bækkeskovvej 87, Kbh. Brønshøj. Kjøbm. C. Kjellberg, Spøndergade 21, Rønne. Hotelejer H. Olsen, Jernbanehotellet, Aakirkeby. Barberm. Henry Kofoed, Jernbanegade, Aakirkeby. Sadelmagerm. Jul. Rønne, Aakirkeby. Bogtrykker Axel Larsen, Aakirkeby. Murerm. William Jensen, Aakirkeby. Cykleh. A. Madsen, Aakirkeby. Depotbest. S. Andersen, Tuborgs Depot, Aakirkeby. Skatteraadform. Johs. E. Larsen, M.L., Aakirkeby. Savmøller I. Møller, Savmøllen, Aaker pr. Aakirkeby. Propr. P. A. Müller, Vallensgaard, Aaker pr. Aakirkeby. Skovf. A. F. V. Sejer, Segen, Vestermarie pr. Aarsballe. Skovf. S. Lørkesen, Koldeklidhus. Vestermarie pr. Almindingen. Frk. Elna Jensen, Smedegaard, Aaker pr. Aakirkeby. Mejerlebest. H. Haahr, A/M Bøstøthj, Aaker pr. Aakirkeby. Kjøbmand K. Jensen, Bøstøthj, Aaker pr. Aakirkeby. Gdr. H. Runge Svendsen, Brogaard, Aaker pr. Aakirkeby. Gdr. Ejvind Kofoed, St. Bukkegaard, Aaker pr. Aakirkeby. Best. W. Ambeck, Strøbyhus, Aaker pr. Aakirkeby. Mejerlebest. P. Bonde, A/M Central, Vestermarie pr. Ringeby. Smedem. Vald. Sjøgreen, Vestermarie pr. Løbbæk. Gdr. C. E. Kofoed, Gallingegaard, Vestermarie pr. Aarsballe. Restaur. J. Jensen, Jernbane- restaurationen, Rønne. Kommis H. Rønne Nielsen, Snellemark 8, Rønne. Guldsmed A. Haagensen, St. Torv 8, Rønne. Farvehdl. Lyngbye Petersen,

St. Torv 4, Rønne. Firma Viggo Glistrup, St. Torvegade 13, Rønne. Snedkerm. Ludvig Johansen, St. Torvegade 47, Rønne. Købm. Th. Lassen, Svalhøj, Klemensker pr. Hasle. Revisor Povl Sommer, Hasle. Bygm. Aage Petersen, Hasle. Bagerm. Louis Jensen, Hasle. Rutebilchauffør Alfr. Bergmann, Hasle. Postkøber N. P. Lind, Hasle. Blikkenslagerm. R. Kristensen, Møllegade 22, Rønne. Mejerist M. P. Kofoed, Brogade 10, Klemensker. Malerm. P. M. Schou, Hasle. Pastor N. J. Nielsen, Hasle. Dommer A. G. Holm, Vestervig. Fhv. Sekretær J. M. Henriksen, Lyngveje 11, Ny Fløng, Hedehusene. Bankkass. From Petersen, St. Torvegade 95, Rønne. Maskinm. Ove Jørgensen, Li. Strandstræde 3, St., Kbh. K. Snedkerm. Chr. Corlin Dirksen, Overgarden oven Vandet 96^{1/2}, Kbh. K. Form. V. Sandersen, Tordenskjoldsgade 29^{1/2}, Kbh. K. Telegrafkontr. Th. Gymoese, Thingvalla Allé 44, Kbh. S. Cand. pharm. G. Foverskov Munch, Nr. Farimagsgade 63, Kbh. K. Bygningskons. H. C. Anker, Halls Allé 74, Kbh. V. Fabriksarb. Frk. E. Mortensen, Helgesensgade 19^{1/2}, Kbh. Ø. Overbetjent Emil Larsen, Allinge. Lærerinde Frk. N. Nielsen, Strandveje 49, Allinge. Toldforv. Nørregaard Larsen, Toldkamret, Allinge. Frk. D. Andersen, Villa Anders, Rønne. Kantor Ebbe Juul Nielsen, Pingels Allé 17, Rønne. E. F. Hansen, København^{1/2}. Viktualiel. Sv. Hansen, Nørregade 10, Allinge. Frk. Laura Holm, Brogade 10, Allinge. Overpakk. G. C. Steenberg, Ravnaborg Tværgade 3^{1/2}, Kbh. N. Sygepl. Doris Stender Lund, Bredgade 33A², Kbh. K. Ingeniør Harry Petersen, Nygade 1, Hasle. Assistent Aage Kure, Flinsøvej 8A³, Kbh. F. Postass. Knud V. Møller, Østervoldgade 3, Rønne. Aakirkeby Cementstøberi, Aakirkeby. Lærer G. Bengtsson, Bornh. Højskole, Almindingen. Mejeribest. Chr. J. Hansen, A/M Lobbæk, Vestermarie. Hønserejer Ewald Petersen, Egelund, Vestermarie pr. Lobbæk. Ingeniør G. Smidt, Gammeltoftsgade 14, Kbh. K. Overpakk. Johs. Rasmussen, Li. Torv 11, Rønne. Skomagern. J. Rasmussen, Li. Torv 11, Rønne. Drejerm. I. P. Kuhre, St. Torvegade 19, Rønne. Handelsakoleforst. N. M. Petersen, St. Torvegade 55, Rønne. Mejerist Kaj Bendtsen, Fælledvej 31, Hasle. Mejerist P. Dejbjerg Pedersen, Brogade, Klemensker. Købmand O. Poulsen, Møllegade 13, Rønne. Kommunal. P. Jensen, Nellikøge 1, Rønne. Gdr. Th. Kofoed, Carlsagaard, Klemensker. Gunver Nissen, Aakirkeby. Fryss. A. Christensen, Hammersens Fyr pr. Sandvig. C. F. Jensen, Skranten 13, Gentofte. Ølhandler E. Jensen, Strandgade 20, Sandvig. Baadfører H. Friberg, Strandgade 17, Sandvig. Bagerm. Edmund Andersen, Storegade 37, Sandvig. Løjtnant E. V. Riis, Storegade 16, Sandvig. Best. E. Kofoed, Hundehalegaard, Aaker pr. Aakirkeby. Gdr. H. Jensen, Krusegaard, Anker pr. Aakirkeby. Provst Levy Blang, Pedersker, Malerm. Johs. Møller, Nybyvej 28, Aakirkeby. Souschef v. C.B.U. Kolonnen, H. E. Larsen, Suensonsgade 12, Kbh. K. Dommer H. K. Lyster, Hornslet, Konsulent A. Juul Nielsen, Haslevej 46, Rønne. Avlsbr. Poul Grønvang Nielsen, Grønvang, Rønne. Mejerlejer V. J. Karlsen, Østergade 40, Rønne. Kommunal. A. Munch, Staalgade 5, Rønne. Konstruktør Joh. Kofoed, Torvegade, Nexø. Isenkrammer Th. Aakjær, Nexø. Møllejeer J. Kofoed, Nymille, Nexø. Dampskibsexp. S. A. Petersen, Nexø. Boghandler Vilh. E. Jensen, Brogade, Nexø. Thomas Jensen, Brogade, Nexø. Fru K. Westh, Kalkværket, Nexø. Tandlæge Fru A. Perner, Odense. Dyrslæge J. Westh, Nørre Aaby, Fyn. Install. Ludv. Marcher, Østermarie. Cyklehandler Alb. Olsen, Østermarie. Politifuldm. V. Lærkesen, Pingels Allé, Rønne. Stationsforstander K. Th. Petersen, Nexø. Ruben V. Jensen, Brogade 5, Nexø. Gdr. J. Andersen, Dammegaard, Østerlars pr. Gudhjem. Toldforv. E. Ottesen, Strandg. 17, Nexø. Lærer H. Andersen, Hovedskolen, Østerlars. Elektricitetsværkbest. H. Broch, Nexø. Assistent K. Dich, Nexø. Toldass. Dam Johansen, Brogade 2, Nexø. Best. M. Petersen, Konserverfabriken, Nexø. Slagterm. Chr. Glistrup, Nexø. Avlsbr. J. C. Hansen, Vangbo, Østerlars. Købmand S. V. Kjeller, Nexø. Fru Herdis Jensen, Brogade 5, Nexø. Rentier Fr. Brandt, Villa Bakka, Bodilsker pr. Nexø. Proprietær C. Johnsen, St. Kannikegaard, Bodilsker. Gdr. C. Hansen, Gadegaard, Bodilsker. Vagn Sonne Nielsen, Nexø. Bygmester P. L. Kofoed, Nexø. Arkitekt Poul Tybjerg, Nørregade 11, Rønne. Lokomotivf. N. Hammer, Frederiksborgvej 28, Roskilde. Karne Birk Grønbech, Overgaden neden Vandet 15, Kbh. K. Afdellingsbest. S. Holmgreen, Lyshøjgaardsv. 47, Kbh. Fabriksnpl. C. E. Bidstrup, Skjern. Avlsbr. M. Jensen, Tophjem, Poulsker pr. Pedersker. Skovfogedass. Chr. Larsen-Bjærne, Statsundomsleiren pr. Aakirkeby. Arbejdl. J. Horn Jeppesen, Statsundomsleiren pr. Aakirkeby. Pastor J. N. Langhoff, Allinge. Avlsbr. H. P. Christiansen, Frydenhøj, Olsker pr. Tejn. Rentier Axel Due, Pedersker. Dyrslæge E. Thell Knudsen, Pedersker. Bagerm. Henrik R. Larsen, Pedersker. Organist Kaj Senstius, Odense. Købm. P. M. Spanner Lauritsen Lund, Pedersker. Mejeribestyrelse Kaj Bidstrup, Pedersker. Rentier Peter Thorsen, Pedersker. Pedersker Folkebosamling, Pedersker. Lærer K. H. Friberg, Knudsker Skole pr. Rønne. Gdr. Andr. Jensen og Hustru, St. Gadegaard, Pedersker. Gdr. G. Lund Kofoed og Hustru, Li. Myregaard, Pedersker. Gaardejer Th. Hansen og Hustru, Skadegaard, Pedersker. Avlsbruger M. Christensen og Hustru, Gammeleje, Pedersker. Afdellingsingeniør H. P. Kjeller, Bernstorffsvej 71B, Hellerup. Gaardejer Almand A. Schjød og Hustru, Stubbegaard pr. Aakirkeby. Gaardejer Kr. P. Madvig og Hustru, Li. Myregaard pr. Aakirkeby. Jens Jochum Hald, Ravnsgaard pr. Aakirkeby. Foderm. G. Olsen, Østre Ellesgaard pr. Aakirkeby. Gdr. Sigfred Olsen, St. Klintgaard pr. Aakirkeby. Købmand S. Jespersen, Slagterudsalget, Aakirkeby. Firma Hans Christensen, St. Torvegade 12, Rønne. Elektrolnst. Axel Sprensen, Nygade 13, Rønne. Fodlæge Frk. Esther Hansen, St. Torvegade 31, Rønne. Sadelmagern.

Th. Holm, St. Torvegade 3, Rønne. Gdr. A. Andersen, Thorupgaard, Klemensker. Landm. A. Christensen, Hyldelyst, Klemensker. Gdr. Anker Hansen, St. Dammegaard, Klemensker. Gdr. Jens P. Kofoed, Soltigaard, Klemensker. Avlsbr. Mads Kjeller, Hyldelyst, Klemensker. Malerm. Aage Helms, Nørregade 22, Rønne. Bagerm. Chr. Nielsen, Nørregade 8, Rønne. Gross. C. F. Stender, Nørregade 6, Rønne. Fiskehdl. Paul Jørgensen, Kapelvej 49, Rønne. Skræderm. Carl Sjögren, Storegade 2, Rønne. Bygningsinsp. H. C. Schou, Storegade 37, Rønne. Blikkenslagerm. K. E. Hansen, Stettestræde 16, Rønne. Frk. Ellen Glistrup, St. Torvegade, Rønne. Restaur. K. S. Høholdt, St. Torvegade 20, Rønne. Bagerm. H. P. Madsen, Laksegade 23, Rønne. Karetmager Aage Jensen, Nørregade 42, Rønne. Sekretær Frk. E. Brønne, Gersonsvej 37^{1/2}, Hellerup. Fru Ester Rostrup, Øresundsvej 14, Charlottelund. Manuduktør E. Legø Andersen, Carl Bernhardevej 14^{1/2}, Kbh. V. Overass. Knud M. Larsen, P. G. Ramms Allé 17^{1/2}, Kbh. V. Snedkerm. Carl Lau, Kjeldgaardsv. 33^{1/2}, Kbh. Valby. Købm. Johs. Schrøder, Nyelandsvej 42, Kbh. F. Best. Kaj V. Johansen, Saxogade 53^{1/2}, Kbh. V. Fuldm. V. Svendsen, Frijsenborg Allé 58, Kbh. Ø. Direktør Fr. Bidstrup, Strandhotellet, Sandvig. Postbud Poul Kjeller, Strandvejen 32, Allinge. Pensionatsejer Th. Hammer, Jernbanevej 6, Sandvig. Avlsbr. Emil Andersen, Sandbogaard, Sandvig. Fru Skibsfører Emmy Pedersen, Grønnegade 12, Rønne. Hotelejer K. Madsen, Hotel Hammershus, Sandvig. Opsynsmand S. M. Jensen, Hammershus, Sandvig. Gartner O. Andersen, Allinge. Syerske Frk. I. Hammer, Rønnevej, Allinge. Økonoma Fru M. Kofoed Miljkovits, Sygehuset, Allinge. Pensionatsejer Fru E. Lejeune, Sandvig. Fru Hjorthøj Christensen, Klostergaard, Allinge. Pens. Lærer O. Christensen, Spøndergade 35, Allinge. Chauffør O. Johnsen, Møllegade 20B², Rønne. Servitric Frk. Aase Holm, Sct. Mortensgade 40, Rønne. Stenhuggern. Rich. Nielsen, Sdr. Allé, Rønne. Ekspedient P. Lyngberg, St. Torvegade 60, Rønne. Malerm. Victor Nielsen, Klokkegade, Rønne. Gdr. H. Hansen, Hæbedam, Olsker pr. Allinge. Skræderm. H. Møllgaard Petersen, St. Torvegade, Rønne. Lagerforv. Vagn Christoffersen, Rosengade 21, Rønne. Grosserer J. C. Frandsen, Li. Torv 16, Rønne. Husass. Agnes Hjorth, Paradisgade 32, Rønne. Harry Larsen, Aakirkeby. Bygmester Martin Mogensen, Pedersker. Købmand E. Sode, Pedersker. A. Bergmann Nielsen, Aftenhvile, Pedersker. Karetmager Johs. Hansen, Pedersker. Fru Petra Gregersen, Pedersker. Avlsbr. Carl Pihl, Bygaden, Aakirkeby. Forst. P. Pedersen, Statsundomsleiren. Cyklehandler Axel Kowsky, Pedersker. Mejerist Carl E. Jacobsen, Pedersker. Lotterikoll. Fru E. Smidt, Jernbanevej 47, Aakirkeby. Købmand B. Mikkelsen, St. Torvegade 1, Rønne. Overbetjent A. F. Andersen, Sdr. Allé 38, Rønne. Keramikker P. Folkmann-Andersen, Nørregade 26, Rønne. Bygningskonstr. Harry Bech, Pilestræde 2, Rønne. Fhv. Murerm. Jørg. Bidstrup, Svanekevej 61, Rønne. Blomsterhdl. Ejnar Cederblad, St. Torvegade 49, Rønne. Fuldm. Henry Andersen, D/S af 1866, Tordenskjoldsgade 34, Kbh. K. Fru Anna Helmer Raamussen, Sct. Jacobs Plads 3², Kbh. Ø. Kontorist Frk. G. Drost, C. F. Richevsvej 120^{1/2}, Kbh. F. Frk. B. Ødberg, Toftegaards Plads 2^{1/2}, Kbh. Valby. Repr. Ove Marcker, Wittenberggade 23^{1/2}, Kbh. S. Gross. P. A. Dam, Skovbakken 3, Virum pr. Holte. Tilskener A. Holmgren, Jens Munkegade 6, Kbh. Ø. Underass. Tage Holm Jensen, St. Strandstræde 10^{1/2}, Kbh. K. Købm. Sv. Aage Andersen, Sct. Annegade 35, Kbh. K. Konstruktør J. Lund, Niels Ebbesensvej 9^{1/2}, Kbh. V. Fru Hassager Boss, Haslevej, Rønne. Chauffør Aage Nielsen, Østergade 21², Kbh. S. Fru Rigmor Gleerup, Classensgade 5, Kbh. Ø. Gdr. Axel Pedersen, Jernbanevej 1, Sandvig. Politibetj. Th. Gaalaas Hansen, Strandvejen 38, Allinge. Blikkenslagerm. N. Gross, Havnegade 29, Allinge. Form. Ernst Adolfsen, Sandvig. Friør P. Nissen-Boysen, Kirkegade 7, Allinge. Styrmand S. M. Pedersen, Sdr. Allé 28, Rønne. Kontorass. H. Flemming Jensen, Stettestræde 26b, Rønne. Skræderm. C. Th. Petersen, Jernbanevej 2, Rønne. Snedker A. Clausen Kaas, Strandvejen 31, Rønne. Ekspedient G. Larsen, Sdr. Allé 47, Rønne. Sparekasseskass. E. Løvgreen, Sdr. Allé 42, Rønne. Sparekasseskass. Chr. Møller, Kaasegade 3, Rønne. Sparekasserev. Daniel Hansen, Sdr. Allé 34b, Rønne. Instrumentm. P. M. Hansen, Spøndergade 41, Rønne. Optiker R. Thomsen, St. Torvegade, Rønne. Fru A. Nielsen, Thieles Udalg, Rønne. Rentier N. J. Funch, De gamles Hjem, Rønne. Pastor Andr. Hansen, Borgm. Nielsensvej 43, Rønne. Frk. Kristine Dam, Spøndergade 25C, Rønne. Politibetj. Sv. Haagensen, Storegade 57, Rønne. Fru Inge Ankerby, Krystalgade, Rønne. Bestyrerinde Frk. A. Olufsen, De gamles Hjem, Rønne. Politibetj. Aage Fält Larsen, Haslevej 14, Rønne. Gdr. P. Jørgensen, Almegaard, Vestermarie pr. Lobbæk. Gdr. Sv. Kalf-Hansen, St. Klintgaard, Vestermarie pr. Lobbæk. Gdr. E. Møller, Rosenlund, Nylars pr. Kjellergaard. Gdr. H. C. Ipsen, Lynggaard, Nylars pr. Kjellergaard. Isenkr. Andr. P. Bidstrup, Li. Torv, Rønne. Købm. Ewald Jørgensen, Vestermarie. Føstrel. L. P. Holm-Jensen, Smørgens Skole pr. Lobbæk. Andr. Lind, Smørgens Skole pr. Lobbæk. Disp. G. Larsen, Strandvejen 3, Rønne. Cand. pharm. Frk. M. Lund, Apotheke, Nexø. H. P. Markusen, Damgade 4, Nexø. Købm. S. Sonne, Torvegade, Nexø. Cand. pharm. Frk. Gudrun Madsen, Rønne. Brandrii. V. Petersen, Bakkehuset pr. Aakirkeby. Fru Thora Kofoed, Kildebakkestræde 2, Nexø. Kusk E. Pedersen, Vægtgade 16, Nexø. Ass., cand. pharm. H. Kofoed, Danm. farm. Højskole, Kbh. Kap. J. Aa. Rømer, Sdr. Villavej 6, Rønne. Cyklehandler Arthur Kofoed, Aasen 20, Nexø. Købmand K. Bertelsen, Svaneke. Manufakturhdl. H. Anker Pihl, Svaneke. Lærer H. Møller, Østergade 7, Aakirkeby. Knud Raamussen, Skovlyst pr. Aakirkeby. Rentier L. Poulsen, Skovlyst pr.

Aakirkeby. Medhj. Aage Hansen, Højvang pr. Aakirkeby. Børge Ipsen, Aaker Plantage pr. Aakirkeby. Tobakshdl. Johan Madsen, Allinge. Maskinm. E. W. Borg, Sigurdsgade 21, Rønne. Malerm. P. Ipsen, Staaelgade 5, Rønne. Kommunefuldm. K. Nykjær, Kapelvej 14, Rønne. Avlbr. Chr. Hansen, Gyldenshjem, Østermarie. Lærer Frede Kjeller, Kirkeskolen, Østermarie. Lærerinde Manna Westh, Kirkeskolen, Østermarie. Maskinm. Henry Christoffersen, Rolighedsgade 14b, Rønne. Bagerm. E. Sejer, Larsegade 18, Rønne. Portør J. Johansen, Almegade 41, Rønne. Frk. Lilly Nykjær, Kirkestræde 23, Rønne. Løjtn. T. H. K. Wichmann, Statsudsomsleiren pr. Aakirkeby. Cementst. G. Kofoed, »Thor«, Ll. Madsesgade 50, Rønne. Keramikker Ch. Larsen, Kalkbrænderivej 10, Rønne. Bogholderske Frk. M. Larsen, Kalkbrænderivej 10, Rønne. Snedkerm. Wald. Hansen, Aaraballe. Kunsthdl. C. Damstad, St. Torvegade 51, Rønne. Jens P. Kofoed, Hedningestræde 1, Rønne. Avlbr. Alfr. Pedersen, Samsingsbro pr. Hæle. Navigationsl. P. E. Pålsson, Villa Linden, Thurp. Forretningsf. Einar Sonne, Sandgade 1, Rønne. Amtsfuldm. Frk. Karen Bæk, Sandgade 3, Rønne. Insp. Johs. Gylling, Sandgade 3, Rønne. Lærer Poul Harild, Krystalgade 2, Rønne. Skotøjshdl. K. A. Hansen, Toldbovej, Nexø. Smedem. H. E. Poulsen, Nexø. Fabrikant Chr. Svendsen, Motorfabriken, Nexø. Cementstøber Johs. Caspersen, Balka pr. Nexø. Gdr. Chr. Ipsen, Langedeby, Bodilsker pr. Nexø. Gdr. A. Kofoed Pedersen, Langedeby, Bodilsker pr. Nexø. Gdr. Holger Kofoed, Langedeby, Bodilsker pr. Nexø. Gdr. Johs. Ipsen, Isbær pr. Svaneke. Gaardejer Nic. Kofoed, Skovsholm, Isbær pr. Svaneke. Gaardejer K. P. Hansen, Tingfødegård, Isbær pr. Nexø. Rentier J. P. Kaas, Storegade, Svaneke. Gaardejer Harald Hansen, Munkegaard, Isbær pr. Nexø. Rentier Janus Sonne, Strandlyst, Østermarie. Sogneraadsformand H. Kaas, Nørregaard, Isbær pr. Svaneke. Gaardejer C. Christensen, Ryttergaard, Isbær pr. Nexø. Svaneke Lærerbibliotek, Svaneke. Gdr. Andr. Munch, Brændesgaard, Isbær pr. Svaneke. Avlbr. Paul Ipsen, Klintvang, Aaker pr. Aakirkeby. Gdr. H. P. Nielsen, Ll. Bukkegaard, Aaker pr. Aakirkeby. Gdr. Chr. Dam, Værmelandsgaard, Aaker pr. Aakirkeby. Økonoma Frk. C. Jørgensen, Statsudsomsleiren pr. Aakirkeby. Skovf. Karl Hansen, Lindsbjerghus, Almindingen. Gdr. O. P. Poulsen, Ll. Gadegaard, Pedersker. Best. M. P. Blem, Eskildesgaard, Pedersker pr. Aakirkeby. Skovf. Tage Sterup, Aaker Plantage pr. Aakirkeby. Gdr. H. C. Brandt, Egebygaard, Aaker pr. Aakirkeby. Gdr. Knud Munch, St. Loftsgaard, Aaker, Aakirkeby. Departementschef K. H. Kofoed, Vingaards Allé 13, Hellerup. Lærer Chr. Arvidsen, Poulsker pr. Bodilsker. Install. S. Aa. Andersen, Kirkegade 5, Allinge. Frk. R. Funch, St. Hallegaard, Olsker pr. Tejn. Bagerm. Aksel Kofoed, Tejn. Gdr. J. Funch, St. Myregaard, Olsker pr. Tejn. Gdr. O. Jensen, Ll. Lærkegaard, Olsker pr. Tejn. Gdr. L. Sommer, Munkegaard, Olsker pr. Tejn. Gdr. C. H. Schjørring, Sjellegaard, Olsker pr. Tejn. Avlbr. V. Sommer, Munkelyst, Olsker pr. Tejn. Gdr. J. Mogensen, Smedegaard, Olsker pr. Tejn. Læge Osv. Brinch, Nygade 2, Rønne. Sekretær N. P. Spørensen, K.F.U.M., Vestergade, Rønne. Skibbygm. Chr. Lind, Spøndergade 45, Rønne. Best. Johs. Dam, Pakhusforeningen, Østermarie. Murer Hans Wilhelmson, Marie Kofoedsvej 1A, Rønne. Rentier Alfr. Sonne, Sdr. Allé 61, Rønne. Lokomotivf. W. Dam, Mjøllegade 64, Rønne. Avlbr. Elon Pauch, Kyndegaards Pc., Nyker. Skotøjshdl. S. Spørensen, Slagtergade 1, Rønne. Kommis Lund Hansen, Snogebæk Brugsforening pr. Nexø. Servitricer Frk. Eløe Schulien, Spøndergade 38, Rønne. Lektor Frk. Ellen Noack, Spøndergade 27, Rønne. Biografdr. Gunnar Hansen, St. Torv, Rønne. Lærer P. B. Kofoed, Tingsted Skole, Vestermarie pr. Aaraballe. Formand Osv. Rømer, Pilestræde 2, Rønne. Harry Hansen, Nørrekaasgade 10, Rønne. Tjener G. Rønne, Østergade 1, Rønne. Kjøbmand E. Nielsen, Storegade 97, Hæle. Fru S. Simonsen, Josefsens Hotel, Svaneke. Adjunkt K. Møller, Storegade 24, Rønne. Glarm. C. Skovmose, Krystalgade 13, Rønne. Overretss. J. Bojesen Kofoed, Storegade 67, Rønne. Overretss. Th. Thaarlund, Storegade 17, Rønne. Lokomotivm. Chr. Thorsen, Lillegade 10, Rønne. Murerm. Carl Nielsen, Lillegade 17, Rønne. Avlbr. H. Munch, Charlottenlund, Klemensker pr. Nyker. Alfr. Hansen, Østergade 6, Aakirkeby. Rentier Janus Hansen, Ny Østergade 1, Rønne. Overtoldass. Ejner A. Didriksen, Randers. Pastor A. Løvgreen, Nylars pr. Kjøllegaard. Vognm. J. Th. Hansen, Sigurdsgade 5, Rønne. Fru A. Hansen, Sct. Mortensgade 48, Industrien, Rønne. Bornholms Amt. Poul Nielsen, Hedningestræde 6, Rønne. Savværksejer Andr. Dam, Lindevej 28, Rønne. Vognm. Emil Haagenzen, Margrethevej 2, Rønne. Vulkanisør H. C. Kofoed, Torvet 5, Hillerød. Forretningsbest. Aage Kure, Frederiksværksgade 54, Hillerød. Bogbinder H. O. Espersen, Tornegade, Rønne. Vaskerier Frk. A. Nielsen, Sct. Mortensgade 41, Rønne. Best. Alfr. Nielsen, Slagteruds., Ll. Madses Gade 72, Rønne. Husbest. Frk. G. Mortensen, Ll. Madsesgade 123, Rønne. Gartnerelev H. E. Marboe, Nørrekaasgade 2, Rønne. Gartner Alfr. Jørgensen, Rønne Vang. Best. V. Rasmussen, Arbejdsanstalten, Rønne. Oldfrue Frk. M. Marschall, Amtssygehuset, Rønne. Økonoma Frk. Helle Larsen, Amtssygehuset, Rønne. Fru Elisabeth Sode, Parndisvej, Nexø. Avlbr. M. Jacobsen, Munkegade 5, Nexø. Hanne Sjølander Nielsen, Pilestræde 27, Rønne. Frk. Thormøhlen, Bh. Amtssygehus, Rønne. Pedel Th. Jørgensen, Stats-skolen, Rønne. Sadelmagerm. Edm. Holm, Stettestræde 18, Rønne. Kommis H. Tranberg Hansen, Slotagade 25, Hillerød. Tandlæge Hess Petersen, Triangeln, Kbh. Ø. Fabrikant Jørn Holm, Brøndalvej 64, Kbh. F. Telefonistinde Frk. D. Marcher, Helsingørsgade 49, Hillerød. Fru Johanne Marcher, Bakkegade 31, Hillerød. Fru Helga Johansen, Rolig-

hedgade 31, Rønne. Stenh. M. A. Andersen, Fru Krabbesvej 25, Rønne. Skæreriører O. J. Andersen, Pingels Allé 10, Rønne. Rentier Frk. Albine Dam, Pingels Allé 15, Rønne. Bygmester Vald. Lindstrøm, Pingels Allé 23, Rønne. Møbelhandler V. Jørgensen Dahl, Vesetgade 4, Rønne. Lektor Aage Færge, Aabenraa. Fru Alma Larsen, Kapelvej 15, Rønne. Bankfuldm. J. G. Schou, Østervoldgade 8, Rønne. Fru J. M. Hjorth, Jacobys Allé 104, Kbh. V. Lektor P. A. Larsen, Sdr. Allé 25, Rønne. Lærerinde Frk. Marie Pihl, Svanekevej 25, Rønne. Fru Kristine Faarbæk, Østervoldgade 21, Rønne. Fru Michelle Maegaard, Østervoldgade 23, Rønne. Farverier Frk. A. Petersen, Østergade 51, Rønne. Gartner Erik Nielsen, Fabrikvej 28, Rønne. Snedkerm. Johs. Lund, Østergade 43, Rønne. Malerm. Emil Østved, Østergade 3, Rønne. Fabrikant A. Holmgreen, Østergade 41, Rønne. Bygmester Kr. Ipsen, St. Torvegade 24, Rønne. Togfører E. A. Lindgreen, Vestergade 5, Rønne. Tandlæge H. Wibroe Byfeldt, St. Torv 7, Rønne. Fiak- og Vildthdl. P. Christensen, Højbro Plads 19, Kbh. K. Manufakturhdl. E. Funch, Hovedgade 40, Lyngby. Fru Agnes Hansen, Islandevej 9, Ørholm pr. Lyngby. Afdelingsing. G. Hansen, Maglemosevej 3, Charlottenlund, Kontorchef H. Poulsen, Vespervej 18, Hellerup. Fru F. Kjeller, Statholdervej 193, Kbh. NV. Civiling. H. P. Madvig, Tranegaardsvej 75, Hellerup. Kjøbm. Ib Espersen, Sct. Mortensgade 2, Rønne. Aas. E. Schrøder, Røvsingsgade 239, Kbh. Ø. Fuldm. Frk. E. Holm, Frederiksborgvej 80A, Roskilde. Lokomotivf. N. Hammer, Frederiksborgvej 28, Roskilde. Tandlæge K. Rømer, Herse- rønde 3, Roskilde. Gdr. O. Westh, Hyllested pr. Dalmose. Toldbetj. H. V. Lind, Blegstræde 172, Holbæk. Lektor H. Lund, Stenhusvej 10, Holbæk. Kjøbm. J. Jacobsen, Algade 80, Vordingborg. Mejerier G. Møller, Algade 103, St., Vordingborg. Cigarhdl. Carl Th. Jensen, Boulevarden 8, Vordingborg. Seminarieelev K. Kristensen, Nmatvedvej 8, Vordingborg. Frk. Killegaard, Antonlestræde 9, Rønne. Medhj. Johs. Pedersen, Margrethelyst pr. Rø. Slagterm. K. Anker, Tejn. Flaker Filip Mogensen, Tejn. Fisker Bay Mogensen, Tejn. Pensionatsejer M. Dahl, »Imatras«, Olsker pr. Tejn. Form. C. Schou, Aakirkeby Landevej, Knudsker pr. Rønne. Modehd. Frk. A. Nielsen, Torvegade 2, Rønne. Bogh. A. Bech, Storegade 1, Rønne. Sadelmagerm. L. Kofoed, Raadhustræde 2, Rønne. Depotbest. L. Munch, Rolighedsgade 16, Rønne. Kommuneeass. S. A. Bech, Sdr. Allé 33, Rønne. Mælkehdl. Carl O. Pihl, Svanekevej 41, Rønne. Friar Poul Lund, St. Torvegade 3, Rønne. Friarerm. S. Holm, Haslevej 46, Rønne. Skomagerm. M. Petersen, Østervoldgade 20, Rønne. Overpostbud C. Olsen, Østervoldgade 16, Rønne. Stenhuggerm. C. Hansen, Østervoldgade 5, Rønne. Fru Marie Vestergaard, Østervoldgade 25, Rønne. Kontorist Frk. G. Olsen, Lyngby Postkontor, N. A. Anholm, Østervoldgade 30, Rønne. Bankfuldm. C. A. Andersen, Strandvejen 23, Rønne. Forskolelærerinde Frk. R. Ipsen, Isbær ndr. Skole. Holger Nielsen, Jonstrup Vang pr. Ballerup. Telegrafkontr. M. C. Hansen, Langelln 58, Odense. Insp. A. Nicolajsen, Tjørholmvej 62, Hjørring. Modelænder L. P. Kofoed, Veetagsade 16, Rønne. Afdelingsugepl. Frk. M. Sommer, Spøndergade 21, Rønne. Sygepl. Frk. E. Jensen, Amtssygehusets Tub. Afd., Rønne. Sygepl. Frk. B. Christensen, Amtssygehuset, Rønne. Sygepl. Frk. E. Sommer Christensen, Amtssygehuset, Rønne. Sygepl. Frk. K. M. Larsen, Amtssygehuset, Rønne. Bogh. E. Andersen, Esbjerg. Typograf Kure, Voldgade 1, Rønne. Revisionschef, cand. jur. K. Kock Nielsen, Sptofte 24, Gentofte. Toldassistent, Løjtnant B. W. Dam, Bobakken 111, Vanløse. Assistent Frk. K. M. Lund, Irmingsgade 164, Kbh. Ø. Politibetjent Kr. Knudsen, Hørsøvej 60, Rødovre. Fru R. Glimeholt, Hallandsgade 294, Kbh. S. Magasinbetjent J. Hjorth Jensen, Rentemestervej 38, Kbh. NV. Kommuneleerere O. Bøgeskov Ipsen, Fuglebakkevej 12, Kbh. N. Faktor P. Madsen, Vejle. Toldass. J. P. R. Rasmussen, Havnevej 54, Holbæk. Toldassistent V. K. Hellesen, Monberga- vej 271, Odense. Menig 140 Falk, Lyderskolen pr. Jeising. Seminarieelev E. Dahl Jørgensen, Violvej 6, Vordingborg. Bogh. Frk. E. Kjeller, Goldschmidtvej 2A, Vordingborg. Toldass. Aage Jensen, Kasernevej 71, Vordingborg. Toldforv. H. Dich, Toldkammeret, Vordingborg. Lagerforv. V. Petersen, Algade 56, Vordingborg. Sygepl. J. Due, Oringe pr. Vordingborg. Sygepl. Frk. H. Broge, Oringe pr. Vordingborg. Gymnasieleerere H. Nielsen, Slotstorvet, Vordingborg. Seminarieleerere H. Holm, Chr. Richards Allé 16, Vordingborg. Pensionatsejer A. Møller, Sandy Hook, Tejn. Skramremester Axel Jensen, Tejn. Avlbruger Chr. Kaas, Kilden, Sandkaas pr. Allinge. Prokurist E. Kure, Nordl. Handeshus, Allinge. Kontorassistent H. Kofoed, D. D. P. A., Vestergade, Rønne. Kontorbest. Hj. Olsen, Borgm. Nielsenvej 40, Rønne. Gdr. J. B. Grønbech, St. Myregaard, Nylars pr. Klg. Dyrlykke Th. Schou, Lobbæk, Barberm. C. C. Clausen, Lobbæk. Stenh. E. Ipsen, Villa Ro, Nylars pr. Klg. C. J. Hansen, Snorrebakken, Knudsker pr. Rønne. Form. Chr. Nielsen, Robbedale, Knudsker pr. Rønne. Værkf. H. F. Høltgren, Voldgade 7, Rønne. Skibsf. R. Nielsen, Voldgade 41, Rønne. Tjerner K. Reker, One- bæk Blokhuis, Rønne. Journ. Kaj Hansen, Fabrikvej 1, Rønne. Motorp. A. Thomsen, Sigurdsgade 26, Rønne. Telefonm. H. M. Olsen, Løkkegade 19, Rønne. Form. O. Didriksen, Løkkegade 16, Rønne. Vulkanisør V. Lund Petersen, Klokkegade 4, Rønne. Kapt. L. K. Henriksen, Strand- vejen 9, Rønne. Avlbr. Sv. Aa. Pedersen, Strandvejen 73, Rønne. Sme- dem. J. Westh, Nyker. Kommis C. A. Hansen, Poulsker Brugsforen. pr. Bodilsker. Vognm. P. Schou, Snogebæk, Poulsker pr. Nexø. Avlbr. Th. Jensen, Saltholm, Østermarie. Avlbr. J. Kofoed, Saltuna, Øster- marie. Avlbr. Nicolaj Nielsen, Østermarie. Udd. Henrik Hansen, Pouls- ker Brugsforen. pr. Bodilsker. Lærer A. Kure, Østre Skole, Poulsker

pr. Nexø. Udd. Aa. Jøker Christensen, Snogebæk Brugsforen. pr. Nexø. Salgaforeningsbest. H. E. Schou, Snogebæk, pr. Nexø. Avlsbr. Georg Kruse, Snogebæk pr. Nexø. Gdr. V. Kofoed, Lyrsbygaard, Østermarie pr. Svaneke. Gdr. Poul Olsen, Hullegaard, Østermarie pr. Svaneke. Poulsker Folkeboogsamling pr. Nexø. Gdr. Jac. Nørregaard, Dyrvegaard, Bodilsker. Best. P. G. Jensen, Brogade 11, Nexø. A. Madsen, Aasen 50, Nexø. Cyklehandler C. Nordahn, Grønnegade 13, Nexø. Avlsbruger H. P. Ingvorsen, Venerlyst pr. Hasle. Gaardejer Fr. Særsens, Paradisgaard, Ibsker. Gaardejer Vald. Lund, Knæppegaard, Ibsker. Installatør L. Kjølter, Svaneke. Math. P. Hansen, Strandbo, Nørremerke pr. Nexø. Lærerinde Frk. P. Hansen, Poulsker v. Skole. Gdr. K. Kjøbech, Smørmeosegaard pr. Lobbæk. Gross. Børge Soltau, Lipkesgade 302, Kbh. Ø. Værkf. Aage V. Westh, Gl. Kongevej 13, Kbh. V. Avlsbr. J. Raasmussen, Møllebærg, Østerlars. Frk. K. Thuesen, A/M Dybdal, Østerlars. Propr. H. Gelting, Nordmindegaard, Skellingsted, Mørkøv. Gdr. K. W. Andersen, Tornegaard, Østerlars pr. Gudhjem. Lærerinde Frk. M. Andersen, Gudhjem. Gdr. C. Hansen, V. Slamregaard, Bodilsker pr. Nexø. Lærerinde Frk. R. Larsen, Gadeby Skole, Østermarie. Lagerarb. E. Hauberg, Smedegade 3, Nexø. Bankdir. A. Gram Engell, Postgade, Svaneke. Fisker N. P. Nielsen, Listet pr. Svaneke. Frk. N. Lind, Ndr. Kvarter, Listet pr. Svaneke. Hotelejer G. Madsen, Hotel Østerøen, Svaneke. Chr. Jøppesen Holm, Ulfborg, Jylland. Servitrice Frk. K. Nielsen, Hotel Østerøen, Svaneke. Udd. K. Højgaard, Aarsdale Brugsforen pr. Svaneke. Gdr. L. Andersen, Dalegaard, Olsker pr. Allinge. Sogneraadsform. C. Funch, Lindesgaard, Olsker pr. Tejn. Gdr. Fru Ellen Dam, Vævergaard, Olsker pr. Tejn. Fuldm. Aage Glente, Frb. Allé 20, Kbh. F. Gdr. I. Pedersen, Gildeboet, Olsker pr. Tejn. Postpkm. V. Kofod, Roligheds-
gade 25, Rønne. Toldass. K. H. Westh, Reberbanegade 393, Kbh. S. Husbest. M. Pedersen, Tolvmandshuset, Østerlars pr. Gudhjem. Avlsbr. Chr. Christoffersen, Olaminde, Østerlars. Frk. S. Thuesen, Aalborg-
gade 44, Kbh. Ø. Typograf W. Nyeland Nielsen, Voldmestergade 21, St., Kbh. Vestermarie Sognebibliotek pr. Ringebj. Fisker E. Funch Jensen, Aarsdale pr. Svaneke. Tapetserer H. Jensen, Storegade 50, Rønne. Rev. H. Jacobsen, Østergade 50, Rønne. Boghdl. H. Chr. Møller, Sct. Mortens-
gade, Rønne. Skibsvægm. Chr. Christiansen, Sdr. Villavej 8, Rønne. Danselærerinde Frk. Asta Holm, Sandgade, Rønne. Servitrice Frk. G. Jørgensen, Centralcafeen, Rønne. Sygepl. E. Thorsen, Kbh. Amtssygehus S.B. 415, Gentofte. Forretningaf. H. Andersen, Lillebo, Poulsker. Kom-
munel. S. Hylby, Elmelvej 19, Holte. Husmoder M. Bidstrup Larsen, Løve-
gade, Slagelse. Sekr. J. M. Henriksen, Lyngvej 11, Hedehusene. Prokurist M. Holm, Knudsvej 13, Rønne. Edv. Holm, Lærkeshøj, Aaker pr. Almindingen. Bibl. Chr. Stub Jørgensen, Lindevej 18, Rosenvænget, Aar-
hus. Overseer. K. Sørmark Thomsen, Tagensvej 37, Kbh. N. Bankass. Johs. K. Mortensen, Andelsbanken, Kalundborg. Toldforv. E. H. E. Bruun, Kalundborg. Gdr. K. Hansen, Stensgaard, Vestermarie. Skotjshdl. E. Petersen, Nørregade 20, Haderslev. Borgm. L. Høyer-Nielsen, Danmarks-
gade 364, Esbjerg. Kommunelærerinde J. K. Hansen, Langedansvej 11, Middelfart. Vognm. Bende Beyer, Lunde, Jylland. Insp. N. Gyde Jensen, Baltica, Rønne. Skramder A. Olsen, Østergade, Middelfart. Fisker Johs. Jensen, Christiansø pr. Svaneke. Malerm. P. Kofoed, Staallegade 13, Rønne. Gdr. C. J. Grønbech, Smedegaard, Rø pr. Gudhjem. Gdr. J. Falkenberg, Hullegaard, Rø. Sygepl. Hervør Mortensen, Vejle. Gdr. Kn. Brandt, Ø. Slamregaard, Bodilsker. Gdr. H. P. Brandt, Degnegaard, Bodilsker. Gdr. H. Nørregaard, Gadebygaard, Bodilsker. Gdr. Anton Larsen, Gadebygaard, Bodilsker. Gdr. H. Brandt Kofod, Brandsgaard, Bodilsker. Gdr. E. Jensen, St. Pillegaard, Bodilsker. Udd. K. Olsen, Nexø Brugsforening, Nexø. Gdr. K. Jensen, Raarøskovsøgaard, Ibsker pr. Nexø. Hotelejer Sv. Aa. Madsen, Centralhotellet, Nexø. Servitrice Frk. H. Jensen, Centralhotellet, Nexø. Udd. H. Madsen, Grevinge Brugsfore-
ning, Grevinge, Medhj. H. Aa. Kornmod, Borgergade 23, Silkeborg. Best. E. Thomsen, Robbedale pr. Rønne. Gdr. Aksel Hjorth, Langedeby pr. Nexø. Adjunkt I. Stichelkunoff, Nexø. Gdr. C. Ipsen, Brøddegård, Rø. Fru Marie Hansen, Rø St. Gdr. J. Jensen, Ellisegaard, Bodilsker. Gdr. V. Møller, Homannegaard, Ibsker pr. Nexø. Gdr. Johs. Andersen, Koosgaard, Ibsker pr. Nexø. Cyklehdl. N. A. Møller, Aasen 13, Nexø. Kalundborg Bibliotek, Kalundborg. Centralbiblioteket, Esbjerg. Central-
biblioteket, Viborg. Kommunal. Frk. L. Skovgaard, Duevej 1244, Kbh. F. Korrektør N. Hansen, Hostrups Have 103, Kbh. F. Skibsmægler A. H. Ringdal, Grenaa. Typograf S. Raasmussen, Vibevej 761, Kbh. NV. Ass. C. E. Westh, Finansmin., Slotholmsgade 10, Kbh. K. Fru Erna Larsen, Thorkildavej 8, Rønne. Sygepl. Valborg Haagensen, Centralsygehuset, Randers. Avlsbr. K. Ipsen, Damabo, Aaker pr. Aakirkeby. Frk. Elise Pedersen, c/o Købmand Thomsen, Hasle. Vognm. A. Svendsen, Stette-
strøde 17, Rønne. Toldopsynsm. A. Stub Holm, Vang pr. Hasle. Maskinp. P. J. Pedersen, Vang pr. Hasle. Avlsbr. P. Dam, Bakkehuset pr. Klemensker. Smedem. Th. Lindblad, Klemensker. Snodker P. A. Holm, Hammershøj, Rutaker pr. Hasle. Insp. H. Wolffen, Johnstrup Stats-
semin. pr. Ballerup. Bankass. H. F. Birch, Tulipanvej 241, Kbh. F. Købm. G. K. Hansen, Søndergade, Rønne. Sorø Bibliotek, Sorø. Det nordjyske Landebibliotek, Aalborg. Nordjællands Centralbibliotek, Helsingør. Biblioteket for Vejle By og Amt, Vejle. Overlæge Kaj Helsted, Springvandspladsen 1, Hjørring. Kønner A. Pedersen, Dybvad, Vendsyssel. Medhj. Kr. Klo, Paarup Kro pr. Engevang, Jylland. Best. Aage Larsen, Storegade 74, Hasle. Bazerm. K. Anker Mortensen, Sønder-
gade 4, Rønne. Centralbiblioteket, Holstebro. Assens Amtsbibliotek, As-

sens. Udd. C. Mortensen, Rutaker Brugsforening pr. Hasle. Sogneraadsform. A. J. Lambrecht, Solhytten pr. Hasle. Gdr. Kr. Riis, Risby-
gaard, Klemensker. Best. H. Nielsen, Vennergårde, Rutaker pr. Hasle. Restaur. H. Clemmensen, Gines Minda, Rutaker pr. Hasle. Best. Anker Hansen, Vang pr. Hasle. Udd. Hans Kofod, Vang pr. Hasle. Mejerist J. Ingemansen, Dannevang, Rutaker pr. Hasle, Sandem. A. Boesen, Rutaker pr. Hasle. Lektor J. P. Andersen, Sjøllandsgade 8, Viborg. Vordingborg Kommunes Bibliotek, Vordingborg. Nylars Sognebibliotek, Nylars pr. Kjøllergaard. Odense Centralbibliotek, Odense. Gdr. Andre Kofoed Ibsen, Stenseby, Bodilsker. Gdr. Kr. Hansen, Stenseby, Bodilsker. Gdr. Johs. Brandt, Egegaard, Bodilsker. Gdr. H. Madsen, Lillegaard, Bodilsker. Fru Marie Riis Petersen, Nexø, Herning Bibliotek, Herning. Roskilde Bibliotek, Roskilde. Skom. Juul Christiansen, Vestergade 10, Herning. Horsens Centralbibliotek, Horsens. Form. C. Munther, Myre-
gade 1, Rønne. Lærerinde Frk. V. Myhre, Ndr. Skole, Bodilsker. Gdr. Johs. Hansen, St. Engegaard, Bodilsker. Gdr. Knud Munch, Katteslet-
gaard, Bodilsker. Gdr. Carl Hansen, Gadeby Mølle, Bodilsker. Forp. A. P. Jacobsen, Præstegaards Pc., Bodilsker. Tømrer Holger Larsen, Østergade 19, Rønne. Smed H. C. Thorsen, Godthaab, Knudsker pr. Rønne. Lærer Chr. Arvidsen, Poulsker v. Skole pr. Bodilsker. Købmand Edv. Marcussen, Brogade, Nexø. Lærerinde Frk. E. Jensen, Bodilsker. sdr. Skole. Typograf S. E. Parkes, Storegade 81, Rønne. Typograf H. Chr. Pedersen, Stettestrøde 12, Rønne. Typograf H. Nielsen, Fru Steen-
bergsvej 3, Rønne. Typograf A. Nielsen, Fru Steenbergsvej 3, Rønne. Typograf O. V. Lorentzen, Dr. Kabellsvej 23, Rønne. Typograf E. A. Petersen, Voldgade 27, Rønne. Trykkeriarb. Carlo Haagensen, Smalle-
sund 107, Rønne. Typograf H. Holm, Fabrikvej 16, Rønne. Typograf A. Mogensen, Skarpegade 23, Rønne. Redaktør G. Bjerg Møller, Bh. Avis, Rønne. Frk. I. Christensen, Reykjavikgade 13, Kbh. S. Prok. Fr. A. Larsen, Rasmus Ruskvej 22, Kbh. Valby. Ing. K. Brandt, Marien-
dalsvej 12B, Kbh. F. Tømrerm. J. Kofoed Hansen, Strandvejen 15, Aalborg. Gdr. H. Blem, Villa Hvide Odde, Rønne. Sygehusinsp. H. Pedersen, Amtssygehuset, Aarhus. Købm. O. Sonne Hansen, Nexø. Op-
synsm. K. J. Thuesen, Snogebæk pr. Nexø. Hotelejer H. Bidstrup Thies-
sen, Hotel Hasle, Hasle. Expeditionsskr. A. H. Kjølter, Bellaehøvej 178, St., Kbh. F. Korrektør W. Jørgensen, Hasselvej 32, Kbh. Vanløse. Lærer Knud H. Larsen, Adolphsvej 66, Gentofte. Snedkerv. Axel Hansen, Østergade 18, Aakirkeby. Snedkerv. A. Munch, Hans Rømersvej, Aa-
kirkeby. Pedel. Malerm. E. A. Hansen, Østergade 17, Aakirkeby. Barnepl. Gunhild Atile, Stængers Allé 24, Kbh. F. Kontorist P. Nielsen, Hadsund-
vej 11, Randers. Radioparatør N. P. Andersen, Klemensker, Savskøer H. Sørensen, Klemensker. Havnefoged C. Chr. Pedersen, Hasle. Hotel-
ejer Neergaard, Holms Hotel, Nexø. Maler H. Stenberg, Sandkass pr. Allinge. Kbh.s Kommunebiblioteker, Hovedbiblioteket, Sct. Nicolaus Pl. Fru M. Birk-Olsen, Jagtvej 1411, Kbh. N. Fru Centralbest. Gjesing, Svaneke. Snedkerm. Chr. E. P. Hansen, Storegade, Svaneke. Befragter H. Ringdal, Hertzvej 20, Aabyhøj. Maskinm. L. K. Rømer, Svaneke Elektricitetsværk. Politibetj. A. J. Jensen, Svaneke. Kommis Verner Lindblad, Nexø. Kommunekass. Frk. Sabine Schrøder, Svaneke. Kom-
munebogholder Poul Andersen, Svaneke. Købmand S. V. Kjølter, Nexø. Fisker H. P. Bentsen, Sdr. Kvarter, Svaneke. Mekaniker Andr. Hansen, Dameflisprinde Fru Mortensen, Torvet, Svaneke. Kaptajn, Toldforvalter Dam, Storegade, Svaneke. Politibetjent Edv. Hass, Svaneke. Vognm. Chr. Hansen, Svaneke. Købm. Frank Hansen, Havnegade, Svaneke. Baadfører Peter Sonne, Svaneke. Skotjshdl. P. Christensen, Svaneke. Sparekasse-
dir. R. Kofod, Sparekassen, Svaneke. Toldass. Svend Jensen, Vestergade, Svaneke. Savværksejer Conrad Kofoed, Svaneke. Møllejejer C. M. Frede-
riksen, Svanemøllen, Svaneke. Gdr. Jensen, St. Almegård, Østermarie. Møllehandler J. T. Jensen, Svaneke. Kolding Centralbibliotek, Frede-
riciagade 1, Kolding. Bibliotekskons. M. Iversen, Hyldegårdsvej 38c, Charl. Fuldm. Jacob Hansen, Nykøbing J. Musikdir. O. Hansen, Svaneke. Biografdir. B. K. Funch, Svaneke. Gartner K. Aa. Mortensen, Bodilsker. Assurandør C. E. Olsen, Strandvejen 9, Aalborg. Cand. jur. C. J. Lose, Svanepløllevej 48, Kbh. Ø. Fryass. Aspirant E. Jørgensen, Chris-
tiansø. Købm. Poul Hansen, Christiansø. Toldforv. T. Dyring Jensen, Svaneke. Fru V. Kofoed, Stationsbest., Pedersker. Sogneraadsform. K. Munch, Stønsvang, Pedersker. K. Munch, Kjøllergaard, Pedersker. Gdr. H. Kofoed, Bjerggaard, Pedersker. Gdr. A. Madsen, Apsesgaard, Pedersker. Gross. I. Grønbech, Gerdalundsvej 15, Odense. Gdr. Edv. Madsen, Ll. Loftsgaard, Pedersker. Johs. Munch, Knudsker. Gdr. Harald Jensen, Frigaard, Pedersker. Gdr. Kofoed, Krampagaard, Pedersker. Gdr. H. C. Jensen, Aagaard, Pedersker. Gdr. Chr. Pedersen, Sommergaard, Pedersker. Proprietær R. Larsen, Eakildsgaard, Pedersker. Gdr. Børge Esper-
sen, Bjerregaard, Poulsker pr. Bodilsker. Martin Jensen, Tophjem, Poulsker pr. Bodilsker. Gaardejer Arne Munch, Tjørneby, Poulsker pr. Nexø. Gaardejer Th. Kofoed, Tjørnebygaard, Poulsker pr. Nexø. Gdr. Anker Kofoed, Sejersgaard, Poulsker pr. Nexø. Johs. Pihl, Bede-
gaard, Poulsker pr. Nexø. Herm. Mortensen, Lillehøj, Poulsker pr. Bodilsker. Gdr. J. Jensen, Raabygaard, Poulsker pr. Bodilsker. Gdr. F. Ipsen, Bukkegaard, Poulsker pr. Bodilsker. Gdr. Asbjørn Jensen, Munkegaard, Poulsker pr. Nexø. Gdr. J. Kofoed, Jomfrugaard, Poulsker pr. Pedersker. Gdr. J. Dnm, Dammegaard, Poulsker pr. Pedersker. Gdr. H. M. Munch, Skrokkegaard, Poulsker pr. Nexø. Gdr. Vilh. Møller, Duegaard, Poulsker pr. Nexø. Gdr. J. Olsen, Baasgaard, Nylars pr. Kjøllergaard. Gdr. Oskar Nielsen, Krogaard, Knudsker pr. Rønne. Fisker

Karl Mortensen, Snogebæk pr. Nexø, Snedker E. Hjorth, Lilian, Robbedale pr. Rønne. Gdr. H. Kofoed, St. Hullegaard, Pedersker. Postbud E. Brandt, Pedersker. Fru E. Christensen, Munkegade 12, Nexø. Overbetj. C. C. Funk, Statens Arbejdshus, Sdr. Omme. Frk. Vera Kofoed, Teisensvej 19, Odense. Ing. P. A. Ancher Jensen, Gerthasvej 102, Odense. Maskinm. J. Hansen, Billegade 2, Odense. Maskinm. C. M. Elfstrom, Plumsgade 5, Odense. Cand. pharm. K. Flagstad, Ny Vestergade 1, Odense. Stenh. Sv. Aa. Rømer, Strandvejen 81, Rønne. Arbejdsm. Hans H. Madsen, Sømærket, Pedersker. Repr. Ernst Marcher, Nørregade 33, Nexø. Gdr. Johs. Kofoed, Skovhave pr. Rønne. Transl. Frk. G. Sterner Petersen, Ved Linden 6, Kbh. S. Gdr. H. J. Læssø, Skovholt, Pedersker. H. C. Lund, Ebberup, Fyn. Fyrm. E. Lund, Dueodde Fyr pr. Nexø. Gdr. H. Sommer, Sandegaard, Poulsker pr. Nexø. Repr. Ejnar Overgaard, Nygade 2, Helsingør. Eksp. H. K. Kofoed, Kjøbenhavnsvej 212, Hillerød. Seminarlealev A. Mogensen, Spøndergade 15, Haslev. Chauffør B. Holm, Slotsgade 32, Hillerød. Overnas. E. Sjøvall, P. Mogensensvej 2, Hillerød. Overgartner L. Kofoed, Kolonien Filadelfia, Dianalund. Forvalter H. Holm, Slotsgade 32, Hillerød. Jord- og Betonarb. C. Regnarss, Brønshøjvej 72A, St., Brønshøj. Restaur. C. J. Bidstrup, Stubmøllevej 9, Kbh. V. Restaur. Ch. Bidstrup, Thuresensgade 6, Kbh. K. Toldkontroll. H. A. Holm-Hansen, Strandvej 6A, Kbh. Ø. Gdr. Kaj Jensen, St. Pilegaard pr. Aarsballe. Gdr. Chr. Hansen, Lyneborg, Vestermarie pr. Rønne. Chr. Bidstrup, Frigaard, Aarsballe. Gdr. G. P. Kofoed, Rømergaard pr. Aarsballe. Propr. Th. Sonne, Vellensbygaard, Nylars pr. Kjøllergaard. Jens og Edvard Kaas, Pilevej pr. Bodilsker. Gdr. Fru M. Ipsen, Dyndebygaard, Poulsker pr. Pedersker. Gdr. J. P. Kofoed, Ll. Kirkeboegård, Poulsker pr. Nexø. Dir. H. Bruhn, B. Levertransfabrik A/S, Snogebæk. Barberm. E. Buchardt, Snogebæk. Lærer H. J. Kaas Hansen, Gudhjem. Sparekæsebest. P. A. Thornberg, Gudhjem. Bygmester H. V. Pihl, Gudhjem. Fisker N. Chr. Nielsen, Høgebakken, Gudhjem. Fru Kreditforeningsdir. Bæk, N. W. Gadesvej 5, Aarhus. Gdr. Johs. Riis, St. Gusegaard, Aaker pr. Aakirkeby. Gdr. S. Jensen, Vasagaard, Aaker pr. Aakirkeby. Gaardejer Edv. Juul Nielsen, Stangaard, Aaker pr. Aakirkeby. Avlsbruger M. Kofoed, Nybo, Aaker pr. Aakirkeby. Arbejdsmand Anton Pedersen, Nyker pr. Aaby. Avlsbruger J. Riis, Bækkehald, Poulsker pr. Bodilsker. John Riis, Dalshøj, Poulsker pr. Bodilsker. Stationsbest. Gerda Willum, Gudhjem. Restauratør. Fru S. Knudsen, Sommerkonditoriet, Gudhjem. Musikl. Frk. E. Hansen, Gudhjem. Snedkerm. H. Bendtsen, Melsted pr. Gudhjem. Kunstmaler Th. Skovgaard, Fuglsang, Gudhjem. Dampskibsekap. Louis Jensen, Gudhjem, Cementfabrik Anton Jensen, Gudhjem. Smedem. A. Raamussen, Poulsker pr. Bodilsker. Elektr. Carl Kure, Poulsker pr. Bodilsker. Gdr. Chr. Funch, Dyndebygaard, Pedersker. Revisor J. P. Sommer, Rønne. Pastor Johs. Lund, Præstegaarden, Vestermarie. Kjøbm. A. Larsen, Vestermarie pr. Rønne. Gdr. A. Hansen, Dammegaard, Nylars pr. Kjøllergaard. Frk. H. Westh-Nielsen, H. Hansensvej 17, Hillerød. Fru A. Kofoed, Rønne Kalkværk, Rønne. Journ. J. L. Kofoed, Egensevej 32, Svendborg. Aatrid Thorsboe, Hvidkildevej 14, Kbh. F. Maskinforh. Th. Mogensen, Kirkerup pr. Slagelse. Frisørm. Charles Pedersen, Østerlars St. Avlsbr. Johs. Bramming, Østerlars St. Frk. Ellen Pihl, Rønne. Kjøbm. Frk. A. M. Hansen, Tatol, Østerlars. Jordemoder Fru Ellen Ipsen, Østermarie. Fotograf Andr. Ipsen, Østermarie. Barberm. J. Kofoed Hansen, Østermarie. Stationsforst. J. M. Kjeldsen, Østermarie. Kontorist Kaj Pedersen, Frennellyst, Svaneke. Avlsbr. V. Olsen, Solvang, Østermarie. Kunstmaler N. Stougaard, Sandgade 3, Rønne. Malerinde Frk. A. Mortensen, St. Torvegade 57, Rønne. Fabr. Wiinholt Hansen, Rungsted. Skorstensfejerm. Ern. Nielsen, Absalonsgade 2, Rønne. Servitricer Frk. W. Brunnich, Nybyvej 63, Aakirkeby. Radioforb. Vagn Petersen, Lobbæk, Kunstmaler A. G. Raamussen, Istedgade 155, Kbh. V. Musikler Ernst Galthan, Aakirkebyvej 7, Rønne. Maskinm. H. Vibe, Lillegade 13, Rønne. Fru C. Ipsen, Sdr. Villavej 18, Rønne. Bibliotekar Fru I. Westh Madsen, Biblioteket, Fredericia. Tegner Otto Koch, Brogade, Ærøskøbing. Ærg. Læge Vald. Holm, Vraa. Elektricitetsværkbest. A. Andersen, Østerlars. Vognm. J. Arnoldus, Gudhjem. Bagerm. C. V. Reichel, Østerlars. Pastor Hjorth Lange, Dronningensvej 22, Kbh. F. Kjøbm. Johs. Lund, Østermarie. Pedel Aage Jensen, Teknisk Skole, Østermarie. Frk. Irene Fogh Jensen, Østermarie. Elektricitetsværkbest. Chr. Kure, Østermarie. Læge O. Krarup Hansen, Østermarie. Snedkerm. Lorents Munch, Østermarie. Uddeler Thor Kofoed, Østermarie. Avlsbr. S. Jensen, Munkerup, Østermarie. Kjøbm. Ernst Kjergaard, Nexø. Keram. A. Kofod, Andr. Rlisvej 11, Rønne. Malerm. J. Pedersen, Havnegade 5, Rønne. Restaur. Fru E. Andersen, Skovly, Nyker. Dyrilæge H. Thuesen, P. Petersensvej 9, Tjander. Cand. mag. O. Hammer Pedersen, Statskolen, Randers. Mekaniker E. Marcher, Læsegade 29, Rønne. Gdr. H. P. Hansen, Spøndergaard, Nyker. Malerinde Frk. R. Nielsen, Storegade 39, Sandvig. Malerinde Frk. R. Kofoed, Sct. Mortensgade 64, Rønne. Malerinde Frk. G. Lassen, Ll. Spøstræde 7, Rønne. Sygepl. Frk. A. Andersen, Herredsvej 21, Gentofte. Keram. H. Møller Riis, Borgm. Nielsensvej 126, Rønne. Keram. Gert Leiddicker, Sletten 14, Rønne. Keram. Frk. A. Larsen, Sigurdsgade 23, Rønne. Keram. Frk. E. Andersen, Svanekevej 43, Rønne. Keram. Frk. Lilly Karlahøj, Rabekværket, Rønne. Spmand G. Rønne, Bødkergængeget 7, Rønne. Kjøbm. P. Pedersen, Østerlars. Lærerinde Frk. L. Nielsen, v. Skole, Østerlars. Gdr. A. Eskildsen, Kljvegaard, Østermarie pr. Østerlars. Gdr. H. Olsen, Raagelundsgaard, Østerlars. Gdr. H. Chr. Pedersen, Stangaard, Østerlars pr. Gudhjem. Gdr. E. Raamussen, Høsegaard, Østerlars pr. Gudhjem.

Form. S. Karshøj Nielsen, Rabekværket, Rønne. Arbm. Jørgen Clausen, Rabekværket, Rønne. Ingeniør H. Hansen, Kajstræde 1, Rønne. Arbm. Børge Nielsen, Aahuset, Hasle. Snedkerm. H. Holm, Karlahøj, Østerlars. Amtslæge Sv. Kofoed, Rønne. Cyklehd. J. A. Jørgensen, Østerlars. Jens A. Kofoed, Møllere, Østerlars. Arbm. Ove Larsen, Fabriksvej 26, Rønne. Arbm. A. Andersen, Lillehave, Smedegaardsvej, Knudske, Fabr. C. N. Møller, Enghavevej 14, Kbh. V. Maskinarb. H. Bjørklund, Johnsensvej 16, Rønne. Maskinist E. Bjørklund, Anthoniestræde 5, Rønne. Fru Oda Andersen, Wesselsgade 14C3, Kbh. N. Frk. Viola Moberg, Juliehøj, Rutske pr. Hasle. Form. Ejby Hansen, Spøndergade 2, Hasle. Revisor H. Madsen, Rønne. Snedker P. Mogensen, Nørregade 36, Rønne. Arbm. P. Holm, Frieløkken, Knudske pr. Rønne. Maskininsp. J. H. Lundegaard, Strandboulevarden 104, Kbh. Ø. Arbm. Axel Larsen, Aahave, Aakirkebyvej pr. Rønne. Fotograf J. Hammer, Svaneke, Former H. Pedersen, Nylars pr. Kjøllergaard. Stenh. M. A. Andersen, Fru Krabbesvej, Rønne. Arbm. Alex Larsen, Kajstræde 16, Rønne. Typograf, H. Westh, Sigurdsvej 4, Rønne. J. Bech, Smallesund, Rønne. Knud Nielsen, Sorthat pr. Aaby. Fru L. Bidstrup, Granly, Sorthat pr. Aaby. Traktorfører G. Sommer, Muleby, Nyker. Fru Rigmor Schou, Strandgade 7, Hasle. Fru J. Raaschou, Funkevej 15, Hillerød. Kjøbm. O. West, Bjerregaad, Helsingør. Tømmerhd. A. C. Olsen, Vigerslevvej 253, Hvidovre. Orlogskaptajn R. Andersen, Jernbanest. 872, Vanløse. Fru K. Mortensen, Møllegade 13A4, Kbh. N. Snedker A. Westh Hansen, Thorildsvej 1, Rønne. Axel Broch, Lappstensvej 4, Helsingør. Fru Cecilie Jensen, Tagensvej 642, Kbh. N. Eksp. G. L. Riis, Hasselvej 22, Vanløse. Skrædder J. Pedersen, Valby Langgade 249, Valby. Gdr. F. Jensen, Kroggaaard, Østerlars. Vognm. Villy Knudsen, Rosenhøj, Østerlars. Gdr. P. Nielsen, Egeskovsgaard, Østerlars. Kriminalass. C. Nielsen, Kilingevej 12, Rønne. Trafikelev Elgil Hansen, Østerlars. Gdr. V. Pedersen, Lillegaard, Østerlars. Gdr. Fru J. Mortensen, Risenholt, Østerlars. Avlsbr. H. Pedersen, Møllehuset, Østerlars. Gdr. J. J. Nielsen, Bobbegaard, Østerlars. Smedem. Jul. Schou, Aarsdale pr. Svaneke. Fru Gross, Helle Jacobsen, Løgetrup. Gdr. J. Bjerrregaard, Ellesgaard pr. Svaneke. Lærer Thorn, Gudhjem, Erna Nowach, Østermarie. Avlsbr. H. Kjær, Hjortager, Østerlars. Avlsbr. S. Munch, Niagara, Østerlars. Gdr. N. Mortensen, Pilegaard, Østerlars. Gdr. H. Poulsen, Aspeggaard, Østerlars. Gdr. H. Larsen, Studbygaard, Østerlars. Gdr. Johs. Thorsen, Krogegaard, Østerlars pr. Gudhjem. Kjøbm. B. Raamussen, Aarsdale pr. Svaneke. Skrædderm. J. Frederiksen, Aarsdale pr. Svaneke. Kjøbm. Chr. Hansen, Slotsgade 2, Slagelse. Dir. Vald. Handberg, Dantes Pl. 33, Kbh. V. Kok A. Larsen, Almegade 1, Rønne. Dr. med. Erik Strømgren, Eskimovvej 3, Aarhus. Sygepl. Frk. S. M. Dam, Amtssygehuset M2, Rønne. Gdr. Andr. Svendsen, Ellesgaard, Østermarie. Kjøbm. Alf. Larsen, Østermarie. Pens. Kæmper J. F. Jensen, Bølahavn pr. Svaneke. Gdr. N. Chr. Hansen, Pilegaard, Østermarie. Gdr., Sandem. Andr. Riis, Halsegaard, Østermarie. Gdr. J. Andersen, Hentregaard, Østermarie. Politibetj. H. Juul Hansen, Bredgade 5, Rønne. Snedkerm. H. P. Bech, Østermarie. Avlsbr. O. Westh Nielsen, Bækkeskov, Østermarie. Forp. K. Guldbergsen, Brændegaard, Østermarie. Gdr. E. Hansen, Grammegaard, Østermarie. Gdr. Andr. Dam, Skruellegaard, Østermarie. Konstruktør H. Bentzen, Ruden 1, Rønne. Fru K. M. Tybjerg, Jens Munksgade 18, St., Kbh. Ø. Skoleinsp. H. A. Hald, Rosenborg, Frederikshavn. Mejerier Otto Glistrup, Frederikshavn. Skræder Villy M. Holm, Gilbjergsgade 4, St., Kbh. N. Frk. Karl Hellesø, Raashede pr. Hvidding. Kontorass. O. Toxværd, Polensgade 483, Kbh. S. Ass. i Finansmin., stud. jur. K. Flennow, Carl Plougvej 5, Kbh. V. Frk. K. B. Westh, Diakonissestift., P. Bangavej 1, Kbh. F. Fuldm. S. O. Blichert, Vangeporten 3, Charlottenlund. Ass. i Finansmin. Frk. A. Mortensen, Westend 233, Kbh. V. Forretningss. Frk. G. Munk, Knabrostræde 8, Kbh. K. Lærer H. Møller, Listed Skole pr. Svaneke. Bagerm. Tage Andersen, Listed pr. Svaneke. Gdr. Vald. Kofoed Nielsen, Stensgaard, Isbaker pr. Svaneke. Gdr. J. A. Marcher, Vaesegaard, Listed pr. Svaneke. Vognm. Martin Hansen, Listed pr. Svaneke. Gdr. Carl Hjorth, Listedgaard, Listed pr. Svaneke. Avlsbr. Viggo Andersen, Listed pr. Svaneke. Udd. N. Nielsen, Listed Brugsforening, Listed pr. Svaneke. Gdr. A. Mogensen, Jomfrugaard, Isbaker pr. Svaneke. Gdr. E. Ipsen, Brændegaard, Isbaker pr. Svaneke. Avlsbr. O. Ipsen, Højene, Isbaker pr. Svaneke. Gdr. P. Stender, Kjøllegaard, Isbaker pr. Svaneke. Gdr. Fru J. Sassersen, Tyakegaard, Isbaker pr. Svaneke. Gdr. P. Sonne Hansen, Saltholmgaard, Isbaker pr. Svaneke. Propr. H. Svendsen, Thygegaard, Isbaker pr. Svaneke. Gdr. H. Jensen, Hullegaard, Isbaker pr. Svaneke. Gdr. L. Hansen, Brændegaard, Isbaker pr. Svaneke. Smedem. Th. A. Holm, Isbaker pr. Svaneke. Avlsbr. K. Lassen, Graaløkke, Isbaker pr. Svaneke. Gdr. A. Pedersen, Pilegaard, Isbaker pr. Svaneke. Gdr. K. Hansen, Aspeggaard, Isbaker pr. Svaneke. Snedkerm. Harry Kofoed, Østermarie. Skomagerm. H. Johansen, Østermarie pr. Svaneke. Avlsbr. H. P. Olsen, Lindesager, Østermarie. Boghandler K. A. Henriksen, Østermarie. Murerm. A. Nielsen, Villa Rangby, Østermarie. Spmand Aage Kjeller, Fru Krabbesvej 13, Rønne. Bagersv. Erik Kofoed, Østermarie. Kioskejer Ch. Nielsen, Østermarie. Mejerist K. Henriksen, Gllmt, Østermarie. Kjøbm. V. Christensen, Gadeby, Østermarie. Avlsbr. K. V. Marker, Elledal, Østermarie. Radiotekn. H. G. Hansen, Aasen 20, Nexø. Admiralinde Fru Helene Tyrk, Sandvig. Maleren Olaf Rude, Allinge. Forretningss. J. Skeltved-Madsen, Johan Ekmans Allé 4, Kastrup. Dir. Seir Olsen, Nykøbing Sj. Gdr. Svend Kalf-Hansen, St. Klintgaard pr. Lobbæk. Repr. W. Fannike, Hjallev.

sevej 34, Odense. Kghm. H. Lindeskov Andersen, St. Torv 5, Rønne. H. Gornitzka, Rønne. Bogh. Vilh. Andersen, Ved Kanalen 12, Kbh. K. Børnehavel. G. Rasmussen, Svanemosegaardvej 10, St., Kbh. V. Kghm. J. S. Raach, Helsingør. Exam. pharm. Frk. J. Madsen, Svanemosegaardvej 2, Kbh. V. Redaktør H. P. Sonne, Ved Klostræt 5, Kbh. Ø. Fuldm. T. Nordal, Landsfogedvej 84, Kbh. NV. Gentofte Kommunebibliotek, Strandvej 189, Hellerup. Radloforh. K. Jørgensen, St. Torvegade, Rønne. Gdr. C. Christoffersen, Lausgaard, Østermarie. Repr. H. Kofoed, Snellemark 7, Rønne. Gdr. Poul Pedersen, Albuegaard, Østermarie. Gdr. P. W. Kjølner, Jessegade, Østermarie. Bagerm. Th. Kofoed, Østermarie. Møllesejer J. Christensen, Gadeby Mølle, Østermarie. Undergrupppefører R. Juul Hansen, Søndergade 30, Rønne. Undergrupppefører B. Hansen, Grønnegade 16, Rønne. Undergrupppefører G. Pedersen, Slappegade 2, Rønne. Radlotekn. A. Kjølner, Fiskestræde 6, Rønne. Repr. S. Attrup, Høvsænget 2, Gentofte. Malerm. P. Pihl, Kysten, Strandvejen, Rønne. Form. H. C. Rohde Nielsen, Antoniustræde 9, Rønne. Avlsbr. H. P. Hansen, Egely, Østermarie. Avlsbr. J. Clausen, Præstegaden, Østermarie. Erik Hansen, Poulsker Brugsforening pr. Nexø. Skovf. K. Hansen, Lindesbjerghus pr. Almindingen. Gdr. Fru S. Hansen, Myregaard, Østermarie. Avlsbr. J. N. Elleby, Myrene, Østermarie. Gdr. K. Aa. Jensen, Skovgaard, Bodilsker. Gdr. P. Larsen, Døvregaard, Bodilsker. Gdr. I. Jensen, Ll. Hallegaard, Bodilsker. Gdr. Olaf Jensen, Ellesgaard, Bodilsker pr. Nexø. Gdr. Hans Kofoed, Ll. Krusegaard, Bodilsker pr. Nexø. Gdr. J. P. Larsen, Puggegaard, Isaker pr. Nexø. Fru Gerthea Krabl, Pistolstræde 17, Rønne. Medhj. H. Womb, Gadeby Mølle, Bodilsker. Fru A. M. Hansen, Sjøborgstræde, Nexø. Vognm. H. Jørgensen, Pilgade 12, Allinge. Arbm. Sv. Steinlein, Rosengade 21, Allinge. Stenh. Oskar Følt, Aaminde, Allinge. Fiskeh. P. Jørgensen, Storegade 8, Allinge. Tømrer P. Jensen, Grummelgkkegade 4, Allinge. Maglster H. Chr. Nielsen, Toldboden, Præstø. Landsretas. H. Gideon, Nykøbing Sj. Bankass. W. Lund, Aarhusplads 25, Kbh. Ø. Maler M. Søndergaard, St. Torvegade 20, Rønne. Husejer P. Nielsen, Lumsaas pr. Nykøbing Sj. Kghm. O. Petersen, Nykøbing Sj. Snedker M. Larsen, Kildestræde 8, Nykøbing Sj. Fru P. Larsen (Portner) S.N.S., Nykøbing Sj. Kogej. Frk. E. Jensen, Hotel Phoenix, Nykøbing Sj. Gdr. A. Kjølner, Aahalsegaard, Rutsker pr. Hasle. Gdr. L. M. Jørgensen, Krusegaard, Rutsker pr. Hasle. Gdr. J. O. Marcher, Skovgaard, Rutsker pr. Hasle. Gdr. Vilh. Pedersen, Tornegaard, Rutsker pr. Hasle. Gdr. A. Pedersen, Puggegaard, Rutsker pr. Hasle. Gdr. H. Boesen, Dalegaard, Rutsker pr. Hasle. Gdr. J. A. West, Vestergaard, Rutsker pr. Hasle. Gdr. A. Dam, Bukkegaard, Rutsker pr. Hasle. Gdr. A. Thiesen, Melgaard, Rutsker pr. Hasle. Gdr. H. Engell, Almegaard, Rutsker pr. Hasle. Fisker Vald. Pedersen, Vang pr. Hasle. Gdr. A. Kofoed, Kjøllegaard, Rutsker pr. Hasle. Gdr.

Just Abildgaard, Borregaard, Rutsker pr. Hasle. Frederiksborg Kommunebibliotek, Solbjergvej 25, Kbh. F. Gdr. Sv. Aa. Jensen, Simonsgaard, Rutsker pr. Hasle. Gdr. A. Mortensen, Engegaard, Rutsker pr. Hasle. Restaur. W. Kjølner, Vang Afholdarestaur. pr. Hasle. Cyklehdl. F. Bager, Havnegade 29, Allinge. Frk. Lisbeth Hansen, Renæsriejer B. Hansen, St. Torvegade, Rønne. Bagerov. V. Kofoed, Lindevej 13, Rønne. Stenh. A. Svendsen, Lindevej 18, Rønne. Maskinarb. H. Nielsen, Snorregade 2, Rønne. Skomagerm. Fr. Häckert, Ny Østergade 26, Rønne. Skuøsp. H. Bræstrup, Reventlowsgade 243, Kbh. V. Fru Broge, Amielavej 232, Kbh. V. Arbm. Emil Olsson, Østergade 16, Allinge. Splvæmed Aa. Mortensen, Danasvej 38, Kbh. V. Repr. C. A. Hansen, Drejsgade 43, Kbh. Ø. Bagerm. P. Kofoed, Svaneke. Adj. René Jørgensen, Schleppegrellsgade 801, Aalborg. Bodilsker Bibliotek, Bodilsker. Fru E. Hansen, Rubinstejnsvej 342, Kbh. Portier N. Hald, Ingerslevgade 1044, Kbh. V. Mælkeh. W. Larsen, Kirkegade 4, Allinge. Mælkeh. A. Pedersen, Lindeplads 6, Allinge. Ing. V. K. Lund, Gammelgaardsvej 20, Aabyhøj. Fru Carla Hansen, Slotgade 21, Slagelse. Fisker Sv. Pedersen, Brogade 12, Allinge. Slagterm. E. Haugensen, Østergade 27, Rønne. Toldeløv H. C. Holm, Toldkammeret, Rønne. Repr. H. Frimann, Birkholmavej 42, Vanløse. Stenh. Kaj Aastradsen, Dampmøllegade 2, Rønne. Kollekt. Johanne Pihl, Lillegade 12, Rønne. J. P. Hansen, Hjorths Terrakottafabrik, Rønne. Frk. G. Eepersen, St. Torvegade 11, Rønne. Orla Kofoed Hansen, Storegade 15B, Rønne. Forf. Jørgen Vibe, Radlotelegraf. E. A. Knudsen, Limfjordsvej 422, Kbh. F. Dir., cand jur., cand. polit. N. Wegener Friis, Vesterv. 104, Kbh. V. Forlaget Arnrkone, Mageløse 9, Odense. Frk. D. Holmgreen, Hjortholmsallé 16, Kbh. NV. Frk. Birthe Borup, Østbanegade 892, Kbh. Ø. Montør V. Schou, Nansensgade 2, Slagelse. A. A. Olsen, Hotel Pension Liseleje pr. Melby. Enkefru T. Bennike, Elling Præstegaard, Frederikshavn. Kildehandler Jacobsen, Torvegade, Rønne. Gartnerform. O. Munch, Hovedgaden 60, Hvalsø. Bankogh. R. Jensen, Andelsbanken, Roskilde. Install. V. A. Jensen, Vig St., Sjælland. Dykker Ove Sonne, Østregade 10, Kbh. S. Avlsbr. E. Hansen, Klinthus, Vestermarie pr. Løbbæk. Bogh. Børge Boesen, Raadhustpladsen 55, Kbh. V. Typograf C. Gilling, Holger Danstkes Vej 3B4, Kbh. F. Redsekr. B. Nielsen, Soc.-Demokraten, Nr. Fari-magsgade, Kbh. K. Gdr. K. Kofoed, Klampegaard, Knudsaker pr. Rønne. Arkitekt H. H. Engquist, Borgervej 37, Kgs. Lyngby. Per Sylvest, Tyge Krabbesvej 1, Kbh. S. Kontorchef C. E. Andersen, Schlegels Allé 11, Kbh. F. Ringsted Bibliotek, Forretningsf. Aaga Pag, Ollemøllen, Fredericia. Gdr. G. Juul Nielsen, Sortegnard pr. Aakirkeby. Mag. scient. Mogens Kjøle, Holmestien 19, Vanløse. Præstø Bibliotek, Præstø. Frk. E. Møller, Pistolstræde, Rønne. Postkontroll. A. J. Kofoed, Skovmosevej 26, Gentofte.

